

2025 №4

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám
mádeniyat institutı Nókis filialı

**KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT
XABARSHÍSÍ**

Ilimiy-metodikalıq jurnal



SAN'AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI



ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ



ART AND CULTURE BULLETIN

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM
HÁM INNOVACIYALAR MINISTRILIGI**



Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali
KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikaliq jurnali

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali
SAN’AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI
ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский филиал Государственного института искусств и
культуры Узбекистана**
ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ
научно-методический журнал

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture
ART AND CULTURE BULLETIN
Scientific methodological journal

№4 (8)

2025

Shólkemlestiriwshi: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Bas redaktor: Ayapov Amanjol Tilepovich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Bas redaktor orınbasarı: Yusupov Kuanishbay Baltabaevich – filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Juwaplı xatker: Otepbergenova Guzzal Omirbaevna – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)

REDKOLLEGIYA AĞZALARÍ:

Aximbetova Gulbaxar Kanatbaevna – Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı, professor

Akilova Kamola Baltabaevna – Ózbekstan kórkem óner akademiyası akademigi, kórkem ónertanıw ilimleri doktori, professor

Ansatabev Najimatdin – Ózbekstan xalıq artisti, professor

Baltaniyazov Sarsenbay Aytmuratovich – Qaraqalpaqstan xalıq artisti, professor

Bekjanova Aynura Marxabaevna – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Berdimuratova Alima Qarlıbaevna – filosofiya ilimleri doktori, professor

Erejepov Artıqbay Abillaevich – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Xamidov Nuratdin Shamshetdinovich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Ismailova Maryash Xojabergenovna – Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artisti, professor

Kalekeev Kuanishbay Jartibaevich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Karimova Nigora Ganievna – kórkem ónertanıw ilimleri doktori (DSc)

Khodjametova Gulchira Iishevna – tariyx ilimleri kandidati, professor

Qadiralieva Altınay Mustafa qızı – mádeniyattanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent, (Qazaqstan)

Munteeva Gulnara Uzakbaevna – Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq artisti, professor

Nurmuxamedova Shoira Zaxidovna – arxitektura ilimleri doktori, professor

Otepbergenova Guzzal Omirbaevna – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)

Paxratdinov Dauletmurat Yunisovich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Prekeeva Amangul Ansatabayevna – filologiya ilimleri kandidati, docent

Rajabov To‘xtasin Ibodovich – pedagogika ilimleri doktori (DSc), professor

Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich – tariyx ilimleri kandidati, professor

Saparbayeva Gulshira Abatbaevna – docent

Turdiyev Baxtiyar Berdixanovich – tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)

Tilegenov Asqar – pedagogika ilimleri kandidati, professor

Tleubaeva Baljan Seydraman qızı – pedagogika ilimleri kandidati, docent, (Qazaqstan)

Todjiboeva Oltinoy Qosimovna – kórkem ónertanıw ilimleri doktori (DSc), professor

Turgunova Nasiba Mamatovna – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Turdiyev Qalbay Abievich – Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri, docent

Yakubov Baxtiyor Choriyevich – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent

Yusupaliyeva Dilafruz Kaxramonovna – siyasattanıw ilimleri doktori (DSc), docent

Urazmbetova Lizaxan Taspolatovna – professor

Urazova Larisa Karamovna – tariyx ilimleri kandidati, docent

Zaretdinov Qurbanbay – Ózbekstan kórkem óner ǵayratkeri, professor

Zaretdinov Karamatdin Kurbanbaevich – docent

Shaniyazov Jeńisbay Ońgarbaevich – filologiya ilimleri kandidati, docent

Juwaplı redaktorlar: G.Otepbergenova – ózbek hám qaraqalpaq tilleri boyınsha

A.Bekjanova – rus hám inglis tili boyınsha

Muzıka redaktori: M.Nasırov

Korrektor: D.Paxratdinov

Operator: B.Allaniyazov

Jurnal Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi tárepinen Respublika ilimiy-metodikalıq jurnalı sıpatında *2023-jıldıń 15-may kúngi №081166-sanı* menen mámleketlik dizimnen ótkerilgen.

Jurnal JAK (Joqarı attestaciya komissiyası) dizimine **kórkem ónertanıw ilimleri** boyınsha kirgizilgen. (Tiykar: JAK 2025-jıl 12-fevraldaǵı №367/5-sanlı qararı)

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına maqalalar qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis tillerinde tómenдеgi baǵdarlar boyınsha qabıl etiledi:

➤ *Teatr hám muzıka*

➤ *Kino hám dramaturgiya*

➤ *Bibliografiya hám mádeniyat*

➤ *Jámiyetlik-gumanitar pánler*

Jurnal jılına tórt márte shıǵadı. (kvartalına bir ret)

**YOSHLAR TARBIVASIDA MILLIY MUSIQA SAN'ATINING O'RNI VA
PSIXOLOGIK TA'SIRI**

Abdullayev Rustam – dotsent
*O'zDSMI "Folklor va etnografiya" kafedrası,
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist*

Tayanch so'zlar: musiqa, maqom, milliy qo'shiqchilik, san'at, taraqqiyot, ijtimoiy, yoshlar, jamiyat.

Ключевые слова: музыка, маком, национальное пение, искусство, прогресс, общество, молодежь, общество.

Key words: music, maqom, national singing, art, progress, society, youth, society.

San'at bilan oshno bo'lgan yoshlarning hayotga munosabati, milliy urf-odat va umumbashariy qadriyatlarga hurmati baland bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev

KIRISH

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub islohotlar milliy va ma'naviy qadriyatlarning tiklanishida, zamonaviy barkamol insonni shakllantirishda ma'naviy omillar masalasiga yangicha yondashish, shaxsning milliy madaniyati rivojlanishiga o'zgacha munosabatning e'tirof etilishi jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichga kirganligini ko'rsatadi.

“Yoshlarimiz mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”[1]. Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning ushbu fikrlarida katta ma'no mujassam.

Musiqa bugungi kunda rivojlanib borayotgan jamiyatimiz ma'naviy hayotining ajralmas qismi sifatida muhim ahamiyat kasb etayotganligi sababli, musiqiy ta'limni amalga oshirishda musiqiy faoliyatlar subyektlari (kompozitor, dirijyor, sozanda, xonanda, tinglovchi)ning psixologik xossa va xususiyatlari borasida bilimlarga ega bo'lish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi, shiddatkor islohotlar davrida musiqa san'ati xodimlari jamiyatimizda ma'naviyatni yuksaltiradigan, yurtdoshlarimizni bunyodkorlikka chorlaydigan, ularning ruhiyatida optimistik, ko'tarinki kayfiyatni qaror toptiradigan asarlar yaratib xalqimizga takdim etmoqdalar. Zero, musiqa asarlarining ijtimoiy, madaniy va ma'naviy mohiyatini psixologik ta'sir mezonlari nuqtai nazaridan o'rganish davr taqozosidir.

Musiqaning psixologik ta'sir imkoniyatlarini o'rganish borasida amalga oshirilgan tadqiqotlar tarixiga nazar tashlaganda, musiqiy ritm va

ladlarda insonlar qalbini musiqa kayfiyatiga moslaydigan botiniy imkoniyatlar mavjudligi aniqlangan. Aflotun fikricha, shunday musiqa asarlari bo'lishi lozimki, ular insonlarni ijtimoiy talablar darajasiga ko'tarsin. Shuningdek, Arastu inson psixikasini turlicha yo'naltiruvchi musiqiy ladlar haqida yozib, ba'zi ladlarda yangrovchi musiqa insonni rahmdil, yumshoq ko'ngil qilsa, boshqalari kuchli psixik qo'zg'aluvchanlikni hosil qilishini uqtiradi.

**ADABIYOTLAR TAHLILI VA
METODLAR**

Eramizdan avvalgi III asrda yaratilgan tarixiy-adabiy asarda musiqa tartib-intizom va sivilizatsiya ramzi sifatida ta'kidlangan.

Asarda keltirilishicha, musiqa jamiyat hayotini uyg'unlashtirish, ijtimoiy me'yorlarni, iyerarxiyani yaratish uchun zarurdir. Ko'pgina qadimgi sharq mamlakatlarida musiqa tarbiyaning muhim tarkibiy qismi sanalgan va o'rganish zarur hisoblangan fanlar qatoriga kiritilgan. Ziyoli, ma'rifatli barcha insonlar qo'shiq kuylash yoki biror musiqa sozida chalish malakalariga ega bo'lganlar. Musiqaning kuchli ruhiy-hissiy ta'sir vositasi ekanligi va ma'naviy ahamiyati sharq allomalari asarlarida alohida ta'kidlangan. Buyuk olimlar Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Al-Kindiy, Faxriddin ar-Roziy, Mahmud ibn Ma'sud ash-Sheroziy, Muhammad ibn Mahmud al-A'moliy, Zaynulobiddin al-Husayniy, Najmiddin Kavkabiyy Buxoriy, Abdulqodir Marog'iy, Abdulmo'min bin Yusuf al-Urmaviy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Abdulhaq ad-Dehlaviy, Darvish Ali Changiy Buxoriy va boshqa allomalar musiqaning tarbiyaviy ahamiyati to'g'risida qimmatli fikrlar bayon etganlar.

Musiqaning psixologik xususiyatlari Forobiyning «Musiqaga doir katta kitob»,

«Musıqa ritmlari haqida kitob», Ibn Sinoning «Donishnoma», «Musıqa ilmi haqida risola» va boshqa asarlarida, Faxriddin ar-Roziyning «Illmlar xazinasi» qomusida, Urmaviyning «Davrlar kitobi», Al-Husayniyning «Musıqa ilmi va amaliyoti qonunlari», Kavkabiyy Buxoriyning «Musıqa haqida risola», Abdurahmon Jomiyning «Musıqa haqida risola», Abdulhaq Dehlaviyning «Eshitish masalasi tadqiqoti» va boshqa qator ilmiy asarlarda tahlil qilingan.

Jumladan, - «Forobiy ijrochilik va bastakorlik orqali tinglovchilarga hissiy ta'sir etishning shu qadar yuksak darajalariga erishganki, bu to'g'rida uning soz chalib, kuy ijro etib, odamlarni sarosimaga solganligi, goho jo'shqin kishilarni xomush ahvolga tushirib, ba'zan esa ziyraklarni uxlatib, shinavandalarni hayratda qoldirganligi ma'lum» [2].

Allomaning ko'p ijro etishda tinglovchidagi ruhiy-hissiy imkoniyatlardan kelib chiqqanligi hamda unga kuchli ruhiy ta'sir eta olganligiga ishonch hosil qilamiz. Forobiy milliy musıqa cholg'u sozlarining psixologik ta'sir imkoniyatlariga yuksak baho beradi hamda ijtimoiy turmushda ularni qo'llash bo'ypcha o'z fikrlarinn bayon qiladi, - janglarga mo'ljallangan cholg'u sozlari mavjud, ularning ovozi baland va keskin. Ziyofat va raqslar uchun, to'y va quvnoq yig'ilishlar uchun, muhabbat qo'shiqlari uchun ham maxsus cholg'ular bor. Ayrimlarining tovushi keskin va hazin bo'ladi: bir so'z bilan aytganda, ular shunchalik ko'p, shunchalik xilma-xilki, hammasini sanab o'tish qiyin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'rta asr musulmon Sharqi mutafakkirlari madaniyatining adabiyot, she'riyat, musıqa, xattotlik, notiqlik singari turlarini o'rganishga oid boy falsafiy-estetik meros qoldirganlar. Ular musiqiy madaniyatni axloq va nafosat mezonlari bilan baholaganlar, uning mohiyatini aynan shu fazilatlar uyg'unligida ko'rganlar [3]. Xorijiy ilmiy tadqiqotlarda milliy musıqa madaniyatimiz, uning mohiyati va mazmuniga oid fundamental

tadqiqotlar G.Riman, E.Praut, G.Katuar tomonidan o'rganilgan. Ular asosan musiqiy tafakkurning mantiqiy-psixologik va funksional jihatlarini tahlil etishgan.

Yurtimizdagi xalqimiz hayotida yuz berayotgan keng qamrovli ijtimoiy-ma'naviy jarayonlarni tasniflash orqali milliy merosimizdagi xalq ijodiyoti va milliy qadriyatlarimizdan bo'lgan musiqiy merosimizni asrab- avaylash, yoshlarning musiqiy tafakkurini shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy omillarini tadqiq qilish orqali yoshlar tarbiyasida musiqaning o'rnini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Mamlakatimizning yangi rivojlanish bosqichida mamlakatimizda milliy manfaatlariga ustuvor darajada ahamiyat berilishi musiqiy ilmga nisbatan munosabatlarni ijobiy tomonga o'zgarishiga sabab bo'ldi. Bugungi kunda jamiyatimizda musiqaning ijtimoiy – madaniy jihatlarini falsafiy adabiyotlarda shaxs aqliy qobiliyatlarini ifodalovchi musiqiy madaniyat tushunchasi sifatida talqin qilinmoqda [4].

XULOSA. Milliy musıqa yoshlarning ma'naviy-estetik didini shakllantirishda muhim vositadir. Musıqa orqali ular o'z tarixini, urf-odatlarini, ota-bobolari madaniyatini chuqurroq anglaydi. Ayniqsa, yoshlik davrida shakllanadigan psixologik muvozanat, emotsional barqarorlik, ichki intizom va ijtimoiy moslashuv kabi jihatlar musıqa vositasida samarali rivojlaniriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yosh avlod tarbiyasi har bir jamiyatning taraqqiyoti va barqarorligi uchun muhim omillardan biridir. Bugungi globallasuv sharoitida yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularni ma'naviy va ruhiy jihatdan sog'lom shaxs etib voyaga yetkazish dolzarb masalalardan sanaladi. Shu jihatdan qaraganda, milliy musıqa san'ati nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki yoshlarning psixologik holatini barqarorlashtiruvchi, ularda milliy o'zlikni anglashga xizmat qiluvchi kuchli omil sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. – Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2016. – 14 b.
2. Matyoqubov O. Og'zaki an'anadagi professional musıqa asoslariga kirish: O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 1983. – 64 b.
3. Malikova S. O'zbek milliy musıqa madaniyati rivojlanish tendensiyalari: kecha, bugun, istiqboli: monografiya. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2024. – 140 b.
4. Nurmuxamedjanov A. M. Yoshlar musiqiy tafakkurini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari // FarDU ilmiy xabarları jurnali. – 2024. – №2. – B. 245.

REZYUME. Ushbu maqolada yoshlar tarbiyasida milliy musiqa san'atining tutgan o'rnini hamda uning psixologik ta'siri atroflicha tahlil qilingan. Milliy musiqa yosh avlod qalbida vatanparvarlik, estetik did, ma'naviy barkamollikni shakllantirishda muhim vosita sifatida ko'rib chiqilgan. Shu bilan birga, maqolada musiqaning inson psixologiyasiga, xususan yoshlarning hissiy-ruhiy holatiga ijobiy ta'siri ilmiy-nazariy asoslar hamda amaliy misollar orqali yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье подробно анализируется роль национального музыкального искусства в воспитании молодежи и его психологическое воздействие. Национальная музыка рассматривалась как важный инструмент в формировании патриотизма, эстетического вкуса и духовного совершенства в сердцах молодого поколения. Вместе с тем, в статье на основе научно-теоретических основ и практических примеров освещается положительное влияние музыки на психологию человека, в частности, на эмоционально-психологическое состояние молодежи.

SUMMARY. This article analyzes the role of national musical art in youth education and its psychological impact in detail. National music was considered an important tool in shaping patriotism, aesthetic taste, and spiritual perfection in the hearts of the younger generation. At the same time, the article highlights the positive impact of music on human psychology, particularly the emotional and psychological state of young people, based on scientific and theoretical foundations and practical examples.

MUZÍKA KÓRKEM ÓNERINIŇ TÁRBIYALÍQ ÁHMIYETI HÁM BILIMLENDIRIWDEGI ORNÍ

R.Abdullaev – oqitwshı

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali
“Folklor hám etnografiya” kafedrası*

Tayanch so'zlar: musiqa, san'at, tarbiya, ruhiyat, estetik tarbiya, o'quvchi, madaniyat, milliy qadriyat, badiiy did.

Ключевые слова: музыка, искусство, воспитание, духовность, эстетическое воспитание, ученик, культура, национальные ценности, художественный вкус.

Key words: music, art, education, spirituality, aesthetic education, student, culture, national values, artistic taste.

Insanniń hár tárepleme kamalǵa keliwinde muzıka kórkem óneri ayrıqsha orın tutadı. Muzıka - bul tek sesler jıynaǵı emes, al insan qálbiniń kórinisi, ruwxıy halatınıń tili, jaqsılıqqa shaqırıwshı kúsh. Áyyemnen muzıka kórkem óneri tárbiya quralı sıpatında insanniń ishki dúnyasın bayıtıp, onda gózzallıqtı kóriw hám seziw qábiletin qalıplestirgen. Búgingi kúnde bilimlendiriw sistemasında muzıka páni oqıwshılardıń estetikalıq dúnya qarasın keńeytiw, ruwxıy jetikligin arttırıw hám de milliy qádiriyatlarga húrmet ruwxında tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Sonlıqtan, muzıka kórkem óneriniń tárbiyalıq táreplerin tereń úyreniw, onı tálim-tárbiya procesinde nátiyjeli qollanıw áhmiyetli másele esaplanadı.

Muzıka arqalı insanniń sezimleri, keshirmeleri, ómirge bolǵan múnásibeti anlatıladı. Hár bir xalıqtıń muzıkasında onıń tariyxı, mádeniyatı, úrp-ádeti hám ruwxıy dúnyası jámlengen. Sol sebepli muzıka kórkem ónerin úyreniw - bul tiykarınan insaniyattıń ruwxıy miyrasın úyreniw degen sóz. Muzıka jaslardıń ruwxıy dúnyasına unamlı tásir kórsetedi, olarda miyrim-shápáát,

sabır-taqat, húrmet, milliy maqtanısh, miynet súygishlik sıyaqlı pazıyletlerdi tárbiyalaydı. Ásirese, balalıq dáwirinde esitilgen muzıkarlar, qosıqlar insan qálbinde iz qaldırıp, onıń minez-qulqı hám estetikalıq talǵamın qalıplestiredi. Balanıń ruwxıy dúnyasına muzıkanıń erte kirip barıwı onıń sezim sezimin bayıtadı, miyrim-shápáát hám gózzallıqqa beyimlikti kúsheytedi. Usı kózqarastan qaraǵanda, muzıka insanniń ruwxıy qalıplesiwinde birlemshi faktorlarınan biri esaplanadı.

Muzıka kórkem óneri tárbiya sistemasınıń ajıralmas bólegi sıpatında kóriledi. Tárbiya - bul insan shaxsın ruwxıy, ádep-ikramlılıq, estetikalıq hám fizikalıq jaqtan qalıplestiriw procesi bolsa, muzıka bul procestiń názik hám nátiyjeli quralı esaplanadı. Muzıka arqalı insanniń ishki dúnyası, sezimleri, arzıwları hám idealları kórsetiledi. Insan oy-pikiriniń rawajlanıwında muzıkanıń sezimlik táseri júdá kúshli. Ritmikalıq sesler júrek urıwın, dem alıw tezligin, hátte miy iskerligin belgili dárejede basqaradı.

Psixologiyalıq izertlewler sonı kórsetedi, muzıkanıń naması, ritmi, tembri insan nerv

sistemasına tikkeley tásir etedi. Lirikalıq ırğaqlar insandı tınıshlandıradı, kewilli ırğaqlar bolsa jumısqa iytermeleydi. Sol sebepli muzıka jaslardıń sezimlik dúnyasın durıs bagdarlaw, olardı estetikalıq zawıq penen jasawga úyretiwde úlken áhmiyetke iye. Tárbıya procesinde muzıka kórkem óneri insanda ishki úylesimlilik, teń salmaqlılıq, keńpeyillik hám sabırlılıqtı tárbıyalaydı. Sebebi muzıka ırğağı insandı tınıshlandıradı, oylandıradı, pikirdi tazalaydı. Ásirese, jámaát bolıp qosıq aytıw, orkestrde birgelikte atqarıw procesi oqıwshılarda awızbirshilik, juwapkershilik hám óz-ara húrmet sezimlerin qalıplestiredi.

Bunnan tısqarı, muzıka kórkem óneri insanda ádep-ikramlılıq sezimlerin de tárbıyalaydı. Máselen, qayǵılı namalar insanda sabır hám pikirlew oyatsa, quwanışlı qosıqlar ómirge isenim, optimizm hám úmit baǵıshlaydı. Muzıka arqalı insan óz keshirmelerin bildiredi, júrektegi qayǵını jeńilletedi, quwanışın basqalar menen bólısedi. Sol sebepli muzıka insandı basqalar menen ruwxıy jaqtan baylanıstıratuǵın qural da esaplanadı. Ol insandı individ sıpatında kamalǵa keltiriw menen birge, onı jámiyet penen únles jasawǵa úyretedi.

Tárbıya kózqarasınan qaraǵanda, muzıkanın eń úlken abzallığı - ol sózsiz, biraq tereń mazmunǵa iye bolıwı bolıp tabıladı. Geyde bir gana ırǵaq, bir gana nama pútkil bir shıǵarmanın mánisin, insannın ruwxıy halatın sózsiz anlatadı. Bul bolsa muzıkanın kórkem hám tárbıyalıq qúdiretin kórsetedi. Sonlıqtan, balalarda sóz benen aytıwǵa bolmaytuǵın sezimlerdi muzıka arqalı bildiriw kónlikpesin qalıplestiriw olardıń psixologiyalıq turaqlılıǵına da unamalı tásir kórsetedi.

Muzıka - bul ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı qalıplestiriw quralı. Hár bir milletin xalıq qosıqları, dástanları, háyyiwleri hám máresim qosıqları ózinde xalıqtın turmısı, isenimi, miyrim-shápáat hám jaqsılıq haqqındaǵı kózqarasların jámlegen. Muzıka sonday-aq, milliy ózlikti ańlaw quralı esaplanadı. Hár bir xalıqtın muzıkasında onıń tariyxı, turmıs tárizi, mentaliteti hám dúnyaqarası sáwlelenedi.

Ózbek xalqının “Shashmaqom”, “Yor-yor”, “Lapar”, “Alla” sıyaqlı nama hám qosıqları tek kórkemlik jaqtan joqarı emes, al tárbıyalıq jaqtan da tereń mazmunǵa iye. Máselen, “Alla”lar arqalı balaǵa mehir, ana sadıqlığı, miyrimlilik tuyǵısı sińdiriledi; “Lapar”lar arqalı bolsa xalıqtın miynet súyǵishligi, quwnaqlığı, ómirge muhabbatı sáwlelendiriledi. Muzıka insandı gózzalıqtı seziwge, jamanlıqtan tıyılıwǵa iytermeleydi. Sonın ushın da ol ádep-ikramlılıq tárbıya quralı sıpatında mektepke shekemgi bilimlendiriwden

baslap joqarı bilimlendiriwge shekemgi barlıq basqıshlarda keńnen qollanıladı. Máselen, balalar “Watan”, “Ana”, “Doslıq”, “Tınıshlıq” temalarındaǵı qosıqlardı aytıw arqalı milliy qádiriyatlardı húrmet ruwxında tárbıyalanadı.

Muzıka táliminın tárbıyalıq imkanıyatları. Bilimlendiriw sistemasında muzıka sabaqları tek ǵana qosıq aytıw yamasa saz ásbapların shertiw kónlikpelerin qalıplestiriw emes, al shaxstı hár tárepleme jetilistiriwge xızmet etedi. Muzıka tálimi arqalı oqıwshılarda tómendegi pazıyletler rawajlandırıladı:

- Esitiw mádeniyatı hám dıqqatın jámlew;
- Jámaatte islew kónlikpesi (xor atqarıwında birge islesiw, tuńlaw, sinxronlıq);
- Dóretiwshilik hám sóz erkinligi;
- Milliy muzıkaga muhabbat hám maqtanısh sezimi.

Bunnan tısqarı, muzıka sabaqları balardıń sóylewin, dem alıwın, yadın hám oylawın da rawajlandıradı. Sol sebepli ol tek ǵana kórkem emes, al intellektual tárbıya quralı da bolıp esaplanadı. Muzıka kórkem óneri insan tárbıyasının ajralmas buwını bolıp esaplanadı. Ol insannın sezimlerin oyatadı, estetikalıq talǵamın qalıplestiredi, ruwxıy dúnyasın bayıtadı. Muzıka arqalı insan jaqsılıqqa, gózzalıqqa, watansúywshilikke hám insanıyılıqqa bagdarlanadı. Sonın ushın bilimlendiriw sistemasında muzıka sabaqlarına, ásirese milliy muzıka miyrasın úyreniwge ayırıqsha itibar qaratıw zárúr. Demek, milliy muzıka jas áwladta milliy maqtanısh, watansúywshilik, ana jurta sadıqlıq sezimlerin tárbıyalawda sheksiz orın tutadı. Sonın menen birge, zamanagóy tárbıya procesinde muzıka kórkem ónerin tek sabaq penen sheklep qoyıw kerek. Balardı túrli muzıka dógereklerine, xalıq ansambllerine, milliy saz-ásbaplar mekteplerine tartıw olardıń talantın rawajlandırıwda, sezimlik dúnyasın bayıtıwda, estetikalıq talǵamın qalıplestiriwde úlken nátiye beredi. Ásirese, xalıq saz ásbaplarında atqarıw balalarda milliy qádiriyatlardı húrmet hám maqtanısh sezimin kúsheytedi.

Ulıwma alganda, muzıka kórkem óneri hám tárbıya arasındaǵı úzliksiz baylanıslılıq insannın ruwxıy jetilisiwinde, ádep-ikramlılıq jetilisiwinde hám estetikalıq talǵamının qalıplesiwinde ayqın kórinedi. Muzıka - bul tek ǵana quwanış hám dem alıw dáregi emes, al insan qálbin tazalaytuǵın, tárbıyalaytuǵın, oǵan ómirge muhabbat baǵıshlaytuǵın sıyqırılı kórkem óner. Sonın ushın da ullı oyshıllar muzıkanı “mánawiyat gilti”, “tárbıya tiykarı” dep biykarǵa aytpaǵan.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. Sharipova G. Musiqa o'qitish metodikasi. Ma'ruzalar. T., TDPU, 2006.
2. Hasanboev J.Yu. Pedagogika nazariyasi. Ma'ruza matni. T. 2002 y.
3. Akbarov I. Musiqa lug'ati. T.O'qituvchi 1997 y.

REZYUME. Bul maqalada muzika kórkem óneriniń insan tárbiyasındaǵı ornı, jas áwladtıń ruwxıy, estetikalıq hám intellektuallıq rawajlanıwına kórsetetuǵın tásiiri sáwlelendirilgen. Sonday-aq, bilimlendiriw procesinde muzikanıń áhmiyeti, onıń oqıwshı shaxsın qalıplestiriwdegi roli hám milliy muzıkamız arqalı tárbiyalıq ideyalardı sińdiriw máseleleri talqılanadı.

РЕЗЮМЕ. В данной статье раскрывается роль музыкального искусства в воспитании человека, его влияние на духовное, эстетическое и интеллектуальное развитие подрастающего поколения. Также рассматривается значение музыки в образовательном процессе, её роль в формировании личности учащегося и вопросы внедрения воспитательных идей через национальную музыку.

SUMMARY. This article highlights the role of musical art in human education and its impact on the spiritual, aesthetic, and intellectual development of the younger generation. It also discusses the importance of music in the educational process, its role in shaping students' personalities, and the promotion of educational ideas through national music.

SIRDARYO VILOYATI MUSIQALI DRAMA TEATRI REPERTUARIDA KOMEDIYA JANRINING O'RNI

(*"Afandining besh xotini"* spektakli misolida)

Abdumuxtorova Nazokat Sayibjon qizi – mustaqil izlanuvchi
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

Tayanch so'zlar: Sirdaryo viloyati musiqali drama teatri, komediya janri, "Afandining besh xotini", xalqona hazil, ayol obrazlari, sahnaviy dinamizm, milliy teatr an'analari.

Ключевые слова: Сырдарьинский областной музыкально-драматический театр, жанр комедии, «Пять жен Афанди», народный юмор, женские образы, сценическая динамика, национальные театральные традиции.

Key words: Sirdaryo Regional Musical Drama Theater, comedy genre, "Afandi's Five Wives", folk humor, female characters, stage dynamism, national theatrical traditions.

Sirdaryo viloyati musiqali drama teatri repertuarida komediya janri teatr ijodiy faoliyatining ajralmas qismi sifatida shakllanib, aktyorlik mahorati va rejissorlik izlanishlarining rivojida muhim o'rin egallab kelmoqda. Mazkur teatr sahnasida jahon mumtoz adabiyoti namunalari, rus va boshqa xalqlar dramaturgiyasining sara asarlari bilan bir qatorda o'zbek komediyana vislarining pyesalari ham muntazam ravishda namoyish etib kelinmoqda.

1990-yillar o'zbek teatr san'ati uchun yangi bosqich bo'lib, ijodiy erkinlik va milliy o'zlikni anglash jarayoni teatr faoliyatida ham o'z aksini topdi. Shu bilan birga, xo'jalik hisobi asosidagi mustaqil moliyaviy tizimga o'tish teatr jamoalari oldida yangi mas'uliyat va muammolarni yuzaga chiqardi. Natijada, teatrlar o'z mablag'lari hisobidan faoliyat yuritishga, kassabop spektakllarni sahnalashtirish orqali xarajatlarni qoplashga majbur bo'ldilar. Bu hol esa ayrim hollarda badiiy saviyaning pasayishiga, tijoriy manfaatlarining ustun kelishiga sabab bo'ldi. Komediyaning teatr hayotidagi taraqqiyot

bosqichlari shuni anglatadiki, dastlab u tomoshabinni faqat kuldirish vositasi sifatida qabul qilingan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan u chuqur mazmun va ijtimoiy ma'noga ega badiiy shaklga aylandi. Teatrshunos olimi Sarvinoz Qodirova "Teatrdagi hayot aksi" nomli tadqiqotida bu borada shunday yozadi: "Bir zamonlar kulgi — kulgi uchun bo'lgan" (1,84). Uning fikricha, komediya janrining rivojlanish jarayonida aktyorlik talqini, obrazni ochish usullari hamda kulgi vositasida muayyan g'oyaviy maqsadni ifodalash madaniyati sezilarli darajada o'zgargan.

O'zbek xalqining estetik didi va madaniy an'alarida komediya janriga alohida mehr mavjud. Ijtimoiy hayotda murakkab davrlar, ruhiy tanglik yoki ziddiyatli holatlar yuzaga kelgan pallalarda dramaturglar va teatr jamoalari ko'pincha komediya janriga murojaat etganlar. Bunday holat bejiz emas, chunki komediyani sahnalashtirish moddiy jihatdan ham qulay bo'lib, tarixiy yoki ijtimoiy-siyosiy asarlarga nisbatan ancha kam xarajat talab etadi. Shu bilan birga, bugungi kunda yirik mavzulardagi spektakllar

uchun O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tomonidan davlat buyurtmasi tizimi yo'lga qo'yilgan bo'lib, bu orqali davlat muhim badiiy loyihalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlaydi.

Mustaqillik yillarida teatr sahnalarida ko'plab tarixiy shaxslar hayotiga bag'ishlangan dramatik asarlar yaratildi. Biroq ularning aksariyati tomoshabinlar e'tiborini uzoq muddat ushlab tura olmadi. Masalan, Sirdaryo viloyati musiqali drama teatrida 2019-yilda sahnalashtirilgan "Bibixonim" spektakli qisqa muddat davomida namoyish etildi. Bu holat, asosan, tarixiy janrdagi asarlarning tomoshabindan ma'lum bilim va tayyorgarlikni talab etishi bilan izohlanadi. Chunki bunday spektakllarni to'liq anglash uchun yoritilayotgan tarixiy davr, shaxslar va voqealar haqida tasavvurga ega bo'lish zarur.

Komediya esa o'z tabiatiga ko'ra keng auditoriyani qamrab oladi. U tomoshabinga ruhiy yengillik, ijobiy kayfiyat bag'ishlaydi, kundalik tashvishlardan ozod qiladi hamda ko'pincha chuqur falsafiy fikrga undaydi. Shu boisdan ham poytaxt va viloyat teatrlari repertuarida komediya janrining ulushi tobora ortib bormoqda. Bu hol, o'z navbatida, komediya yozuvchi dramaturglar safining kengayishiga sabab bo'ldi. Axir, san'atda ham umumiy qonuniyat amal qiladi: jamiyatda ma'lum talab shakllansa, unga muvofiq taklif ham vujudga keladi.

Hurlikning dastlabki yillari nafaqat siyosiy va ijtimoiy hayotda, balki madaniy-ma'naviy sohada ham tub burilish davri bo'ldi. Ayniqsa, teatr san'atida milliy o'zlikni tiklash, xalqona obraz va qadriyatlarni sahnaga olib chiqish jarayoni yangi bosqichga ko'tarildi. Shu davrda Sirdaryo viloyati musiqali drama teatri ham o'z ijodiy izlanishlarini faollashtirdi. Teatr repertuarida tarixiy mavzudagi dramatik asarlar bilan bir qatorda xalqona kulgi va hayotiy lavhalarga asoslangan komediyalar keng o'rin egallay boshladi.

Ana shunday sahna asarlaridan biri dramaturg Ibrohim Sodiqov qalamiga mansub "Afandining besh xotini" komediyasi bo'lib, 1991-yilda sahnalashtirilgan. Mazkur pyesa o'z davri uchun dolzarb bo'lgan - xalqona kulgi, oddiy insonlarning hayoti va ijtimoiy munosabatlarini yengil, ammo teran ifoda etishga qaratilgan asar sifatida e'tirof etiladi. E'tiborlisi shundaki, pyesa bir vaqtning o'zida ikki teatr - Hamza nomidagi (hozirgi O'zbekiston davlat akademik drama teatri) va Sirdaryo viloyati musiqali drama teatri sahnasi uchun tayyorlangan. Hamza teatrida bu jarayonga taniqli rejissor Marat Azimov rahbarlik qilgan bo'lsa, Sirdaryo teatrida asar sahnalashtirishini dramaturg, pedagog va rejissor Jo'ra Mahmudov amalga oshirgan.

Komediyaning syujeti xalq og'zaki ijodida keng tarqalgan Afandi obraziga asoslanadi. Asarda voqealar Afandining podsho bilan bahsga kirishishi bilan boshlanadi. U xotinlar bilan bemalol murosa qilishi, ularning hiylalariga aldanmasligi haqida maqtanib, podsho bilan garov o'ynaydi. Shu orada podsho sinov tariqasida to'rt xotinni Afandiga tuhfa etilgan hovliga yuboradi. Ammo Afandining o'ziga xos, mehribon va sadoqatli ayoli - Fotima ham bor edi. To'rt yangi xotin Afandiga "Ayol makri qirq tuyaga yuk bo'ladi" degan naqlni eslatib qo'yish uchun ishga kirishishadi. Shu tariqa asar davomida kulgili sahnalar yuzaga keladi. Oxir-oqibat Afandi o'zining sevimli ayoli va eshagini olib, qolgan xotinlarni tashlab ketadi.

Mazkur komediyada ijtimoiy ziddiyatlar, sinfiy kurash yoki fojiali holatlar mavjud emas. Asarning asosiy mohiyati Afandining o'ziga xos maqtanchoqligi va ayollar makri o'rtasidagi konfliktidan iborat. Teatrshunos Muhabbat To'laxo'jayeva zamonaviy o'zbek teatrlarining rivojlanish yo'nalishlarini tahlil qilar ekan, shunday yozadi: "Hozirgi sahna rivojini ikki yo'nalish belgilaydi: biri - masxarabozlik, tomoshaviylikka asoslangan teatr-o'yin, ikkinchisi - inson va uning olamdagi o'rni haqida falsafiy mushohadalar yurituvchi badihago'ylik teatridir"(1,85).

Uning bu fikridan kelib chiqilsa, "Afandining besh xotini" komediyasi birinchi yo'nalishga - ya'ni tomoshaviylik va xalqona o'yin unsurlariga tayanadigan teatr shakliga mansubdir. Bu esa o'z navbatida xalq teatrlari, sayyor truppalari va og'zaki ijod an'analari davomchisi sifatida teatr hayotida komediyaning tutgan o'rnini ko'rsatadi.

Bunday talqin qadimiy teatr nazariyasi bilan ham hamohang. Yunon olimi Aristotel o'zining mashhur "Poetika" asarida tragediya va komediya janrlarini tahlil qilib, har bir sahna asarining muhim elementi sifatida tomoshaviylik (ya'ni ko'ruvchiga estetik zavq bag'ishlash qobiliyati)ni alohida qayd etadi.

"Afandining besh xotini" aynan shu tamoyil asosida qurilgan bo'lib, unda dramatik ziddiyatdan ko'ra o'yin, harakat, ifoda orqali kulgi uyg'otish ustuvor o'rin egallagan.

Spektaklning muvaffaqiyatida, albatta, bosh rol ijrochisining mahorati muhim ahamiyat kasb etadi. Aktyor Abduhamid G'ofurov o'zining yurish-turishi, mimikasi, so'zlash ohangi va harakati orqali Afandi obrazini jonli, xalqona va shu bilan birga badiiy darajada ifoda etgan. Uning ijrosi orqali Afandi nafaqat kulgi manbai, balki insoniy kamchiliklar ustidan kulish,

maqtanchoqlik va soddalikka tanqidiy nigoh bilan qarash ramziga aylangan.

Oradan 34 yil o'tib, Sirdaryo viloyati musiqali drama teatri jamoasi tomonidan mazkur asarga qayta murojaat qilindi. Asar bu safar musiqali komediya shaklida sahnalashtirilib, rejissyor Qutlimurod Yakubov tomonidan xalqona ohang, milliy hazil va sahnaviy dinamizm uyg'unligida talqin etildi. Rejissyor asarda milliy teatr an'alarini zamonaviy sahna texnikasi bilan birlashtirib, estetik yaxlitlikni ta'minlashga erishdi. Spektakl dramaturgiyasining markazida, albatta, Afandi obrazi turadi. Bu rolni ijro etgan Sherzod Kattaboboyev xalq donishmandi timsolini zamonaviy talqinda yaratishga muvaffaq bo'ldi. Uning ijrosida Afandi nafaqat kulgi manbai, balki xalq tafakkurining timsoli, hayotiy haqiqatlarni sodda so'z orqali ifodalovchi obraz sifatida gavdalanadi. Asardagi ayol obrazlari – To'tixon (D.Mirsalimova), Tamannoxon (L.Mamanazarova), Zubaydaxon (N.Xolmatova), Jannatoy (R.Hayitova) va Fotima (R.Yunusova) orqali turfa xarakterlar namoyon bo'ladi. Ayniqsa, To'tixon obrazi aktrisa Dilorom Mirsalimovaning mahoratli ijrosi sabab ajralib turadi. Ulug'bek Axmedov (Qodirvoy), Qandiyor Rustamov (G'ulom), Begzod Mirsaitov (Hammol) singari aktyorlar esa spektakldagi ikkinchi plandagi obrazlar orqali ijtimoiy kulgi fonini mustahkamlaydi.

Spektaklning sahna bezaklari rassom Ilhom Rustamov tomonidan yaratilgan bo'lib, voqeadan

kelib chiqqan holda, bir supa va besh xonani anglatuvchi besh parda, ortiqcha narsaning o'zi yo'q (Menimcha, ushbu spektakl ko'chma namoyishlar uchun ham qulay). Yorqin ranglar, milliy liboslar orqali Afandi yashagan davr muhiti qayta tiklangan. Spektaklning musiqiy yechimi ham asarning umumiy badiiy konsepsiyasida muhim o'rin tutadi. Musiqa rahbari Rahimjon Hasanov va dirijyor Dilmurod Tadjibiyev tomonidan yaratilgan musiqiy asos xalq kuylariga tayangan holda tuzilgan. Qo'shiqlar matni ustida N.Abdumuxtorova va R.Hasanov ishlagan bo'lib, ular orasida xalq qo'shiqlari, Ravshan Namozov ijodidan namunalar va o'zbek folklorining lirizmga boy ohanglari uyg'unlashtirilgan.

Har bir qo'shiq sahna harakati va obrazlar ruhiyatiga mos tarzda ishlangan. Ayniqsa, besh ayol obraziga munosib topilgan qo'shiqlar qahramonlar xarakterini ochishda asosiy vositalardan biriga aylangan.

"Afandining besh xotini" spektakli mazmunan kulgi orqali ijtimoiy-axloqiy muammolarni yoritadi. Unda oila qadri, insoniy munosabatlar, erkak va ayol o'rtasidagi muvozanat, sabr-toqat, halollik va mehr-muhabbat kabi umuminsoniy g'oyalar xalqona yumor vositasida ifoda etilgan. Spektakl tomoshabinga nafaqat kulgu, balki hayotiy mushohada, ijtimoiy tahlil va ma'naviy xulosa uchun zamin yaratadi. Shu bois u milliy teatr maktabining rivojlanishida muhim bosqich sifatida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S. Qodirova. "Teatrdagi hayot aksi". San'at jurnali nashriyoti. T- 2011 y. 84-bet.
2. S. Qodirova. "Teatrdagi hayot aksi". San'at jurnali nashriyoti. T- 2011 y. 85-bet.
3. I.Sodiqov. "Afandining besh xotini", elektron resurs.
4. "Afandining besh xotini" spektakl dasturi – 1991 y, 2025 y.
5. Sirdaryo viloyati musiqali drama teatri repertuari 1975-2025-yillar.

REZYUME. Ushbu maqolada Sirdaryo viloyati musiqali drama teatrining ijodiy taraqqiyoti jarayonida komediya janrining o'ziga xos shakllanishi tahlil qilinadi. Xususan, rejissyor Jo'ra Mahmudov va Qutlimurod Yakubovlar tomonidan turlicha talqinda sahnalashtirilgan "Afandining besh xotini" spektakli misolida xalqona hazil, sahnaviy dinamizm, ayol obrazlarining badiiy talqini hamda milliy mentalitet ifodasi ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqotda xalq ijodiy merosi va zamonaviy teatr estetikasi uyg'unligi, aktyorlik ansamblining roli hamda musiqiy dramaturgiya unsurlari o'rganilgan. Maqola Sirdaryo viloyati teatr san'atining rivojlanish bosqichlarini yoritishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется своеобразное формирование жанра комедии в процессе творческого развития Сырдарьинского областного музыкально-драматического театра. В частности, на примере спектакля «Пять жен Афанди», поставленного режиссёрами Джуро Махмудовым и Кутлимуродом Якубовым в разных интерпретациях, рассматриваются народный юмор, сценическая динамика, художественное воплощение женских образов и выражение национального менталитета. В исследовании изучаются гармония народного творческого наследия и современной театральной эстетики, роль актёрского ансамбля и элементы музыкальной драматургии. Статья имеет важное теоретическое и практическое значение для освещения этапов развития театрального искусства Сырдарьинской области.

SUMMARY. This article analyzes the distinctive development of the comedy genre in the creative progress of the Sirdaryo Regional Musical Drama Theater. In particular, it examines, through the example of the play “Afandi’s Five Wives” staged by directors Jo’ra Mahmudov and Qutlimurod Yakubov in different interpretations, the elements of folk humor, stage dynamism, artistic portrayal of female characters, and expression of the national mentality. The study explores the harmony between folk creative heritage and modern theater aesthetics, the role of the acting ensemble, and the components of musical dramaturgy. The article holds significant theoretical and practical value in highlighting the stages of development of theatrical art in the Sirdaryo region.

QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ MEKTEBI

Gúlnara Allamberganova – professor

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali
Folklor hám etnografiya kafedrası

Tayanch soʻzlar: qoraqalpoq baxshichilik maktabi, baxshi, doston, dutor, madaniyat, tarix, meros, sanʼat, milliy qadriyat.

Ключевые слова: каракалпакская школа бaxши, бaxши, дастан, дутар, культура, история, наследие, искусство, национальные ценности.

Key words: karakalpak school of bakhshi, bakhshi, dastan, dutar, culture, history, heritage, art, national values.

Qaraqalpaq xalqı – óziniń bay tariyxiy hám mádeniy miyrasına iye bolǵan xalıq. Usı miyrastıń eń áhmiyetli bólimlerinen biri – qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi. Bul mektep ásirler dawamında rawajlanıp, óziniń ózgeshe usılı hám qadriyatları menen ajralıp turadı. Baqsılar – xalıqtıń ruwxıy dúnyasın bayıtıwshı, xalıqtıń awızeki dóretiwshiliginiń eń jaqsı úlgielerin jetkeriwshisi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi tek ǵana kórkem óner túri emes, bálkim xalıqtıń tariyxiy eslew qábileti, ruwxıy qádiriyatları hám ármanlarınıń aynası bolıp tabıladı. Baqsılar dástanlar hám qosıqlardı atqarıw arqalı xalıqtıń ótmishin, búginin hám keleshegin bayan etedi.

Qaraqalpaq xalıqınıń baqsıshılıq óneri jırawshılıqtan soń payda bolǵan. Qaraqalpaq baqsıshılıq óneri bir qansha mekteplerine iye. Bul mektepler atqarıw stili, materialdı bayan etiwı, muzıkalı-dialekti jaǵman bir-birenen parq qıladı. Hár bir mektepten shıǵa kóterilgen ullı talant iyeleri bar. Olar dóretken kórkem sóz, muzıka bul mekteplerdi kórkemlik jaqtan bayıtıp rawajlantıradı. Qaraqalpaq atqarıwshılarınıń bul xızmetlerin kóp izertlegen Q.Ayımbetov, N.Dawqaraev Q.Maqsatov hám kórkem óner ilimleriniń kandidadı T.Adambaevlar olardı atqarıw ózgesheligine qaray Aqımbet-Muwsa mektebi, Súyew mektebi, Arzı mektebi, Ómirbay mektebi dep tórt mektepke ajratadı. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi Aqımbet baqsıdan baslanadı.

Aqımbet baqsı. Qaraqalpaq baqsıları arasında jas áwladtan shákirt shıǵarıw, ustazılıq etiw

dástúrin, Aqımbet baqsı joqarǵı basqıshqa kótergen delinedi. Sonıń ushında Aqımbettiń qaraqalpaq baqsılarınıń eń iri wákili, ustazdan shákirt shıǵarıw mektebiniń baslawshılarınıń biri retinde tanıymız. Ol XIX ásirdeń ortalarında ómir súrgen qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı bolıp, qaraqalpaqlar ishinde burınǵı jıraw ónerinen keyin baqsıshılıq ónerin baslaǵan ataqlı baqsı boladı. Onıń pútkil Xorezmge (ózbek, túrkmenler, qazaqlar arasında) dańqı jayılgan. Ol talantlı jaslardı orayǵa jıynap, ózgeshe baqsıshılıq mektebin shólkemlestirdi. Ótken ásirdeń baslap tap usı búginge shekem sonıń jolına aytıp júrgen baqsılar sol mektepten shıqqan. Mekteptiń tiykarǵı baǵıtı - qaraqalpaq xalıq muzıkasınıń barlıq ózgesheliklerin tolıq saqlay otırıp, olardı kópshilikteń kewline qonımlı etip, jańa motivler menen rawajlandırıwǵa baǵdarlangan. Q.Ayımbetovtıń kórsetiwinshe «ol qaraqalpaqlar arasına baqsıshılıq ónerdi taratıw maqsatında eń dáslep bir ózi shákirt tayarlaǵan. Olardıń ishinen Muwsa baqsı menen Edenbay baqsı xalıqqa tanılgan, eń aytqısh baqsılardan bolıp atı elge jayılgan. Aqımbetten sońǵı baqsılar naması eki túrli salaǵa bólingen. Onıń biri Muwsa baqsı, biri Edenbay baqsı naması bolıp atalgan». Namalar Muwsa namaları, Edenbay namaları bolıp eki baǵdarda taraǵan. Bul dástúr búginge deyin dawam etip kiyatır. Aqımbet baqsı tuwralı kóp ańızlardıń birinde, Aqımbettiń anası oǵan hámiledar bolǵanında bulbuldıń góshine jerik bolıptı deydi. Sonnan keyin Aqımbettiń dawısı xosh hawaz bolǵan delinedi. Onıń repertuarında

xalıq qosıqları, Maqtumqulınıń shıǵarmaları, dástanlardan «Góruǵlı», «Sayatxan-Hamra», «Gárip-Ashıq» dástanları bolǵan. Qaraqalpaq xalqınıń muzika óneriniń rawajlanıw tariyxında ataqlı baqsı hám kompozitorlar Aqımbet penen Muwsanıń tutqan ornı oǵada úlken.

Aqımbettiń súyikli shákirtlerinen eń kórneklisi Muwsa bolıp, ol tek ǵana baqsı bolıp ǵana qalмай, talantlı dóretiwshilik xızmeti menen de kózge túsken. Muwsa ustazınıń barlıq baqsıshılıq hám dóretiwshilik sheberligin úyrenip alıp, Aqımbet baslaǵan mektep dóretpelerine ózgerisler kirgizip, diapazonın keńeytti, kóp ǵana xalıq namaların qayta isleydi hám bir qansha jańa namalar dóretdi.

Qaraqalpaqlardıń baqsı namaları tuwralı sóz bolǵanda olardıń bayıwına qońsı xalıqlardıń tiygizgen járdemin ayta ketiw orınlı boladı. Súyew baqsınıń namaların ózlestirip, baqsıshılıq usılın qaraqalpaq ishinde dawam etiwshi Muwsa baqsı, Esjan baqsılar boladı. Edenbay baqsınıń da namaların dawam ettiriwshi shákirtleri bolǵan. Házirgi qaraqalpaq namalarınıń ishindegi «Qońırat» naması dep atalıp júrgen nama burınǵı arallı ózbekler repertuarınan bizge shekem jetip kelgen. Qaraqalpaq baqsıları burın tek ózi duwtar shertip, qosıq aytatuǵın bolǵan. Al sońın ala qońsı xalıqlardıń tásirinde qaraqalpaq baqsıları qasına balamanshı, girjekshi ertken, olardıń balamanshıları ózbek, girjekshileri túrkmen bolǵan. Mine usınday qarım - qatnasıqlar arqalı qaraqalpaqlarda saz shertiw óneri rawajlanıp kelgen.

Óziniń talantı menen pútkil Xorezm oypatına dańqı jayılǵan ataqlı Súyew baqsı túrkmenlerdiń eń ataqlı baqsısı bolǵan. Xorezmde jasaǵan ol ózge xalıqlardıń da belgili baqsısı bolıp tanılǵan. Súyew baqsı qaraqalpaqlar arasına kóp kelip baqsıshılıq etken hám qaraqalpaqlarda úlken toylarda Súyew baqsını shaqırtıp aytırıw dástúrge aylanǵan. Súyew baqsı qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı Muwsa baqsı menen jaqın qarım - qatnasta bolǵan hám zamanlası bolǵan. Ekewi birgelesip kóplegen toy merekelerde birge qosıqlardı atqarǵan, biri - birin júdá sıylarǵan, óz ara repertuarlar almasıp turǵan.

Muwsa baqsı (1836-1907). Aqımbet baqsınıń bes shákirtiniń biri Muwsa baqsı bolǵan. Muwsa baqsı Qaraqalpaqstannıń Tórtkúl rayonınıń Shoraxan átirapındaǵı bir gedey diyqan shańaraǵında tuwıladı. Ol jaslay Ámiwdáryadaǵı kemeshilerge jallanıp, saldawshı bolıp xızmet atqaradı. Saldawshılar qatarında Ámiwdáryanı boylap toǵız aznalı kemeni dáryanıń aǵısına qarsı súyrep, kóp mashaqatlar kóredi. Shımbayǵa bir neshe ret keme menen qatnaydı. Muwsa biraz

erjetkennen keyin kemeshilikti qoyıp, awıl arasında qosıq ayta baslaydı. Biraq qosıq aytqan menen birden ónip-órship kete almaydı. Duwtardı durıslap sherte almaydı, ózine ustaz kerek ekenin sezedi. Gárrı adamlardıń keńesi menen Shımbay átirapındaǵı ataqlı Aqımbet baqsıǵa shákirt bolıwdı árman etedi.

Muwsa baqsı tuwralı jáne bir legendalarda «Muwsanıń Aqımbetti ustaz dep izlep ketiwiniń sebebi; bir toyda Muwsa duwtar shertip otırǵanda bir gárrı juwırıp kelip, Muwsanıń qolınan duwtardı julıp alıptı da: «baqsıshılıq ónerdiń atın bilǵap júrgen qanday balasan!- duwtardı shertseń durıslap shert», depti. Soń jańaǵı gárrı duwtardı qolına alıp Aqımbettiń namasına salıp, qosıqsız shertkende Muwsanıń qattı arı kelipti. Sonnan ol Aqımbet baqsını ustaz tutıw ushın izlep ketken eken», deydi.

Juman baqsı (1871-1949). Juman baqsı Tóre ulı qaraqalpaqlardıń Qıpshaq urıwı, sańmurın tiyresinen boladı. Onıń ákesi Tóre degen kisi Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında suwdıń kemtarlıǵınan el asharshılıqqa ushıraǵandaǵı Ámiwdáryanıń órine kóship barǵan qaraqalpaqlardan boladı. Juman baqsı Muwsa baqsınıń shákirti bolıp saz-sóz ónerin úyrengen, ataqlı baqsılardıń biri bolǵan.

Burınǵı baqsılardıń jolı boyınsha Juman baqsıda shákirt tayarlaǵan. Onıń shákirtleriniń biri Ibrayım Patullaev. Juman duwtardı sol qolı menen shertkenlikten oǵan xalıq «Juman solaqay» dep at bergen. Baqsınıń balalıq hám baqsılıq qılǵan dáwiri Qaraqalpaqstannıń Tórtkúl, Shoraxan átirapında ótken. Ol Aqımbet, Muwsa, Shernazar, Edenbay baqsılardıń aytqan dástanları menen sazın shertken, jaqsı iyelegen ataqlı baqsılardıń biri bolǵan.

Muwsa hám Aqımbet baqsı tuwralı Juman baqsı kóp maǵlıwmatlar bilgen. Ol óziniń ómiriniń aqırǵı jılları, sol baqsılar tuwralı jáne qaraqalpaq namaları tuwralı kúta bay maǵlıwmatlar jazıpdırıp qaldırdı.

Ibrayım Patullaev (1909-1967). Ibrayım baqsı Patullaev qaraqalpaqlardıń qazayaqlı urıwınan boladı. Onıń ákesi Patulla Sarbay ulı da (1925-1928) baqsı bolǵan. Patulla baqsı Aqımbet baqsını kórgen, Muwsa baqsınıń zamanlası, shákirti bolǵan.

Patulla qaraqalpaqlardıń «Aq qapshıq» - dep atalatuǵın ashılıǵında (1913) Shımbaydan Tórtkúl tárepke kóship barıp Taza barjap, Taza ashirabad degen mákanda ornalasıp qaladı. Patulla baqsı, óziniń balası Ibrayımǵa duwtar shertiwdi úyretip, sońınan Muwsanıń shákirti, Juman baqsıǵa shákirt etip beredi. Ibrayım Juman baqsıdan saz, dástanlar úyrenip baqsı degen ataqqá iye boladı. 1930-

jillardan baslap Tórtkúl qalasındaǵı háweskerler dógeresine qatnasıp duwtar shertip qosıq aytadı. Ábdıraman Ótepowtıń basshılıǵında, qaraqalpaq mamleketlik teatrına qosılıp kóp jıllar xızmet atqaradı. 1936-jılları Ibrayım kóp jıraw baqsılar menen birge Moskvaǵa barıp, qaraqalpaq namaların plastinkaǵa jazdıradı. Sol karada kóp jıllar dawamında qaraqalpaq namaların shertip xızmet atqarǵan. Ibrayım Muwsa baqsınıń dóretken namaların ózlestirgen sázende baqsılardan bolıp esaplanadı. Ol qaraqalpaq xalıq namalarına nota, plastinkalarǵa jazdırdı da kóp xızmetler qıldı.

Qız baqsı Húrlıman (1861-1906). Qaraqalpaq xalıq tariyxında islam dininiń quwdalawı menen qaraqalpaq hayal-qızlarına kópshilik aldında qosıq aytıw, saz shertiw qadaǵan etilgen. Hayal-qızlar qanshelli quwdalansa da qaraqalpaqlar ishinen hayal-qızlardan Qız baqsı Hurlımanını, Qız baqsı Qanıǵıldıń (1900-1928) shayırap Sapura qızlardıń shıqqanıń kóremiz. Mine sol qaraqalpaq qızlarınan shıqqan úlken talant iyesi qaraqalpaq xalqınıń klassigi Berdaq shayırdıń ulı menen qızlarınan ishinen Hurlıman degen qız baqsı bolıp, qız baqsı degen ataqqa iye bolǵan. Berdaq qızı erjetkennen keyin múyten urıwı Teli terisinen Qabil degenge uzatadı. Hurlıman 1884-jılı Qarajan degen ulın dúnyaǵa keltiredi. Hurlıman óziniń ulına 12 jasında duwtar shertiwdi, baqsı bolıp, Berdaqtıń ónerin dawam etiwdi úyretedi.

Qarajan baqsı (1884-1966). Qarajan baqsı Qabil ulı ataqlı Berdaq shayırdıń aqlıǵı. Qarajan baqsınıń ómir súrgen jeri Aral teńiziniń túslık átirapı. Qarajannıń ustazı óziniń anası Hurlıman bolıp esaplanadı. Qarajan qaraqalpaq duwtar namalarınń original variantların duwtarda shertedi. Qarajannıń, namaların shákirti Aytjan baqsı Xojalepesov dawam etip shertip, onı notaǵa saldırıp, házirgi namalarımızda bayıttı. Aytjan baqsınıń shertken duwtar namaları qaraqalpaqlardıń eski zamannan kiyatırǵan saz óneriniń eń jaqsılarınan bolıp esaplanadı. Qarajan baqsı qolına atası Berdaqtıń duwtarın alıp óz anasınıń úyretken súygen ónerin qartaysada, taslamay, duwtar shertedi. Ol jasında saz shertiwdi, duwtardı sazlawdı, sazlap at miniwdi, el qıdırǵan ónerpaz, sázende, goshshaq jigitleriniń sazlap kiyim kiyetuǵın duwxat shapan, mashkebi shapan, dónbe shapan, móreli shapan, elteri ton, túrme belbew, jipek chay qalta t. b. naǵıslı kiyim-kenshekti kiyiwdi jaqsı kórgen.

Aytjan baqsı (1908-1954). Aytjan Xojalepesov 1908-jılı burınǵı Shımbaydıń Kókózek, «Shógir kól» degen jerinde, házirgi Taxtakópir rayonu territoriyasında qusshı-diyqan

shańaraǵında tuwıladı. Ol qaraqalpaqlardıń Qıtay tiyresi, kepesheriwshi urıwınan boladı. Ol jaslay ataqlı Berdaq baqsınıń aqlıǵı Qarajan baqsıǵa shákirt bolıp izine eredi. Qarajan baqsıdan dástanlar úyrenedi hám duwtarda saz úyrenip jaqsı sázende boladı. Aytjan baqsı 1934-jıldan baslap ómirinin aqırına deyin qaraqalpaq kórkem ónerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Teatrda, radio komitetinde isleydi. Ol qaraqalpaq muzıka ónerin, xalıq namaları notaǵa jazdırttı. Aytjan Xojalepesov uzaq jıllar xalıqqa minsiz xızmet qılǵanı ushın “Qalpaqstanǵa miynetini singen artist”- degen ataqqa iye boldı.

Japaq baqsı (1893-1973). Japaq Shamuratov (Onıń shın atı Jabbarbergen) Xorezm ózbekleriniń adam atın qısqartıp sóylew ádeti boyınsha Japaq bolıp atalıp ketken. Qaraqalpaqlar arasında danqı jayılǵan ataqlı baqsınıń biri. Japaq baqsı aralı ózbeklerden boladı. Onıń tuwılǵan mákanı, ótken jeri Qaraqalpaqstannıń Bestóbe hám Shılpıq dep atalatuǵın tóbelerdıń arasındaǵı Ámiwdáryanıń boyında eski zamanlardan atalıp kiyatırǵan Nazarxan degen jer boladı.

Japaq baqsı 12 jasında Nazarxan awılına Súyew baqsı kelip qosıq aytadı. Ol da saz shertip, qosıq aytıwdı árman etedi. 1911-jıllardan baslap qurbi -qurdaqlardıń arasında qolına duwtar alıp qosıq, aytıp beredi. Awıldın jası úlken adamları Japaqtıń qosıq aytıw talantın kórip oǵan baqsıǵa shákirt bolıwǵa keńes beredi. Biraq Japaq ózine ustaz taba almaydı. Ustazı bolmasa da izine balamanshı menen gırjekshi ertip 1913-1914-jılları Qaraqalpaqstannıń barlıq awılların aralap, duwtar shertip qosıq aytadı. Xojelide Súyew baqsı menen taǵı da ushırasıp, Súyew baqsınıń aytqan qosıqları menen dastandarın tıńlap onıń repertuarların úyrenip aladı. Súyewdin namaların shertip el aralawdan aq kóp keshikpey 1923-jılları Japaq baqsı degen ataq putkil Qaraqalpaqstanǵa tarqala baslaǵan.

Esjan baqsı (1901-1952) Esjan Qospolatov qaraqalpaq urıwınıń kepe-sheriwshi tiresinen bolıp, Kók ózek degen mákanda tuwıladı. Ákesi Qospolat otırıpalarında qosıq aytatuǵın adam bolǵan. 1938-jılı 63 jasında qaytıp bolǵan. Esjan Toqpolat degen inisi ekewi jaslay Shımbaydıń qublasında Aqun jap, Úsen jap, boylarında ekewi dawıs qosıp otırıpalarında qosıq aytqan. Qoskópır degen jerde toy seyili bolǵanda qızlar mingen arbanıń altaqtasına otırıp, qosıq aytıp, qızlardıń waqtın xoshlap júrgen. Esjan er jetkennen keyin baqsı bolıwdı árman etip, Muwsa baqsınıń shákirti Shernazarǵa keyin Muwsanıń taǵı bir shákirti Artıq baqsıǵa eredi, (1893-1933) Esjannıń ustazı Shernazar (1882-1937) Qıtaydıń qazayaqlı urıwınan boladı. Esjan eń dáslep 14 jasında

Seytnazar degen qıssaxannan «Yusip-Axmed» dástanın úyrenedi. Onı duwtarǵa salıp toy-tamashalarda ayta baslaydı. “Sanawber” qıssasın yadnan aytıp júrgen Qanıǵúl degen qız benen tanısadı. Ekewi birge awılda júrip baqsıshılıq etedi.

Qız baqsı Qanıǵúl (1900-1928).

Qaraqalpaqlardıń Beksiyiq urıwınan jarlı qızı Qanıǵúl atasınan jetim qaladı. Onıń ústine eki kózi kórmeytuǵın soqır boladı. Bul qız awıllarda qıssaxanlardan “Sanawber” qıssasın tıńlap úyrenip aladı. Onı yadlap, qıssaxanlar namasına salıp kópshilikke aytıp beretuǵın boladı. Qanıǵúldıń dawısın jaqsı ekenin, talantlı ekenin húrmetlep, Esjan baqsı Qanıǵúl menen ushırasıp, óz qarawına aladı, oǵan ámengerlik qıladı, dástanlar úyrenedi.

Ol waqıtları burın el biylegen Barlıqbay aqsaqal, bul qızdıń baqsı bolıwına kesent bermekshi boladı, tıyım salıwdıń talabın qılǵan menen, soqır jarlı qız buǵan qulaq aspaydı. Barlıqbay bul qızǵa “uyinde otıra ber, azıq awqatındı ózim bereyin, biziń urıwdan qatın-qızlardan baqsı boldı degen nasaq sózdi bizge taqpa» dep te úgitleydi hám bay abay-sıyasat ta etip kóredi, biraq qız buǵan kónlikpeydi.

Amet baqsı (1923-1989). Amet Tariyxov qaraqalpaqlardıń házirgi eń ataqlı baqsılarınıń biri. Ol Qaraqalpaqstanıń «Iyshan qala» awılınıń «Qızıl úy» degen mákanında tuwıladı, qaraqalpaqlardıń Quyın urıwınan. 1940-jılı awıllıq mekteptiń besinshi klasın pitkerip 1945-1948-jıllarǵa Qurbaniyaz baqsınıń izine erip shákirt bolıp baqsıshılıq ónerin úyrenedi. 1948-jıldan baslap óz aldına el aralap baqsıshılıq qıla baslaydı. Amet baqsınıń aytatuǵın repertuarları «Maqtumqulınıń» sózleri menen «Saytxan-Hamra», «Garip-Ashıq», «Yusip-Axmet». Al onıń súyip aytatuǵın dástanı «Qırmandalı» boladı.

Amet baqsı óz aldına baqsı bolarda ustazı Qurbaniyaz oǵan arnap duwtar soqtırıp bergen. Amet baqsınıń burınǵı baqsılardan ayırmasılıǵı, aytqan dástanın házirgi tıńlawshılardıǵa beyimlep, házirgi ádebiy sóyler tili menen aytıwǵa tırısadı. Al dástanın nasır qara sózleri de burınǵıday emes, onıń ishinde házirgi xalıq ómirinde ushırasatuǵın xalıqtıń óner, kásip, kún kórisleriniń túrli háreketlerin kóriwge boladı. Demek, Amet baqsı úyrenen repertuarın qayta islep onı jetildirip tusinikli etip aytıwǵa tırısқан baqsınıń biri bolǵan.

Genjebay Tilewmuratov (1929-1997).

Genjebay Tilewmuratov 1929-jılı Moynaq rayonında baqsı shańaraǵında dúnyaǵa keledi. Awıllıq mekteptiń 8-klasın tamamladı. Ullı watandaǵı urıstıń awır jıllarında 3 aǵası Frontqa ketkenlikten oqıwdı dawam ete almay jumıs

islewge tuwrı keledi. 1944-45-jılları baslawısh mektepke muǵallım bolıp ornalasadı. Bul waqıtları Qaraqalpaqstanıń kóp mekteplerine muǵallım jetispeytuǵın edi. 1945-48-jılları Xojelidegi Ped ushilishshede oqıydı. Orta maǵlumatlı bilimge iye bolǵannan keyin 1950-jılı Nókistegi Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń “Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı” fakultetine oqıwǵa kiredi hám 1954-jılı tabıslı tamamladı.

Genjebay Tilewmuratovtıń baqsıshılıq ónerine qızıǵıwshılıǵı júdá erteden baslanadı. Ol 7-8 jaslarınan baslap duwtar shertip, qosıq aytıwǵa talaplanadı. Genjebay baqsı óz ákesine 12 jıl dawamında erip Yusup-Axmet, Saytxan-Xamra dástanların úyrenedi. Kóp ǵana xalıq qosıqların Berdaq, Kúnxoja, Ájiniyaz, Ayapbergen shıǵarmaların úyrenip ózlestiredi. 1950-jılı sentyabr ayında ótkerilgen Tashkenttegi Ózbekstan jasları olimpiadasına qatnasıp, jeke qosıq aytıw sheberligi boyınsha joqarı baha aladı. 1969-jılı “Qaraqalpaqstanǵa miyneti singen mádeniyat xızmetkeri” ataǵı menen sıylıqlanadı.

Ańsatbay Qayratdinov (1933-1986).

Qaraqalpaq xalıq artisti, Berdaq atındaǵı mámleketlim sıylıqtıń laueriati, belgili baqsı hám sázende kompozitor Ańsatbay Qayratdinov 1933-jılı Shımbay rayonında, ataqlı Qıyas jıraw Qayratdinov shańaraǵında dúnyaǵa keledi. Ol jaslıǵınan baslap ákesiniń izine erip xalıq qosıqların, namaların tıńlap ózi qobız, girjek, duwtar, skripka saz ásbapların shertiwi hám aytıwdı ózlestire baslaydı. A.Qayratdinov 1950-jıldan baslap Shımbaydaǵı Pedagogika bilim jurtın, al sońǵı jılları Qaraqalpaq mámleketlik ped institutın pitkeredi. 1060-jılı Nókis muzika bilim jurtınıń xalıq sazları bóliminde 2 jıl oqıp bilim aladı. A.Qayratdinov dóretpelerinen xalqımızǵa tanılǵan. Quwanışlı toylarımızǵa, “Awillaslarım”, “Salı atızların aralat maǵan”, “Shadlan xalqım”, “Kewlimde barsań” hám taǵı basqada qosıqları házirgi kúnde belgili qosıqshılar tárepinen atqarılıp kiyatır.

Milliy muzıka atqarıwshısı, baqsı bolǵanlıǵı hám belgili jıraw shańaraǵında tárbiyalanǵanlıǵı sebepli ózi dóretken shıǵarmalardı, milliy ırǵaqlar menen bayıtıp súykimli etip tıńlawshılardıń júrek tórinen orın alatuǵınday etip shıǵarǵan. Talantlı baqsı hám sázende Ańsatbay Qayratdinovtıń miynetleri joqarı bahalanıp mámleketimiz tárepinen oǵan “Qaraqalpaqstan xalıq artisti” hám “Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik sıylıǵı” menen sıylıqlandı. Onıń dóretken shıǵarmaları xalqımız kewlinen keń orın alǵan.

Sálmenbay Sadıqov (1936-2006). Sálmenbay Sadıqov Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı.

«Muxalles» duwtarshılar ansambliniń dáslepki shólkemlestiriwshilerininiń biri S.Sadiqov 1936-jili 3-dekabr kúni Shımbay rayonında tuwıladı. Ol óz miynet jolın 1956-jih Nókis qalasındaǵı 1-sanlı mádeniyat úyinde kórkem-óner jámatına muzikalıq basshı lawazımında islewden basladı. Sońınan 1965-jil Qaraqalpaqstan Respublikası teleradiokomitetinde rejissor, «Sazlar redakciyasında redaktor, 1989-jıldan Qaraqalpaqstan Respublikası teleradiokompaniyası janındaǵı xalıq sazları orkestrinde sazende bolıp miynet etedi.

S.Sadiqov qaraqalpaq xalqının kórkem-óner mádeniyatın joqarı shıńlarǵa kóteriwde, xalıq sazların hám qosıqların jetilistirip, onı keleshek áwladqa jetkeriwde ayanbay xızmet etti. Ol birneshe mártebe qońsılas respublikalarda ótkerilgen Qaraqalpaqstan Respublikası mádeniyatı hám ádebiyatı kúnleri hápteliklerinde belsene qatnasıp, milliy xalıq sazlarımızdı kóp ellerge tanıttı. Atap aytatuǵın bolsaq, Bashqurtstan, Tatarstan ellerindegi hápteliklerde A.Shamuratova, A.Atamuratova, L.Rafikova, T.Doshumova sıyaqlı qosıqshılardı sazendelik etti. Sonıń menen bir qatarda, ol kóplegen baqsı sazendelerdiń, yaǵnıy, A.Tariyxov, M.Mátsapaev, A.Qayratdinov, N.Qawsov, Q.Seytniyazovlardıń atqarǵan namaların lentaǵa jazıp alıp, radionıń altın fondına inám etti.

S.Sadiqovtıń baqsıshılıq penen qosa shayırılıq hám ustalıq uqıbı da bar edi. Ol shayır sıpatında «Duwtar» atlı qosıqlar toplamın baspadan shıǵarǵan bolsa, al, usta sıpatında soqqan alamoynaq duwtarları Amerika, Turkiya sıyaqlı mámleketlerge shekem danqı jayıldı. S.Sadiqovtıń usınday miynetleri hókümetimiz tárepinen layıqlı bahalanıp, birneshe mártebe Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Keńesiniń Húrmet jarlıǵı menen sıyılıqlandı hám Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı húrmetli ataǵın alıwǵa miyasar boldı.

Turǵanbay Qurbanov (1946-2007). Xalqımızdıń kórnekli ustaz baqsılarının biri T.Qurbanov 1946-jılı 1-oktyabrde Shımbay rayonında jumısshı shańaraǵında tuwıladı. 1968-jil Nókis mámleketlik muzikalıq uchilishesinin xalıq sazları bólimine oqıwǵa kirip, onı 1972-jil tabıslı tamamladı hám jollama tiykarında Qaraqalpaqstan Respublikası teleradiokomiteti janındaǵı xalıq sazları orkestrinde sazende bolıp jumis isley basladı. 1973-1980-jıllar Nókis qalalıq №2 Balalar muzıka mektebinde rubab, duwtar klassları boyınsha oqıtıwshı, №7 orta mektepte muzıka páni oqıtıwshısı bolıp isleydi.

T.Qurbanov 1974-1979-jıllar Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qániygeligi

boyınsha sırttan oqıydı. 1980-1994-jılları Q.Ubaydullaev atındaǵı respublikalıq muǵallımlardıń bilim jetilistiriw institutında muzıka xanasınıń baslıǵı, sonday-aq Qaraqalpaqstan Respublikası teleradiokomiteti janındaǵı «Muxalles» duwtarshılar ansamblinde sazende bolıp jumis isledi. 1994-jıldan ómiriniń aqırına shekem Nókis mádeniyat hám kórkem-óner kolledjiniń Milliy muzıka bóliminde oqıtıwshı, Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń docenti lawazımlarında jemisli miynet etti. Ol respublika kóleminde ótkerilgen barlıq mádeniy ilajlarǵa, anjumanlarǵa, joqarı dárejedegi xalıqaralıq simpoziumlar hám festivallarda belsene qatnası. Qaraqalpaqstan mádeniyatı hám kórkem-óneriniń Rossiya, Qazaqstan, Tatarstan, Daǵıstan, Bashqurtstan Respublikalarında, sonday-aq, Tashkent qalası hám Xorezm wálayatında ótkerilgen kúnlerinde óziniń sheber atqarıwshılıq óneri arasında xalqımızdıń ájayıp dúrdanaların kópshilikke tanıta aldı. Onıń jaǵımlı, tákrarlanbas hawazı radio tolqınları hám televidenie arqalı hárdayım xalqımızdıń diqqatın tartıp óz ıqlasbentlerine iye boldı. Baqsınıń atqarǵan xızmetleri hókümetimiz tárepinen joqarı bahalanıp, oǵan 1994-jılı «Qaraqalpaqstangá xızmet kórsetken artist», 1995-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq artisti» húrmetli ataqları berildi. Ata-babalarımızdan kiyatırǵan ustaz-shákirt jolın dawam ettirip, talantlı hám xosh hawaz shákirtler tárbiyalap shıǵardı. Olardan Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı Gúlnara Allambergenova, Rashid Usnatdinov, Zárip Abdullaevlardı aytıp ótsek arızıydı. Turǵanbay Qurbanov 2007-jılı 61 jasında dúnyadan ótti.

Meńlibay baqsı (1939-2009). Qaraqalpaq xalıq baqsıları shejiresinde óziniń salmaqlı ornına iye. Óten baqsı Tóreshovtıń shákirti Meńlimurat baqsı Pirnazarov (laqabı Meńlibay baqsı) 1939-jılı Kegeyli rayonu Tólegen jap degen awılda tuwılǵan. Jaslayınan ata-anasınan jetim qalǵan. Meńlibay baqsı óziniń tuwısqan qız apası Ayjamaldıń qolında tálim tárbiya aladı. Aradan azlı kem waqıt ótkennen soń 1960-jılı Xojeli rayonına kóship keledi. Sol jıllardan baslap avtobazada shofer bolıp jumis isleydi. Meńlibay baqsı, baqsı bolıp tanılıwında kimgedur shın, kimgedur jalǵanday bolıp tıyılse de óziniń perzenti Azat Pirnazarovqa aytıp ketken maǵlumatlarǵa qaraǵanda «Men 1969-jılı tósek tartıp qattı awırıp jatıp qaldım. Bir kúnleri uyqlap jatırsam túsimde qolında duwtarı bar adam kelip meniń kókiregimdi ayaǵı ua-ha-ha-lap menen basatuǵın edi. Arılawında bir girjekshi kúleberetuǵın edi. Bul islerden shorshıp oyansam

túsım eken» deydi. Bul waqıya tez-tez takrarlıana bergennen keyin, awıl aqsqaqallarına kórgen túsın aytıp bergen. Olar oylasıp sol zamannıń kórnekli baqsısı Esjan Qospolatovtin shákirti Óten Tóreshovqa Meńlibay baqsını alıp barıp kórgen túslerin aytıp beredi. Oten baqsı bul gáplerdi tińlap, kóp oylanıp otırıp ol, bul túslerdi ilahiy tárepten berilip turǵan kúsh ekenligin aytadı hám awıl aqsqaqları aldında lebiz qılıp Meńlibay baqsıǵa pátiya berip baqsıshılıq jolin úyretemen degen. Sol kúnnen baslap óz úyinde alıp qaladı. Aradan altı ay waqıt ótip, bayaǵı tósek tartıp awırıp jatırǵan Meńlibay baqsı áste aqırın ayaqqa tura baslaydı. Solay etip Meńlibay baqsı altı jil dawamında Óten baqsıdan alamoynaq duwtar shertiw sırların úyrenip kelgen. Ustazı Óten baqsı izine erip toy-merekelerde, qurlarda qosıq aytıp xalıq xızmetinde júrgen. Ustazı Óten Tóreshovtan dástanlarınan “Gárip Ashıq”, “Góruglı”, “Yusup-Axmet”, “Zuxra-Tayır” xalıq dástanların bastan ayaq kámine keltirip aytıwdı úyrengen hám atqarǵan. Sol jılları ustazı Óten Tóreshovtan pátiya alıp, óz aldına baqsıshılıq etiwine ruxsat alǵan. Meńlibay baqsı óz baqsıshılıq miynet jolin 1989-jılı Xojeli rayonu madeniyat úyinde jumıs islewden baslaydı. Sol jıldan baslap mádeniyat úyine talantlı balalardı jıynap baqsıshılıq sırların úyrete baslaydı. Olardan sanı kem- kemnen kóbeygen sayın olardan «Qaradalı» duwtarshılar ansambli etip dúzip at qoyadı. Bul duwtarshılar ansambli repertuari keńeyip bir qansha kórik tańlawlarda qatnasıp sıylı orınlardı aladı. «Qaradalı» duwtarshılar ansambli Meńlibay baqsınıń baqsıshılıq miynet jolındaǵı eń birinshi jemisleriniń biri bolıp esaplanadı. Ol madeniyat úyinde islep júrgen jılları kóplegen shákirtler tayarlaydı. Shákirtleri Qıdırbay, Abdisamad Xojaqov, Paraxat Awezmuratov, Oralbay Otambetov, Begzada Asqarova. Baqsı dóretiwshilik saparı menen Daǵıstan, Bashqurtstan, Tatarstan, Túrkmenstan mámleketlerine hám 1990-jılı Moskva qalasında Jumabay Bazarov jıraw hám Ámiw tolıqını ansambli menen dekadalarǵa qatnasıp «Húrmet jarlıǵı» menen sıyılıqlanadı. Baqsınıń usınday miynetleriniń jemisi sıpatında 1992-jılı Ózbekistan Respublikası Gárezsizliginiń 1-jıllıǵına arnap kókre keshelerine, Tashkent hám Xorezm wálayatında ótken Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám kórkem-óneri kúnlerine belsene qatnastı. K.Timbaev «Muxalles» duwtarshılar ansamblinde islew menen qatar 1992-jıldan baslap Nókis kórkem-óner bilim jurtnıń milliy muzıka bóliminde, baqsı, sazende, girjekshi qánigelikleri boyınsha oqıtıwshı bolıp jumıs alıp bardı.

Baqsı kóp ǵana jemisli miynetleri nátiyjesinde Xojeli rayonında jaylasqan mádeniyat úyinen 1999-jılı húrmetli miynet dem alısına shıǵadı.

Meńlibay baqsı 2009-jılı noyabr ayında dúnyadan ótedi.

Kárimbay Timbaev (1941-2017). Kárimbay Timbaev Kegeyli rayonu «Qumshuǵúl» awılında Timbay baqsınıń shańaraǵında 1941-jılı 15-mart kúni dúnyaga keledi. Timbay baqsı elge belgili xosh hawaz baqsı bolǵan. Timbaydıń ustazı óziniń ákesi Qudaybergen baqsı. Karimbay shınjırma-shınjır kiyatırǵan baqsılar áwladınıń wákili. Duwtar shertip, qosıq aytıwǵa qızıǵıwshılıǵın sezgen ákesi, kishkene Kárimbaydı úlken jıynlarǵa ózi menen ertip alıp baratuǵın bolǵan. Kishkene waqtınan baslap baqsı namaların, qosıqların júdá jaqınnan tanıp qálbine sińdirip barǵan Kárimbay 10-13 jaslarınan baslap-aq, bir qansha namalardı kámine keltirip atqara alǵan. Ákesine erip júrip, baqsılar atqarǵan namalardıń ırǵaqlarına, qashırımlarına, sheber atqarıwına zeyin berip, kóplegen namalardı ákesinen úyrenedi. 1951-jılı anası, 1959-jılı ákesi dúnyadan ótkennen keyin 1961-jılı Nókis qalasına kóship keledi hám hár qıylı jumıslarda islep júredi. Bir kúni ákesiniń shákirti Óten Tóreshovqa barıp, oǵan shákirt túspekshi ekenligin aytqanda «Kárimbayjan, sen ustazımnıń balasısań, qápelimde tilim tiyip keter. Sen Ubayxan baqsıǵa baraǵoy, ózim oǵan tapsıraman»-dep másláhát beredi. Kárimbay Ubayxan Sadikovtan tálim-tárbiya alıp, oǵan shákirtlikke túsedi. Baqsıshılıqqa qosa girjek saz ásbabın úyrenip qasında girjek shertetuǵın bolǵan. 1976-jılı Qaraqalpaqstan televideniyesi hám radio esittiriw komiteti janınan «Muxalles» duwtarshılar ansambli dúzilip atırǵanda, onı Genjebay Tilewmuratov birge islesiwge jumısqa shaqıradı. Sol waqıttan baslap ansambldi rawajlandırıwda, onıń quramın qápilestiriwde, repertuarların bayıtıwda Genjebay Tilewmuratov penen birgelikte dóretiwshilik jumıslar alıp baradı. Ansambl tez waqıtta ayaqqa turıp 1977-jılı Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám mádeniyatınıń Bashqurtstan Respublikasında bolıp ótken kúnlerine qatnasadı. Genjebay baqsı menen birge Moskvada bolıp ótken «Xalıq sazları» simpoziumına, 1981-jılı Tatarstan, 1984-jılı Daǵıstan, Azerbayjan respublikalarında hám jáne de Moskvada bolıp ótken Berdaq shayırdıń 150 jıllıq yubiley keshelerine, Tashkent hám Xorezm wálayatında ótken Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám kórkem-óneri kúnlerine belsene qatnastı. K.Timbaev «Muxalles» duwtarshılar ansamblinde islew menen qatar 1992-jıldan baslap Nókis kórkem-óner bilim jurtnıń milliy muzıka bóliminde, baqsı, sazende, girjekshi qánigelikleri boyınsha oqıtıwshı bolıp jumıs alıp bardı.

Kóplegen shákirtler tayarlap jetilistirdi. K.Tımbaev 2017-jılı 8-sentyabrde dúnyadan ótti.

Ata-babalarımızdan bizge miyras bolıp kiyatırǵan baqsıshılıq óneri mádeniyatımızdıń rawajlanıwında, baqsılarımızdıń hám de

ustazlarımızdıń roli júda joqarı desek adaspaǵan bolamız. Olar óz iskerligin dawam ettiriwde, shákirtler tayarlawda sharshamas eken, kórkem ónerimiz rawajlanıwdan toqtamaydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q.Jarımbetov., J.Nzamatdinov., I.Allambergenova. Qaraqalpaq folklorı. Tashkent-2018.
2. Q. Maqsetov. Dástanlar, jırawlar, baqsılar. Nókis-1992.
3. Q.Ayımbetov. Xalıq danalığı. Nókis-1988.
4. A.Nadirova. Qaraqalpaq muzıka tariyxı. Tashkent- 2018.
5. A. Erejepov. Baqsı hám dástan atqarıwshılıq tariyxı. Tashkent-2023.

REZYUME. Bul maqalada qaraqalpaq baqsıshılıq mektebiniń tariyxıy rawajlanıwı, ózgeshelikleri hám dástúrlerin úyreniw haqqında sóz etiledi. Baqsıshılıq kórkem óneriniń qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy turmısındaǵı ornı, atı belgili baqsılar hám olardıń dóretiwshiligi, baqsıshılıqqa tiyisli tiykarǵı terminler, qaraqalpaq dástanları menen jırları hám baqsıshılıq dástúrleri analiz qılınǵan. Qaraqalpaq mádeniyatınıń ajralmas bólegi bolǵan baqsıshılıq óneriniń keleshek áwladqa jetip barıwı hám rawajlandırıw máselelerine itibar qaratadı.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada qoraqalpoq baxshichilik maktabining tarixiy rivojlanishi, xususiyatlari va an'analarini o'rganish haqida so'z yuritiladi. Baxshichilik san'atining qoraqalpoq xalqining ma'naviy hayotidagi o'rni, nomi mashhur baxshilar va ularning ijodi, baxshichilikka oid asosiy atamalar, qoraqalpoq doston va qo'shiqlari hamda baxshichilik an'analari tahlil qilingan. Qoraqalpoq madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan baxshichilik san'atining kelajak avlodga yetib borishi va rivojlantirish masalalariga e'tibor qaratadi.

SUMMARY. В данной статье речь идет об изучении исторического развития, особенностей и традиций каракалпакской школы бахши. Проанализированы роль искусства бахши в духовной жизни каракалпакского народа, известные бахши и их творчество, основные термины, связанные с искусством бахши, каракалпакские эпосы и песни, а также традиции бахши. Уделяет внимание вопросам передачи и развития искусства бахши, являющегося неотъемлемой частью каракалпакской культуры, будущим поколениям.

SAZ ÁSBAP JÁMÁÁTINDE OQÍW - TÁRBIYALÍQ JUMÍSLAR

Askarova Ziywar Kóshkinbaevna – docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Askarova Jamila Niyetbaevna

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanısh sózler: saz ásbap jámááti, háwesker jámáát, dóretiwshi iskerlik, muzıka, sázende, metodika, kórkem óner, kórkem bilimlendiriw, kórkem dóretiwshi.

Ключевые слова: музыкальный коллектив, любительский коллектив, творческая деятельность, музыка, музыкант, методика, искусство, художественное образование, художник.

Key words: musical ensemble, amateur ensemble, creative activity, music, musician, methodology, art, art education, artistic creator.

Dóretiwshilik iskerlik penen shuǵıllanıw insannıń ishki dúnyasına, psixikalıq hám ruwxıy álemine, etikalıq mádeniyatına unamlı tásir etedi. Dóretiwshilik iskerlik processinde onıń páziyetteri qalıplesedi hám kórinedi. Kórkem jámáátlerdiń ámeliy iskerligi sonı kórsetedi, sázendeniń muzıkalıq shıǵarmanı atqarıwdaǵı qatnası, tayarlıqlarda úzliksiz qatnasıwı, koncertlerge shıǵıwı menen óz-ózinen etikalıq

hám estetikalıq mádeniyat payda bolıp qalmaydı. Bul processte saz ásbap jámááti aǵzaları oqıw hám tárbiyalıq jumıslar dawamında sistemalı túrde ózleriniń kónlikpe hám qábiletlerin rawajlanıwı, kórkem óner boyınsha bilimlerin keńeytiwi kerek.

Jámááttegi qatnasıwshılar qosıq aytıwdı, saz ásbapta atqarıwdı, oyınǵa túsiwdi úyrenedi, oqıw-tárbiyalıq isler shólkemlestirilme, bul olardıń

ádep-ikramlılıǵına tásir etiwı múmkin. Bul jaǵday jámááttegi qatnasıwshılardıń ulıwma rawajlanıwı hám tárbiyasına, etikalıq mádeniyatı hám ózin tutıwına kereginshе itibar berilmegenin ańlatadı. Saz ásbap jámáátlerindeki tárbiyalıq isler tómenдеgi wazıypalardı óz ishine aladı: qatnasıwshılardıń sonıń menen birge, keń tıńlawshılar jámáátiniń kórkem estetikalıq hám etikalıq rawajlanıwına tásir ótkeriw, kórkem ónerdi qalıplestiriw, dóretiwshilik tárepten ósiriw. Sonı aytıw kerek, hár qaysı saz ásbap jámáátı óz qatnasıwshılardıń tárbiyalaw menen birge, kórkem óner arqalı tıńlawshılardı da tárbiyalaydı. Belgili bir joqarı dárejеge erisken saz ásbap jámáátı keń tıńlawshılar auditoriyasınıń óz ishine aladı. Olarda belgili estetikalıq talǵam hám mádeniyattı qalıplestiredi. Saz ásbap jámáátı sázendesin tárbiyalawdıń bir tárepi onıń sázende retinde talim alıwı bolsa, ekinshi tárepi shaxs retinde tárbiyalanıwı, ol jaǵdayda estetikalıq, etikalıq páziyetlerdiń qalıplesiwi bolıp esaplanadı.

Joqarıdaǵı eki táreptiń rawajlanıwı ushın muzikalıq bilimlendiriw hám tárbiyalıq islerdiń ayrıqsha metodikasın islep shıǵıw jáne bul arqalı bul wazıypanı sistemalı túrde sheshiw múmkin. Bunday metodika professional muzıka talimi menen baylanıslı halda tolıq hám tereń oylanǵan halda islep shıǵılıwı, bunda muzıka teoriyası, solfedjio sıyaqlı arnawlı pánler hám tárbiyalıq jumıslar joqarı maman, professional sázendelerdi tayarlawdıń zárúrli strukturalıq bólimleri bolıp esaplanadı. Háweskerlik jámáátlerinde bolsa jaǵday azmaz basqashalaw. Bul jámáát aǵzaları óz atı menen háwesker bolıp, olar muzıka menen materiallıq mútájliklerin qandırıw, onnan zawıq alıw maqsetinde shuǵıllanadı. Sonnan kelip shıqqan halda oqıw-tárbiyalıq jumıslardı shólkemlestiriwde jámááttiń professional yamasa háwesker ekenligine de áhmiyet beriw kerek. Biraq, házirgi künge shekem buǵan baylanıslı metodologiya jetkilikli emes. Bunda uzaq jıllardan berli iskerlik kórsetip kiyatırǵan jámáátlerdiń bay tájiriyesini tiykarında, bul baǵdardaǵı ilimiy izertlewlerdiń nátiyjesin ulıwmalastırǵan halda oqıw-tárbiyalıq islerdiń tolıq hám keń qamtılǵan metodologiyasınıń jaratıw múmkin. Buǵan baylanıslı tiyisli metodologiyaniń islep shıǵılmaǵanlıǵı, bul jóneliste oqıw ádebiyatlarınıń jetkilikli emesligi kóplegen saz ásbap jámáátlerinde oqıw-tárbiyalıq islerdiń kerekli dárejede alıp barılmaǵanlıǵına alıp keldi. Háweskerlik jámáátlerde oqıw-tárbiyalıq isler bir process bolsa-da, basshı óz iskerliginde bul eki tárepti parıqlawı zárúr. Háweskerlik jámáátlerinde oqıw-tárbiyalıq jumıslardı alıp barıw túrli forma hám usıllardan paydalanıwdı talap etedi. Oqıw

tárbiyalıq jumıslardı shólkemlestiriwde shártli túrde eki tiykarǵı hám qosımsha sırtqı kórinislerge iye bolıw múmkin. Tiykarǵı sırtqı kórinislerge tómenдеgiler kiredi: muzıka tıńlaw, onı analiz etiw, gazeta hám jurnallardaǵı muzıkaǵa tiyisli maǵlıwmatlar menen tanısıw. Bunday jumıslar pútkil orkestr jámáátin qamtıp alıwı múmkin. Bul process tayarlıq waqtında hám onnan keyin de dawam etiwı múmkin. Tema hár qıylı bolıwı múmkin. Kompozitor yamasa kompozitordıń dóretiwshilik iskerliginen tartıp, muzıka kórkem óneriniń ulıwma máseleleri, onıń sociallıq ómirge tásiiri hám basqalar. Háweskerlik jámáátlerinde oqıw - tárbiyalıq jumıslardı shólkemlestiriwdiń qosımsha formalarına bolsa koncertlerge, muzikalıq spektakllerge mádeniyat hám kórkem-óner bilim jurtları muzıka fakultetlerine, muzikalıq filmlerdi tamasha etiwge jámáátlik tárizde keliw hám basqa sol sıyaqlı táreplerdi kirgiziw múmkin. Bul ilájlardı tayarlıqtan bos waqıtta ótkergen maqul. Jáamáát aǵzaları tayarlıqtan bos waqıtta gárezsiz tárizde muzıka sawatlı adamlardı kóbeytiw, dirijyorlıq kórkem - óner salasınıń ulıwma máseleleri haqqında maǵlıwmat alıwı múmkin. Hár bir basshı tájiriyesinen kelip shıqqan halda óz metodınan paydalanadı. Sonıń menen bir qatarda jámáát aǵzalarınıń tayarlıqlarǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın rawajlandırıw, olardıń belsendiligin asırıw ushın oqıw-tárbiyalıq jumıslarda qollanılauǵın metodlardı turaqlı túrde jańalap, bayıtıp barıw zárúr. Barlıq metodlardı tómenдеgishe klassifikaciyalaw múmkin:

1. Kórkem - dóretiwshi
2. Kórkem - bilimlendiriw
3. Óz - ózin tárbiyalaw metodları.

Shıǵarmalardı úyreniw hám atqarıwda tiykarınan kórkem atqarıwshı usıl qollanıladı. Olar járdeminde ritmikalıq atqarıw, ansambl bolıp atqarıw hám shıǵarmanı kórkem tárepten ańlatpalı atqarıw qábiletleri rawajlanadı. Kórkem bilimlendiriw usıllardan lekciyalarda, ushırasıwlarda, koncertlerde paydalanıladı. Óz - ózin tárbiyalaw metodı jámáát aǵzaları muzikalıq shıǵarmanı gárezsiz úyrenip atırǵanda, kórkem kitaplar oqıw waqtında, úy wazıypasını atqarıp atırǵan waqıtta qollanıladı. Solay etip, atqarıwshılar tayarlıq waqtında muzıka, kompozitor haqqındaǵı maǵlıwmatlardı alıwı, muzikalıq miynettiń audio jazıwın tıńlawı múmkin. Bunda kórkem - bilimlendiriw hám kórkem atqarıw usılları bir waqıtıń ózinde qollanıladı. Háweskerlik jámáátinde tárbiyalıq islerdi eki jóneliste ámelge asırıw múmkin. Olardan biri jámáát aǵzalarında juwapkershilik sezimin qalıplestiriw, shınıǵıwlarǵa úzliksiz túrde

qatnasıw zárúrlıǵı, ózin tutıw mádeniyatı, etikalıq hám estetikalıq temalardaǵı sáwbetler, lekciyalardı óz ishine aladı. Usı jumıslar turaqlı túrde ámelge asırıladı. Taǵı bir jónelis pedagogikalıq processtıń hasası esaplangan muzikalıq-bilimlendiriw jumıslar menen baylanıslı. Bunda tárbiyalıq isler oqıw jumısları menen birgelikte pútin bir pedagogikalıq processti quraydı. Eki jónelis te bir-biri menen óz ara baylanıslı bolıp, olardıń maqseti muzikalıq maǵlıwmatqa iye etikalıq jaqtan jetik sázendelerdi tayarlawdan ibarat. Hár bir basshı óz jámáát aǵzalarınıń jas quramı, tayarlıq dárejesi, kórkem oylawınıń rawajlanıw dárejesi, sázendelerdiń kórkem ónerge bolǵan qızıǵıwshılıǵın hám orkestr aldında turǵan wazıypalardı esapqa alǵan halda oqıw-tárbiyalıq islerdiń metodların tańlaydı. Mısalı, oqıw-tárbiyalıq islerdi shólkemlestiriwdiń birinshi basqıshında dirijyor háwesker orkestr sázendelerin tayarlıq waqtında qollap-quwatlawı jáne bul arqalı olardı az-azdan jámáátlik atqarıwshılıqqa qızıqtırıp barıwı kerek. Álbette, háwesker jámáát penen islew processinde bul jumı anısat keshpeydi. Bara-bara jámáát aǵzalarınıń saz áspablar hám orkestr atqarıwshılıǵına bolǵan qızıǵıwshılıǵı artadı. Basshınıń wazıypası áne sol qızıǵıwshılıqtıń joǵalıp ketiwine jol qoymaw, bálki onı hár tárepleme rawajlandırıw hám bekkemlew bolıp tabıladı. Onıń ushın háwesker saz áspab jámáátı basshısı birinshi sabaqlardan aq orkestr aǵzaların muzikanıń tilsimli dúnyasına tartıwı hám olarda bul haqqında oyda sáwlelendiriwdi payda ettire alıwı kerek. Bul jaǵdayda basshı belgili bir muzikalıq shıǵarmanı tańlap, onı analiz etip beriwi, shıǵarma avtorınıń dóretiwshilik iskerligi, onıń bul shıǵarma arqalı neni ańlatpaqshı ekenligin táriyiplep beriwi kerek.

Keyingi basqıshlarda anıǵıraq, orkestr sázendeleriniń talǵamı hám muzikanı qabıllaw qábiletleri jetkilikli rawajlanǵannan keyin oqıw-tárbiyalıq islerdiń basqa metodların qollaw

múmkın. Bunda jámáát aǵzalarına muzikanı tınlawdan aldın belgili sorawlar qoyıladı. Muzikanı tınlagannan keyin orkestr aǵzalarınıń hár biri ǵárezsiz túrde bul sorawlarǵa juwap beredi. Olar tómendegishe kóriniste bolıwı múmkın:

- Sizińshe, usı muzikalıq shıǵarma neni ańlatadı?

- Bul muzikanı tınlaganda neni sezdińiz?

- Muzika tınlaw sizge ne berdi?

Joqarıdaǵı sorawlarǵa juwap beriw ushın tınlawshı tınlagán muzikasına munásábetin tek ǵana anıq belgilep alıwı, bálki onı intellektual tárepten ańlatpalap alıwı zárúr. Oqıw-tárbiyalıq jumıstıń usı procesi ózinde bir-biri menen baylanıslı bolǵan eki tárepti sáwlelendiredi:

1. Jáamáát aǵzalarınıń muzikalıq shıǵarmanı tınlawı hám analizi.

2. Olardıń muzikalıq-teoriyalıq bilimlerde iyelewi.

Muzikanı tınlaw hám analiz etiw háwesker jámáát aǵzalarınıń ulıwma dúnyaǵa kóz qarasin keńeytiw, muzikalıq esitiw qábileti, onı aqıl etiw hám bahalaw dárejesin asırıw, kórkem atqarıw sheberligin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Tınlap analiz etiwde tek ǵana orkestr repertuarına kirgizilgen shıǵarmalardı, bálki sázendelikke endi qádem qoyǵan jámáát aǵzaları ushın túsinikli bolatuǵın basqa shıǵarmalardı tańlaw kerek. Bul táreplerdiń barlıǵı háwesker orkestr sázendesiniń hár qanday muzikalıq shıǵarmanı tuwrı túsiniw hám bahalaw qábiletin rawajlandıradı. Oqıw-tárbiyalıq jumıslar processindegi bunday wazıypalar jámáát aǵzalarınıń estetikalıq talǵamı, oylawı, sezimi hám etikalıq mádeniyatın qalıplestiriwde nátiyjeli usıllardıń birine aylanıwı múmkın.

Sonı da atap ótiw kerek, saz áspab komandasınıń iskerliginde oqıw-tárbiyalıq isler tuwrı hám úziksiz alıp barılsa, ol jámááttegi sázendelerdiń etikalıq tárepten tárbiyasına unamlı tásir tiygizedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q.Qobilqoriev Oqıw qollanba.- Tashkent 2022-jıl.
2. Áspitov E. “Dirijorlıq” sabaqlıq.- Tashkent: “Ózbekstan filosofları milliy jámiyeti” baspası, 2008-jıl.
3. Áspitov Ó., Beknazarov X. “Áspabshunoslik” sabaqlıq.- Tashkent: “Turon -Íqbol” baspası, 2018-jıl.
4. Áspitov Ó. “Ásbapshunoslik” (Orta arnawlı tálim mekemeleri ushın oqıw-qollanba) Tashkent: 2004-jıl.
5. Petrosyants A. “Instrumentovedenie” T.: 1990 -jıl.

REZYUME. Saz ásbap jámáátleriniń ayırıqshalıǵı, olarǵa basshılıq etiwdiń teoriyalıq tárepleri, saz ásbap jámáátleri menen islew metodikasınıń zárúrlı tárepleri ashıp berilgen. Saz ásbap jámáátlerinde dóretiwshilik iskerliktiń insannıń ruwxıy álemine, etika estetikalıq mádeniyatına, ishki dúnyasına unamlı tásir etiw haqqında sóz etiledi. Saz ásbap hám háweskerlik jámáátlerinde oqıw-tárbiyalıq jumıslardı alıp barıw túrli forma hám usıllardan paydalanıwdı talap etiledi.

РЕЗЮМЕ. Раскрыты особенности инструментальных коллективов, теоретические аспекты руководства ими, а также необходимые аспекты методики работы с инструментальными коллективами. В музыкальных коллективах говорится о положительном влиянии творческой деятельности на духовный мир человека, его этическую, эстетическую культуру и внутренний мир. Проведение учебно-воспитательной работы в музыкальных и любительских коллективах требует использования различных форм и методов.

SUMMARY. The specifics of instrumental ensembles, the theoretical aspects of their management, and the necessary aspects of working with instrumental ensembles are revealed. In musical ensembles, the positive impact of creative activity on a person's inner world, ethical and aesthetic culture, and inner world is discussed. Conducting educational activities in musical instruments and amateur groups requires the use of various forms and methods.

QARAQALPAQ TEATR KÓRKEM ÓNERINIŇ TIYKARSHÍSÍ-ÁBDIRAMAN ÓTEPOV

Biybinaz Bakhieva – oqıtıwshı

*Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali
“Aktyor sheberligi” kafedrası*

Tayanish sózler: “Таһ нурі” trупpa, “Jezdejan”, “Sháleke bay”, qaraqalpaq kórkem óneri, “Ábdiraman orıs”.

Ключевые слова: Труппа “Тонг нури”, “Жездежан”, “Шалеке бай”, “Каракалпакское искусство”, “Абдираман русский”.

Key words: "Таһ нурі" troupe, "Jezdejan," "Sháleke bay," Karakalpak Art, "Abdiraman rus".

Qaraqalpaq teatrınıń dáslepki jaǵdayı júdá awır keshken. Tiykarınan hayal-qızlardıń teatr saxnalarında joqlıǵı hám de hayal-qızlardıń saxnada rol oynawı úlken tosqınlıqlarǵa ushraǵan. Sol sebepten dáslepki spektakllerde hayal qızlarımızdıń rollerin er adamlar atqarǵan. Usınday etip birinshilerden qaraqalpaq saxnasında hayallardıń ornına hayal bolıp rol oynap qaraqalpaq saxna óneriniń rawajlanıwına úlken úlesin qosqan aktyor, Qaraqalpaq teatrına tiykar salıwshılardıń biri Ábdiraman Óteпов - Qaraqalpaq kórkem óneri tariyxında jarqın bet ashqan, el arasında óziniń pıdayılıǵı, potencialı hám óshpes saxnalıq shıǵarmaları menen hám memizge belgili.

Qaraqalpaqstanda teatr ónerin tuńǵısh baslawshılardıń biri, dramaturg, aktyor hám rejissiyor Ábdiraman Óteпов 1905-jılı Qaraqalpaqstan Respublikası, Qońırat rayonında, ápiwayı diyqan shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. Jashıǵınan xalıq awızeki dóretilwshiligine, muzıka hám saxna kórkem ónerine qızıqqan. Ábdiraman jas bala waqıtlarında ákesi Ótep Aral teńiziniń shıǵıs jaǵalawına kóship kelip, balıq óndiriwshı bay Berezneskiyge balıqshı bolıp jallanadı hám baydıń qol astında jumıs isleydi. 1916-jılı Ábdiraman endi ǵana 10 jas waqtında ákesi qaytı boladı hám erte ákeden jetim qaladı. Solay etip ol er jete kele orıs tilin ádewir mengerip, evropasha kiyine baslaydı. Sonıń ushın adamlar oǵan “Ábdiraman orıs” degen laqapta beredi. 1920-jılı

Ábdiraman Qońıratqa qayıp keledi hám kórkem háweskerler dógereklerine belsene qatnasadı.

1920-1930-jıllar Qaraqalpaqstanınıń mádeniy turmısında túpkilikli ózgerisler baslanǵan dáwir boldı. Sovet hákimiyatınıń ornatılıwı menen sawatsızlıqqa qarsı gúres, jańa turmıs tárizin úgıt-násiyatlaw hám xalıqtı mádeniy-agartıwshılıq jaqtan oyatıw háreketleri teatr kórkem ónerinde de óz kórinisin taptı. Teatr ápiwayı tamasha emes, al xalıqtı tárbiyalawshı, sanasın oyatıwshı qural sıpatında qaralǵan. Áne usı sociallıq fon Ábdiraman Óteпов sıyaqlı dóretilwshiler jetisip shıǵıwına sebep boldı. Olar teatrdı xalıqtıń dárti hám tileklerin saxnaǵa alıp shıǵıw quralı sıpatında qabil etti. Dáslepki jumısı xalıq arasında dramalıq toparlar, yaǵnıy dógerekler shólkemlestiriw menen baslanǵan. Ol kórkem ónerdi tek tamasha sıpatında emes, al xalıqtı oqıtıw, tárbiyalaw, oyatıw quralı dep bilgen. 1922-1924-jılları xalıq arasında kishi saxna kórinisleri turmıstan alınǵan jaǵdaylardı sáwlelendiriwshı spektakller menen shıǵa basladı. Ol Qońıratqa teatr dógerekleri ushın “Jezdejan”, “Zindan”, “Jasırın móldek”, “Hásiret ishqında”, “Jalqaw diyqan”, “Asxana” atlı óziniń dáslepki saxnalıq shıǵarmaların, sonday-aq qosıqların jaza baslaydı hám bul shıǵarmaları jáne de usı sıyaqlı intermediyaları hám kishi kólemli piesaları menen bayıǵan. Bul piesalar arqalı ol xalıqtı oylandırdı, kúldirdi, tárbiyaladı. Hár bir shıǵarma óz dáwiriniń áhmiyetli mashqalalarına juwap edi. Ol tek aktyor

emes, al rejissyor hám saxnalastırıwshı sıpatında da belsene isledi. Jaslardı oqıttı, sabaqlar ótti, saxna mádeniyatın joqarılatıwǵa xızmet etti. 1925-jılı Sorkol bolısı poshtasınıń xatkeri bolıp júrip, awıllıq jerlerde drama dógereklerin shólkemlestirgen. 1927-jıldıń gúzinde ol Tórtkúlge keńes xızmetkerlerin tayarlaytuǵın qısqa kursqa oqıwǵa jiberiledi. Tórtkúlde ol “Tań nuri” milliy truppası menen jaqınnan tanısadı hám onıń islerine belsene qatnasadı. Zarip Fatixovich Qasimov muǵallımshilik jumısına ketkennen keyin 1927-jıldıń 25-sentyabrında Ábdıraman Óteпов truppanıń kórkemlik basshısı etip tayınlanadı.

1925-jılı “SHáleke bay” atlı 1 aktlı pyesasın dóretdi. Bul pyesa xalıq arasında turmıslıq, kúlkili hám ibratlı syujetleri menen belgili bolıp ketti. 1930-jılı bul shıǵarma dramaturg tárepinen jańa redaksiyada qayta islenip, “Teńin tapqan qız” atlı kóp aktlı muzikalı drama payda boladı. Bul qaraqalpaq teatriniń saxnasında bir neshe mártebe qoyılıp, xalqımızdıń súyip tamashalaytuǵın shıǵarmasına aylanǵan. Á.Óteпов óz shıǵarmalarında xalıq turmısın, jámiyettegi ózgerislerdi, ádillik hám haqıyqatlıq gúresin

sáwlelendirdi. Bul shıǵarmada xalıq turmısındaǵı teńsizlik, sawatsızlıq, hayal-qızlardıń sociallıq ornı sıyaqlı áhmiyetli máseleler kóterilgen. Ásirese, “Teńin tapqan qız”da hayaldıń óz huqıqı ushın gúresi, jańasha kózqaraslar hám eskilik qaldıqlarına qarsı gúres anıq súwretlenedi. Usı shıǵarmalar arqalı Óteпов tamashagóydi tek kúldiriw emes, al oylandırıw, jámiyetlik pikir oyatıwdı maqset etken. Ábdıraman Óteпов rejissyor sıpatında spektakllerdı saxnalastırıwda xalıq awızeki dóretywshiligi, xalıq qosıqları hám dástúriy muzikalardan belsene paydalanǵan. Ol saxnada tábiyiylik, turmısqa jaqınlıq, xalıqshıl obrazlar jaratıwǵa umtıǵan. Sonday-aq, jaslardı saxna mádeniyatına úyretiwde qatań, biraq qızǵın usıldı qollanǵan. Ol aktyorlıq sheberligin asırıw, obrazga kiriw, sóylew ústinde islew sıyaqlı táreplerge ayrıqsha itibar qaratqan. Ol milliy ruwxı, tildi, úrp-ádeti hám muzıkanı saxnaǵa alıp shıqtı. Tilekke qarsı, Ábdıraman Óteповtıń ómiri qısqa boldı. Ol 1934-jılı barı-joǵı 29 jasında dúnyadan ótti. Biraq ol bul qısqa ómirinde qaraqalpaq teatrına pútkil ómirin baǵıshladı. Ol tiri bolǵanında, búgingi qaraqalpaq kórkem óneri jáne de bay hám kóp reńli bolar edi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qallıbayev T. (1981). Qaraqalpoq teatr san’atı tarixi. – Nukus: Qaraqalpog‘iston nashriyoti.
2. Toxtamuratova M. (2005). Qaraqalpoq dramaturgiyasi taraqqiyoti. – Nukus: Fan.

РЕЗЮМЕ. Usı maqalada qaraqalpaq teatriniń qalıplesiwindegi dáslepki qıyınshılıqlar, ásirese hayal aktrisalardıń jetispewshiligi menen baylanıslı mashqalalar jarıtılǵan. Usı qıyın sharayatta teatr kórkem óneriniń rawajlanıwına sheksiz úles qosqan, saxna jumısınıń baslanıwında pidákerlik penen xızmet etken aktyor, dramaturg, rejissyor hám jámiyetlik ğayratker - Ábdıraman Óteповtıń ómiri hám dóretywshiligi keńnen sáwlelendirilgen. Ol qaraqalpaq teatriniń dáslepki tiykarın salıwshılarınıń biri sıpatında xalıq arasında kórkem óner arqalı tárbiya, aǵartıwshılıq hám mádeniyatı en jaydırıwǵa umtıǵan. Maqalada Óteповtıń saxnalıq shıǵarmaları, olardıń mazmun-mánisi, sociallıq áhmiyeti, sonday-aq, onıń rejissyorlıq hám ustazlıq jumısı haqqında da tolıq maǵlıwmatlar berilgen. Ózi qısqa ómir súrgenine qaramastan, ol qaraqalpaq saxna kórkem óneriniń rawajlanıwında tereń iz qaldırǵan ullı kórkem óner ğayratkeri sıpatında tariyxta óz atın qaldırǵan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещаются первоначальные трудности в становлении каракалпакского театра, особенно проблемы, связанные с нехваткой актрис. Широко освещена жизнь и творчество актёра, драматурга, режиссёра и общественного деятеля Абдирахмона Утепова, внесшего неоценимый вклад в развитие театрального искусства в этих сложных условиях и самоотверженно служившего в начале своей сценической карьеры. Будучи одним из первых основателей Каракалпакского театра, он стремился распространять воспитание, просвещение и культуру среди народа посредством искусства. В статье представлена подробная информация о сценических произведениях Утепова, их сути и содержании, социальной значимости, а также о его режиссерской и наставнической деятельности. Несмотря на свою короткую жизнь, он оставил свой след в истории как великий артист, оставивший глубокий след в развитии каракалпакского сценического искусства.

SUMMARY. This article highlights the initial difficulties in the formation of Karakalpak theater, especially the problems associated with the shortage of female actresses. The life and work of the actor, playwright, director, and public figure Abdirahman Uteпов, who made an invaluable contribution to the development of theatrical art in these difficult conditions and selflessly served at the beginning of his stage career, are widely covered. As one of the first founders of the Karakalpak theater, he strived to spread

education, enlightenment, and culture among the people through art. The article provides detailed information about Utepov's stage works, their essence, social significance, as well as his directorial and mentoring activities. Despite his short life, he left his mark in history as a great artist who left a deep mark on the development of Karakalpak stage art.

ОҚЫТЫҰДЫҢ КӨРГИЗБЕЛИ ХӘМ ӘМЕЛИЙ УСЫЛЛАРЫ

Балтаниязов Сарсенбай Айтмуратович – профессор

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: мусика савотқонлиги, кўргазмали қуроллар, оғзаки, мусикани англаш, сюжетлари тасвирлаш, картиналар, нота.

Ключевые слова: музыкальная грамотность, наглядные пособия, устное, музыкальное понимание, картины, ноты

Key words: musical literacy, visual aids, oral and musical understanding, pictures, sheet music

Көргизбели методлар дегенде тәлим бериў барысында қолланылатуғын көргизбели қураллар хәм техникалық қуралларға жоқары дәрежеде байланыслы болған оқыў материалларын өзлестириў формалары түсиниледи. Басқаша қылып айтқанда, тәлимнің көргизбели қураллары музыка билимлерин үйрениў хәм өзлестириў характерин белгилейди.

Тәлимнің бундай методларынан пайдаланылғанда оқыўшылардың музыка сабағынан алған билимлери көргизбе қураллар жәрдемінде пайда болатуғын ямаса еске түсиретуғын сезимлик образларға, көз алдына келтириўге байланыслы болады. Аўызеки түсиндириў гүзетиўди шөлкемлестириўде, көз карасты бир темпке салыўда, оларды үйренип атырған музыка мазмуны идеасы менен байланысыўында жәрдем береді. Көргизбели қураллар болмаса, аўызеки түсиндимениң оншелли пайдасы болмайды.

Көргизбели қураллар сыпатында музыкалық шығарманың нота жазылыўы, шығарманың ритми ямаса темпин анықлаўда пайдаланылатуғын графикалық сызылмалар, музыка астындағы хәрәкетлер, шығарма мазмунына мас реңли сўўретлер ямаса дәлийллер музыка сабағында тамаша етип көрсетилиўи мүмкин. Хәзирги ўақытта оқыўтыў барысында хәр түрли техник қураллар: кино хәм басқа проекцион аппаратуралар, даўыс жазыў аппаратлары хәм тағы басқалардан пайдаланып тамаша етиў кең тарқалмақта. Көргизбели қураллар түрлише әхмийетке ийе. Олар бир ҳалда тек тамаша етиледи. Екинши ҳалда болса абстракцияны пайда етиў процессин жеңиллестиреди. Көргизбели қураллар жәрдемінде пайда болатуғын анық сезимлик образларға таяныш

обстракт қағыйдаларды өзлестириў барысын жеңиллестиреди, билимнің түсиникли болыў дәрежеси артады. Мәселен, нота ҳаққында дәслепки түсиник бериў пайытында нота таяқшалары, аппликацилар, сўўрет сызылған картонлар хәм тағы басқалар пайдаланылады.

Көргизбели қураллар, әсиресе, музыка саўатынан алған билимлерин системаға салыўда хәм байытыўда сондай-ақ, оқыўшылардың пикир жүритиўин жеделлестириўде жәрдем береді. Музыка оқытыўшысы тәлим бериў барысында көргизбели қураллардан бирде бир аўызеки баянатысыз ямаса түсиндирмелерисиз көз алдымызға келтириўимиз қыйын. Көргизбели қураллар хәмийше оқытыўшының сөзи менен өзара байланысы хәм бир қыйлы мүнәсибette болады.

Оқыў барысында көргизбелилик принцип қолланыўдың зәрүрлиги музыка сабағы ўақтында үйренилетуғын тема хәм музыкалық шығарманы сезимлилик ойлаўға, оларды «жанлы пикирлеўге», билиў қәбилетиниң анық хәм анық емес, сезимлик, теориялық элементлердиң бирлигине үлкен орын бериўши теориялық нәзерден түсиндириў мүмкин. Музыкалық шығармаларды көргизбе қураллар арқалы аңлаў хәм түсиниў үлкен имканияларға ийе. Еслеп қалыўда көргизбелиликтің өзи емес, бәлким олардың сөйләў хәм әмелий жұмыс пенен бириктирилиўи ең жоқары нәтийжеликлерге ийе болады. Бул оқытыў методларының оптимал бирикпесин излеў зәрүрлинен дәлалат береді. Өне усы айтылғанларға көре билиўдиң оқытыў процессине бир тәртипте жолды сезимлик хәмде теориялық билиўдиң ҳақыйкый бирлиги сыпатында режелестириў хәм шөлкемлестириў керек. Музыка сабағында

оқытуының көргизбелі методларын қоллануы оптималлық тәртібіне муўапық келиуі үшін музыка оқытушысы оларды таңлағанда бір қатар талаптарға жуўап бериуі керек.

Көргизбелі методларды таңлауда олардың төмендегі дидактик ұазыйпаларын бір қанша нәтийжелілігін шешіу нәзерде тутылуы шәрт:

- оқытушыларда музыканы аңлауда көргизбелі-образлы ойлаудың раўажланыуына жәрдем бериуі;

- музыкалық шығармалар түрлерін өзлестиріуде дыққатты жеделлестиріу қуралы ролин атқарыушаңлығы;

- музыка саўатынан алған билимлерін конкретластыруға имқан бериушеңлиги;

- үйренілген темаларды плакатларда, график сызылмаларда, сүүретлерде хәм басқаларда анық етип системаластыру хәм классификация қылуы;

- музыкаға болған қызығыуды хошаметлеу, нәтийжелі билим алыу үшін көрсетпелер жаратыу методлары ролин атқарыуы;

- музыка пәнинде оқыу материалының қәншеллі өзлестірилгенлігі хаққында конкретластырылған формада мағлыұмат алыу

Жоқарыда айтылғанлардан көргизбелі материаллардан қанша көп қолланылса, сонша жақсы болар екен деген мағана келип шықпаслығы керек. Себеби көргизбелілікті оптимал қоллау, оннан мақсетке муўапық пайдаланыу деген мәнини билдиреди. Соның үшін да музыка оқытушысы дәстүрде хәм методик қолланбада келтирилетуғын тамаша қылуының усынылған избе-излігіннен, биринши нәўбетте, сабақтың тийқарғы ұазыйпасының шешилиуіне, үйренилетуғын теманың тийқарғы зәрүр мәселелерін өзлестиріуге тиккелей жөнелтирилгенлерін таңлап алыуы керек.

Көргизбелі қуралларды пайдаланылып атырғанда тамаша муғдарын асырып жиберіу ұақытты көп сарыплауға алып келип қоймастан, соның менен бирге оқытушылар итибарын үйренилип атырған материалдың мазмунынан да шалғытады.

Көргизбелі методларды таңлауда класстағы копшилиқ оқытушылардың ойлау қәбилетиниң үстин типии - ауызеки-логикалық ямаса көргизбелі образлы екенлігін есапқа алынады. Оқытушылар берілген саўалларға жуўап күтер екен, көргизбелі мағлыұмат үстинде актив пиқир жүритеди, көтерилген машқалаларды шешіуде, шешилиу жолларын өзлери қыдырады хәм соның үшін да оқыу

материалын актив өзлестиреди. Көргизбелі қуралларды мақсетсиз тамаша етиу бериу музыка сабағында жүдә көп ұақытты алады хәм хәттеки сабақтың ұлыұма мақсетине ерисиу тәрәпинен пайдасызда болып та шығады.

Музыка хәрәкетлениуши мелодикалық хәм гармоникалық дауыслардан ибарат болған көркем өнер. Оны тек еситиу органы арқалы тыңлап сезиу еситиу мүмкин. Бунда көриу тийқарғы рол ойнамай, бәлким доскада көрсетилетуғын нота жазыулары, плакатлар, кестелер, оқытушының дирижёрлығы, оын хәрәкетлари хәм басқалар музыканы жанлы хәм анық өзлестире алыу ямаса атқарыу үшін жәрдем береді. Ең кереклиси, өзлестиріу пайытында оқытушылардың музыка «ағымын» гүзетип барыуға хәм соның менен бирге музыка тийқарында нелерди ямаса қайсы образлар көрсетилгенін илип алыуға үйретіу зәрүр. Демек, музыка басқа көркем өнер түрлеринен парқланып, сабақта көргизбелі материллардан дерлік екинши дәрежеде пайдаланыуға туўра келеді. Музыка мазмуны, образлар ямаса сюжетлерди сүүретлеуши сүүреллер, картиналар көбирек басланғыш класс оқытушыларын қызықтырады. Әмелиятта көбирек хәрәкетлениуши, мәселен, дирижёрлық, музыка өлшемін уктыруу, шертип көрсетиу, ойын, қол хәрәкети, регистир хәм ритмик тезликті доскаға график сызықларда көрсетиу киби көргизбелі қураллардан пайдаланылады. Әмелий методлар оқытушылардың шынығыулар, сондай-ақ, лаборатория хәм әмелий жұмыслар көринисіндегі хәр түрлі жұмысларынан ибарат. Бул методлар жаңа билимлерди ийелеу хәм алдыңғы алған билимлерди беккемлеуге хызмет қылуы мүмкин, лекин олардың тийқарғы ұазыйпасы- алынған билимлерди әмелде түрлі шараятларда қоллауға үйретіу хәмде оқытушыларда көнликпе хәм тәжрийбелерди пайда етиу болып есапланады.

Әмелий методлар қураллары менен оқытушыларда вокал-хор тәжрийбелери, музыканың дүзиліси хәм де жеткерип бериу қуралларын анализлеу, оның жанр хәм формаларын анықлау хәмде нотаның жазылуының үйрениу тәжрийбе хәм көнликпелерди пайда етиу үшін қолланылады. Мәселен, вокал-хор тәжрийбелерін раўажландырууда, нота жазылуы ямаса музыкаға қәдем таслауды үйрениуде тийқарынан шынығыу методынан көбирек пайдаланылады, олар хәр қыйлы жұмыс түрлерінде қолланылады. Әмелий

методларға шынығыўларда кириўин жоқарыда айтып өттик. Оларды бежерийде оқыў мағлыўматларын эпиўайы аўызеки ямаса көргизбелли қабыл етип қоймастан, бәлким алынған теориялық билимлерди әмелиятта қоллаў әмелге асырылады. Әмелий шынығыўлар методынан пайдаланылғанда алынған теориялық билимлерди әмелде әмелде қоллаўды толық дәрежеде тәмийнлеў имканын беретугын шынығыўлар топламын таңлаў жүдә зәрүр. Егер мәселен, биринши классларда музыка саўатынан нота жазыў қағыйдалары өзлестирилген болса, ол халда шынығыўлар дизими бул бәрше қағыйдалардың әмелий қолланылыўын толық өз ишине алаўы керек. Бунда басланғыш класс оқыўшылырына нотаның штилин (таяқшасын) жазыў қағыйдасы, бас бөлимин жазыў қағыйдасы, бас хам штильди қосып жазыў қағыйдасы, байрақшаны жазыў қағыйдасы хам нотаның үш бөлимин қосып жазыў қағыйдасы нәзерде тутылады.

Шынығыўлар системасына бирдемликтен тысқары логикалық илгерилик талабы хам алға қойылатугын, мәселен, ноталарды нота жолы сызықлары арасына, сызықларға, биринши сызық астына, бесинши сызық үстине, қосымша сызықларға жазыў киби шынығыўларды ҳар бир алдыңғы шынығыў кейинги шынығыў ды өзлестириўге таярлаўға жәрдем беретугын етип жайластырылыўы талаб етиледі. Логикалық илгерилеўдин бузылыўы билимлердин өзлестирилиўи хам беккемлениўиниң нәтийжелилигиниң пәсейиўине алып келеди.

Шынығыўларды орынлаўда оқытыў методларының бул көринисин қоллаўдың нәтийжелилигин асырыўды тәмийнлеўши төмендеги қағыйдаларға әмел етиў зәрүр. Оқыўшылар алдына орынланыўы тийис болған шынығыўлар анық мақсети: Шынығыўларды орынлап барысында қандай билимлерди қоллаў, нелерди беккемлеў, шынығыўларды орынлаў ўақтында қандай билим хам тәжрийбелерди пайда етиў зәрүрлигин алға қойыў керек.

Вокал-хор ислери қосықшылық ҳаўазы, даўысты пайда етиў, сөз анықлығы, саз хам ансамбль тәжрийбелерин раўажландырыўға тән болған метод хам усуллардан кең пайдалынады. Бунда музыкалық шығармаға дирижёрлық етиў, қосықларды тәкирарлап айтыў, шығармалардың музыкалық дүзилиси жағынан салыстырыў, қосықты айтып көрсетиў, вокал шынығыўлары хам

басқалардан пайдаланыў нәзерде тутылады. Оқытыўдың әмелий методында вокал-хор тәжрийбелери музыка пәни дәстүринде көрсетиген қосық репертуары арқалы хамде өз алдына кишкене мақсетти қойған арнаўлы вокал-хор шынығыўлары арқалы пайда етиледі. Көбинесе қосық оқытыўшылары вокал-хор шынығыўлары бийқарға ўақытты алатугын нәрсе деп, оған онша кеўил бөле бермейди, қосық үстінде алып барылатугын жұмыстың өзи оқыўшыларға вокал тәрбиясын беріў ушын жетерли деп есаплайды. Бундай көз-қараслар менен келисип болмайды. Музыка оқытыўшысы арнаўлы шынығыўларды таңлаўда қәншелли талапшаң болса, ол өз мақсетине соншелли тезрек ериседи.

Вокал-хор шынығыўлары ҳәр бир музыка сабағында белгили бир орынды ийелеўи тийис. Бул шынығыўлар ҳәр-түрли болыўы мүмкин, лекин хәмме ўақыт балалардың жасын, қабилетлерин есапқа алыў лазым. Вокал-хор шынығыўлары хам шынығыў – қосық айтыў әмелий жұмыстың тийқарғы куралы есапланады.

Әмелий жұмыслар оқыўшылардың оқытыўшы басшылығында орынланатугын ҳәр-түрли өз бетинше жұмыс түрлеринен ибарат. Бул физика хам химия сабақларында тәжрийбелер өткерийде, география, геометриядан ҳәр түрли тапсырмаларды орынлаў болыўы мүмкин. Музыка сабағында да оқыўшылар музыка астында ҳәрекетлерди орынлаў жоллары ямаса музыкалық ойынды алып барыў тактикасы ҳаққында өз бетинше билим алыўлары мүмкин.

Музыкалық ойын тийқарынан басланғыш классларда жақсы нәтийже береді. Класста кишкене музыкалы ойындар үйренилсе, класстан тысқары шынығыўларда класста үйренилген хам кең майдан талап етиўши саз хам қосықлар әмелде атқарылады.

Әмелий методтың тийқарғы шәрти орынланған шынығыўлар, әмелий жұмыслар анализи хам оларды баҳалаў. Сабақта музыкалық оқыў хам тәжрийбелеринде жақсы хам жаман характерлер болады. Сондай-ақ, оқыўшылар жол қоятуғын типик қәтелер де жүзеге шығады. Класста жақсы жұмысларды көрсетип беріў керек.

Жақсы қолланба тийқарында оқытыў абзалырақдур. Оқыўшылар, әсиресе, жас өспиримлердин өз жұмысларының қәтелерин жаман мысал көринисинде пүткіл классқа көрсетилсе, олар жүдә қапа болыўы мүмкин.

Егер көнликпени пайда етиў шэртлерине эмел қылынса, оқытыўдың әмелий методлары

оқыў материалларының утымлы өзлестирилиўине алып келеди.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Шамсиев П. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Ташкент. 1966-ж.
2. Феруза Аскар. Музыка хэм инсан менаўияты. Т.2000. 12-бет.
3. Чаплина В.Л. «Вопросы вокальной педагогики»- Москва: Музыка, 1969 г. – 231 с.
4. Аспелунд Д.Л. «Развитие певца и его голоса» Москва: Планета музыки, 2017 г. - 180 с.
5. Ризаева М. «Становление молодого певца» Тошкент: Чўлпон нашрети– 2003 г. -104 с.
6. Варламов А.Е. «Полная школа пения» Москва: Издательство Лань, Планета музыки, 2012 г. 120 с.
7. Назаренко И.К. «Искусства пения» Москва: Музыка, 1968 г. – 624 с.
8. Морозов В.П. «Вокальный слух и голос» Москва: Музыка, 1965 г. – 88 с.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада мусиқа мактаблари ўқувчиларига кўргазмалари ва техник воситалардан фойдаланиб дарс бериши ўқувчиларнинг дарсларни ўзлаштиришдаги аҳамияти тўғрисида сўз этилган.

РЕЗЮМЕ. В этой статье приведена о важности обучения школьников в музыкальных школах с использованием визуальных и технических средств для повышения качества уроков.

SUMMARY. This article discusses the importance of teaching music students in music schools using visual and technical aids to improve the quality of lessons.

QARAQALPAQ PROFESSIONAL MUZİKASÍN ATQARÍVSHÍLAR TÁREPINEN DÓRETIŁGEN XALÍQ QOSÍQLARÍ HÁM NAMALARÍ

Bekbergenov Zarliq Tolibayevich – docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: musiqa, san’at, adabiyot, professional ijro, rang, melizm.

Ключевые слова: музыка, искусство, литература, профессиональное исполнение, колорит, мелизма.

Key words: music, art, literature, professional performance, color, melisma.

Qaraqalpaq xalıq kompozitorlarınıń vokallıq dóretpeleri ádebiyat, súwret salıw, teatr óneri sıyaqlı, ulıwma milliy mádeniyatımızdıń ayrılmaz bir bólegi bolıp esaplanadı. Biraqta muzika óneri iskusstvónıń basqa túrлерinen ayırmashılıǵı sonda, qaraqalpaq klassik ádebiyatı jazba túrinde yamasa kóshirme, yaki awdarma túrinde bolsın, belgili dárejede málim sańlaqqa iye bolǵan bolsa, al muzıkada nota jazıw payda bolǵanǵa shekemgi dáwirdegi dóretpelerden gúwa tapqanday belgili baslı namalardıń tiykarǵı nusqasın yaki kóshirmesin tabıw qıyın. Ol baqsılardıń ustazdan shákirtke ótiw qusaǵan dástúrlık yadlaw jolı arqalı jetip keldi. Klassik namalardıń dóretiliwdegi ózgeshelikлерinen biri, olar kóbinese klassik shayırlardıń (Kúnxoja, Ájiniyaz, Maqtumqulı, Berdaq, Ótesh t.b.) shıǵarmalarınıń tekstlerine hám xalıq dástanlarınıń tekstlerine (geroylardıń quwanış, kúyinish, súyinish háreketlerine) arnap baǵdarlamalıq mazmunǵa jaqınlastırıp dóretilgen. Ulıwma alǵanda bular jazba

ádebiyatqa tiykarlangan. Klassik muzıkanıń usı formada dúziliwi tuwralı belgili muzıka izertlewshi ilimpaz E.E.Romanskaya bılayınsha jazadı: «Klassikalıq muzıkanıń xalıq namalarınan eń xarakterli ózgeshelikлерinen biri, olar aruz formasındaǵı ádebiy tekstlerge, al xalıq qosıqları 7,8,11 buwınlı dinamikalıq ólshemlerine tiykarlanıp keledi» [1.B.341].

Qosıq qurılısınıń, formaları, aruz, barmaq hám erkin ólshemlerine baylanıslı usınday namalardıń dóreliw jaǵdayları qaraqalpaq muzıkasınıń qurılıw usıllarına kútá jaqın keledi. Óytkeni qaysı bir xalıqtıń milliy namasın alıp qarasaqta jaydarı qosıqlarǵa dórelmey, kóbinese qıyın formalarda: Muxallestıń túrлерine, Ájiniyazdıń «Áy álip», «Shıqtı jan», «Kórmedim» qosıqlarına, Kúnxojanıń «El menen», Berdaqtıń «Boladursań» qosıǵına «Bes perde» namasınıń, «Muwsa sen yar» namasına «Góruǵlı» dástanınan t.b. qosıqlarǵa arnalıp keletuǵınlıǵın kóremiz. Degen menen olardı xalıq qosıqlarınan bólek alıp qarawǵa

bolmaydı. Olar xalıq qosıqları menen tıǵız baylanısta bolıp, ondaǵı tradiciyalıq belgilerdi dawam ettirip, ósip, rawajlandırıp kelgen. Qaraqalpaq klassikalıq muzıkasınıń negizgi atqarıwshıları ataqlı baqsılar, sazandeler bolǵanlıqtan, ol kóbinese improvizaciyalıq xarakterge iye. Bul tarawda eń tiykarǵı orındı ashıqlıq haqqındaǵı xalıq dástanları «Ǵarip-ashıq», «Saytaxan Hámra», «Húrliqa-Hamra», «Axmet-Yusup», «Góruǵlı», «Dáwletiyarbek», «Qırmandalı» t.b. esaplanıp, olardı professional baqsılar atqarǵanda dástandaǵı nasriy-jay sózlerdi rechitativli deklamaciyalıq usıl menen atqarsa, al lirikalıq momentlerindeki geroylardıń dialog hám monologların duwtarǵa qosıp nama arqalı atqaradı. Sonlıqtan da qaraqalpaq muzıkasınıń bul túri óz ishine rechitativli deklamaciyalıq forma menen qosıq aytıw iskusstvosı ekewiniń birikpesi tiykarında dúziledi [7]. Qaraqalpaq awızeki professional muzıkası da, xalıq namaları sıyaqlı ózleriniń qurılısı jaǵınan eki toparǵa bólinedi. Birinshi toparǵa kiretuǵın namalar, melodiyaıqıaqtan kútá jeńil, tez este qalatuǵın qısqa formada dúzilgen kelte namalardan ibarat.

Professional muzıkanıń bul túrinde motivler aytarlıqtay keń hám uzın bolmay, bir, eki eń asıp ketkende úsh motivten ǵana qurılıp keledi. Ekinshi toparǵa kiretuǵın awızeki professional namalar bolsa dáslepkege qaraǵanda melodiyaıq qurılısı jaǵınan keń hám rawajlangan melodiyaı quramalı formada dúzilip keledi [2].

Birinshi toparǵa awızeki professional namalarǵa: «Ayjamal», «Qawender», «Igalay», «Jıǵalı», «Qonırat», «Nayleyin», «Gubbadin», «Nedaǵı», «Bozataw», «Muwsa», «Jaman shıǵanaq», «Paxáy», «Nıgarım», «Xansayat» t.b. jatadı. «Dem bermes» quramalı úsh epizodtan dúzilip, onıń hár epizodi tematikalıq jaqtan bir-birine uqsamaǵan materiallardan quralıp, olardıń keyingi motivleri ózara baylanısp keledi. Namanıń hár epizodi tórt motivten quralıp, onıń dáslepkesi negizgi motivtiń variantlanıp keliwinen ibarat bolıp, al tórtinshisi jańa motivten dúzilgen.

Namanıń melodiyaıq qurılısınıń eń qızıǵarlı bir jeri onda dáslepki motivler periodlı túrde dúzilip, olardıń hárqaysısı teńdey tórt taktten quralǵan bolsa, al tórtinshi motiv dáslepki eki epizodta melodiyaıq qurılıstıń bir demde uzaq waqıtqa shekem dawam etip keledi, úshinshi epizodta ol onnan da kóbirek (onda melodiyaıq aylanba bir demde ew takt dawamında) sozılıp keledi: «Dem bermeste» epizodlar bargan sayın hawıjge minip, joqarı

órelep baradı da, keyingi juwmaqlawshı bólimine taǵıda páseńlep dáslepki qáddine túsedı. «Dem bermes» naması qonısilas ózbek hám túrkmen xalıqları arasında da keń taralgan.

«Adıńnan» klassikalıq muzıkasınıń ayrıqsha sulıw túrleriniń biri bolıp, el arasında aytılıp júrilgen birqansha túrleri bar. Ekewinińde intonaciyaıq qurılısı bir-birine kútá jaqın bolǵan menen hárqaysısınıń óziniń melodiyaıq xarakterinde ózinshelik belgileri kórinedi. Ekinshi «Adıńnan» áwelgige qaraǵanda ádewir qayǵılıraq xarakterde bolıp mordentalar kóbirek ushırasadı. Eki variantında da instrumentallıq kirispesi bir-birine uqsas bolıp ekewinińde vokal bólimi kvartaǵa serippe 7/8 ólshewinde bolıp keledi. Birinshi variantınıń melodiyaı kvartaǵa serippe jasap bir tonda tákirarlana beretuǵın bolıp dúzilip, kelse, ol izinen tolıqsıp, keńeyip baradı. Sonıń menen birge nama eki túrli hawıjge iye bolıp, olardıń ekewide tematikalıq jaqtan dáslepki motivke jaqın dúzilgen qayǵılı nalıshı, zaman aqıbetlerine qarsı ashıwlı protesti esitilip jatadı. Sonlıqtanda bular kóbinese hayal-qızlar tárepinen atqarılatuǵın variantları bolıpesaplanadı [3.57-58]. «Adıńnan»nıń bulardan basqa úshinshi variantı joqarıda keltirilgen variantlarına qaraǵanda bir qansha ózgesheligi menen ayrılıp turadı. Bul tekte baqsılar tárepinen atqarılıp, olardıń atqarıwshılıq usıllarına sáykes duwtar akkomponimentindeki kvarta-kvintalıq ostinatalıq akkortları ayrıqsha orın iyeleydi. Onıń melodiyaıq xakteri dáslepki variantlarındaǵıday zarlı intonaciyaılar tiykarǵı roldi atqarmay, bunda baqsıshılıq iskusstvosına tán bolǵan improvizatorlıq xarakter basım keledi. Sonıń menen qatar nama dawıslardıń birneshe takt dawamında uzaq sozılıp turıwı hám dawıstı ırǵaqlı túrde qaltrıtıp shıǵarıw usagan tolıp atırǵan atqarıwshılıq usıllarǵa kútá bay. «Adıńnannıń» bul variantı belgili bir melodiyaıq qurılıstı túrli bálentlikte variantlı túrde tákirarlanıwdan ibarat bolǵan úsh bólimli formada dúzilgen. Hár bólimde namanıń tekst qatarlarınıń eki figurasına tuwra kelip, solardıń izinen tekste joq «adıńnan-áy, adıńnan» degen sózler tákirarlanıp jatadı. Qosıq baǵdarlamalıq xakterge iye bolıp, alaqaıyslı tulpardıń sulıw-sımbatlı, ayaqtı ret penen taslap shapqan suw shayqalmas qásietli jorǵanıń obrazı súwretlenedi. Namanıń tórt taktli instrumentallıq kirispesiniń ózinde aq tulpar shıbısınıń ritmikalıq ırǵaǵı birden kózge taslanadı. Usı ritmikalıqdan dóretpeniń bastan aqırına shekem, ırǵaqlıq tiykarın qurap, belgili fon berip turadı. Qosıqtıń melodiyaıq qurılısın grammatikalıq jaqtan tereńirek tallaw júrgizgenimizde, onda

negizgi motivtiń ózi eki bólimnen quralıp, birinshi bólim túrli tonda ózgerip keledi de, ekinshi bólimniń ayaqlarındaǵı motivi (onı leyti motiv dep júrgizsek) hár bólimniń aqırında tap sol kúyinde takrarlanıp kele beredi.

Qaraqalpaq namalarınń tańqalarlıq formaǵa iye bolǵan túri «Sanalı keldi» naması. Namada basqa xalıq namalarında ushıraspaytuǵın ayrıqsha formalıq qurılıs gezlesedi. Onıń bastan ayaǵına shekemgi ózgerilmeytuǵın muzikalıq ırǵaǵı, kvadratlı qurılısı bir pútin figuraletmotiv mentallıq intermediyasınıń tematikalıq qurılısı qosıq materialǵa tiykarlanıp dúzilgen. Namanıń bárinde burın qızıqtıratuǵın jeri: onıń instrumentallıq kirispesiniń ózi eki muzikalıq materialdan quralǵan óz aldına muzikalıq mazmunga iye, onıń ekinshi bólegi vokallıq bólimniń «V» motivi hám pútin menen qosıqtıń keyingi bóliminde-Kodasında (qayırmasında) taǵıda gezlesedi hám nama solayınsha juwmaqlanadı. «Gór qız» naması joqarıda keltirilip ótilgen namalar qatarında birqansha xalıqlar arasına keń taralǵan kóp ǵana tınlawshılar massasına iye bolǵan namalardıń biri. Namanıń kelip shıǵıwı jóninde xalıq arasında kóp ǵana ańız sózlerde keń taralǵan: Ótken zamanlarda qaraqalpaqlar arasında bir nayatıy aytqısh qız baqsı boladı. Din iyeleri «Qızdan baqsı bolama, elge apat keltirseń» dep qosıq aytıwın qadaǵan etedi. Biraq óz kásibin tereń súygen iskusstvoniń qumarı bolǵan bul qız, olardıń qadaǵan etkenine kónip qosıq aytıwın toqtata

qoymadı. Oǵan óshegiskeń jawızlar qızdıń eki kózin oyıp, shólistanlıqqa aparıp taslaydı. Qız jazıyırada ábden haldan ketip jatqanıń ústinen kárwan tartqan sawdagerler shıǵıp, ólimnen qutqarıp eline alıp keledi. Olar qızdıń xosh hawaz baqsı ekenin tanıp, elinde kóp aytıradı hám bir qansha baqsılar menen jarısqada saladı. Qız bir toyda úsh baqsı menen aytısıp, jarıs dawamında ol «Shirwan» perdeden tutup aytadı, onıń aytqanın basqa baqsılar aytalmay jeńilip qaladı. Áne, usınnan baslap sol qızdıń húrmetine bul nama «Gór qız» naması dep atalıp ketken [5]. Jaslarımız arasında búgingi kúnde xalıq namalarına, xalıq qosıqlarına, xalıq saz ásbaplarına qızıǵıwshı, olardı oynawdı, atqarıwdı qálewshiler oǵada kóp. Házirgi ilim menen texnikanıń rawajlangan dáwirinde biziń qaraqalpaq xalqınıń da ul-qızları, jáhán muzıka mádeniyatınıń altın dúrdanaları menen tanıswǵa olardan úyreniwge, bilimniń jetilistiriwge, tolıq imkaniyatqa iye. Kóplegen jaslarımız mádeniyat tarawında oqıp-bilim alıp atırǵan bolsa, sonsha jaslarımızda bul tarawda úlgili xızmet atqarıp xalıq arasında húrmetke sazawar bolıp, húkimetimiz tárepinen húrmetli ataqlarǵa, sıylıqlarǵa miyasar bolıp kelmekte.

Áyyemnen kiyatırǵan xalıq qosıqları xalqımız arasında jańadan payda bolıp atırǵan qosıqnamaları menen birge, ele uzaq jıllar xalqımız arasında jańlay beredi. Xalıq yadında uzaq saqlanadı hám xalqımızǵa mádeniy-ruwxıy jaqtan xızmet qılıp óz qunın saqlay beretuǵınına hesh bir gúman joq.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. «Xalıq danalıǵı» Nókis 1988-jıl.
2. Ayımbetov Q. «Tariyxıy qosıqlar, jırawlar repertuarında» Ámiwdárya jurnalı 1964-j.
3. Qosbergenov R. «Qaraqalpaq xalqınıń koloniyal dáwirindegi mádeniyatı hám turmısı». Nókis 1970 jıl.
4. Tájmuratov Á. «Qaraqalpaq xalıq qosıqları» Nókis 1965-jıl.
5. «Qaraqalpaq folklorı» V-tom. Nókis 1980-j.
6. Ájiniyaz «Bir páriy» Nókis 1993-jıl.

РЕЗЮМЕ. Qaraqalpaq musıqa san'ati milliy madaniyat, adabiyot, tasviriy san'at bilan bog'liq bo'lib, og'izdan og'izga, keksalardan yosh avlodga yetkazishda katta rol o'ynaydi.

РЕЗЮМЕ. Каракалпакское музыкальное искусство связано с национальной культурой, литературой, изобразительным

искусством, имеет большую роль передающее из уст в уста, от старейшины молодому поколению.

SUMMARY. Karakalpak musical art is associated with national culture, literature, fine arts, has a great role to convey from mouth to mouth, from the elder to the younger generation.

SHÍGARMALARDÍN KÓRKEM-MUZİKALÍQ OBRAZLARÍ ÚSTINDE ISLEW HÁM KONCERTKE SHÍGÍW USHÍN TAYARLÍQ

A.K.Bekpolatova – docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: xor ijrochiligi, badiiy obraz, musiqiy asar, dirijyorlik, konsertga tayyorgarlik, vokal tahlil, texnik mashqlar, sahna madaniyati, ansambl uygʻunligi, musiqiy ifoda.

Ключевые слова: хоровое исполнительство, художественный образ, музыкальное произведение, дирижёрская работа, подготовка к концерту, вокальный анализ, технические упражнения, сценическая культура, ансамблевое единство, музыкальная выразительность.

Key words: choral performance, artistic image, musical composition, conducting, concert preparation, vocal analysis, technical exercises, stage culture, ensemble unity, musical expression.

Shígarma ústinde islew tiykarinan úsh basqishtan ibarat bolıp: birinshiden, dirijyordín ózi shígarmanı jaqsılap úyrenip shígıwı hám xor menen islesiwge tayarlıq kóriwi kerek, ekinshiden shígarmanı xorga úyretiwı kerek, úshinshiden koncertlerde atqarıp shígıwı kerek boladı.

Muzikalıq shígarma ústinde islew dirijyor hám xor jámaátiniń úzliksiz ráwıshhte dóretiwshilik jumısları menen tıgız baylanıslı bolıwı tiyis. Shígarma hár tárepleme analiz qılınıp, onı xor jámaátine úyretiw hám koncertlerge alıp shígıw procesleride shígarma ústinde islew bolıp esaplanadı. Sebebi, atqarıw waqtındada (baslangısh dáwirlerde) shígarma ústinde jumıs alıp barıladı. Úyrenilgen shígarmanıń hámmeside kewlińdegidey joqarı dárejede jaqsı bola bermeydi. Repeticiya hám koncertlerde shígarmalar hár tárepleme pisip jetilisip, kemshilikleri tolıqtırılıp bara beredi. Akkordlardın esitiliwi, partiyalardıń uyǵınlıǵı jaqsılanıp baradı. Atqarıwshılar bolsa, tinlawshılardıǵa shígarmanıń tiykarǵı mazmun mánisin jetkerip beriw ushın atqarıwshılıq sheberliklerin iske qosadı.

Xormeyster xor shígarmasınıń jámaátke úyretiwden aldın hár tárepleme analiz qılıp puqta úyrenip shígıwı, yadlap alıwı tiyis. Shígarmanı úyreniwde; ulıwma analiz, muzikalıq-teoriyalıq analiz, vokal-xor máseleleri boyınshada analiz qılıw zárúr. Ulıwma analiz qılǵanda shígarma hám kompozitor, tekst avtorı haqqında maǵlıwmatlar toplap, shígarmanıń jazılǵan dáwiri, kompozitorardıń dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmatlar menen tanısıp shıǵıladı. Shígarmadaǵı poetik teksttiń mazmunı anıqlanǵannan soń muzıkaǵa sáykes keliw yamasa kelmewi anıqlanadı. Onnan keyin bolsa muzikalıq teoriyalıq tárepten analiz qılınıp, bunda shígarmanıń qanday muzikalıq formada jazılǵanlıǵı, jazılıw usılı hám faktura jazılıwı, lad hám tonlıǵı, muzikalıq tematikası, ólshem hám ritm, temp hám garmoniyası, dinamik túrleri hám basqalar anıqlanadı.

Vokal-xor analizinde xordın túri hám kórinisi (hayallar, erkekler yamasa aralas, birinshi, ekinshi, úshinshi hám tórtinshi xorlar), xordaǵı saz hám intonaciya, ansambl, dawıs partiyaları, olardıń diapazonları, nápes, sóz anıqlıǵı (dikciya), tessiturasında ushıraytuǵın qıymshılıqlar hám olardı boldırmawdıń aldın alıw jolları úyreniledi. Xormeyster shígarmanı muzıka asbabında yamasa fortepianoda shertip, xor partiyaların, interval hám akkordlardı úyreniwı, hár bir dawıs partiyaların tásirli etip aytıp biliwi kerek. Bul nárese istin ónimdarlıǵın asırıp xorga úyretiw barısın tezlestiredi. Shígarmanıń vokal-intonaciya, teoriyalıq hám basqa tárepleri puxta úyrenilgennen soń, usı shígarmanı dirijyorlıq etiw texnikası ústinde jumıs alıp barıwı, kerekli texnik usıllardı úyrenip alıwı shárt boladı. Ulıwma aytqanda xorga dáslep texnik tárepten úyretiledi. Keyin bolsa kórkem atqarıw (sayqallanıw) ústinde is alıp barıladı. Shígarmanı úyretiwden aldın onı esittiriw júda zárúr bolıp tabıladı. Muzikalıq shígarmanı xor jámaátine úyretiw shártli túrde úsh bólimnen turadı;

- shígarmanı qosıqshılardıǵa esittiriw,
- úyretiw,
- bekkemlew hám kórkem tásirli etip aytıwǵa úyretiw.

Shígarma álbette bóleklerge bólinip úyretiledi. Kóbinese shígarma eki bólimnen ibarat bolıp, shígarmanıń kirisiw bólimi kiris hám ekinshi bólimi naqıratıdan ibarat boladı.

Shígarma dáslep texnik tárepten yaǵnıy onıń ádebiy teksti, ritmik dúzilisi úyretilip hám solfedjio qılınadı. Shígarmanı úyreniwdi shígarmanıń melodik-intonacion dúzilisine qarap, qálegen dawıstan baslaw múmkin. Mısalı; joqarı tájiriyebege iye bolǵan xorlar ushın dáslep birinshi dawıstı (tiykarǵı namanı) esitip hám úyreniwden baslaw qalǵan basqa dawıslardı úyreniwge birqansha jeńillik tuwdıradı. Sebebi tájiriyebeli qosıqshılar tiykarǵı melodiyanı ańlamay turıp óziniń partiyalarındaǵı melodiyanı birgelikte aytı

almaydı. Olar ushın tiykarǵı melodiyanı esitip, óziniń melodiyların aytıwı partiyalardı bir-birine sáykeslendiredi, sondaǵana partiyalar bir pútin tolıq esitiledi. Tiykarǵı melodiya qosıqshılardı aytıw, esitiw hám baqlap barıw imkániyatın beredi. Teskeri, tájiriyesiz xorlarda dáslep tiykarǵı melodiya birinshi úyrenilmey, basqa dawıs partiyasındaǵı qosıqshılar óziniń melodiyları menen adastırıp qoyadı. Sonıń ushın shıǵarmanı xorǵa úyretkende melodik-intonacion dúzilisine qarap is tutqan maqul boladı.

Xor shıǵarmasını úyretkende hár bir partiyaǵa bólek úyretiwdiń abzal tamanı bar, birinshiden, namanı atqarıwshılar tez hám anıq úyrenip aladı. Ekinshiden bolsa, bólek partiyada qosıqshılar dawısının bir tegisligine, jaqsı ansamblge, sazǵa, durıs hám anıq aytıwǵa erisedi. Xormeyster xor shıǵarmasını úyretiw barısında teksttiń anıq aytılıwın, ritmlerin, dawıs xarakterin, durıs nápes alıwdı kórsetip hám qaytalap barıwı kerek. Xor shıǵarmasını texnik hár tárepleme úyrenip bolǵannan soń, onıń kórkem atqarılıwı ústinde jumıs alıp barıladı. Bunda shıǵarmanıń kórkem mazmunın ashıp beriw, obrazları, xakteri hám atqarıwshılıq usılları ústinde islenedi.

Hár bir muzikalıq fraza ortasında dawıs sál kúsheytip aqırında bolsa jumsaqlaw jeńil atqarılıwı múmkin. Dawıstı kúsheytip (orta bóleginde) hám kúshsizlendiriw (aqırında) nátiyjesinde tásirli atqarıwǵa erisiledi. Hár bir muzika bólekshesin bir tegis (dawıs kúshinde) atqarmay (eger fakturada kompozitor tárepinen birdey belgisi qoyılǵan bolsada) bálki paydalanıw hám tásirli atqarıwǵa erisiw lazım. Shıǵarmanı frazaǵa ajratıp bilimde úlken sheberlik bolıp esaplanadı. Xor shıǵarmasındaǵı kórkem mazmundı ashıp beriw ushında onı durıs atqarıw, tempin tawıp biliw úlken rol oynaydı. Sebebi shıǵarma kompozitor tárepinen belgilengen temp dárejesinde atqarılmasa onıń tiykarǵı mánisi tıńlawshıǵa túsiniksiz bolıp qaladı, hámde shıǵarmanıń xarakteride buzıladı. Saltanatlı ruxtaǵı shıǵarmada saltanatlılıq, shıǵarmada bolsa jumsaqlıq, náziklik, sulıwlıq joǵaladı. Shıǵarmadaǵı dinamikaniń anıq orınlanıwı, poetik teksttiń emotcional hám anıq aytılıwı onıń kórkem tásirshenligin asıradı. Sonday etip, shıǵarma texnik, kórkem hár tárepleme bekkemlenip úyrenilip, sayqallanǵannan soń, generalnıy repeticiyaǵa ótiwge boladı. General repeticiyadan soń xor jámaáti konsertke shıǵıwı múmkin. Sonıda este tutıw kerek, shıǵarma atqarıwshınıń ańma sińip jetpegeninshe hám birgeliktegi atqarıw sheberligine iye bolmaǵanınsha, shıǵarmanı tıńlawshılardıń názerine úsinip bolmaydı.

Xor jámaáti dirijyordıń hár bir qol hárekeri hám onıń qol isháralarına ámel etip, xor shıǵarmasını joqarı dárejede qátesiz hám shıǵarma kórkem obrazın tásirli atqarıp bilwi tiyis. Sondaǵana xor jámaáti menen dirijyor ortasındaǵı uyǵınlıq payda bolıp, shıǵarma tıńlawshıǵa jetip baradı hám kewillerinen shıǵadı. Xor shıǵarmalarında kóp dawıslı muzikanı garmonik esitiw hám aytıw, ondaǵı sulıwlıqtı ańlap túsiniw jetiwge imkán jaratadı. Eki dawıslılıq konlikpelerin rawajlandırıwda “kanon” usılındaǵı túrli shınıǵıwlar, qosıq aytıp turıw jaqsı nátiye beredi. Jumıs barısında qosıqshılardı úsh-tórt dawıslı shıǵarmalardaǵı garmonik akkordlardı esitiwge úyretip, keyinrek bolsa ákapella usılındaǵı shıǵarmalardı atqarıw hám onı shıraylı tásirli esitiwlerin sezip biliw qábiletlerin rawajlandıra baslaydı. Akapella usılında atqarıwda taza intonaciya, ansambl hám xordıń basqada elementlerine itibar qaratıw názerde tutiladı. Kóp dawıslı shıǵarmalardı atqarıw sheberligine iye bolıw, xor muzikasını gózzallıǵın túsiniw jetiwge hám qádirlawge onı súyiwge úyretedi. Dirijyor konsertke shıǵıwdan aldın ózin hám xor jámaátin psixologik tayarlawı, sazlawı tiyis. Bul konserttiń tabıslı ótiwine sebep boladı. Konsertte programmanı yadtan atqarǵan maqul boladı. Xor jámaátiniń hár bir konsertke shıǵıwları úlken tárbiyalıq qásiyetke iye. Konsert beriwdiń formaları tómendegilerden ibarat, mısalı: jańa jılǵa arnalǵan, 8-mart hayal-qızlar bayramı, Gárezsizlik bayramı htb. konsertler.

- ushırasıw kesheler;
- tematik konsertler;
- adebıy-kórkem kesheler;
- esabat beriw konsertleri

Xor jámaátiniń hárqıylı konsertlerde bayramlarda shıǵıwları yaǵnıy qatnasıwları xor jámaátinde dóretiwshilik ósiwdi hám rawajlanıwdı payda etedi, hárqıylı sınavlardan ótedi hám bekkemlenip shınıǵıp baradı.

Xormeyster konsert bolatuǵın jerdiń akustikasın bilip, ol jerde qısqasha tayarlıq jumısların alıp barıp, saxnaǵa kiriw-shıǵıw, turıw jaǵdayların, xordıń qanday keypiyatda bolıwın, xor jámaáti menen aldınnan kelisip alǵanı maqul boladı. Sonday-aq jámaát basshısı hárbir konserttiń qashan bolatuǵınlıǵın, kimler ushın ekenligin, soǵan qarap programma dúzip hám shıǵarmalardı tańlap, jánede saxnadaǵı shólkemlestiriw jumıslarında sheshedi.

Konsert programması bir eki kún aldın hám joqarıdaǵı ayılǵan máselelerdi sheship, puxta tayarlıq kóriw maqsetke muwapıq boladı. Qosıqshılardı konsertke erte shaqırıp qoyıw olardı

sharshatadı hám atqarıwshılıqtıń sıpatı tómenleydi.

Tıńlawshılardı zeriktirip qoymaw ushın hártúrli xarakterdegi shıǵarmalardı atqarıw hám programma dúzgende olardıń bir-biri menen baylanıslılıǵı sonday-aq koncert barısında kulminaciyası hám finalıda bolıwı tiyis.

Koncerttıń joqarı dárejede jaqsı ótiwine xormeysterdiń talapshańlıǵı, iskerligi xor menen birgelikte shıǵarma obrazın dóretip bilgenliginede baylanıslı boladı. Koncert sońında kemshilikleri hám jetiskenlikleri haqqında ayılıp kemshiliklerdi endigi márte boldırmay, aldın alıw ilajı islep shıǵıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Bagirova F. “Dirijyorlik” O‘quv qo‘llanma. – T. 2010.-230b.
2. L.Jumayeva., N.Sharafiyeva. „Xor sinfi va kamer xor”. O‘quv qo‘llanma. T.: Barkamol fayz media, 2017.– 287 b.
3. Malikova S., Vasilchenko O. „Dirijyorlik” O‘quv qo‘llanma. – T.: 2018.
4. Ye.Nechayev. „Rabota s lyubitelskim xorom” O‘quv qo‘llanma. T., 2008 OOO «ALGO - BOSS» nashriyoti.
5. Mansurbekova F.Malikova D. „Xor sinfi” O‘quv qo‘llanma. T.: Lesson press. 2019.– 232 b.
6. Shamaxmudova B.V. „Xor lugati”. O‘quv qo‘llanma. Musiqa nashriyoti T.2009.
7. Vasilchenko O.A. „Xorovoy klass”. Lesson press. O‘quv qo‘llanma -T.: 2011- 180 bet.
8. Vasilchenko O, Malikova S. „Dirijirovaniye”. Uchebnoe posobiye – T.: 2020.

REZYUME. Ushbu maqolada xor ijrochiligida musiqiy asarning badiiy obrazini shakllantirish va uni konsert sahnasiga olib chiqish jarayoni yoritilgan. Asar ustida ishlash uch bosqichdan iborat: dirijyor tomonidan asarni chuqur o‘rganish, xor jamoasiga o‘rgatish va konsertda ijro etish. Tahlil jarayonida asarning umumiy mazmuni, musiqiy shakli, vokal-xor xususiyatlari, texnik va badiiy tomonlari o‘rganiladi. Shuningdek, eshittirish, qismlarga ajratib o‘rganish, xorda uyg‘unlik va his-tuyg‘uni yetkazish, hamda sahnaga tayyorlash bosqichlari haqida batafsil so‘z yuritiladi. Konsertga tayyorgarlikda xonandalar va dirijyor o‘rtasidagi uyg‘unlik, dastur tuzish, sahna madaniyati va akustika omillariga alohida e‘tibor qaratiladi. Ushbu jarayonlar xor ijrosining samaradorligi va badiiy darajasini oshiradi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются этапы формирования художественного образа музыкального произведения в хоровом исполнении и подготовка к его концертному исполнению. Работа над произведением включает три стадии: изучение дирижёром, обучение хорового коллектива и выступление на концерте. Особое внимание уделяется анализу текста, музыкальной формы, вокально-хоровых особенностей, технических и художественных аспектов. Подробно описаны процессы прослушивания, разучивания по частям, развитие ансамбля и эмоциональной выразительности. При подготовке к концерту учитываются взаимодействие между дирижёром и хором, составление программы, сценическая культура и акустические условия. Все эти элементы способствуют повышению качества и выразительности хорового исполнения.

SUMMARY. This article explores the process of developing the artistic image of a musical composition in choral performance and preparing it for stage presentation. The work on a composition involves three main stages: the conductor’s in-depth study, teaching the choir, and public concert performance. Emphasis is placed on analyzing the text, musical structure, vocal-choral characteristics, as well as technical and artistic aspects. The article details methods such as auditory introduction, sectional rehearsal, ensemble development, and expression enhancement. Concert preparation includes coordination between the conductor and singers, program planning, stage discipline, and attention to acoustics. These processes significantly contribute to the quality and expressiveness of the choral performance.

VOKAL SAN'ATI VA UNING MUSIQADAGI O'RNI: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR

Elmuratova Gulnara – o'qituvchi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali "Vokal" kafedrası

Tayanch so'zlar: vokal san'ati, xor, orkestr, ovoz, nafas, musiqa, asar.

Ключевые слова: вокальное искусство, хор, оркестр, голос, дыхание, музыка, произведение.

Key words: vocal art, choir, orchestra, voice, breath, music, work.

Musiqa insoniyatning eng qadimiy va ta'sirchan san'at turlaridan biri bo'lib, u orqali insonning ichki kechinmalari, ruhiy holati, milliy tafakkuri va madaniy qadriyatlarini ifodalaydi. Musiqaning asosiy ifoda vositalaridan biri bu - vokal san'ati, ya'ni inson ovozi orqali kuylash san'atidir. Vokal - bu nafaqat musiqiy ijro vositasi, balki estetik tarbiya, emotsional rivojlanish va milliy madaniyatning muhim ko'rinishidir. Bugungi kunda vokal san'ati musiqa ta'limida, konsert faoliyatida va sahna ijodida muhim o'rin egallaydi. Musiqada vokal ijro so'z, til, hissiyot orqali tinglovchi bilan bevosita bo'g'lanish o'rnatadi. Vokal san'ati - bu inson ruhiyatining eng nozik iplarini chaluvchi betakror san'at turidir. U faqat musiqiy ijro emas, balki inson qalbining ifodasidir. Vokal san'atini rivojlantirish, yosh avlodni ushbu san'atga oshno etish - madaniyatimiz taraqqiyotining muhim bo'g'inidir. Bugungi kunda bu sohada nazariy bilim bilan birga, amaliy ko'nikmalarning uyg'unligi orqali chinakam san'at asarlarini yaratish imkoniyati mavjud. Shunday ekan, vokal san'ati doimo e'tiborda bo'lishi, zamon talablari asosida rivojlantirilishi lozim.

Vokal tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, Yevropa vokali tarixiy jihatdan eng qadimiysi Italiya hisoblanadi. Italiyada dastlab vokal san'atining asosi diniy marosimlar bo'lgan, keyinchalik esa zamonaviy vokal san'ati ham Italiyada shakllangan. Shuning uchun ham, zamonaviy vokal tarixini umumiy tasnif etganimizda ro'yxatning boshini Italiya vokal maktabi egallaydi. Yevropa vokal san'atining shakllanishi va taraqqiyotida qadim italyan vokal maktabi asoschilari Petro Tozi, Jambattista Manchini, Jozeffo sarlino, Lyudoviko sakkoni, Julio Kachchini (XVIXVII asrlar) larning xizmatlari katta. Vokal san'atining asosiy elementlari quyidagilardan iborat:

Ovoz diapazoni – ovozning pastdan balandga yoki aksincha ijro etish imkoniyatlari.

Rezonans – ovozning tovush sifatiga ta'sir etuvchi rezonatorlar (og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i va boshqalar). *Diktsiya va artikulyatsiya* – nutqning ravshanligi va to'g'ri talaffuz qilish.

Nafas olish texnikasi – to'g'ri nafas olish orqali ovoz barqarorligini ta'minlash. Vokal ijroda klassik vokal (opera, romans, akademik qo'shiq) va estrada, xalq qo'shiqlari kabi turli yo'nalishlar mavjud bo'lib, har birining o'ziga xos texnikasi va uslubi bor.

Bugungi kunda texnologiya rivoji vokal san'atiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Kompyuter dasturlari yordamida vokal tahlili, ovoz yozish va tahrirlash imkoniyatlari kengaydi. Shu bilan birga, onlayn ta'lim platformalari orqali vokal darslari global miqyosda olib borilmoqda. Ammo, har qancha texnik vosita bo'lmasin, inson ovozi jonli, tabiiy va hissiyotga boy ohangi har doim o'zgacha qadriyat bo'lib qoladi.

Vokal ijrochiligida vokal eshitish muhim o'rin tutadi. Vokal eshitish orqali kuy musiqani, notalarni to'g'ri eshitib, anglay olish qobiliyatiga ega bo'lish talab etiladi. Vokal eshitish asta-sekin, vokal texnikasini egallagan sari rivojlanadi. Buning zamirida esa tinimsiz mehnat, o'z ustida muntazam izlanish yotadi. Eshitish va ovoz o'rtasidagi aloqa ikki tomonlama bo'ladi. Eshitish ishtirokisiz ovoz shakllanmasligi bilan bir qatorda, eshitish ham ovoz a'zolari ishtirokisiz faoliyat ko'rsata olmaydi. Ovoz organlari faoliyati orqali eshitish idroki hosil bo'ladi. Nutq, musiqa bir-ikki qo'shiqni eshitish orqali ularni ichimizda bir necha ovoz chiqarib, takrorlaymiz, shundan keyingina ularni idrok etamiz.

"Vokal jarangi ifodaliligi, tovush sifati vokal - texnik ko'nikmalar: nafasni rezonatorlar ishi, talaffuz apparatini egallashga bog'liq. Biroq texnik ko'nikmalarni shakllantirish emotsional yo'nalish va badiiy ifodalilik bilan birga olib borilishi lozim [1].

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, mustaqilikka erishilgandan so'ng unitilib borayotgan milliy qadriyatlarimiz, milliy an'analarimiz va urf-odatlarimizga alohida e'tibor berila boshlandi. Shu bilan bir qatorda milliy san'atimizga bo'lgan e'tibor ham kuchaydi. Milliy musiqamiz asrlar osha avlodlardan-avlodlarga o'tib sayqallashib, rivojlanib kelmoqda. Yosh va barkamol avlodni milliy ruhda tarbiyalashda va umuminsoniy qadriyatlarimizni asrab-avaylab kelajak

avlodlarga ham qoldirishda milliy musiqamiz va san'atimizning o'рни nihoyatda beqiyos. Shunday ekan, milliy mumtoz qo'shiqchilik san'atiga ham boshqa san'at turlari singari e'tibor kuchaytirildi va bu borada imkoniyatlar kengaytirildi. Ayniqsa, hozirgi davrga kelib, yoshlar o'rtasida vokal san'atida mumtoz maqom ijrochiligi bilan birga zamonaviy qo'shiqchilik san'atiga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Yangi usullarda yoshlar ijod qilib, qo'shiqchilik san'atining rivojiga o'z

hissalarini qo'shmoqda. Bu san'at sirlarini puhta egallashga harakat qilmoqda. Vokal san'atida, uning ijrochiligida qo'shiqchining ovozi to'g'ri shakllantirish, to'g'ri yo'naltirish asosiy maqsad hisoblanadi. Vokal ijrochiligida eshitish, ovozni yo'lga qo'yish, nafas organlarini o'z maromida ishlatish kabi vokal qoidalari muhim ahamiyatga egadir. Buni esa har bir vokalist bo'laman degan talaba bilishi va unga to'liq amal qilishi talab qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. N.Qahhorov. Vokal asoslari. Toshkent, 2008 y.
2. Nafisa Nasretdinova. Buxoro ixtisoslashgan san'at maktabi o'quvchilariga vokal qo'shiqchiligini o'rgatishda qo'llaniladigan metodlar va usullar. Science and Education, 2025, 6(3), 443–449.
2. Sadoqat Samatovna Ashurova. Vokal ijrochiligida ovoz xususiyatlari, ta'limda zamonaviy yondashuvlar. Science and Education, 2024, 5(11), 164–169.
3. Qahramon Madaminovich Fozilov. "Vokal ijrochiligida ovoz usullari". 2023, 496-497.
4. Erkin Rahimov. Vokal xonandasi ish faoliyati jarayonida ovoz sozlash mashqlari ustida ishlash. Oriental Art and Culture, 2024, 5(5).
5. "Vokal san'ati: inson ovozi shakllanish va rivojlanish yo'li". Oriental Art and Culture, 2025, Vol.6 No.1.
6. "Musiqada o'quvchilar ovozi tarbiyalashda vokal san'atining yangi texnologiyalar asosida o'rgatishning ahamiyati." Omonov X., Журнал музыки и искусства, 2022, 3(1).
7. Bobirshox G. Nurullayev. Xonandalik uslubiyoti asoslari. Science and Education, 2025, 6(4), 88–95.

REZYUME. Ushbu maqolada vokal san'atining nazariy asoslari, texnik komponentlari va musiqa san'atidagi amaliy o'рни tadqiq etiladi. Vokal ijro texnikasi - nafas olish, rezonatorlardan foydalanish, artikulyatsiya, intonatsiya va timbr kabi elementlar nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Bundan tashqari, vokal san'ati ta'limining metodikasi, zamonaviy texnologiyalarning ovozi shakllantirishdagi roli hamda amaliy misollar yordamida ovoz tarbiyalashning samaraliroq usullari ko'rib chiqiladi. Maqola natijalarida vokal san'ati musiqa madaniyatini boyitish, ijrochilik mahoratini oshirish va ta'lim jarayonlarida yangicha yondashuvlarning ahamiyati ta'kidlanadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследуются теоретические основы вокального искусства, его технические компоненты и практическая роль в музыкальном искусстве. Теоретически анализируются такие элементы вокальной техники, как дыхание, использование резонаторов, артикуляция, интонация и тембр. Кроме того, рассматриваются методика обучения вокальному искусству, роль современных технологий в формировании голоса и более эффективные методы воспитания голоса на практических примерах. В статье подчеркивается важность новых подходов в вокальном искусстве, обогащении музыкальной культуры, совершенствовании исполнительского мастерства и образовательных процессах.

SUMMARY. This article explores the theoretical foundations of vocal art, its technical components, and its practical role in musical art. Such elements of vocal technique as breathing, using resonators, articulation, intonation, and timbre are theoretically analyzed. In addition, the methodology of teaching vocal art, the role of modern technologies in voice formation, and more effective methods of voice education are discussed on practical examples. The article emphasizes the importance of new approaches in vocal art, enriching musical culture, improving performance skills, and educational processes.

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВОКАЛЬНОГО АНСАМБЛЯ

Эмбергенова Гулайда Айтбаевна – преподаватель кафедры «Вокал»

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана Нукусский филиал

Tayanch soʻzlar: vokal ansambli, musiqa taʼlimi, oʻqitish metodikasi, ovozlarni tanlash, ansambl boʻlib kuylash, badiiy-ijrochilik madaniyati, musiqa pedagogikasi

Ключевые слова: вокальный ансамбль, музыкальное образование, методика преподавания, подбор голосов, ансамблевое пение, художественно-исполнительская культура, педагогика музыки

Key words: vocal ensemble, music education, teaching methodology, voice selection, ensemble singing, artistic and performance culture, music pedagogy

Формирование вокального ансамбля является важной задачей в системе музыкального образования, направленной на развитие как индивидуальных, так и коллективных исполнительских навыков. Вокальное ансамблевое пение способствует формированию музыкального слуха, развитию чувства ритма, интонационной точности, а также коммуникативных и творческих способностей обучающихся. Совместное музицирование воспитывает чувство ответственности, способствует социализации личности и раскрытию её художественного потенциала. Современная педагогическая практика требует системного подхода к организации ансамблевого обучения, включающего в себя методически выверенные этапы подбора состава, выбора репертуара, выстраивания репетиционного процесса и оценки исполнительского результата. Несмотря на накопленный практический опыт, в научно-методической литературе недостаточно структурированы методические принципы, позволяющие обеспечить устойчивое и качественное развитие вокального ансамбля в образовательной среде.

Целью данной статьи является комплексный анализ методических аспектов формирования вокального ансамбля с позиции педагогики искусства. В исследовании рассматриваются ключевые подходы к построению ансамбля, формированию согласованного звучания, а также организации учебного процесса, способствующего достижению высоких художественных результатов.

Принципы подбора голосов

Правильный подбор голосов является основой успешного формирования вокального ансамбля и обеспечивает гармоничное, сбалансированное звучание коллектива. Основные принципы включают:

- Голосовая совместимость - важно учитывать тембровые характеристики и

высоту голосов, чтобы голоса естественно сочетались друг с другом, создавая единую звуковую палитру.

- Баланс голосовых партий - подбор голосов с учётом распределения по партиям (сопрано, альт, тенор, бас) обеспечивает равномерное звучание и предотвращает доминирование одной из партий.

- Уровень вокальной подготовки - голоса участников должны быть сопоставимы по техническому уровню, чтобы коллектив мог работать над общим звучанием и ритмической слаженностью без существенных диссонансов.

- Психологическая совместимость - учитывается способность участников работать в команде, их коммуникативные навыки и готовность к сотрудничеству, что влияет на общий климат внутри ансамбля.

Этапы формирования ансамбля

Формирование вокального ансамбля - это последовательный процесс, включающий несколько ключевых этапов:

1. Подбор и комплектование участников - анализируются голосовые данные, уровень подготовки, мотивация, а также психологическая совместимость.

2. Введение в ансамблевую работу - знакомство с основами ансамблевого пения, развитие слуха и чувства ритма, упражнения на координацию и взаимодействие.

3. Формирование ансамблевого звучания - работа над интонационной слаженностью, балансом голосов, динамикой, тембром и синхронностью исполнения.

4. Развитие исполнительского мастерства - отработка музыкального материала с акцентом на художественное выражение, фразировку, стиль и эмоциональность.

5. Подготовка к публичным выступлениям - репетиции с учётом сценического поведения, взаимодействия с аудиторией и создания целостного художественного образа. Анализ и корректировка работы - педагогическое

наблюдение и самооценка участников, выявление слабых мест и планирование дальнейшего развития.

Критерии выбора репертуара

Выбор репертуара для вокального ансамбля должен учитывать следующие важные аспекты:

- Уровень технической подготовки участников - произведения должны соответствовать вокальным возможностям коллектива, чтобы обеспечить успешное исполнение и развитие навыков.

- Вокально-стилевые особенности произведений - репертуар подбирается с учётом жанровой направленности ансамбля (классика, фольклор, эстрада, джаз и т.д.) и стилистических особенностей, которые способствуют формированию нужного звучания и образа.

- Баланс партий и голосовых партий - произведения должны содержать сбалансированные партии для всех голосов ансамбля, обеспечивая равномерную нагрузку и участие всех исполнителей.

- Художественная и воспитательная ценность - важно выбирать произведения с глубоким содержанием, которые способствуют развитию музыкального вкуса, эмоционального восприятия и культурного уровня участников.

- Актуальность и интерес для коллектива - репертуар должен быть мотивирующим и интересным для участников, чтобы стимулировать творческую активность и повышать уровень исполнительского мастерства.

- Практическая возможность исполнения - учитываются условия работы ансамбля, количество участников, наличие сопровождения и технические возможности.

Педагогические подходы к развитию ансамблевых навыков

Развитие ансамблевых навыков является одним из ключевых аспектов эффективной работы вокального коллектива. Ансамбль - это не просто сумма голосов, а целостный организм, где важна слаженность, гармония звучания и единство художественного замысла. В этом контексте педагогическая деятельность направлена не только на совершенствование индивидуальных вокальных способностей каждого участника, но и на формирование коллективного музыкального мышления, чувства ансамбля и общего художественного образа.

Роль преподавателя в организации репетиционного процесса

Преподаватель, руководящий вокальным ансамблем, выполняет функцию не только наставника по вокалу, но и организатора творческого взаимодействия между участниками. От его педагогического мастерства зависит эффективность репетиционного процесса и качество конечного результата.

Основные педагогические подходы к организации репетиций включают:

- Планирование и структурирование занятий - чёткое распределение времени между разогревающими упражнениями, работой над техническими аспектами (интонирование, ритм, динамика), ансамблевыми взаимодействиями и художественным воплощением произведения.

- Постепенное усложнение материала и заданий - начиная с простых ансамблевых упражнений и переходя к более сложным задачам, педагог обеспечивает гармоничное развитие навыков и уверенность участников.

- Активное использование слушания и обратной связи - преподаватель направляет внимание ансамбля на важность внимательного слушания друг друга, выявления и коррекции неточностей, создания баланса голосов.

- Формирование атмосферы сотрудничества и взаимопомощи - педагог стимулирует открытое общение внутри коллектива, способствует развитию доверия и поддержки, что положительно влияет на исполнительское взаимодействие.

Формирование художественного образа ансамбля

Одной из важнейших задач педагога является создание общего художественного образа, который объединяет участников и задаёт направление их творческой деятельности. Это включает:

- Постановку музыкального замысла - преподаватель объясняет участникам содержание произведения, эмоциональный контекст, стилистические особенности и цели исполнения.

- Развитие сценического мышления и выразительности - через работу над фразировкой, динамическими нюансами, артикуляцией и мимикой педагог формирует целостный художественный образ, который ансамбль должен донести до слушателя.

- Объединение индивидуальных голосов в единое звучание - педагог контролирует

баланс тембров, интонационную точность и динамическую согласованность, добиваясь синтеза отдельных партий в единый музыкальный организм.

- Мотивацию и вдохновение - преподаватель играет роль вдохновителя, поддерживая творческий подъём коллектива и стимулируя стремление к совершенству.

Таким образом, педагогический подход к развитию ансамблевых навыков основан на сочетании технической подготовки и творческого раскрытия, где особое значение имеет роль преподавателя как организатора процесса, наставника и художественного руководителя.

Список использованной литературы

1. Агранович, А. И. *Ансамблевое пение: теория и методика обучения*. — М.: Музыка, 2005.
2. Дмитриев, А. В. *Хоровое дирижирование: методика работы с коллективом*. — СПб.: Композитор, 2010.
3. Глухов, В. П. *Методика вокального ансамбля*. — М.: ВЛАДОС, 2007.
4. Дмитриева, Н. В. *Психология музыкального восприятия и исполнительства*. — М.: Академия, 2011.
5. Кустова, Л. В. *Основы методики хорового пения*. — Екатеринбург: УрГПУ, 2014.
6. Мелик-Пашаев, А. А. *О художественном образе в музыке*. — М.: Советский композитор, 1983.
7. Орлова, Н. А. *Музыкальная педагогика: теория и практика*. — М.: Академия, 2012.

REZYUME. Maqolada talabalar xor jamoasi sharoitida vokal ansamblini shakllantirishning uslubiy jihatlari ko'rib chiqilgan. Ansambl ishining intonatsion uyg'unlik, tembr muvozanati, ijrochilik o'zaro ta'siri va badiiy ifodaviylikni rivojlantirishga qaratilgan musiqiy-pedagogik jarayonning muhim yo'nalishi sifatidagi ahamiyati asoslangan. Ishtirokchilarni tanlash va mashg'ulotlarni rejalashtirishdan tortib, asarning umumiy badiiy obrazini shakllantirishgacha bo'lgan repetitsiya jarayonini tashkil etishda o'qituvchining roliga alohida e'tibor beriladi. Ansambl malakalarini rivojlantirishga pedagogik yondashuvlar, ovozlarni tanlash tamoyillari, ansamblning shakllanish bosqichlari, shuningdek, jamoaning tayyorgarlik darajasiga mos keladigan repertuarni tanlash mezonlari bayon etilgan. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv, so'rovnomma, ekspert baholash, audio va video tahlil usullaridan foydalanildi. Talabalar xorida ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan metodika o'zining samaradorligini ko'rsatdi. Ansambl ijrosining sifatini yaxshilash va ishtirokchilar o'rtasidagi musiqiy hamkorlik darajasini oshirish. Olingan natijalardan vokal va xor jamoalari rahbarlari, musiqa o'quv yurtlari o'qituvchilari amaliyotida, shuningdek, bo'lajak pedagog-musiqachilarni kasbiy tayyorlash jarayonida foydalanish mumkin.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются методические аспекты формирования вокального ансамбля в условиях студенческого хорового коллектива. Обосновывается значимость ансамблевой работы как важного направления в музыкально-педагогическом процессе, направленного на развитие интонационной слаженности, тембрового баланса, исполнительского взаимодействия и художественной выразительности. Особое внимание уделяется роли преподавателя в организации репетиционного процесса: от подбора участников и планирования занятий до формирования общего художественного образа произведения. Описаны педагогические подходы к развитию ансамблевых навыков, принципы подбора голосов, этапы становления ансамбля, а также критерии выбора репертуара, соответствующего уровню подготовки коллектива. В ходе исследования использовались методы теоретического анализа, педагогического наблюдения, анкетирования, экспертной оценки, аудио- и видеоанализа. Разработанная и апробированная в студенческом хоре методика показала свою эффективность в улучшении качества ансамблевого исполнения и повышении уровня музыкального взаимодействия между участниками. Полученные результаты могут быть использованы в практике руководителей вокальных и хоровых коллективов, преподавателей музыкальных учебных заведений, а также в процессе профессиональной подготовки будущих педагогов-музыкантов.

SUMMARY. The article examines the methodological aspects of forming a vocal ensemble under the conditions of a student choir group. The significance of ensemble work as an important direction in the musical-pedagogical process, aimed at developing intonational harmony, timbral balance, performance interaction, and artistic expressiveness, is substantiated. Special attention is paid to the teacher's role in organizing the rehearsal process: from selecting participants and planning lessons to forming the overall artistic image of the work. Pedagogical approaches to developing ensemble skills, principles for selecting voices, stages of ensemble formation, and criteria for selecting a repertoire corresponding to the team's level

of preparation are described. The research used methods of theoretical analysis, pedagogical observation, questionnaires, expert evaluation, audio and video analysis. The methodology developed and tested in the student choir has proven its effectiveness in improving the quality of ensemble performance and enhancing the level of musical interaction between participants. The obtained results can be used in the practice of vocal and choral collective leaders, teachers of music educational institutions, as well as in the process of professional training of future music educators.

JAS ÁWLAD TÁRBIYASÍNDA QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNAN PAYDALANÍW

Muzabbar Esanov – *docent*

ÓZMKÓMI Nókis filiali "Folklor hám etnografiya" kafedrası

Tayanış sózler: qaraqalpaq xalıq qosıqları, awızeki dóretiwshilik, milliy qádiriyatlar, estetikalıq tárbiya, ádep-ikramlılıq tárbiya, mádeniy miyras, ruwxıy rawajlanıw.

Ключевые слова: каракалпакские народные песни, устное творчество, национальные ценности, эстетическое воспитание, нравственное воспитание, культурное наследие, духовное развитие.

Key words: karakalpak folk songs, oral art, national values, aesthetic education, moral education, cultural heritage, spiritual development.

Hár qanday xalıqtıń ózine tánligi, milliy ózligin ańlaw dárejesi, bárinen burın, onıń ruwxıy baylıqlarında, awızeki dóretiwshilik úlgilerinde, mádeniy miyrasında kórinedi. Ózlikti ańlaw, milliy qádiriyatlardı qádirlew bolsa, bárinen burın, jas áwlad tárbiyası arqalı qáliplededi. Usı mániste, xalıq awızeki dóretiwshiligi, atap aytqanda, xalıq qosıqları jaslardı ádep-ikramlılıq, estetikalıq hám ruwxıy jaqtan tárbiyalawda oǵada áhmiyetli qurallardan biri bolıp esaplanadı. [1.1]

Qaraqalpaq xalıqınıń kóp ásirlik tariyxıy hám mádeniy rawajlanıwı dawamında qáliplesken awızeki dástúrleri, ásirese xalıq qosıqları, tek ǵana kórkem-estetikalıq áhmiyetke ie bolıp qalmaq, al jámiyettiń ádep-ikramlılıq, ruwxıy hám sociallıq normaların da sáwlelendiredi. Bul qosıqlarda insanıyılıq pazıyletler, Watangá sadıqlıq, ata-anaǵa húrmet, miynetke hadallıq penen qatnas jasaw, ómirge mehir menen qaraw sıyaqlı tárbiyalıq ideyalar jámlengen. [1.2]

Búgingi kúnde jaslar kóplegen sırtqı málimlemeler tásirinde óz milliy qádiriyatlarına biypárwalıq penen qaraw itimalı artıp barmaqta. Sol sebepli xalıq awızeki dóretiwshiligi, ásirese qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan tárbiyalıq proceste paydalanıw, olardı sabaq hám tárbiyalıq shınıǵıwlarǵa integraciyalaw áhmiyetli wazıypa esaplanadı. Bul tek ǵana jas áwladta estetikalıq talǵamdı qáliplestirip qoymastan, al olardı milliy ózine tánlikke sadıq, ruwxıy jetik shaxs etip tárbiyalawǵa xızmet etedi.

Zamanagóy tárbiya sistemasında qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan paydalanıw imkaniyatları, olardıń tárbiyalıq potencialı hám ámeliyattaǵı nátiyjeli forma hám usılları tallanadı. Sonıń menen birge, xalıq qosıqlarınıń oqıwshılardıǵa

ádep-ikramlılıq tásiiri, estetikalıq dúnyaqarasın qáliplestiriwdegi ornı da jarıtıp beriledi.

Qaraqalpaq xalıqınıń mádeniy miyrasında áhmiyetli ornı tutatuǵın bul awızeki dóretiwshilik úlgilerin tárbiya sistemasında qollanıw búgingi kúnde oǵada áhmiyetli esaplanadı.

Ǵárezsiz rawajlanıw jolına kirgen elimizde jas áwladtı milliy maqtanısh, watansúyiwshilik, adamgershilik, miyrim-shápáát sıyaqlı joqarı pazıyletler tiykarında tárbiyalaw zárúrligi artıp barmaqta. Búgan erisiwde xalıq qosıqları eń tábiyiy hám tásirsheń qurallardan biri bolıp xızmet etedi. [1.3] Zamanagóy tárbiya sistemasında milliy qádiriyatlardıń, ásirese, qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń ornı jeterli dárejede sáwlelendirilmegen, olardıń tárbiyalıq processlerde qollanıwı sistemalı jolǵa qoyılmaqan. Tiykarǵı maqseti - qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń tárbiyalıq potencialın ashıp beriw, olardı zamanagóy tálim-tárbiya processlerine nátiyjeli integraciyalaw jolların tallaw hám ámeliy usınıslar islep shıǵıwdan ibarat. Eger qaraqalpaq xalıq qosıqları zamanagóy tárbiya sistemasına sistemalı hám maqsetli túrde kirgizilse, onda oqıwshılarda milliy maqtanısh, ádep-ikramlılıq kózqaras hám estetikalıq talǵam joqarı dárejede qáliplededi.

Qaraqalpaq xalıq qosıqları ásirler dawamında qáliplesken xalıq awızeki dóretiwshiliginiń siyrek ushırasatuǵın úlgilerinen biri bolıp, olardıń tárbiyalıq imkaniyatları oǵada keń. Bul qosıqlarda xalıqtıń turmısı, arzıw-niyetleri, qádiriyatları, ádep-ikramlılıq normaları óz kórinisin tapqan. Olardı oqıw procesinde hám tárbiyalıq jumıslar dawamında jedel qollanıw jas áwladtı ruwxıy jetik, milliy qádiriyatlarına sadıq insanlar etip

tárbiyalawda áhmiyetli qural bolıp xızmet etedi. [1.4] Qaraqalpaq xalqınıń bay awızeki dóretiwshiliginiń úlgilerinen biri bolǵan xalıq qosıqlarınıń zamanagóy tárbiya sistemasındaǵı áhmiyeti kórsetilgen. Onda xalıq qosıqları arqalı jas áwladta watansúywshilik, milliy maqtanış, ádep-ikramlılıq pazıyletler, miyrim-shápáát hám adamgershilik sezimlerin qáliplestiriw imkaniyatları tallanadı.

Maqalada, sonday-aq, xalıq qosıqlarınıń oqıw-tárbiya procesinde qanday metodlar menen qollanılıwı múmkin ekenligi, olardıń ámeliyatta nátiyjeli nátiyje beriwine baylanıslı pikir-usınıslar da keltirilgen. Xalıq awızeki dóretiwshiligi - bul xalıq ruwxınıń tımsalı, jaslar tárbiyasında bolsa sheksiz ruwxıy qural bolıp esaplanadı. [1.5] Búgingi globalıasıw, málimleme aǵımı kúsheygen hám túrli mádeniyatlar bir-birine aralasıp ketken dáwirde milliy qádiriyatlardı saqlaw, ózligin joǵaltıw máselesi hár qashanǵıdan da áhmiyetli bolıp barmaqta. Ásirese, jas áwladtı Watanǵa sadıq, xalqınıń úrp-ádetlerine húrmet penen qaraytuǵın, ruwxıy bay hám ádep-ikramlılıq jaqtan salamat insanlar etip tárbiyalaw - hár bir ata-ana, muǵallım, jámiyet hám mámleket aldındaǵı muqaddes wazıypa bolıp esaplanadı.

Bul baǵdarda xalıq awızeki dóretiwshiligi, ásirese, xalıq qosıqları tárbiya sistemasında joqarı orın ieleydi. Xalıq qosıqları - bul xalıqtıń kewil kórinisi, tariyxıy yadı, jámiyetlik turmısı, ádep-ikramlılıq kózqarasları hám estetikalıq talǵamınıń eń tábiyǵıy úlgisi. Olar ásirler dawamında awızsha túrde áwladtan-áwladqa ótip kelgen, xalıqtıń dárt-hásiretlerin, quwanış hám ármanların ózinde jámlegen. Bul qosıqlarda xalıqtıń tariyxıy keshirmeleri, turmıs tárizi, turmısqa múnásibeti, el hám ana jer menen baylanıslı sezimleri tereń sáwlelengen. Ondaǵı násiyatlar, sabaqlar hám ádep-ikramlılıq normaları jaslardıń qálbinde jaqsılıq, sadıqlıq, miyrim-shápáát, sabır-taqat sıyaqlı pazıyletlerdi qáliplestiriwde kúshli qural bolıp xızmet etedi. [1.6] Tárbiya procesinde qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan maqsetli paydalanıw arqalı biz oqıwshılarda milliy maqtanış, ózlikti ańlaw, estetikalıq talǵam, sociallıq belsendilik hám eń tiykarǵısı - Watanǵa sadıqlıq sezimin oyatıwımız múmkin. Sonlıqtan bul maqalada qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń zamanagóy tárbiya sistemasındaǵı ornı, potencialı hám ámeliy paydalanıw jolları hár tárepleme tallanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qodirov A. Xalq og‘zaki ijodi asoslari. – Toshkent: Fan, 2011. – 78–84-b.
2. Jo‘rayev O. Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodiyoti. – Nukus: Qoraqalpoqstan, 2016. – 45–56-b.
3. Teshaboyev B. Tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014. – 103-b.
4. Allaniyazova M. Qoraqalpoq xalq qo‘shiq-lari va ularning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari. // Qoraqalpoq san‘ati jurnali, 2020, №2. – 22–26-b.
5. Nazarov A. Estetik tarbiya asoslari va xalq musiqasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2013. – 66–71-b.

REZYUME. Qaraqalpaq xalıq qosıqları - bul xalıqtıń tariyxıy, sociallıq hám ruwxıy dúnyasın sáwlelendiriwshi biybaha awızeki kórkem ǵáziyne. Onda xalıqtıń basıp ótken joli, arziw-ármanları, úrp-ádetleri, mehir-aqibeti hám ádep-ikramlılıq qádiriyatları tereń sáwlelengen. Bul qosıqlar tárbiya quralı sıpatında úlken potencialǵa ie bolıp, jaslardıń ruwxıy jetiklikke erisiwinde áhmiyetli rol atqaradı.

РЕЗЮМЕ. Каракалпакские народные песни - это уникальное устное художественное сокровище, отражающее исторический, социальный и духовный мир народа. В нем глубоко выражены пройденный народом путь, мечты и чаяния, обычаи, доброта и нравственные ценности. Эти песни имеют огромный потенциал как средство воспитания и играют важную роль в духовном совершенствовании молодежи.

SUMMARY. Karakalpak folk songs are a unique oral artistic treasure reflecting the historical, social, and spiritual world of the people. It deeply expresses the path traversed by the people, their dreams and aspirations, customs, kindness, and moral values. These songs have great potential as a means of upbringing and play an important role in the spiritual development of young people.

MUSIQALI TEATR AKTYORINING OVOZ IMKONIYATLARI HAMDA ARIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Farhod Farmonov – *“Musiqali teatr aktyorligi” kafedrası dotsent v.b.*
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti

Tayanch so‘zlar: musiqali drama, teatr, qo‘shiq, ariya, ovoz, mahorat, ohang, musiqa, kuy, tembr.

Ключевые слова: музыкальная драма, театр, песня, ария, голос, мастерство, мелодия, музыка, мотив, тембр.

Key words: musical drama, theater, song, aria, voice, skill, melody, music, tune, timbre.

Qo‘shiq – insonning doimiy hamrohi, ovunchog‘i va madadkoridir. Qo‘shiq va musiqaning ruhiy qudrati odamzodni hayotga va ezgulikka chorlab kelgan. Soz chalinganda inson tanasidagi jonjunbushga kelgani, goh qo‘l, goh oyoq, goh tana harakatlarida yuz, ko‘z ifodasida va ayniqsa ovozda o‘z aksini topadi. Inson ma‘lum bir e‘tiqodni, muqaddas g‘oyalarni o‘ziga, o‘zgalarga qudratli so‘z, go‘zal ohang orqali singdirilgan va undan ta‘sirlangan. Ovozlar insonning jismoniy tuzilishiga ham bog‘liqdir. Ovozlar hatto og‘iz, burun, tanglay kabi odam a‘zolari joylashuviga va katta-kichikligiga ham bog‘liq. Masalan og‘zi nisbatan katta, tanglayi keng, burni uzun bo‘lgan xonandalar ovozi o‘ta jarangdor, rang-barang tembrli va yuqori pardalarda bemalol ovozi qiynalmay chiqib tushadigandek qobiliyatiga ega bo‘ladi. Bundan tashqari bo‘y uzunligi, o‘pkaning kengligi ham yetuk ovoz sohibi bo‘lishida katta ahamiyatga ega. Ovozlarining tozaligi va keng ko‘lamliligi tabiiy iqlim sharoitiga ham bog‘liq. Masalan, dengiz yoki okean bo‘ylarida yashovchi xonandalar ovozi juda jarangdor bo‘lib, erkak xonandalarning ovozi juda go‘zal, rang-barang tembrga ega bo‘ladi. Issiq o‘lkalarda, ya‘ni ekvatorga yaqin mamlakatlarda yashovchi xonandalarning ovozlari nisbatan quruqroq yoki jarangdorligi nisbatan sustroq bo‘lib, ularda tenor va bariton ovozlari ko‘plab uchraydi. Ekvatordan shimolga tomon surilib kelavergan sari ovozlar turi pasayib tenor, bariton, bas va yo‘g‘on-bas kabi ovoz ko‘lami va turlari yo‘g‘onlashib boradi. Shimoliy muz okeaniga yaqinlashilganda bas ovozli xonandalar ko‘payadi.

Bundan kelib chiqadiki, xonandalar uchun tabiiy iqlim sharoiti va ularing jismoniy tuzilishi katta ta‘sir ko‘rsatar ekan. Shuning uchun ham xonandalar boshqa mamlakatlarda gastrol-konsert safarlarida bo‘lsalar, ba‘zi holatlarda ovoz yurmasligi va hatto bo‘g‘ilib qolishi holatlari ham uchrab turadi. Lekin ba‘zida shunday bo‘ladiki, boshqa o‘lkalarda ovozi ochilib ketishi, hattoki o‘z vatanida ham ovozi bunchalik jaranglamaganligi kuzatiladi. Bunday ijrolar

albatta xonandaning kayfiyati, yaxshi hordiq chiqarganligi, toza, sof havodan nafas olishi, hatto qanday taom tanavul qilishiga ham bog‘liqdir. Xonanda kayfiyatining tushishi ham ijro uchun salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Sahnada ortida ijroga tayyorgarlik ko‘rayotgan xonandaning kayfiyati ko‘tarinki bo‘lishi shart. Chunki ijro qanday kayfiyatda bo‘lsa bu eshituvchining kayfiyatiga ham katta ta‘sir ko‘rsatadi. Bu masalaning yana bir tomoni. Aytaylik xonandaning kayfiyati tushdi, uning shashti, jozibasi yo‘qolishi bilan birga ovozda allaqanday bo‘g‘ilish, charchoqlik va ko‘zlagan pardalariga yeta olmasligi ko‘p marta kuzatilgan. Shuning uchun ham ustoz san‘atkor xonandalar sahnaga chiqishidan oldin kulguli hangomalar, qiziqarli voqealardan aytishib, bir-birining kayfiyatini ko‘tarishga harakat qilishadi. O‘z navbatida bu ko‘tarinki kayfiyat eshituvchi muxlislar ruhiyatiga ijobiy ta‘sir o‘tkazadi.

Agar o‘zbek xonandasi tabiiy ovozga va mahoratli kuylash san‘atiga ega bo‘lsa, shubhasiz u el nazariga tushadi, muvaffaqiyat qozonadi. Hatto kichik diapazon ovozli xonanda ham an‘anaviy usulda kuylaganda o‘zining shirali, yoqimli ovozi bilan tomoshabin e‘tiborini tortishi mumkin. Ayol xonandalar ovozi o‘rta pardada jaranglaydi, yuqori va past pardalarda esa ular maxsus maktablarga ega bo‘lmasalar, qiynalib kuylaydilar. Shuningdek teatrlarimizda vokal partiyalarni ovoz darajasiga qarab tasnif qilish qoidasi amalga oshirilmaydi. Bir qo‘shiqchining o‘zi ham soprano ham alt partiyalarida kuylayveradi. Bunda tomoq pardalariga katta kuch sarflanib, zo‘riqadi. Bu hol esa tomoshabinda allaqanday noxushlikni uyg‘otadi. Shu narsa achinarliki, an‘anaviy kuylash yo‘li yuzasidan hech qanday ilmiy tadqiqotlar olib borilmaydi, milliy ijrochiligi usullari o‘rgatilmaydi va uslublari ishlab chiqilmagan.

Erkaklarning qo‘shiq aytish san‘ati ayollarga nisbatan ancha mukammallashgan. Chunki xalqimizda Ishkomiy, Guligi, Binigi maktabining namoyandalari, xalq hofizlari san‘atining ta‘siri hamon saqlanib kelmoqda. Badiiy havaskorlik

to'garagidan chiqib kelayotgan va sahnalarimizda rol o'ynayotgan, konsertlarda kuylayotgan xonandalarimiz o'sha an'analarga amal qilmoqdalar. Shningdek, erkaklar aytadigan qo'shiqlar ham nihoyatda sayqal berilishga muhtoj.

Musiqali spektakldan aktyor "ijodining ko'p holatlari musiqa bilan oldindan qo'yilgan bo'ladi. "Musiqachilar, xonandalar, raqqosalar baxtli odamlar, chunki ularda tempo-ritm muammosi oldindan hal qilingan. Musiqa bizga tuyg'ularni bildiradi, lekin aktyor shu tuyg'ularni xatti-harakatlarga ko'chira bilishi kerak..."

Musiqa bizga tuyg'ular chantiqini ochib beradi, uning yordamida xatti-harakat mantig'i topiladi va mana shu xatti-harakatlarni bajarib, biz ijod paytida musiqa bergan tuyg'ularga qaytamiz" [1.69]

Inson ovozi keng imkoniyatlarga ega. Uni mahorat ila qo'llasangiz nutqingizni jonli qilib, qalbni zabt etishingiz, his-tuyg'ularni uyg'otishingiz va harakatga undashingiz mumkin. Biroq bunga erishish uchun, nutqingizning qayerida ovoz balandligini, tezligini va ohangini o'zgartirish kerakligini shunchaki belgilab qo'yishning o'zi yetarli bo'lmaydi. Faqat shu belgilarga e'tibor berilsa, ohang qalbaki chiqadi. Bu nutqingizni jonli va rang-barang qilishning o'rniga, tomoshabinlar o'zlarini noqulay his qilishlariga sababchi bo'ladi. Ohangning o'zgarishi yurakdan chiqishi darkor. Ohang – arab tilidan olingan bo'lib, kuy, tovudh degan ma'nolarni anglatadi. Aktyorning ijrosida ohang va so'z bilan ishlash ahamiyatiga egadir.

Ohang o'zgarishi tufayli nutq jonli bo'lib, his-tuyg'ularga ta'sir qiladi va harakatga undaydi. Aktyor nutqi ustida ishlashni ham bilishi muhimdir. Agar aktyor ijro davomida syujetdan kelib chiqib ovoz ohangini o'zgartirmasa, ishonchsizlik paydo bo'ladi. Tabiiyki bu ijrodan tomoshabin zerika boshlaydi. Aktyor matn bilan ishlaganda undagi mantiqiy urg'ularni ham to'g'ri qo'llay olishi zarur. Shu bilan birga voqelikdan kelib chiqib, mohirlik ila ovozning balandligi, tezligi va ohangini o'zgartira olsagina, tomoshabin uni maroq bilan kuzatadi va eshitadi

Ovozdagi ohangga katta e'tibor qaratish lozim. Ohangni syujetga monand o'zgartirib turish lozim. Misol uchun biror musiqchi cholg'u asbobini bir soatdan beri bir xil notani goh balandroq, goh pastroq, goh tezroq, goh sekinroq chalsa, musiqaning baland – pastligi va tezligi o'zgaradi ammo ohangi o'sha-o'sha chiqadi. Bunday musiqa kimga yoqadi? Xuddi shunday biz ham bir xil ohangda gapirsak, ovozimiz yoqimsiz eshitiladi. Shuni aytish joziki, ohangni o'zgartirish

turli tillarda har xil ahamiyatga ega. Xitoy tili kabi ohang o'zgaruvchan bo'lgan tillarda, ohangning o'zgarishi fikrlarda aks etadi. Masalan ovoz balandligi kuchayishi bilan birgalikda ohangning sal ko'tarilishi mantiqiy urg'u qo'yishda qo'llaniladi. Ayrim hollarda ohangni o'zgartirish bilan ko'lam yoki masofani bildirsa bo'ladi. Gapning oxirida ohangning kuchayishi so'roqni bildirishi mumkin. Ba'zi tillarda esa buning uchun ohangni pasaytirish kerak. His-hayajon va quvonch balandroq, qayg'u va tashvish esa pastroq ohang bilan ifodalanadi. Bu kabi his-tuyg'ular qalbni zabt etishga ko'maklashadi. Ularni ifodalashda so'zlarni shunhaki aytish yetarli bo'lmaydi. Ushbu tuyg'ularni siz ham his etayotganingiz ovozingizda aks etishi lozim.

"Kuylovchi aktyorni tarbiyalash jarayonida Stanislavskiy ta'limotini amalga oshirish musiqali teatr arboblari uchun qandaydir noaniq narsa emas. Aktyorlik mahoratining hamma elementlari musiqali teatr tabiatida mujassam. Lekin, Stanislavskiyning operadagi ko'p yillik mehnati hali yetarki darajada o'rganilmagan. Ba'zan, Stanislavskiyning ishini dramatik aktyorning texnik usullarini musiqali teatrga mexanik ravishda o'tkazish deb tushunishadi. Aslida Stanislavskiy musiqali dramaturgiyaning strukturasi, ijodiy ijrochilik qonunlarini o'rgandi va tavsiya qilgan metodini, o'zining amaliy ishi bilan isbotladi". [2.20]

Musiqali teatr aktyorlari faqatgina ovozga suyanib qolmasdan ariya kuylayotganda asardagi qahramonning dardi, ichki kechinmalarini his qilib, o'zidan o'tkazib musiqada gapirsa u ariya bo'ladi, aks holda spektakldagi qo'shiq bo'lib qoladi. Ariyalar – musiqiy asarlar uchun monolog vazifasini o'tashini nazarda tutsak, demak, qahramonlardagi o'y – fikrlarning o'zgarishi va yangi fikrlarning yangi bo'lishi mana shu ariyalarda ro'y berishi kerak. Asarda ariyalar juda ko'p va rang-barang bo'lib, tanlab olgan voqealar tizimidan kelib chiqib, voqealar yakuni yoki cho'qqisida ishlatiladi. Aktyorning o'zidan kelib chiqib unga holatni ochishga yordam beruvchi folklor qo'shiqlar, laparlar, yallalar qo'shish mumkinligini ham esda tutish lozim.

Ariyalar ijrosida aktyor holatidan ajralib qolish hollari azaliy kamchilik hisoblanib, bora-bora bu chorasiz holga aylanayotgan edi. Ariyalarda holatni saqlash uchun ularni to'laligicha, oxirigacha ijro etishni, qo'shiqdek maromiga yetkazib aytish vazifasini o'zgartirib, so'zlarning orasida so'zlarning orasida aktyor hol-ahvolini, kayfiyatini ochuvchi so'z, fikrlarni bemalol ishlata olishga erishish lozim. Bu bilan tomoshabin o'y-hayollari ham holatda saqlanib

qoladi. Aks holda tomoshabin ko‘z oldida ijrodagi holat alohida, qo‘shiq o‘z ma‘nosidan, she‘ridan kelib chiqib bir taraflama ijro alohida bo‘lib qoladi. Ariya so‘zlari qanday bo‘lishidan qat’iy nazar ba‘zan aktyor tushgan vaziyatdan kelib chiqqan hol-ahvol davom etib, ariyadan oldinga chiqib-chiqib turishi maqsadga muvofiq ekan. Ariyalar tahlili deganda aynan shu holni nazarda tutish kerak. Aks holda shoir she‘r orqali ochmoqchi bo‘lgan holat chekinib, so‘zning birlamchi ma‘nosi mazmunidan ilgarilab ketadi. Chunki musiqada ritm, takt, ohang, kuy bor. Ular ustuvor bo‘lib ketadigan omillar hisoblanadi. Holatni esa faqat aktyor o‘z vujudi va tanasida ifodalaydi. Unga tashqaridan yordamchilar yo‘q.

Bir so‘z bilan aytganda, musiqiy teatr aktyorlik mahoratini uyg‘unlashtira bilishi va ikkalasini tengma-teng olib borishi shart. Ayrim spektakllarda aktyor yig‘lab turgan holatida ariya kuylashiga to‘g‘ri kelib qoladi. Musiqiy teatr aktyorlari ariya asli monolog, faqat musiqadagi monolog ekanligini unutmasliklari kerak. Koplak spektakllarga bastakor tomonidan ariya va duetlardan tashqari trio, kvartetlar ham yoziladi. O‘zi kuylaydigan joyiga yoki vaqtiliq tushadi yoki kechroq tushib qoladi. Musiqiy teatr aktyori uchun spektakldagi musiqalarning tempo-ritmi bilan aktyorning ichki tempo ritmi hamohang bo‘lishi eng muhim omillardan biri sanaladi. Orkestrdagi musiqani tempi tez bo‘lsa-yu, aktyor

sekinroq qadam tashlasa uning jismi, oyog‘i holatda emasligi ko‘rinib qoladi. Ba‘zi-ba‘zida bo‘lsada uchrab turadigan mana shunday atolar musiqali drama janrining og‘riqli nuqtalaridan biri hisoblanadi. Ko‘zga tashlanib turadigan atolardan yana biri shuki, qandaydir holatda turgan personaj musiqa boshlanishi bilan qaysidir go‘shiqni kuylayotgan xonandaga aylanib qolishidir. Aslida esa aktyordan qahramonga o‘sha holatdagi gapini, dardini musiqada gapirish talab qilinadi holos. Buning uchun esa aktyor shakllanayotgan paytda aktyorlik mahorati bilan qo‘shiqchilik mahoratini baravar egallagan bo‘lishi kerak. Albatta musiqali dramani ham boshga janr singari o‘ziga xosliklari va nozik jihatlari juda kop, lekin rejissyorning vazifasi aktyorni dramaturg bergan voqeaga, holatga moslashtirish, aktyorning vazifasi yesa moslashish hisoblanadi.

Qisqa qilib aytganda so‘z va kuy uyg‘unligiga erishish uchun sahna nutqi elementlaridan maqsad, ichki kechinma, nafas - ovoz, toza adabiy talaffuz, munosabat, ichki kechinmalarni aniq ifoda etish jarayonlarini ijro eta olishi. Kuyli so‘z haqqoniy badiiy ifodalilik vositasi bo‘lishi uchun, kuylovchi aktyor (ijrochi) so‘zlarni nafaqat savodli, aniq va to‘g‘ri talaffuz etmog‘i, balki ,birinchi navbatda, belgilangan maqsadni amalga oshirish uchun qo‘yilgan xatti-xarakatni bajarishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san‘at, madaniyatni rivojlantirish-xalqimiz ma‘naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. (Prezident Mirziyoyev Shavkat Miromonovichning O‘zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma‘ruzalari). – “Xalq so‘zi” gazetasi, 2017-yil, 4-avgust.
2. E.Yorbekov, Sh.Muhammadiyev. Aktyorlik mahorati. Toshkent-2018.
3. Tursunboyev S. Teatr tarixi. – T.: Bilim, 2005.
4. I.A. Akbarov, Musiqa lug‘ati. Toshkent G‘. G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti – 1987 y.

REZYUME. Ushbu maqolada musiqali teatr aktyorligining o‘ziga xos jihatlari haqida so‘z boradi. Kuylovchi aktyorning ovoz imkoniyatlari, musiqali dramada ariyalarning o‘rni hamda vazifalari haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности актерского мастерства в музыкальном театре. Рассматриваются вокальные возможности поющего актера, его роль и задачи в ариях музыкальных драм.

SUMMARY. This article discusses the specific aspects of musical theater acting. The vocal capabilities of a singing actor and the role and functions of arias in musical drama are discussed.

МУЗЫКА ТӘЛИМИ ХӘМ ВОКАЛ: ОҚЫТЫҰШЫНЫҢ РОЛИ

Ж.Қуламбетова – үлкен оқытыушы

*Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы
“Театр хәм көркем өнер” факультети, “Вокал” кафедрасы*

Таяныш сөзлер: музыка тәлими, вокал, хаўаз, педагог, тәрбия, эстетика, дөретиўшилиқ жумыс, сес техникасы, репертуар, музыкалық саўатлылық, ритм, интонация, дикция, дем алыўды қадағалаў, сес диапазоны, сес тембри, руўхый тәрбия, мәденият, сахна мәденияты, көнликпелер, көркем өнер, билимлендириў процеси, шынығыўлар, дөретиўшилиқ.

Ключевые слова: музыкальное образование, вокал, голос, педагог, воспитание, эстетика, творческая деятельность, звуковая техника, репертуар, музыкальная грамотность, ритм, интонация, дикция, контроль дыхания, диапазон звука, тембр звука, духовное воспитание, культура, сценическая культура, навыки, искусство, образовательный процесс, упражнения, творчество.

Key words: music education, vocal, voice, teacher, upbringing, aesthetics, creative activity, sound technique, repertoire, musical literacy, rhythm, intonation, diction, breath control, sound range, sound timbre, spiritual education, culture, stage culture, skills, art, educational process, exercises, creativity.

Музыка - инсан қалбин тәрбиялаўшы, сезимлерин байытыўшы хәм эстетикалық дүньяны кеңейтиўши көркем өнер түри. Музыка тәлими тек ғана дөретиўшилиқ қәбилетлерди раўажландырып қоймастан, ал әдеп-икрамлылық, мәдений хәм руўхый тәрбияның әхмийетли факторы есапланады. Музыка тәлими хәм вокал көркем өнеринде муғаллимнің ролю шексиз. Устаз тек билим хәм көнликпелерди жеткерип қоймастан, ал шәкирттиң дөретиўшилиқ потенциалын раўажландырыў, музыкаға болған мухаббатын оятыў хәм оның эстетикалық көз-қарасын қәлиплестириўде әхмийетли орын ийелейди. Жақсы оқытыўшы - бул, бәринен бурын, өз пәнин жетик билетуғын, музыка теориясы, тарийхы хәм атқарыўшылық көркем өнериниң нәзик тәреплерин терең аңлайтуғын шахс болып табылады. Ол студентлерге музыканың тилин түсиниўге, ноталарды оқыўға, ритмди сезиўге хәм гармония нызамлықларын түсиниўге жәрдем береді. Сондай-ақ, муғаллим тек билим бериўши емес, ал устаз да болып есапланады. Ол хәр бир студентке индивидуал қатнас жасаўы, оның қәбилетин анықлаўы хәм оған сәйкес түрде билим бериўи керек. Оқытыўшы оқыўшының күшли тәреплерин раўажландырыўға, кемшилиқлерин сапластырыўға хәм өз үстинде еркин ислеўге ийтермелеўи керек. Вокал көркем өнеринде муғаллимнің роли және де әхмийетли.

Ол даўысты дурыс қойыў, дем алыў техникасын үйретиў, артикуляцияны раўажландырыў хәм вокалдың көркем имканиятларын ашыўда жәрдем береді. Жақсы вокал муғаллими оқыўшыға өз даўысын басқарыўға, хәр түрли усылларда

айтыўға хәм сахнада өзин еркин тутыўға үйретеди.

Муғаллимнің жеке пазыйлетлери де үлкен әхмийетке ийе. Сабыр-тақатлылық, мийрим-шәпәәтлилик, талапшаңлық хәм әдиллик - бул муғаллимге шәкиртлериниң хұрметине ерисиўге хәм олар менен нәтийжели қарым-қатнас орнатыўға жәрдем беретугын пазыйлетлер болып табылады. Музыка хәм вокал тәлиминде муғаллим - бул тек билим дереги емес, ал дөретиўши, устаз хәм дос. Оның хәрекетлери себепли жас әўладтың музыкалық потенциалы жүзеге шығады, олардың эстетикалық талғамы қәлиплеседи хәм олар көркем-өнер әлемине қәдем қояды. Музыка тәлими хәм вокал тараўындағы оқытыўшының ўазыйпасы тек ғана сабақ өтиў менен шекленбейди. Ол музыкаға жақынластырыў, оның гөззаллығын сезиў хәм сүйиўге үйретиўи керек. Муғаллим өз шәкиртлериниң ишки дүньясын байытыў, оларда жақсылыққа умтылыў сезимин оятыў хәм оларды руўхый жетик инсанлар етип тәрбиялаўға жуўапкер. Заманагөй музыка тәлими муғаллимнен жаңаша жантасыўларды талап етеди. Бүгинги күнде технологиялардың раўажланыўы музыка билимлендириўинде жаңа имканиятлар жаратпақта.

Оқытыўшы интерактив сабақлар өткерий, аудио хәм видео материаллардан пайдаланыў, онлайн платформалардан үнемли пайдаланып, оқыў процесин және де қызықлы хәм нәтийжели ислеўи мүмкин. Сондай-ақ, оқытыўшы өзиниң кәсиплик шеберлигин турақлы арттырып барыўы, жаңа педагогикалық технологияларды өзлестириўи хәм өз тараўындағы жаңалықлардан хабардар

болыуы зэрур. Ол семинар хэм тренинглерде қатнасуы, тәжірийбе алмасуы хэм өз үстінде тынымсыз ислеуі керек. Музыка хэм вокал муғаллиминің мийнети - бул келешек әулад ушын қойылған үлкен үлес болып есапланады. Олардың ис-хәрекетлери менен жас дөретиушилер жетисип шығады, музыка көркем өнери раўажланады хэм жәмийетимиздің руўхый келбети және де гөзалласады.

Музыка тәлими хэм вокал көркем-өнери муғаллими заманагөй педтехнологиялар раўажланыуы дәуирінде өзине тән хэм әхмийетли рольди атқарады. Устаз тек ғана музыка теориясы хэм әмелияты бойынша билимлерди жеткеріуши емес, ал хәр бир оқыушының индивидуал қәбилетин ашатуғын, оның дөретиушилиқ потенциалын жүзеге шығаруыға жәрдемлесетуғын шахс болып табылады. Педтехнологиялар, яғный билимлендириу процесин оптималластыруыға қаратылған инновациялық усыллар хэм кураллар оқытушыға бул ұазыйпаны табыслы орынлауға жәрдем береді. Заманагөй оқытушы интерактив доскалар, онлайн сабақлар, музыкалық программалық тәмийнат хэм мобиль қосымшалар сыяқлы педтехнологиялардан нәтийжели пайдаланыуы керек. Бул кураллар оқыту процесин қызықлырақ хэм нәтийжелірек етиуге, оқыушылардың еркин пикирлеуин раўажландыруыға, олардың дөретиушилиқ излениулерин қоллап-қуўатлауға хызмет етеді. Мәселен, музыка бағдарламалары жәрдемінде оқыушылар өзлери музыка жаратыулары, аранжировкалаулары хэм өз атқарулары жазып алыулары мүмкин. Вокал муғаллиминің ролы айрықша әхмийетли. Ол тек ғана дауысты дурыс қойуыды үйретип қоймастан, ал хәр бир оқыушының индивидуал тембрин, оның атқаруы усылын раўажландырады. Педтехнологиялар вокал билимлендириуінде де үлкен имканиялар жаратады. Мәселен, дауыс жазу студиялары хэм программалары жәрдемінде оқыушылар өз атқарулары талқылауы, қәтелерин анықлауы хэм оларды дүзетиу үстінде ислеуі мүмкин. Музыка тәлими хэм вокал муғаллими заманагөй педтехнологиялардан өнимли пайдаланып, хәр бир оқыушының музыкалық қәбилетлерин раўажландыруыға, оларды дөретиуши шахс сыпатында қәлиплестириуе өз үлесин қосады. Бул болса, өз гезегінде, жәмийетимиздің руўхый хэм мәдений раўажланыуына хызмет етеді. Музыка тәлими хэм вокал көркем өнери муғаллими заманагөй

педагогикалық технологияларды қолланыу арқалы студентлердің дөретиушилиқ потенциалын раўажландыруыда әхмийетли роль ойнайды. Вокализлер, романслар хэм ариялар сыяқлы музыкалық жанрлар арқалы оқытушы студентлердің дауыс имканияларын кеңейтиу, музыкалық талғамын қәлиплестириу хэм сахна мәдениятын тәрбиялауға ериседи. Заманагөй педтехнологиялар муғаллимге сабақ процесин және де нәтийжели хэм қызықлы шөлкемлестириуе жәрдем береді. Мәселен, интерактив доскалар, мультимедиа кураллары, онлайн платформалар хэм мобиль қосымшалар арқалы студентлердің музыкаға болған қызығушылығын арттыруы, теориялық билимлерди әмелият пенен үйлестириу мүмкин. Вокализлерди үйретиуе дауыс жазу хэм анализлеу программаларынан пайдаланыу, студентлерге өз қәтелерин дүзетиу хэм жетилистириу имканиятын береді. Романслар хэм ариялар вокал көркем өнерин үйретиуе айрықша орын тутады. Романслар студентлерде лирикалық сезимлерди билдириу қәбилетин раўажландырса, ариялар опера сахнасына таярлық көриуе үлкен әхмийетке ийе. Оқытушы студентлерге романс хэм ариялардың тарийхы, жанры хэм атқаруы өзгешеликлери хаққында мағлыұмат берип, оларды музыкалық шығарманың мазмунын түсиниуге хэм сезиуге үйретеді. Оқытушының ролы тек техникалық шеберликти үйретиу менен шекленбейди. Ол студентлерде эстетикалық талғамды қәлиплестириу, музыкаға мухаббат ояту хэм дөретиушилиқ искерликке хошаметлеу сыяқлы ұазыйпаларды да атқарады.

Соның ушын оқытушы музыка тарауындағы жаңалықлардан хабардар болыуы, өз билим хэм көнликпелерин турақлы түрде арттырып барыуы, оқыушылар менен индивидуал ислесиуи хэм олардың қәбилетлерин дурыс бақалай алыуы керек. Музыка билимлендириуи хэм вокал көркем өнери оқытушының шеберлиги, билимданлығы хэм заманагөй педагогикалық технологияларды өзлестиргенлиги менен тиккелей байланыслы. Бүгинги күнде педагоглар тек ғана музыка теориясы хэм атқаруы сырларын үйретиу емес, ал хәр бир оқыушының индивидуал өзгешеликлерин есапка алған ҳалда билим бериу процесин шөлкемлестириуи керек. Заманагөй педтехнологиялар, атап айтқанда, интерактив усыллар, мультимедиа кураллары, онлайн платформалар хэм мобиль қосымшалар

музыкалық билимлендириўдин нәтий-желилигин арттырыўға хызмет етеди.

Вокал сабақларында муғаллимнің роли жүдә әҳмийетли. Ол оқыўшының даўысын дурыс қәлиплестириў, дем алыў техникасын раўажландырыў, артикуляция хәм дикция үстинде ислеў, интонацияны дурыслаў сыяқлы ўазыйпаларды орынлайды. Сондай-ақ, педагог оқыўшыға музыканың ишки мәнисин түсиниўге, сезимлерин билдириўге, сахна мәдениатын ийелеўге жәрдем бериўи керек. Музыка тәлими хәм вокал көркем өнери муғаллимнің шеберлиги, билимлиги хәм заманағөй педагогикалық технологияларды өзлестиргенлиги менен тиккелей байланысly. Репертуар таңлаў - вокал муғаллимнің ең әҳмийетли ўазыйпаларынан бири. Репертуар оқыўшының жасы, қәбилети хәм музыкалық талғамына сәйкес болыўи керек. Вокализлер ҳаўаз аппаратын шынығыў, диапазонды кеңейттириў хәм даўысты беккемлеў ушын зәрүр. Романслар оқыўшының музыкалық талғамын қәлиплестириў, вокал техникасын раўажландырыў хәм көркем баянлаў усылларын үйрениў ушын хызмет етеди. Ариялар болса оқыўшының сахнадағы имканиятларын көрсетиў, образ жаратыў хәм курамалы вокал ўазыйпаларын орынлаў ушын сайланады. Мысал ретинде, баслаўыш класс оқыўшылары белгили композиторлардың халық қосықлары хәм балалар ушын дәретилген романслар усыныс етиледи. Орта класс оқыўшылары ушын болса Чайковский, Рахманинов сыяқлы композиторлардың романслары, сондай-ақ, жеңил опера ариялары сәйкес келеди. Жоқары класс оқыўшыларына болса Верди, Пуччини, Моцарт сыяқлы композиторлардың курамалы ариялары, сондай-ақ, жәхән романс үлгилери усыныс етилиўи мүмкин. Сондай-ақ қарақалпақ музыкасы бай хәм рәнбәрең мийрасқа ийе. Оның курамына халық қосықлары, дәстанлар киреди. Оқытыўшы оқыў репертуарын дүзиўде өзбек, қарақалпақ музыкасының өзгешеликлерин есапқа алыўи керек. Мысалы, өзбек музыкасы вокал сабақлары ушын бай репертуар дереги болып мақомлар, қосықлар, халық қосықлары, классик қосықлар оқыўшылардың музыкалық талғамын қәлиплестириўге, оларды миллий мийрасымыз бенен таныстырыўға хызмет етеди. Шама менен репертуар сыпатында төмендеги шығармаларды усыныў мүмкин: Юнус Ражабийдин «Шашмақом» дүркиминен үлгилер, Мутал Бурхановтың «Тоҳир ва Зухра» операсынан ариялар, өзбек халық

қосықлары, мәселен, «Омон ёр», «Ләзги» «Кўқонча». Буннан тысқары, заманағөй өзбек эстрадасы «Ялла» ўәкиллериниң шығармалары да оқыўшылардың қызығыўшылығын оятыўи мүмкин.

Сондай-ақ, қарақалпақ музыкасы мәселен, «Дембермес», «Бозатаў», сыяқлы халық қосықлары сыяқлы хәм «Айдынлар», «Сениң көзлерин», «Муҳаббатыңнан», «Мәжнүнтал» оқыўшылардың жас өзгешеликлерине сәйкес келетуғын хәм олардың музыкалық талғамын раўажландыратуғын шығармалар сыпатында таңланыўи мүмкин. Вокал сабақларында муғаллимнің ролы даўысты дурыс қойыў, дем алыў техникасын үйретиў, дикция хәм артикуляцияны раўажландырыўдан ибарат. Оқыўшылардың индивидуал өзгешеликлерин есапқа алған ҳалда, олардың ҳаўазына сай келетуғын шығармаларды таңлаў әҳмийетли. Қосықларды атқарыўда оқыўшылардың миллий музыкаға болған сүйиспеншилигин оятыў мақсетинде қарақалпақ қосықларынан пайдаланыў усыныс етиледи.

Муғаллимнің шеберлиги, музыкалық билими, педагогикалық қәбилети хәм заманағөй технологияларды ийелеў дәрежеси музыка билимлендириўиниң сапасын белгилейди.

Сондай-ақ, оқытыўшының өзи музыкаға болған муҳаббаты хәм дәретиўшилиқ қатнасы оқыўшыларды илхамландырып, олардың музыкалық қәбилетлерин раўажландырыўға жәрдем береди. Музыка тәлими не ушын әҳмийетли? Музыка тәлими арқалы: Балалар хәм жасларда музыкаға болған қызығыўшылық оянады; Эстетикалық сезим хәм көркем пикирлеў қәлиплеседи; мәденият хәм миллий қәдириятларға хүрмет артады; Социаллық хәм коммуникативлик көнликпелер раўажланады. Вокал оқытыўшысының тийкарғы ўазыйпалары. 1. Даўыс имканиятларын раўажландырыў. Хәр бир оқыўшының даўыс диапазоны, тембри хәм техникасын дурыс бағдарлаў - муғаллимнің шеберлигинен дәрек береди. Ол баланы даўысына зыян жеткермей, дурыс хәм саламат тәризде раўажландырыўға үйретеди. 2. Музыка тыңлаў мәдениатын қәлиплестириў. Оқытыўшы тек нама айттырып қоймастан, оқыўшыны музыканы дурыс түсиниўге хәм талқылаўға да үйретиўи керек. Бул арқалы оқыўшыда көркем дүняқарас қәлиплеседи. 3. Репертуар таңлаў хәм үйретиў. Оқытыўшы оқыўшының жасы, даўыс имканиятлары хәм жеке қәбилетлерине қарап, дурыс намаларды таңлап, басқышпа-басқыш курамалылығын

арттырып барады. 4. Сахна мәдениятын үйретиў. Вокал муғаллими баланы тек даўысы менен емес, ал сахнада өзін тутыўы, хәрекетлери, мимикалары арқалы да тәсир көрсетиўге үйретеди. 5. Теориялық хәм әмелий билимлерди үйлестириў.

Музыка теориясы, ритм, интонация, дикция, дем алыў қадағалаўы сыяқлы техникалық элементлер де вокал тәлими процесинде әхмийетке ийе.

Жуўмақлап айтқанда, вокал оқытыўшысы - әпиўайы оқытыўшы ямаса оқытыўшы емес, ал шахсты тәрбиялайтуғын устаз, дәретиўшилик басшы хәм илхам бериўши устаз. Оның сабырлылығы, билими хәм меҳири себепли оқыўшылар музыка арқалы өзлерин аңлайды, сүйеди хәм әтирапындағылар менен унамлы байланыслар орнатады. Сонлықтан, музыка билимлендириўи хәм вокал муғаллими жәмийетте айрықша орынға ийе.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Ветлугина Н.А. Музыкальное развитие ребёнка. М.; 1968.
2. Голубовская Н. О музыкальном исполнительстве. 1985.
3. Крюкова В. Музыкальная педагогика. 2002.
4. Милич Б.Е. Воспитание ученика-пианиста. М.;Кифара, 2008.
5. Щапов А.П. Фортепианный урок в музыкальной школе и училище. М.; классика-XXI, 2001.

РЕЗЮМЕ. Бул мақалада вокал муғаллимнің музыка үйретиўдеги орны хаққында сөз етиледи. Музыка тәлими тек ғана даўисти раўажландырыўда емес, ал эстетикалық тәрбиялаўда, шахсты раўажландырыўда, мәдений дүнья қарасын қәлиплестириўде де үлкен әхмийетке ийе. Вокал муғаллими оқыўшылардың вокал имканиятларын анықлайды, дурыс усылларды үйретеди, сахна мәденияты, музыка саўатлылығы хәм дәретиўшилик көнликпелерин раўажландырыўда жетекши роль ойнайды. Сондай-ақ, балаларды миллий хәм улыўма инсаныйлық қәдирияларға хұрмет руўхында тәрбиялайды. Мақалада оқытыўшының педагогикалық шеберлиги, индивидуал қатнасы хәм руўхландырыўшылық орны айрықша атап өтилген.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль учителя вокала в обучении музыке. Музыкальное образование играет важную роль не только в развитии голоса, но и в эстетическом воспитании, личностном развитии и формировании культурного мировоззрения. Учитель вокала выявляет вокальные возможности учащихся, обучает их правильным техникам и играет ведущую роль в развитии сценической культуры, музыкальной грамотности и творческих навыков. Она также воспитывает детей в духе уважения к национальным и общечеловеческим ценностям через музыку. В статье особо подчеркивается педагогическое мастерство учителя, его индивидуальный подход и вдохновляющая роль.

SUMMARY. This article examines the role of a vocal teacher in teaching music. Music education plays an important role not only in voice development but also in aesthetic education, personal development, and the formation of a cultural worldview. Vocal teacher identifies students' vocal capabilities, teaches them proper techniques, and plays a leading role in developing stage culture, musical literacy, and creative skills. It also educates children in the spirit of respect for national and universal values through music. The article specifically emphasizes the teacher's pedagogical mastery, their individual approach, and inspiring role.

YOSHLAR ESTETIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA MUSIQANING IJTIMOY MEXANIZMLARI

Qurbonova Feruza – prorektor

Botir Zokirov nomidagi Milliy estrada san'ati instituti

Tayanch soʻzlar: yoshlar, musiqa, ijtimoiy, mexanizm, didaktika, qadriyat, milliylik, ijtimoiylashuv, kommunikatsiya.

Ключевые слова: молодежь, музыка, социальный, механизм, дидактика, ценность, национальность, социализация, коммуникация.

Key words: youth, music, social, mechanism, didactics, value, nationality, socialization, communication.

Bizning xalqimiz azal-azaldan san'atga mehr va ixlos qo'yib yashaydi, musiqani inson ruhining ilohiy quvvati deb biladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

KIRISH. Bugungi kunda jamiyatning ko'plab sohalari, ya'ni ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy tomondan rivojlanib bormoqda. Hozirgi davrda o'zbek milliy musiqa san'atining yoshlar estetik tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyatiga yangicha yondashuv juda muhim bo'lib qolmoqda. Bu borada, ayniqsa, uzoq yillar mobaynida ongimizga singdirilib kelgan kommunistik mafkuraning g'ayriinsoniy aqidalaridan voz kechishimiz, hodisalarga milliy ruh nuqtayi nazaridan yondashuvimiz muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Milliy musiqa madaniyati muayyan bir millatning his-tuyg'u va kechinmalarini ifoda qiladi, shuning uchun ham unga milliylik xosdir. Unda millatning butun kechmishi, tarixi, fantaziyasi, estetik didi, orzu va armonlari, quvonch va tashvishlari, dard va amlari mujassamdir. Demak, milliy musiqa san'atisiz Vatan mustaqilligi uchun fidoiy insonlarning voyaga yetishini hatto tasavvur ham qilib bo'lmaydi.

“Har qanday madaniyat, jumladan, musiqa madaniyati ham boshqa xalqlar san'ati bilan uzviy bog'liqlikda rivojlanadi, biroq hech qachon u milliy zamindan ajrab, uzilib qolmaydi. O'zbek milliy musiqa madaniyati va san'ati mahalliy xalqlarning milliy ohanglari zaminida shakllanib kelgan. Har bir milliy madaniyat uchun ayni vaqtda umuminsoniylik xosdir, umuminsoniylik milliylik orqali namoyon bo'ladi. Demak, “Madaniyat (arab. madinalik, shaharlik, ta'lim-tarbiya ko'rgan) tabiat va o'zaro munosabatlarda aks etadigan inson faoliyatining o'ziga xos usuli”[1] dir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

“Bugun biz mamlakatimizda milliy taraqqiyotning mutlaqo yangi bosqichiga qadam qo'ymoqdami. Hayotimizning barcha jabhalarida

amalga oshirilayotgan jadal o'zgarish va yangilanishlar madaniyat va san'at sohasida ham izchil davom ettirilmoqda”[2]. Yoshlarda estetik madaniyatni yuksaltirish ularning oliy ta'lim muassasasigacha bo'lgan hayotiy tayyorgarligiga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Bunda ulapning oliy ta'lim muassasalariga ma'lum amaliy o'qitish metodikasini takomillashtirish, o'qitish metodikasini takomillashtirish, ko'nikmalarga va malakalarga ega holda kelishlari, ulapda his-tuyg'u, tafakkur iroda sifatleri ma'lum darajada shakllangan bo'lishi, milliy musiqa madaniyatiga hurmat tuyg'usi unga qiziqish xususiyatining mavjudligi individning barkamol bo'lishida asosiy zamin bo'lib hisoblanadi.

Musiqa madaniyatini milliy madaniyat rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati benihoya katta. Ahmad Donish aytganidek, “...haqiqiy baxt boylikda emas, aksincha, ma'naviy hayotni mushohada etishda, shaxsning musiqachilar, qo'shiqchilar, shoirlar bilan bo'lgan muloqotlaridan oladigan haqiqiy ma'naviy rohatida, lazzatlanishi va qoniqishidadir”[3]. Demak, ma'naviy rohat va lazzatlanishga yo'naltiruvchi hodisa sifatida musiqa jamiyatning farovonligini yoki unga erishish uchun istak-xohishini ham ko'rsatib beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Keyingi yillarda ma'naviy qadryatlarimizning tiklanishi, yoshlar estetik madaniyatini yuksaltirishda milliy musiqa madaniyati va san'atining noyob durdonalarining rivojiga o'zining salmoqli hissasini qo'shgan buyuk san'atkorlarning hayoti va ijodini chuqur o'rganish, falsafiy mushohada etish katta tarbiyaviy, ma'naviy-ma'rifiy ahamiyatga egadir. Ota-bobolarimizdan meros bo'lib kelayotgan bebaho milliy qadriyatlarni va an'analarimizni imkoni boricha to'laroq tiklash, tarixiy-madaniy yodgorliklarimizni, shu jumladan, musiqiy

merosimizni mufassal o'rganib borish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlarni estetik madaniyatini yuksaltirishda, ularni hamma tomonlama yetuk va barkamol bo'lib kamol topishlarida astoydil xizmat qilish har bir ustozning (qaysi kasb egasi bo'lmasin) eng dolzarb vazifasi bo'lishi bugungi kunning talabidir. Dunyo xalqlarining musiqiy amaliyotidan bizga shu narsa ma'lumki, har bir xalqning o'z kuy yo'nalishlari va uni bastalash usullari mavjud. O'rta Osiyo xalqlari musiqiy asarlariga e'tibor berganimizda, o'zbek milliy musiqasi tojik, qoraqalpoq, uyg'ur xalqlari musiqalariga hamohang bo'lishini anglashimiz mumkin. Ma'lumki, barcha millatlarning o'ziga xos musiqiy madaniyati, uning tarixi, falsafiy fikrlaridan kelib chiqqan holda, asrlar o'tgan sayin tobora takomillashib va yuksalib boradi.

O'zbekistonning tarixiy o'tmishi, boy musiqiy madaniyati, uning noyob bebaho falsafiy musiqiy merosi jamiyatning ijtimoiy jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. Musiqa madaniyatining rivojlanishida jamiyat bazasiga monand keladigan siyosiy ustqurmasi va uni hal qiluvchi davlatning roli juda kattadir.

“Musiqa madaniyati va san'ati insonning ijtimoiy faol mavjudot bo'lib shakllanishi bilan hamohang tarzda odamzodning tabiat va jamiyatdagi o'rni va faoliyatini belgilovchi mehnat, ijod va yashash sharoitlari natijasi sifatida paydo bo'ladi”[4].

Ajdodlarimiz bosib o'tgan madaniy taraqqiyot yo'lini chuqur tahlil qilish orqali shu narsalar ayon bo'lmoqdaki, jamiyatning yangi taraqqiyot

bosqichida yoshlar faolligini ta'minlash ularning tafakkur tarzini o'zgartirish, musiqa madaniyati an'analari va mezonlariga yangicha yondashish bilan birgalikda ularning izchil omillarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga egadir. Shu bilan birga, yoshlarning ommaviy ijtimoiy faolligiga erishish uchun ularda musiqa madaniyatini shakllantirish, takomillashtirish yuzasidan bir qator tizimli ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Bu esa yoshlar orasida musiqa san'atiga qiziqish, uning ijtimoiy natijalariga ijobiy munosabatda bo'lishini ta'minlaydi.

XULOSA. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, yoshlar estetik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida musiqa muhim ijtimoiy vosita sifatida xizmat qiladi. U nafaqat estetik didni tarbiyalaydi, balki yoshlarning shaxsiyati, ijtimoiy qarashlari, axloqiy va madaniy qadriyatlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Musiqa orqali yoshlar o'zlarini jamiyatning bir qismi sifatida anglaydilar, madaniy identitetini shakllantiradilar va ijtimoiy integratsiyaga erishadilar.

Olib borilgan, tadqiqot ishi davomida musiqaning kommunikativ, didaktik va ijtimoiylashtiruvchi funksiyalaridan oqilona foydalanish orqali yoshlar orasida estetik madaniyatni rivojlantirish mumkinligi ayon bo'ldi. Shu tufayli, musiqiy ta'limni takomillashtirish, madaniy-ma'rifiy tadbirlarni tizimli yo'lga qo'yish va yoshlarni musiqiy ijodiyotga faol jalb etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu esa, o'z navbatida, xalqimizning ma'naviy kamolotida ham tub burilishlarni hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. – Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2016. – 7 b.
2. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti; Ma'naviyat nashriyoti, 2019. – 686 b.
3. Mirziyoyev Sh. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 4-tom. – 344 b.
4. Hamidov H. O'zbek an'anaviy qo'shiqchilik madaniyati tarixi. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 1996. – 150 b.
5. Asqar F. Musiqa va inson ma'naviyati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. – 31 b.

REZYUME. Ushbu maqolada yoshlarning estetik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish jarayonida musiqaning ijtimoiy mexanizmlari muhim rol o'ynashi tahlil qilinadi. Muallif musiqaning yoshlarning shaxsiyati, didi, axloqiy va madaniy qadriyatlari ustidagi ta'sirini, jamiyatdagi kommunikatsiya, identifikatsiya va ijtimoiy integratsiya funksiyalarini ko'rib chiqadi. Maqolada musiqaning yoshlar orasida ijtimoiy guruhlar tuzilishi, o'zaro aloqalar va madaniy qadriyatlarni saqlashdagi ahamiyati, shuningdek, musiqiy ta'lim va madaniy tadbirlarning yoshlar estetik madaniyatini rivojlantirishdagi samaradorligi haqida fikrlar bildiriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется важная роль социальных механизмов музыки в процессе формирования и развития эстетической культуры молодежи. Автор рассматривает влияние музыки на личность, вкус, нравственные и культурные ценности молодежи, функции коммуникации, идентификации и социальной интеграции в обществе. В статье рассматривается роль музыки в формировании социальных групп среди молодежи, взаимосвязей и сохранения культурных ценностей, а также эффективность музыкального образования и культурных мероприятий в развитии эстетической культуры молодежи.

SUMMARY. This article analyzes the important role of music's social mechanisms in the process of forming and developing youth's aesthetic culture. The author examines the influence of music on the personality, taste, moral and cultural values of young people, and the functions of communication, identification, and social integration in society. The article examines the role of music in the formation of social groups among young people, the interrelationships and preservation of cultural values, and the effectiveness of music education and cultural events in developing the aesthetic culture of young people.

«GÓRUĞLÍ» DÁSTANÍNDAGÍ QÍRMANDÁLI OBRAZÍ

L.Maxammatdinova – “Folklor hám etnografiya” kafedrası baslıǵı, docent
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: baxshı, doston, ustoz, sozanda, folklor.

Ключевые слова: бахши, эпос, учитель, музыкант, фольклор.

Key words: bakhshi, epic, teacher, musician, folklore.

Qaraqalpaq, ózbek, túrkmen hám tájik baqsıları tárepinen súysinip atqarılıp kiyatırǵan ashıqlıq hám qáhármanlıq dástanlardıń biri “Góruǵlı” dástanı. Bul dástan bir neshshe bólimlerge bólinip atqarılıp atqarılıp kiyatır. Hár bir bólimi bir dástanǵa sanaladı. Olar “Góruǵlınıń tuwılıwı”, “Arap Rayxan”, “Bázirgen”, “Qırmandıalı”, “Áwez úylengen”, “Áwezخان” h.t.b. “Góruǵlı” dástanı júdá erte dáwirde payda bolǵanlıǵın ilimpazlar dálillep kórsetedi.

“Góruǵlı” dástanı kóplegen xalıqlarda atqarılıp kiyatır. Máselen Ázerbayjan, Gruziya, Armeniya, jaqın shıǵıstaǵı Turkiya, Persiya xalıqları menen, Orta Aziyada Ózbek, Túrkmen, Qazaq, Tájik, Qaraqalpaq xalıqlarında da keń taralǵan. Dástanın ataması hár xalıqtıń ózine tán az ǵana ózgertilgenligi bizge málim. Máselen qaraqalpaqlarda “Góruǵlı”, túrkmenlerde “Góruǵlı”, ózbeklerde, “Guruǵlı”, qazaqlarda “Kóruǵlı”, ázerbayjan, gruzin, armıyan, turk xalıqlarında “Keroǵlı”, “Kuruǵlı” degen atama menen kiyatır. Usılay etip, dáslepki hám Orta Shıǵıs xalıqlarınń kópshiligi ushın, tilleriniń ayırmashılıǵına, diniy isenimleri menen mádeniy rawajlanıwlarına qaramaǵanda, ulıwma Góruǵlı haqqında dástan –Góruǵlı keń mánisinde xalıqaralıq baylıq bolıp esaplanadı”,-dep jazǵan ilimpazlar V.M.Jirmunskiy menen X.T.Zafarov.

Qansha kóp xalıqlar arasında kiyatırǵan dástan bolsa da atamasına tiykar derlik barlıq xalıqlarda Góruǵlını qábirde tuwılǵanlıǵı sebepli Góruǵlı atanǵan dep keltiriledi.

Bul dástandı tolıq shaqapları menen jazıp alıw qaraqalpaqlarda júdá kesh baslanǵanlıǵı sebepli kóplegen shaqapları saqlanıp qalınbaǵan. Erte jazıp baslaǵan ózbeklerde qırqqa shamalas shaqabı, túrkmenlerde jigirma shaqabı, qazaqlarda alpısqa jaqın shaqabı, tájiklerde bolsa eliw shaqabı saqlanıp jazılǵan eken.

Qaraqalpaqlarda dereklerge qaraǵanda bul dástandı 1960-jıldan baslap jazıp alıw, izertlew baslanǵan. Tilekke qarsı kóp ǵana shaqapları saqlanıp qalınbaǵan. Bizde “Qırmandıalı”, “Bázirgen”, “Arap Rayxan”, “Áwezخان”, “Áwez úylengen” shaqapları ǵana saqlanıp qalǵan. Bizge belgili ertedegi baqsılarımız qońsılas otırǵan xalıqlar arasına barıpta baqsıshılıq etkenligi bizge málim. Sol barǵan waqıtları sol eldin de baqsıları menen ushırasıp, tájiriye almasıp turmadı dep heshkim kepillik bere almaydı. Ózi muzıkada shegara joq. Bul keń jazıq álem. Sonlıqtanda baqsılarımız bir-birinen úyrenip, bir-birine ustaz-shákirt túsip kelgen dep tolıq ayta alamız. Usı “Góruǵlı” dástanın bir shaqabı “Qırmandıalı”.

Bul dástandı xalqımız súyip tınlap kiyatır. Kóplegen belgili baqsılarımız kámine keltirip atqarǵan. Dástan 1961-jılı Xojelishi baqsı Bekmurat Jumaniyazovtıń ilimiy xizmetker Ó.Erpolatov tárepinen jazıp alınǵan. Usı variyant tiykarında tayarlanǵan kitapsha 1963-jılı “Qaraqalpaqstan” baspasında basılıp shıqtı. Dástan ekinshi ret qaraqalpaq folklorı kóp tomlıǵın XV tomında 1986-jılı járiyalandı.

Dástannıń bas qáhármanı Qırmandalı hayal-qızlar obrazınıń epikalıq idealastırılǵan ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Qırmandalı aqıllı, sulıw, shayır, sózge sheshen, sázende bolıwı menen sheklenbay, naǵız palwan, batır qız sıpatında da kórinedi. Qız sázendeshilik-aytıw ónerinde de, gúresip kúsh sınasıw jarıslarında da aldına adam salmaytuǵın jeńilmes qáhárman obraz dárejesinde sáwlelenip, xalqımızdın hayal-

qızlar haqqındaǵı túsiniqleriniń jemisli nátiyjelerin sáwlelendiredi.

“Qırmandalı” dástanın Qaraqalpaqstan xalq artisti baqsı Turǵanbay Qurbanov bul dástandı kámine keltirip atqara alǵan. Baqsınıń sheberligi sonnan kórinedi, ol dástandaǵı qaharmanlar obrazların jetik jetkerip berip, qosıqlarına xalıq namaların xarakterli tańlawı hám sheber atqarıwı, jupkerlestiriwi bári-bárisin óz ornına qoya alǵan baqsı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q. Ayımbetov “Qaraqalpaq folklorı”, “Qaraqalpaqstan” Nókis 1966.
2. Қарақалпақ фольклоры, көп томлық, бесінши том. «Қарақалпақстан» баспасы, 1980. – 334 – 273 б.
3. Қарақалпақ фольклоры, көп томлық, Он төртінши том. «Қарақалпақстан» баспасы, 1985.

REZYUME. Bu maqolada "Go'ro'g'li" dostonining har bir bo'limi bir dostonga sanalishi, dostonning bosh qahramoni Qirmandali aqlli, go'zal, shoir, so'zga chechan, sozanda bo'lishi bilan cheklanmay, haqiqiy polvon, botir qiz sifatida ko'rinishi haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье говорится о том, что каждый раздел эпоса "Гороглы" считается одним эпосом, и что главный герой эпоса, Кирмандали, не ограничивается тем, что он умный, красивый, поэт, красноречивый, музыкант, но предстает как настоящий богатырь, храбрая девушка.

SUMMARY. In this article, it is stated that each section of the "Gorogly" epic is considered one epic, and that the main character of the epic, Kirmandali, is not limited to being intelligent, handsome, a poet, eloquent, a musician, but appears as a true hero, a brave girl.

QO'SHIQ KUYLASH USULLARI VA TARIXI

Matimuratov Sag'inbay Embergenovich – dotsenti

O'zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiali

“Umumkasbiy va ijtimoiy fanlar” kafedrası

Tayanch so'zlar: musiqa, ma'naviyat, kompozitsiya, urf-odat, qo'shiq, ritm, musiqa merosi, opera, bel-canto, yalla, lapar.

Ключевые слова: музыка, духовность, композиция, традиции, песня, ритм, музыкальное наследие, опера, бел-канто, ялла, лапар.

Key words: music, spirituality, composition, customs, song, rhythm, musical heritage, opera, bel canto, yalla, lapar.

Musiqa ta'limiga katta e'tibor bergan O'rta Osiyolik mashhur musiqachilar orasidagi olim Al-Farobiy yosh avlodni tarbiyalash o'qitish masalalariga ko'plab ilmiy va amaliy g'oyalar bildiradi. U shuningdek, musiqa nazariyasining asoschisi hamdir. Taniqli olim, faylasuf, musiqashunos Jomiyning “Risolai dar ilmi musiqa” nomli kitobida kompozitsiya, lad, ritm nisbatlari haqida yozilgan. O'zbek shoiri Alisher Navoiy ham musiqa san'ati sohasida nihoyatda katta bilimga ega bo'lgan edi. Uning musiqaviy estetik qarashlari “Sabbai-Sayyor”, “Maxbub-ulqulub”, “Xamsa” kabi asarlarida aks etgan. Tarixdan ma'lumki, o'zbek va qoraqalpoq xalqining musiqa merosi og'izdan-og'izga,

ustozdan shogirdga, otadan-o'g'ilga, onadan-qizga o'tib kelgan, ma'lum vaziyat va sharoit bilan chegaralangan (oilaviy marosim, mavsumiy marosim, mehnat qo'shiqlari hamda diniy aytimlar, erkin mavzuli lapar, yalla, terma, qo'shiq, mumtoz ashula, terma va dostonlari, shashmaqom, Toshkent-Farg'ona maqomi, Xorazm maqomlari kabi ko'plab musiqiy janrlardagi asarlar musiqa san'atining an'anaviy va bardavomligini ta'minlab kelmoqda. Bugungi kunda ular milliy ma'naviy musiqa qadriyatlarimizning asosini tashkil qiladi. Milliy musiqiy madaniyatining poydevori hisoblanuvchi mumtoz asarlarni oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida, shu jumladan, Oliy ta'lim,

akademik-litseý va kasb-hunar kollejlarning o'quvchi yoshlari orasida targ'ib qilish, eng avval o'qitish ishlarini tashkil etish, millatimizning nodir boyliklaridan ularni bahramand etish, shuningdek, musiqa an'analarini bardavomligini ta'minlashdan iboratdir. Opera yangi janr sifatida uyg'onish davri ta'sirida dunyoga keldi. O'sha davrga xos polifonik uslub kuylovchiga hissiyotlarni bildirishga imkoniyat bermas edi. So'z ko'p ovozli musiqa sayqali ichida yo'qolib, ma'nosiz bo'lib qolar edi. Ilg'or musiqachilar guruhi o'z ijodlariga gomofon garmonik uslubni qaytarib musiqa so'zga asoslanishi kerakligini ko'rsatdilar. Bu izlanishlar zaminida yangi musiqiy gomofon shaklidagi jo'rli opera, kantata, yakka ovozlar uchun asarlar yaratildi. Rossiyaga Italyan operasi kirib kelayotgan vaqtda italyan belkantosi – yuqori xonandalik mahorati ikkinchi davrni o'z boshidan o'tkazayotgan edi.

Bel Canto – bu an'anaviy italyan qo'shiqchilik metodikasidir. Bu usulda ovozning tozaligi, yengilligi va uzun ohanglarda kuylashga e'tibor qaratiladi. *Bel Canto* metodikasining asosiy maqsadi ovozning tabiiy va kuchli bo'lishini ta'minlashdir. U asosan klassik musiqada, opera va orkestr bilan kuylashda ishlatiladi. Ovoz chiqarishda diafragma va pastki nafasni ishlatish, yengil ovoz texnikasi asosiy tamoyillar hisoblanadi. Bu betakror kastratxonanda [1] larining, o'ziga xos kuylashning yuqori cho'qqissini egallagan ustalarining sahnadagi hokimligi davri edi. [2.267] Qo'shiq kuylash metodikasi, qo'shiqni to'g'ri va samarali kuylashni o'rgatishga qaratilgan turli yondashuvlar va usullardan iborat. Bu metodika qo'shiqni to'g'ri ovoz chiqarish, nafas olish, ifodali kuylash va ovoz salohiyatini rivojlantirishga yordam beradi. Quyida qo'shiq kuylash metodikasining ba'zi asosiy komponentlari keltirilgan:

Qo'shiq kuylashda nafas olish juda muhim. Qo'shiqchi nafasni diqqat bilan boshqarishi kerak, chunki noto'g'ri nafas olish ovoz sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Nafas olishning to'g'ri usuli - diafragmaning harakatini boshqarish, ya'ni pastki qorinda nafas olish. Vokal texnikalar, ovozni to'g'ri chiqarish uchun muhimdir. Qo'shiqni kuylashda noto'g'ri ovoz chiqarish, og'irlik yoki zarar keltirishi mumkin. Ovoz chiqarish texnikasini o'rganish uchun mashqlar qilish kerak, bu esa ovoz salohiyatini oshiradi va uning bardoshini yaxshilaydi. Qo'shiqni aniq va tushunarli kuylash uchun diksiyaning to'g'riligi muhimdir. Har bir so'zni to'g'ri talaffuz qilish va ular orasida mos ohangni saqlash kerak. Diksiyaning kuchayishi va so'zlar orasidagi

uzilishlarning yo'qolishi uchun maxsus mashqlar bajariladi. Qo'shiqni to'g'ri kuylash uchun melodiya va ritmni his qilish zarur. Melodiya to'g'ri va ravon chiqishi, ritm esa qo'shiqning xarakteriga mos kelishi kerak. Musiqaning tuzilishini va ritmini chuqur anglash, ifodaning kuchayishiga yordam beradi. Qo'shiq nafaqat texnik jihatdan to'g'ri kuylanishi kerak, balki tinglovchiga his-tuyg'ularni yetkazish uchun ifodaliligini ham saqlashi kerak. Har bir qo'shiqni kuylashda uni emotsional nuqtai nazardan ham tushunish, har bir so'zni o'zining manosi bilan ifodalash muhimdir. Qo'shiq kuylashda tana holati va sahnada harakatlar ham muhim rol o'ynaydi. To'g'ri tana holati va qo'llarni ishlatish ovozni yanada yaxshi chiqishiga yordam beradi. Sahnadagi harakatlar qo'shiqning ruhiyatiga mos bo'lishi kerak. Ovoz salohiyatini rivojlantirish uchun turli mashqlarni bajarish kerak. Masalan, ohangni kengaytirish, ovozni mustahkamlash, va yuqori va past ovozlarda ishlash.

Qo'shiq kuylash metodikasi o'qituvchilar tomonidan o'rgatiladi va yillar davomida rivojlantiriladi. O'qituvchi talabalariga har bir texnikani tushuntirib, unga mos mashqlarni bera olishi lozim. Har bir shaxsning ovozi individual, shuning uchun metodika ham shaxsiy xususiyatlarga moslashtirilishi kerak. Qo'shiq kuylashni o'rgatish va rivojlantirishda turli metodlar mavjud. Har bir metodda qo'shiqni kuylashning turli aspektlariga e'tibor beriladi, masalan, ovoz texnikasi, nafas olish, ifoda va boshqalar. Quyida qo'llaniladigan ba'zi metodlar va ularning asosiy prinsiplari keltirilgan: *Speech Level Singing* (SLS) metodikasi qo'shiqchiga ovozini suhbat darajasida, ya'ni kundalik suhbatdagidek tabiiy va stressiz kuylashga o'rgatadi. Bu metodikada maqsad – ovozni tabiiy va jarohatlanmasdan ishlatish. Bu metod ovozning yaxshi tonusini saqlab, nafas olish va ovoz chiqarishni muvozanatda ushlab turishga yordam beradi. *Estill Voice Training* (EVT) – ovozning turli holatlaridagi boshqaruvni o'rgatadigan metodikadir. Estill metodikasi ovozni turli "vokal rejimlar"da (masalan, falsetto, belting, modal ovoz va boshqalar) ishlatishni o'rgatadi. Har bir vokal rejimda o'ziga xos texnika va mashqlar bo'lib, bu metod ovozni eng yuqori va past diapazonlarda ham sog'lom ishlatish imkonini beradi. EVT metodikasi ovozni boshqarishning texnikasiga e'tibor beradi. *Vocal Fry* – ovoz chiqarishning eng past darajasida ishlatiladigan texnika. Bu metodni professional qo'shiqchilar, ayniqsa rokk, metal va boshqa kuchli janrlarda ishlatadilar. *Vocal Fry* texnikasi yordamida ovozning to'liq kuchi va intensivligi yaratilib,

ovozning jarohatlanmasligini ta'minlash uchun maxsus mashqlar bajariladi. *Complete Vocal Technique* (CVT) – ovoz chiqarishning har xil usullarini o'z ichiga olgan zamonaviy metodikadir. CVT metodikasi, ovoz texnikasini har xil janrlarga moslashtirishga qaratilgan. Bu metodda ovozni yangilash, turli ovoz rejimlaridan foydalanish (masalan, chest voice, falsetto, mix voice va boshqalar), nafas olish texnikalari, diksiyani yaxshilash va ifodali kuylash o'rgatiladi. *Functional Voice Training* (FVT) metodikasi ovozning fizik holatini va uning ishlashini tushunishga asoslangan. Bu metodda ovoz chiqarishning anatomiyasi va fiziologiyasi o'rgatiladi. Ovozning to'g'ri ishlashini va har xil diapazondagi ovozlarni moslashni ta'minlashga qaratilgan mashqlar bajariladi. FVT ovozni sog'lom ishlatish va jarohatlanmasdan kuylashga yordam beradi. *Alexander Technique* metodikasi tana holatini va harakatlarini boshqarishga e'tibor qaratadi. Bu metod ovoz chiqarishda tananing yaxshi holatini, nafas olish va ovoz chiqarishning tabiatini o'rganishga yordam beradi. Qo'shiqchi tanasini erkin va noaniqliklardan holi tutishi uchun maxsus mashqlar bajaradi. Ushbu metodning maqsadi ovoz va tana o'rtasidagi uyg'unlikni yaxshilashdir. *Lax Vox* metodikasi, ovozning yuqori va past qismlarini ishlatishda o'ziga xos usulni taqdim etadi. Ushbu metod orqali qo'shiqchilar ovozlarni to'g'ri ishlatib, ovoz salohiyatini oshirish va uning uzunligini va barqarorligini ta'minlashga yordam beradi. Bu metodning asosiy afzalligi – ovozni “noaniq” yoki “mustahkam” holatga keltirmasdan ishlatishdir. Ovoz chiqarishdan oldin va keyin *vokal isinish* va *vokal sovutish* mashqlari qilish juda muhim. Bu mashqlar ovozni kuchaytiradi, tashvish va zo'riqishni kamaytiradi, va ovoz salohiyatining barqarorligini ta'minlaydi. Bular asosan yengil vokal mashqlar, ohanglarni ko'chirish, ovoz diapazonlarini kengaytirish va ovozni sozlashdan iborat bo'ladi. Qo'shiqchilar o'z ovozlarni ko'proq ishlatishni va bir nechta tovushni bir vaqtda chiqarishni o'rganishadi. Buning uchun qo'shiqchiga vokal harmoniyalarni yaratish, bir nechta ovozlarni bir vaqtda kuylashga o'rgatish va ovozni turli xil ko'rsatmalarga qarab boshqarish kerak. Bu metod nafaqat texnik ko'nikmalarni oshiradi, balki musiqiy ifodani ham kuchaytiradi. Franz Schubert klassik va romantik davrning mashhur kompozitorlaridan biri bo'lib, uning **lieder** (german xalq qo'shiqlari) asarlari qo'shiq kuylashni o'rganayotgan talabalar uchun juda qulaydir. Shubertning qo'shiqlari yengil va sodda melodiya strukturalariga ega, bu esa talabalar uchun ovozni nazorat qilish va to'g'ri texnika

o'rganish uchun ideal. Robert Schumann ham Schubert kabi romantik davrning katta vakillaridan biridir. Uning lieder asarlari juda go'zal va ifodali, talabalar uchun yaxshi ovoz texnikasini rivojlantirishga yordam beradi. Uning qo'shiqlari nafaqat texnikani, balki emotsional ifodani ham o'rganish uchun yaxshi materialdir. Johannes Brahmsning lieder va vokal asarlari ham talabalar uchun juda foydalidir, chunki ular melodik jihatdan boy, lekin ovozning turli qismlarida ishlashga imkon beradi. Brahms qo'shiqlari talabalar uchun ovoz salohiyatini kengaytirish va ifodali vokallarni ishlab chiqish uchun yaxshi materialdir. Mashhur asarlar: *“Wiegenlied”*, *“Von ewiger Liebe”*, *“Dein rotes Haar”*. Wolfgang Amadeus Mozartning opera va kantatalari, shuningdek, uning liederlari talabalar uchun juda foydali bo'lishi mumkin. Mozartning musiqasi an'anaviy, toza vokal texnikasini rivojlantirish uchun eng yaxshi namunadir. Uning asarlari aniq va to'g'ri vokal ishlashni talab qiladi. Mashhur asarlar: *“Das Veilchen”*, *“Die Zauberflöte”* (Opera), *“Exsultate, jubilate”* Giuseppe Verdining opera asarlari ko'pincha katta vokal diapazonlarini talab qiladi, lekin uning operalaridagi yengil va sodda ariyalar talabalarga yordam berishi mumkin. Verdi asarlari, ayniqsa, ovozning kuchini va ifodaviyligini rivojlantirishga yordam beradi. Mashhur asarlar: *“La Traviata”* (ariyalar), *“Rigoletto”* (ariyalar), *“Aida”* (ariyalar) Frédéric Chopinning asarlari asosan pianino uchun bo'lsa-da, uning qo'shiqchilik uchun mos kompozitsiyalarini ham topish mumkin. Chopinning melodiylarida noziklik va romantizm mavjud, bu esa talabalar uchun yengil, ifodali vokallarni o'rganish uchun yaxshi materialdir. Chopinning liederlari (agar mavjud bo'lsa) yoki boshqa vokal asarlar talabalarga vokal texnika va ifodani rivojlantirishga yordam beradi. Samuel Barberning asarlari, ayniqsa, uning mashhur *“Adagio”* asari, talabalar uchun emotsional ifodani rivojlantirishda yaxshi qo'llanma bo'lishi mumkin. Barberning liederlari va vokal kompozitsiyalari, shuningdek, ovozni mukammal ishlatish va kuylash texnikasini takomillashtirishda yordam beradi. **Mashhur asarlar:** *“Sure on this Shining Night”*, *“The Monk and his Cat”* **Benjamin Britten**ning vokal asarlari talabalar uchun turli ovoz texnikalari va vokal ishlashni o'rganishga yordam beradi. Uning vokal musiqasi, asosan, qo'shiqchiga turli xil ifodalar va ovoz uslublarini o'rganish imkoniyatini beradi. **Mashhur asarlar:** *“The Ballad of Little Musgrave”*, *“A Ceremony of Carols”*, *“War Requiem”* (aralash vokal va orkestr asari) **Claude Debussy**ning

impressionistik musiqasi nafaqat texnik jihatdan, balki musiqiy ifoda bo'yicha ham talabalar uchun juda foydalidir. Debussy asarlari, ayniqsa, uning vokal musiqasi, ovozni rang-barang va nozik ishlatishga imkon beradi. **Mashhur asarlar:** "Beau Soir", "Clair de Lune" (*piano uchun, lekin talabalarga ifoda o'rganishda yordam beradi*)

Hugo Wolfning liederlari, ayniqsa, German tilida kuylashni o'rgatishda yordam berishi mumkin. Wolfning asarlari, melodik boylik va diksiyani rivojlantirishga imkon beradi. U talabalarga ovozining eng yaxshi ishlashini ta'minlashga yordam beradi. **Mashhur asarlar:** "Mörrike Lieder", "Goethe Lieder"

Xulosa: Qo'shiq kuylash metodikalarini o'rgatishda har bir metodning o'ziga xos afzalliklari va qiyinchiliklari mavjud. Ularning har biri ovoz texnikasi, nafas olish, ifoda va ovoz salohiyatini rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchi yoki coach yordamida har bir

qo'shiqchi o'ziga mos metodni tanlashi va rivojlantirishi kerak. Qo'shiq kuylashni o'rganish va talabalar uchun mos bo'lgan kompozitorlarning asarlari, asosan, ovoz texnikasini rivojlantirish, musiqiy ifodani o'rganish va nafas olishni to'g'ri boshqarishni ta'minlashga yordam beradi. Quyidagi kompozitorlar va ularning asarlari talabalar uchun qulay bo'lishi mumkin, chunki ular turli ovoz diapazonlari, toza vokal texnika va yengil, tushunarli melodiylarni taqdim etadi. Qo'shiq kuylashni o'rganayotgan talabalar uchun yuqorida keltirilgan kompozitorlar va ularning asarlari juda foydali bo'lishi mumkin. Ularning musiqasi, asosan, ovozni to'g'ri ishlatish, ifodaviylik va vokal texnikani rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, ushbu asarlar talabalar uchun yengil va tushunarli bo'lib, ularni kuylash jarayonida o'z salohiyatlarini to'liq ochishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Р. Узбек мумтоз мусикдси Тошкент: 2008 й.
2. Жабборов А. Узбекистон бастакорлари ва мусикдшунослари. Тошкент: "Янги асп авлоди", 2004 й.
3. Акбаров И. Мусикд лугати. Тшкент. 1997 й
4. Всеобщая история музыки. — М.: Государственное издательство Музыкальный сектор, 1930. — Т. 2. — 267 с. — 2000 экз.

REZYUME. Ushbu maqola xonandalik tarixi, vokal va zamonaviy musiqaning kompozitorlar ijodidagi ahamiyati haqida fikr va mulohazalar keltirilgan. Bundan tashqari musiqa sohasida ijod qilgan olimlarning fikrlari yuritilgan. marosim, mavsumiy marosim, mehnat qo'shiqlari hamda diniy aytimlar, erkin mavzuli lapar, yalla, terma, qo'shiq, mumtoz ashula, terma va dostonlari, shashmaqom, Toshkent-Farg'ona maqomi, Xorazm maqomlari kabi ko'plab musiqiy janrlardagi asarlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены мнения и размышления об истории пения, значении вокала и современной музыки в творчестве композиторов. Кроме того, рассматриваются мнения ученых, работавших в области музыки. Приведены произведения многих музыкальных жанров, таких как обрядовые, сезонные обрядовые, трудовые песни и религиозные песни, свободно-тематические лапары, ялла, терма, песня, классические песни, терма и эпосы, шашмаком, Ташкентско-Ферганский маком, Хорезмский маком.

SUMMARY. This article presents thoughts and reflections on the history of singing, the significance of vocal and contemporary music in the work of composers. In addition, the opinions of scholars who worked in the field of music are presented. Works in many musical genres, such as ritual, seasonal ritual, labor songs and religious sayings, free-themed lapar, yalla, terma, song, classical song, terma and dastans, shashmaqom, Tashkent-Fergana maqom, Khorezm maqoms are cited.

МУСИҚА УСЛУБЛАРИ

Тимурман Менлимуратов – ўқитувчи*Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали
“Халқ ижодиёти” кафедраси*

Таянч сўзлар: мусиқа услуги, услубий хусусиятлар, мусиқа жанри, миллий услуб, ижро услуги, мусиқа маданияти.

Ключевие слова: музыкальный стиль, стилистические особенности, музыкальный жанр, национальный стиль, исполнительский стиль, музыкальная культура.

Key words: musical style, stylistic features, musical genre, national style, performance style, musical culture.

Хозирги замон ўзбек халқ мусиқа ижодиёти серқирралиги, жанр хусусиятларининг кўлами кенглиги, услубан бой ва ранг-баранг кўринишларга эгаллиги билан тобора ривожланаётганлиги эътироф этилади. Зотан, мусиқий мерос жуда қадим илдизга эга. У ўзининг бетакрор ва ноёб ижрочилик мактаблари, анъаналари, ижрочилик услугиёти, маҳаллий хусусиятлари билан устоздан-шогирдга ўтиб келаётганлиги, қолаверса, давр, замон ўзгаришларида халқнинг тажрибалари асосида янада сайқаллашиб, янгидан-янги йуналиш, шакл, жанр, турли услублари билан янада бойиб, халқнинг миллий узлигини англашда мусиқий оҳанглари билан хизмат қилиб келмоқда. Демак-ки, асрлар оша бизгача етиб келган мусиқий мерос бугунги кунда келиб, том маънода халқнинг улмас мулкига айланиб улгурди. Ҳар қандай санъат тури хар хил воситалар орқали ҳаётий воқеликни акс эттиришга қодир экан, сунгги юз йиллик мобайнида Ўзбекистон мусиқасининг ривожланиши нечоғлик мураккаб ва узгарувчан ижтимоий шароитларда кечганини яққол тасаввур қилиш қийин эмас. Хусусан, XX асрнинг 20-йиллардан эътиборан бастакорлик, кейинчалик композиторлик ижодиётига хос ифода воситаларининг изчил жорий этила бошланиши мусиқа мактаби ижодкорлигида янги тизимни барпо этилганлигини намоён этади.

Ўзбек халқ мусиқа ижодиёти бастакорлик ҳамда халқ мусиқаси, фольклор анъаналари сингари узининг мусиқий қатламларига эга булган ҳолда миллий қадриятларга муҳим тармоқ сифатида аҳамият касб этиб келмоқда. Умумбашарий маданий тараққиётга мос равишда мазкур жабха улкамизда тарихан жуда қисқа муддат ичида узил-кесил шаклланиб, самарали ривож топганини алоҳида эътироф этиш лозим. Ғарбий ва Шарқий Европа мамлакатлари тажрибасидан

унумли фойдаланиб қолмай, узгача яратувчанлик қонун - қоидаларини узлаштириш, уни ўзбек халқ мусиқасининг бой имкониятларидан фойдаланишда талаба-ёшларни тарбиялаш лозим бўлади. Замонавий мусиқа ижрочилигида эстрада асарларини яратиш, ривожланган жаҳон халқлари мусиқаси асосида ўзбек халқ мусиқа ижодиётида мутлоқо янги мусиқий жараён бошланди. Бу мусиқа чолғуларини ҳам четлаб утгани йўқ. Жумладан, хорижий мусиқа чолғулари уриб чалинадиган, пуфлаб чалинадиган чолғулар билан бир қаторда электрон мусиқа чолғулари кенг куламда қулланила бошланди. Бастакорлик ижодиёти билан бир қаторда композиторлик ижодиёти кенг ривожланди.

Бастакорлик ижодиёти ўзбек халқ мусиқа ижрочилигида жуда қадимдан шаклланиб, ривожланиб келган булсада, бироқ, композиторлик ижодиёти асосан XX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келди ва у ана шундай ижодга мойиллик даражаси илгари айрича ҳолда булган икки тоифадаги мусиқий тафаккур анъаналарининг ўлкамизда узвий муштараклигига эришилганлиги билан ҳам изоҳланади. Шу боисдан кўп овозлик услуб ила бунёд этилган турли жанрлардаги бадиий жиҳатдан баркамол, мумтоз асарлар маънавий қадриятларимизнинг жаҳоншумул салоҳияти янада оширди. Мусиқий маданиятимизда мутлоқо янги йуналиш ҳисобланган ўзбек симфоник мусиқаси XX асрнинг 70-80 йилларида хар жиҳатдан ривожланган ва ўз йуналишини белгилаб олган мусиқа жанри сифатида пешқадам сафга чиқиб олди. Шу уринда Республикамизда ва қушни қатор хорижий мамлакатларда утказилган нуфузли маданий тадбирлар, концерт, кўрик-танлов ҳамда мусиқа фестивалларида катта муваффақият билан ижро этилган ўзбекона поэмалар, сюталар, увертюралар, фантазиялар, чолғу концертлар ва симфониялар халқаро

музыка жамоатчилиги диққат эътиборини қайта-қайта ўзига жалб қилди. Бугунги кунда ўзбек музыка санъати нафақат, бастакорлик, халқ музыкаси фольклор кўринишида, балки композиторлик йуналишларида ҳам халқаро миқёсда тан олиниб, эътироф этилмоқда. Бу маънода соф чолғу музыкаси, хусусан, унинг анча мураккаб ҳисобланган симфоник музыка ижодиёти алоҳида эътиборга молик. Эндиликда республикамиз композиторлиги шунчаки енгил ва оддий музыка жанрларида ёзиш ва изланиш тажрибаларидан иборат бўлмай, балки миллий қадриятларимизни ўзида акс эттирган, қолаверса, халқнинг ижтимоий келиб чиқиш тарихини белгиловчи эпоси ва достонларини, мумтоз адабиёти ва шонли тарихи, халқ қаҳрамонлари, ноёб анъаналари, урф-одат, қадриятларини ўзида мужассам этган мумтоз музикаий жанрга айланди. Юксак касб маҳорати, теран билимдонлик, нозик дид билан кўхна миллий анъаналарга таяниб яратилган асарларнинг умрбоқийлигини ана шу биргина ўзбек симфоник музыкаси мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Жумладан, XX асрнинг 30-йиллари иккинчи ярмида яратилган Алексей Козловскийнинг овоз ва симфоник оркестрига мослаштирилган эхтиросли “Тановар” поэмаси, “Лола” сюитаси, Рейнгольд Глиэрнинг “Фаргона байрами” шодиёна увертюраси тингловчиларга ҳамон олам-олам завқ шавқ бағишлаб келмоқда. Симфоник оркестр иштирокида ижро этишга мулжалланган ўлмас кашфиёт ҳисобланган музыка асарлари орасида Мутал Бурхоновнинг яккахон, хор ва симфоник оркестр учун “Алишер Навоийга касида”си, Мухтор

Ашрафий, Сулаймон Юдаковларнинг катор симфоник асарлари, Дони Зокировнинг “Лирик поэма”си, Борис Надеждиннинг “Болаларга” сюитаси, Икром Акбаровнинг “Шоир хотирасига”, “Эпик поэма”лари, “Самарканд хикоялари” туркуми, Сайфи Жалилнинг “Самарканднома” симфонияси, Тулкин Курбоновнинг симфоник куйлари, Мирсодиқ Тожиевнинг “Шоир севгиси” поэмаси ва 19 та мухташам симфониялари, Мирхалил Махмудовнинг 3 та симфонияси, Нурилла Зокиров, Мустафо Бафоев, Рустам Абдуллаев, Хабибулло Рахимов, Бахрулло Лутфуллаев ва бошқа ижодкорларнинг ютуқлари ўзбек музыка маданиятини равнацига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Ўзбек халқ музыка санъати илдизларини жуда қадимги даврларда бориб тақалиши хусусида Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси муаллифлари томонидан Эски Термиз атрофида ва қолаверса, Далварзинтепа ҳамда Шимолий Бақтрия маданиятини урганиш буйича олиб борилган қазилма ишларида топилган меъморий обидаларда тасвири туширилган музыка чолғуларнинг тарихи эрамиздан олдинги I-II минг йилликка бориб таадлишини курсатиб зпган. Ўтган бу заворли даврлар мобайнида музыка маданияти жуда қадим асрлардан буён узининг узок ва сермахсул ривожланиш даврларини босиб утиб, аҳолининг маънавий бойлиги сифатида эзулик ва тараккиёт учун хизмат қилиб келмоқда. Шу жиҳатлари учун ҳам биз жуда бой, ранг-баранг, тарихан узок ўтмишлардан акс садо берувчи кулами кенг, услубан хилма-хил, киймати чин маънода бебаҳо ва улугвор музикаий меросга эгамиз.

Фойдаланган адабиётлар

1. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона, 1997.
2. Бекматов С. Хафизлик санъати. Ўқув-услубий қўлланма. 2007й.

РЕЗЮМЕ. Музыканинг тарихий, маданий ва эстетик ривожланиш жараёнида шаклланган музыка услублари ҳақида умумий тушунча берилди. Музыка услуби - бу маълум бир давр, халқ, композитор ёки жанрга хос бўлган ифода воситалари, композицион техникаси, ритм, мелодия, оркестрлаш ва ижро оҳангининг ўзига хос йиғиндисидир.

РЕЗЮМЕ. Дается общее представление о музыкальных стилях, сформировавшихся в процессе исторического, культурного и эстетического развития музыки. Музыкальный стиль - это своеобразное сочетание средств выразительности, композиционной техники, ритма, мелодии, оркестровки и исполнительской интонации, характерных для определенного периода, народа, композитора или жанра.

SUMMARY. A general understanding of musical styles formed during the historical, cultural, and aesthetic development of music is provided. Musical style is a unique combination of expressive means, compositional techniques, rhythm, melody, orchestration, and performance intonation characteristic of a particular period, people, composer, or genre.

“CHOLG‘U IJROCHILIGI” VA “AN‘ANAVIY XONANDALIK” TA‘LIM YO‘NALISHLARIDA
“SOLFEDJIO” FANINING O‘RNI

Mullajonov Davlat Mavlonovich –*san‘atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent*
O‘zDSMI “San‘atshunoslik va madaniyatshunoslik” kafedrası

Tayanch so‘zlar: musiqa, musiqa san‘ati, musiqiy savodxonlik, umumkasbiy, musiqiy did, musiqiy xotira va tafakkur, musiqiy-estetik tarbiya, sintezator, mikrofon, stereo yozuvlar, kompyuter dasturlari.

Ключевые слова: музыка и музыкальное искусство, музыкальная грамота, специальные предметы, музыкальный вкус, музыкальная память и мышление, музыкально-эстетическое воспитание, синтезатор, микрофон, стереозаписи, компьютерные программы.

Key words: music and musical art, musical literacy, special subjects, musical taste, musical memory and thinking, musical and aesthetic education, synthesizer, microphone, stereo recordings, computer programs.

Mustaqillik tufayli xalqimizning boy tarixiga adolatli baho berish, milliy qadriyatlarimizni e‘zozlash, ezgulikka yo‘g‘rilgan an‘analar, urf-odatlarimizni qayta tiklash, ularni rivojlantirish, jahondagi ijobiy tajriba va tendensiyalar, yutuq va natijalarni har tomonlama chuqur o‘rganish asosida madaniyat va san‘at muassasalari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yish, ularda faoliyat yuritayotgan ilmiy kadrlar salohiyatini mustahkamlashga qaratilgan ko‘plab xayrli ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, so‘nggi yillar mobaynida Oliy ta‘lim tizimida chinakam inqilobiy o‘zgarishlarga xizmat qiladigan muhim hujjatlar imzolandi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-son «Oliy ta‘lim muassasalarida ta‘lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» [1.] qarori ijrosi tufayli respublikamiz oliy ta‘lim muassasalarida ilg‘or jahon tajribalari asosida darslik va o‘quv qo‘llanmalari, davriy nashrlar chop etildi. Bu borada O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat institutida ham davlat ta‘lim standartlari, malaka talablari, o‘quv reja va fan dasturlariga muvofiq talaygina o‘quv adabiyotlari yaratildi va ulardan ta‘lim tizimida faol qo‘llanilmoqda.

Ma‘lumki, “Solfedjio” fani musiqa san‘ati “Xalq cholg‘ulari” va “An‘anaviy xonandalik” ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha umumkasbiy tarixiy va nazariy fanlar sohasiga taalluqlidir. Mazkur fan boshqa umumkasbiy fanlar kabi talabalarning estetik qarashlari, axloqiy munosabatlari va ehtiyojlarini shakllantirishga, shuningdek, ma‘naviy qadriyatlar kesimida milliy san‘at asarlarini idrok etishni tarbiyalaydi. Shu bois, ushbu fanni ayni paytda oliy ta‘lim tizimida o‘qitilishiga oid ayrim fikr-mulohazalarni bayon etishni maqsadga muvofiq deb hisobladik [5.]. Solfedjio darslari talabalarda tinglash (eshitish),

musiqiy xotira, ritm kabi bilim va ko‘nikmalarni rivojlantiradi, ularning ijodiy rivojlanishiga yordam beradi va musiqa san‘atining nazariy asoslari bilan yaqindan tanishtiradi. Ular boshqa faoliyat turlari bilan bir qatorda musiqiy dunyoqarashning kengayishiga, musiqiy didning shakllanishiga, musiqaga muhabbat uyg‘onishiga katta hissa qo‘shadi. Shu bilan birga, Solfedjio darslarida olingan bilim va ko‘nikmalar o‘quvchilarga cholg‘u ijrochiligi va an‘anaviy xonandalik darslarida, shuningdek, badiiy yo‘nalishning qo‘shimcha umumiy rivojlantiruvchi dasturlarining boshqa fanlarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta‘lim dasturi tarkibidagi barcha fanlar kabi Solfedjio fanining maqsadi talabalarning musiqiy-estetik tarbiyasiga, ularning umumiy musiqiy dunyoqarashini kengaytirish, musiqiy didini shakllantirish, tinglash, xotira va tafakkurini hamda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Shuningdek, darslarda og‘zaki tushuntirish, turli xil vizual ko‘rgazmali jadvallar, darsliklar va ijodiy mashqlar kabilardan foydalangan holda talabalarning musiqiy qobiliyatini, tafakkurini va xotirasini maqsadli tizimli rivojlantirish, musiqani idrok etish asoslarini tarbiyalash, musiqa tilini o‘rganishdagi qonuniyatlarni anglash, cholg‘uda musiqa asarini ijro etishda, musiqa yaratishning ijodiy shakllarida amaliy ko‘nikmalar va ulardan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish hamda talabalarda tinglash (eshitish) qobiliyatlarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi [3.].

Alohida qayd etish kerakki, Solfedjio fanining maqsad va vazifalarini talabalar faoliyatini tashkil etishda lad ichidagi pog‘onalarni yechilishiga asoslangan vokal-intonatsion mashqlarni kuylash, bir va ikki ovozli musiqiy misollarni, shu jumladan nota varag‘idagi musiqa namunalarni “o‘qish”, o‘rganilayotgan akkord va intervallarning berilgan tovushdan va tonallikda

tuzib kuylash, musiqiy misollar va musiqiy til unsurlarini tinglab tahlil qilish, yakka tartibda va ansamblda metroritmik mashqlarni kuylash, murakkab bo'lmagan kuyni notada yozish (musiqiy diktant), musiqiy misolning bas ovozi, jo'rovazlikni tinglab fortepianoda ijro etish, berilgan musiqiy matnini yoki ritmik formulaning davomini yaratish, yodlangan misollarni transpozitsiya qilib kuylash kabi shakllardan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Albatta ushbu dasturni amalga oshirishda ta'lim muassasasida talabalar uchun o'quv qo'llanmalar, uslubiy adabiyotlar mavjudligi, audio kutubxonaning mavjudligi, didaktik tarqatma materiallar mavjudligi, fanlararo faol aloqalarga rioya qilish, turli musiqa ta'lim muassasalari bilan tizimli hamkorlik, tajriba almashish, Solfedjioni o'qitishning yangi shakllari va usullarini faol izlash, o'qituvchining o'z-o'zini tarbiyalash muhim shartlardandir.

Yuqorida qayd etilgan maqsad va vazifalar va shartlarni amalga oshirishda eng avvalo talabalarda musiqa san'atini tushunish, kuy va garmoniya go'zalligini his qilish, kuylash yoki cholg'uda ijro etishni sevish uchun musiqiy tinglash qobiliyati bo'lishi kerak. Aslida musiqiy tinglash – bu musiqa tovushlarining balandligi va davomiyligini idrok etish va ovoz bilan yoki cholg'uda ularni takrorlay olish qobiliyatidir. Keng ma'noda esa musiqiy tinglash qobiliyati yoki musiqiylik deganda musiqaning ma'nosini, musiqiy taassurotlarni idrok etish qobiliyati tushuniladi.

Konsertlarga, operaga tashrif buyuradigan, xorda kuylaydigan, musiqiy cholg'uda ijrochilik sirlarini o'rganayotgan har bir talabaning musiqiy tinglash qobiliyati bo'lishi kerak. Ammo musiqachi bo'lishga qaror qilgan talaba uchun musiqiy tinglash qobiliyati kasbiy faoliyatning asosiy, muhim vositasidir. Talaba uchun musiqiy tinglash qobiliyati “tabiatan” bo'lishi yetarli emas.

Shunday ekan musiqiy qobiliyatni har bir ta'lim bosqichlarida rivojlantirish va o'stirish lozim. Har qanday qobiliyat singari, u ham sezilarli darajada yaxshilanishi, tobora nozik va “sezgir” bo'lib, yanada moslashuvchan va tartibli bo'lishi mumkin.

Ma'lumki, musiqiy qobiliyatning asosiy unsurlari – *lad* va *ritm* hissidir. Lad hissi musiqa tovushlarining o'zaro bog'liqligini, ularning balandligi va ma'nosini idrok etishga hamda musiqadagi tovushlarni o'zaro bog'liqligini ajratishga yordam beradi [4.].

Ritm hissi esa talabada musiqiy tovushlarning vaqtli qanday tashkil etilishini, qisqa tovushlarni uzundan, uziq va cho'zilgan tovushlardan ajratishga, “musiqiy nutq”dagi urg'ular orqali musiqiy tovushlarning har biriga ergashish tartibini his qilish va ularni tushunishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, har bir malakali pedagog o'z tajribasidan kelib chiqqan holda solfedjio fani mazmunli va talabalar uchun qiziqarli o'tishiga urinishi kerak. Bu XXI asr Solfedjio fanini o'qitishning muhim masalalardan biridir. Ushbu masalaga oid ayrim fikr-mulohazalarimizni ham bayon etamiz.

Eng avvalo Solfedjio fanining mohiyatini soddalashtirmasdan, uni yangi avlod talabalari uchun qiziqarli qilish lozim. Bunda psixologiya fanining zamonaviy yutuqlari asosida solfedjio fanining o'qitish metodikasini ishlab chiqish, fanning musiqiy bazasini, jumladan, XXI asrning zamonaviy musiqasini, shuningdek, folklor, jaz va ommabop musiqa namunalari bilan boyitish, musiqachi-ijrochi va an'anaviy xonandaning o'ziga xos ijro xususiyatlarini hisobga olgan holda Solfedjioni zamonaviy konsert amaliyotiga yaqinlashtirish va nihoyat o'qitishni sintezatorlar, mikrofon stereo yozuvlari, kompyuter dasturlarida faol qo'llash maqsadga muvofiqdir [7.].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-son Qarori.
2. Abdullina G. V. Sistemacheskij kurs zanyatij po solfedjio: metodicheskoye posobiye dlya muzikalnix fakultetov pedagogicheskix vuzov / G. V. Abdullina. – Sankt-Peterburg: Kompozitor, 2004.
3. Bushina T. V. Osnovi formirovaniya i razvitiya garmonicheskogo sluxa: metodicheskaya razrabotka [Elektronniy resurs] URL: <http://ext.spb.ru/2011-03-29-09-03-14/118-additional-education/2691-2013-04-10-07-58-52.html> (24.01.2018).
4. Jukov S. V. Razvitiye ladogarmonicheskogo sluxa uchashixsya podrostkovogo vozrasta sredstvami vokalnogo ansamblevogo ispolnitelstva // Vestnik kafedri YUNESKO «Muzikalnoye iskusstvo i obrazovaniye». – 2013. – № 1. [Elektronniy resurs]
5. Ibrohimov O.A., Yunusov R.Y. Solfedjio darsligi. The Aga Khan Trust for Culture T.: 2004.

6. Kazanseva N. A. Razvitiye garmonicheskogo sluxa u mladshix shkolnikov sredstvami muzikalno-didakticheskoy igri kak pedagogicheskaya problema / Kazanseva N.A., Moskvina I.V. // Vestnik Shadrinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2011. – № 3 (12). – S. 73-77.

7. Kak prepodavat solfedjio v XXI veke / sost. O. Berak, M. Karaseva. – Moskva: Klassika-XXI, 2016. – 220 s.

REZYUME. Mazkur maqolada bugungi kunda oliy ta’lim tizimining o‘quv jarayonida Solfedjio fanini o‘rni, uning maqsad va vazifalari hamda shartlari xususida so‘z yuritilgan. Shuningdek, maqolada Solfedjio darslarida olingan bilim va ko‘nikmalar talabalarga cholg‘u ijrochiligi va an‘anaviy xonandalik darslarida, shuningdek, badiiy yo‘nalishning qo‘shimcha umumiy rivojlantiruvchi dasturlarining boshqa fanlarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etishi haqida bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль сольфеджио в образовательном процессе системы высшего образования на сегодняшний день, его цели, задачи и практическая значимость. Также в статье отражено, что знания и навыки, полученные на занятиях по сольфеджио, важны для учащихся на уроках инструментального исполнительства и традиционного пения, а также при изучении других дисциплин дополняющих их гармоничного развивающих программ музыкального искусства.

SUMMARY. This article discusses the role of solfeggio in the educational process of the higher education system today, its goals, objectives and practical significance. The article also reflects that the knowledge and skills gained in solfeggio classes are important for students in instrumental performance lessons and traditional singing, as well as in the study of other disciplines that complement their harmonious developing programs of musical art.

МУЗЫКАНЫҢ ЭЛЕМЕНТАР ТЕОРИЯСЫ: ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ПЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

М.Б.Насыров – *үлкен оқытыўшы*

*Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы
“Театр хәм көркем өнер” факультети, “Вокал” кафедрасы*

Таяныш сөзлер: жасалма интеллект, музыканың элементар теориясы.

Ключевые слова: искусственный интеллект, элементарная теория музыка.

Key words: artificial intelligence, elementary theory of music.

Музыка - бул миллетине, жасына, социаллық дәрежесине қарамастан, хәр бир адамның кеўили ушын түсиникли болған универсал тил болып, бул бизди басқа дүньяларға алып кетиўши, еслеўлерди оятыўшы хәм әпиўайылықты ашық-айдын сезимлер менен бояўшы сыйқырлы күш. Ол жапырақтағы самалдың сыбырлысы сыяқлы әсте хәм нәзик, ямаса гүлдирмама гүлдирмамалары сыяқлы күшли хәм куўатлы болыўы мүмкин. Музыка тек ўақыт бойынша тәртипке салынған сеслер жыйындысы емес. Бул қурамалы хәм терең система болып, онда хәр бир элемент - нама, үнлеслик, ритм, тембр өз орнын ийелейди, тәкирарланбас орталық жаратады, белгили бир сезимлерди оятады.

Музыка қайғыда тәселле бере алады, қахарманлыққа ийтермелейди, куўаныш хәм үмит бағышлап адамларды бирлестириўге, улыўмалық хәм аўызбиршилиқ сезимин пайда етиўге уқыплы. Музыка дәўир, мәденият хәм

өзине тәнликтің көриниси болып түрли халықлардың тарийхы хәм дәстүрлери, арзыў-нийетлери сәўленген. Музыка инсанияттың мәңгилик жолдасы болып, пүткіл өмир даўамында биз бенен бирге жолдас болып келеди. Музыканың элементар теориясы тийкарғы принцип хәм түсиниклерди өз ишине алады: сес, нама, ритм, гармония.

Кейинги жылларда бул тийкарлар заманагөй технологиялар, соның ишинде, музыканы жаратыў хәм оны қабыл етиў ушын жаңа шеклерди ашып беретугын жасалма интеллект пенен интеграцияланып атырғанлығын көремиз. Кейинги жылларда жасалма интеллект (АИ) ниң жедел раўажланыўы себепли музыка тараўында сезилерли өзгерислер жүз бермекте. Музыканы жаратыўдан баслап, анализлеў хәм үйрениўге шекем жасалма интеллект композиторлар, атқарыўшылар хәм музыка теориясын үйренип атырған студентлер ушын жаңа шеклерди

ашады. Музыка дөретпелериниң дүзилиси хэм үнлеслигин түсиниўдиң тийкары сыпатында түрли авторлықтағы мысалы: В.А.Вахромеев, И.В.Способин, Б.Алексеев, А.Мясоедов, Красинская Уткин Музыканың элементар теориясы китаплары да бул технологиялық жетискенликтен шетте қалмайды. Ең перспективалы бағдарлардан бири музыкалық шығармаларды автоматикалық анализлеу ушын жасалма интеллекттен пайдаланыў болып табылады.

Машиналық үйрениў алгоритмлери гармониялық избе-изликлерди, мелодиялық сызықларды, ритмикалық структураларды тез хэм анық анықлай алады. Бул оқыўшылар хэм сазенделерге өз жумыслары ҳаққында оператив пикир алыў, қәтелерди анықлау хэм өз көнликпелерин арттыруў имканиятын береді. Буннан тысқары, жасалма интеллект хәр бир студенттиң индивидуал билим алыў пәти хэм усылына сәйкес келетуғын интерактив оқытыў бағдарламаларын жаратыў ушын да қолланылыўы мүмкин. Және бир қызықлы бағдар композицияда жасалма интеллектти қолланыў болып табылады. Жасалма интеллект тийкарындағы системалар музыка идеяларын пайда етиўи, гармониялық прогрессияны усыныўы хэм берилген параметрлер тийкарында намалар жаратыўы мүмкин. Хәзирше жасалма интеллект инсанның дөретиўшилиги орнын баса алмай атырған болса да, ол композиторларды илхамландыруў хэм дөретиўшилик шеңберин кеңейтиў ушын күшли қуралға айланыўы мүмкин. Музыканы анықлау алгоритмлери қолжазба ноталарды автоматикалық түрде расшифровкалау, архив жазыўларын санластыруў хэм музыкалық шығармалардың интерактив базаларын жаратыў имканиятына ийе болды.

Бул изертлеўшилер хэм музыкантларға үлкен көлемдеги мағлыўматларға ийе болыў хэм музыка тарийхын үйрениў ушын жаңа перспективаларды ашыў имканиятын береді.

Бирақ, музыка теориясында жасалма интеллект келешегі ҳаққындағы оптимизм менен бирге, мүмкин болған қәуиплерди де есапқа алыў әҳмийетли. Олардан бири студентлер хэм музыкантлар өзлериниң еситиў хэм анализлеу көнликпелерин раўажландыруў орнына жасалма интеллектке таянып, технологияларға хәдден тыс байланысып қалыў қәўпи болып есапланады. Жасалма интеллекттен қоллап-қуўатлау қуралы сыпатында пайдаланыў хэм музыкалық принциптерди терең түсиниўди

қәлиплестиретуғын дәстүрий оқытыў усылларын сақлап қалыў арасында тең салмақлылықты табыў зәрүр. Және бир машқала композицияда жасалма интеллекттен дан пайдаланыўдың әдеп-икрамлылық мәселелери менен байланыслы.

Жасалма интеллект тәрәпинен жаратылған музыкаға авторлық хуқықы, дөретиўшилик процесинде инсан хэм машинаның үлесин қалай анықлау ҳаққында сорау туўылады. Композитор хэм атқарыўшылардың мәплерин қорғау мақсетинде музыка тараўында жасалма интеллекттен пайдаланыўды тәртипке салатуғын анық хуқықый нормаларды ислеп шығыў зәрүр. Усы қыйыншылықларға қарамастан, музыканың элементар теориясында жасалма интеллектти қолланыў перспективалары келешегі жоқары болып қалмақта. Билимлендириў бағдарламаларына жасалма интеллектти интеграцияланыўы музыка теориясын үйрениўди және де интерактив, арзан хэм жекелестирилген түрге келтириўи мүмкин. Композиторлар өз дөретиўшилиги шегараларын кеңейтип, жаңа музыкалық форма хэм усыллар менен тәжирийбе өткеріў ушын жасалма интеллекттен пайдаланыўы мүмкин. Музыканыўшылар жасалма интеллект жәрдемінде үлкен көлемдеги музыкалық мағлыўматларды талқылауы, музыка тарийхындағы жаңа нызамлылықлар хэм тенденцияларды ашыўы мүмкин. Ақыр-ақыбетинде, жасалма интеллекттиң музыка элементар теориясына интеграцияланыўының нәтийжеси билимлендириў процесин жақсылау, дөретиўшилик көзқарасларды кеңейтиў хэм музыкалық мийрасты сақлау ушын оның потенциалынан қаншелли нәтийжели пайдалана алыўымызға байланыслы. Музыкалық мәдениетти раўажландыруўдың күдиретли қуралына айланыўы ушын жасалма интеллекттен пайдаланыўға ақыл хэм жуўапкершилик пенен қарау зәрүр. Солай етип, элементар музыка теориясын үйрениў хэм әмелиятқа жасалма интеллектти енгизиў билимлендириў процесин жетилистириў, дөретиўшилик потенциалды кеңейтиў хэм музыкалық мийрасты қәстерлеп сақлау ушын кең имканиятлар ашады.

Келешекте бизиң түсинигимиз хэм музыкаға болған қатнасымызды түпкиликли өзгертип жиберетуғын буннан да көбирек инновациялық жасалма интеллект қолланыўларын күтиўимиз мүмкин.

1. Музыканың элементар теориясының тийкарлары. Музыка хэм жасалма

интеллектиң өз ара байланысын түсиниў ушын музыканың тийкарғы курамлық бөлеклерин қарап шығыў әҳмийетли:

- Сес: Бул музыкалық аңлатыўдың тийкары болып, вибрациялар арқалы анықланады. Хәр бир сес белгили бир бийиклик (жийилик), қаттылық (амплитуда) хәм тембрге ийе болады.

- Саз: Бул хәр қыйлы бийикликтеги сеслердиң избе-излиги болып, пүтин бир көринис сыпатында қабыл етиледі. Сазлар бийиклиги хәм узақлығы өзгеретуғын ноталар тийкарында қәлиплеседи.

- Ритм: Сеслерди ўақыт бойынша шөлкемлестириў, оған тек ғана сеслердиң даўамлылығы емес, ал үзиліслер де киреди. Ритм музыкалық шығарманың дүзилісин белгилейди.

- Гармония: Бир ўақытта жаңлайтуғын сеслердиң бирлесийи, аккордлар хәм прогрессияларды пайда етеди. Үнлеслик музыкалық шығарманы байытып, оны және де тәсирли етеди.

✓ 1. Музыканың элементар теориясы - нота үлгилери. а) Интерваллар; Эпиўайы интерваллар 1-мысал. Математика. Кодты нускалаў

C - D → үлкен секунда;

C - E → үлкен терция.

C - F → таза кварта;

C - G → таза квинта;

Нота жазыўы:

математика

Кодты нускалаў

C—D

C—E

C—F

C—G

б) Лад хәм тонлық.

2-мысал: C-dur хәм A-moll.

математика

Кодты нускалаў

C D E F G A B C (C-dur)

A B C D E F G A (A-moll).

Эпиўайы нота үлгиси:

Кодты нускалаў

(C-dur гаммасы көтерілиўши хәм төменлеўши).

(A-moll тәбийий гамма).

✓ 2. Музыка теориясында жасалма интеллект. Жасалма интеллект әллекашан музыканы жаратыў, талқылаў хәм үйретиўге жәрдем бермекте. Төменде бул элементар теория дәрежесинде қалай қолланылыўына мысаллар келтирилген.

а) Гамма хәм аккордларды пайда етиў;

Жасалма интеллект сораў тийкарында гамма ямаса аккорд пайда етиўи мүмкин.

Пайда етиў үлгиси:

Сораў: C-dur гаммасын пайда етип, эпиўайы аккордларды таңлаң. Жасалма интеллект жуўабы: C-dur гаммасы:

C - D - E - F - G - A - B - C

Басқышларда үшсеслик:

C - E - G (C)

D - F - A (Dm)

E - G - B (Em)

F - A - C (F)

G - B - D (G)

A - C - E (Am)

B - D - F (Bdim)

✓б) ритмикалық сүүретлерди анализлеў.

Жасалма интеллект ритми сүүретлерди таныды хәм түсиндирип бере алады. Үлги:

Нота үлгиси:

| ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪♪ ♪♪ ♪♪ | ♪ ♪♪ ♪ |

Жасалма интеллект анализ:

Биринши такт 4 шереклик.

Екинши такт - 8 лик, топланған.

Үшинши такт - синкопа элементлери менен (шеректен кейинги сегизинши).

3. Музыка теориясын үйрениўде ЖИ перспективалары Интерактив оқытыў: Жасалма интеллект оқыўшының қәтелерин (мысалы, надурьс курылған интерваллар) есапқа алған халда оқытады. Жеке тапсырмаларды дәретиў: Оқыўшының дәрежесине сай мысаллар. Кери байланыс: диктант, гармониялық анализлер хәм намаларды тексерий. Ноталарды қайта ислеў (ОМР): Ноталарды сканерлейсиз – Жасалма интеллект оларды таныды хәм анализлейди. Сес синтези: Жасалма интеллект сиз жазған нәрсени қәлеген стильде ойнап береді. Сабақ яки презентация ушин идея.

Тема: Интерваллар, гаммалар хәм ритмлерди изертлеўде жасалма интеллект қандай жәрдем бериўи мүмкин?

Мазмуны: Нота үлгилери (C-dur, интерваллар, ритм). Жасалма интеллект аккордларын пайда етиўге мысаллар. "Сабақлық хәм Жасалма интеллект" салыстырмасы. (мысалы, MuseNet, AIVA ямаса жасалма интеллект жәрдемшиси бар Flat.io сайты арқалы)

2. Музыка тараўында жасалма интеллект Жасалма интеллекттиң мүмкиншиликлери өсийи менен биз музыканы дәретиў хәм қабыллаўда жаңа усылларды көрип атырмыз:

2.1. Музыка дәретиў. Жасалма интеллект үлкен көлемдеги мағлыўматларды анализлеў

арқалы оригинал музыка дөрете алады. OpenAI MuseNet хэм Google Magenta сыяқлы платформалар белгили композиторлардың шығармаларынан үйреніп, хэр түрлі жанрларда композициялар жаратыў мүмкиншилигине ийе болады. Бундай системалар музыкантларға дөретиўшилик процесинде жәрдем беріп, оларға күтилмеген идеялар хэм мелодиялық жүрислерди усыныўы мүмкин.

2.2 Аранжировка хэм қайта ислеў. Жасалма интеллект кураллары музыкалық шығармаларды автоматлы түрде аранжировкалай алады. Олар шаўқымды азайтыў хэм хэр түрлі аудио эффектлерди қолланыў арқалы жазыўлардың сапасын жақсылаўға уқыплы болып, музыканы жаратыў процесин кең аудитория ушын қолайлы етеди.

2.3 Музыка анализи. Жасалма интеллекттин музыкалық шығармаларды таллаў қәбилети дыққатқа ылайық. Бундай анализаторлар үлгилер хэм структураларды анықлаўы, шығармалардың эмоционаллық мазмунын бахалаўы мүмкин. Бул сазенделерге өз композицияларында қайсы элементлер жақсы ислейтуғынлығын түсиниў имканиятын береді.

2.4 Интерактив қосымшалар. Жасалма интеллект тийкарында интерактив қосымшалардың пайда болыўы пайдаланыўшылар ушын жаңа имканиятларды ашты. Бул платформалар адамларға музыка менен байланысыў, өз намалары хэм аранжировкаларын жаратыў имканиятын береді, бул болса композиция жаратыў процесин қызықлы жумысқа айландырады.

2.5 Жекелестириў. Жасалма интеллект пайдаланыўшыларға музыка бойынша усыныслар беріў арқалы олардың қәлеўлерин

үйрениўи мүмкин. Бул тек ғана пайдаланыўшы тәжірийбесин жақсылап қоймастан, ал жаңа жанрлар хэм атқарыўшыларды ашыўға да жәрдем береді.

3. Машқалалар хэм шақырықлар. арлық абзаллықларына қарамастан, музыкада жасалма интеллекттен пайдаланыў бир қанша машқалаларды келтирип шығарады:

- Авторлық хэм хуқықлар: Авторлық пенен байланыслы мәселелер музыка жасалма интеллект жәрдемінде жаратылғанда әҳмийетли болады. Алгоритм ислеп шығыўшы ма, пайдаланыўшы ма ямаса жасалма интеллекттин өзи ме, ким автор болып есапланады?

- Дөретиўшилик: жасалма интеллект ҳақыйқый дөретиўшилик қәбилетине ийе ме ямаса оның жумысы тек мағлыўматларды анализлеў нәтийжеси ме? Ол инсан музыкасына тән болған эмоционаллық тереңликти қайта жарата ала ма?

- Эмоциялар: Жасалма интеллект музыкада ҳақыйқый сезимлерди жеткере ала ма? Алгоритмлер музыкантлар өз шығармаларына қоятуғын сезимлердин тереңлигин аңлай ала ма? Солай етип, музыканың элементар теориясы хэм жасалма интеллект интеграциясы дөретиўшилик хэм таллаў ушын жаңа имканиятларды усынады. Музыка тараўының келешеги инсан хэм машина бирге ислесиўи менен анықланыўы мүмкин, бунда жасалма интеллект музыкантлар хэм изертлеўшилерге жаңа шеклерди ашыўда жәрдем береді. Сондай-ақ технологиялардың раўажланыўын бақлап барып, көркем өнер, бәринен бурын, өзін-өзи көрсетиў имканияты екенлигин умытпаўымыз керек. Жаңа идеялар хэм технологияларға ашықлық биз билген музыканы өзгертиўши инновацияларға алып келиўи мүмкин.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Handbook of Artificial Intelligence for Music: Foundations, Advanced Approaches, and Developments for Creativity (ред. Eduardo Reck Miranda, Springer, 2021) — *Jasalma intellekt hám muzika boyynsha keń maǵlwmatnama: muzikalıq intellekti qalay modellestiriw, muzikanı simvolikalıq kórsetiw, algoritmlik kompoziciya haqqındaǵı baplardı óz ishine aladı.* [SpringerLink+2library.usi.edu+2](https://www.springerlink.com)

2. Mathematical Music: From Antiquity to Music AI (Nikita Braguinski, Routledge/Focal Press, 2022) — *Muzika, matematika hám zamanagóy jasalma intellekt kóz-qaraslardıń baylanısları úyrenetuǵın kitap. "Elementar muzika teoriiyası"n algoritmlik hám jasalma intellekt kóz-qarasları menen baylanıstırıwǵa járdem beredi.* [routledge.com](https://www.routledge.com)

3. The Future of Music: Towards a Computational Musical Theory of Everything (Guerino Mazzola и др., Springer, 2020) — *Muzika teoriiyasın formalizaciyalaw imkaniyatları hám oniń jasalma intellekt penen óz-ara tásiiri haqqındaǵı kitap.* [SpringerLink](https://www.springerlink.com)

4. Deep and Shallow Machine Learning in Music and Audio (Shlomo Dubnov & Ross Greer, Routledge, 2024) — *Signal teoriyaları, simvolikalıq muzika kórinisleri hám jasalma intellekt / mashina*

úyreniwın baylanıstırıwshı texnikalıq kitap. Maqalanıń "Jasalma intellekt muzıka elementlerin qalay úsinetuǵını" haqqındaǵı bólimi ushın paydalı bolıwı múmkin. [routledge.com+1](https://routledge.com)

5. The AI Music Problem: Why Machine Learning Conflicts With Musical Creativity (Christopher W. White, Routledge, 2025) — *Mashinalıq úyreniwdi muzıkada qollanıw mashqalaların, sonıń ishinde, muzıka teoriyası, dúzilisi, kompoziciyası hám ne ushın jasalma intellekt qıyınshılıqlarǵa dus keletuǵınluǵın úyrenetuǵın eń sońǵı kitap.* [routledge.com+1](https://routledge.com)

6. Artificial Intelligence and Music Ecosystem (Martin Clancy (ред.), Taylor & Francis/Routledge, предполагается издание 2026) — *Muzıkadaǵı jasalma intellekt haqqında pánler aralıq jıyındı: teoriya, praktika hám etika. Bul jıyındı ulıwma kontekst bólimi ushın derek bolıwı múmkin.*

7. Lupker, J. A. T., & Turkel, W. J. (2021). Music Theory, the Missing Link Between Music-Related Big Data and Artificial Intelligence. *Digital Humanities Quarterly*, 15(1). digitalhumanities.org. *Muzıka teoriyası jasalma intellekt algoritmlik jantasıwların qalay kúsheytiwi múmkinligin úyreniw - misalı, lad/klyuchtı anıqlaw máseleleri ushın.*

РЕЗЮМЕ. Мақалада жасалма интеллект (АИ) тийкарғы факторға айланады, музыканың элементар теориясы музыка тилинің тийкарлары - ноталар, интерваллар, ритм, лад, тоналлық, аккордлар хәм элементар форманы қамтып алады. Бүгинги күнде технологиялардың, атап айтқанда, жасалма интеллекттің раўажланыўы бул тийкарларды үйрениў хәм әмелиятта қолланыўда жаңа перспективаларды ашпақта. АИ әллекашан музыкалық мысалларды жаратыўда, ноталарды автоматикалық түрде таллаўда, аккордларды дүзиўде хәм хәттеки интерактив оқытыў платформаларын жаратыўда қолланылмақта. Ол тапсырмаларды оқыўшының дәрежесине сәйкеслендирип бере алады, соль ўақыттың өзінде оған мүнәсибет билдиреди, қәтелерди анықлайды хәм индивидуал раўажланыў жолларын усынады. Бул теорияны үйрениўди және де қолайлы, көргизбели хәм жекелестирилген етеди. Буннан тысқары, АИ дәретиўши шерик сыпатында баслап атырған музыкантлар хәм оқытыўшыларға хәр қыйлы усыллардағы шынығыўлар, ритм сүүретлери хәм әпиўайы намаларды жаратыўда жәрдем бериўи мүмкин. Сондай-ақ, аралықтан билим алыў хәм музыканы өз бетинше үйрениў имканиятларын кеңейтеди. Солай етип, жасалма интеллекттің музыканың элементар теориясы тараўына интеграцияланыўы музыка билимлендириўин модернизациялаўға, оны және де нәтийжели, қызықлы хәм кең көлемдеги билим алыўшылар ушын қолайлы етиўге хызмет етеди.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен искусственный интеллект (ИИ) становится ключевым фактором элементарная теория музыки охватывает основы музыкального языка — ноты, интервалы, ритм, лад, тональность, аккорды и элементарную форму. Сегодня развитие технологий, в частности искусственного интеллекта (ИИ), открывает новые перспективы в обучении и практическом применении этих основ. ИИ уже применяется в генерации музыкальных примеров, автоматическом анализе нот, построении аккордов и даже в создании интерактивных обучающих платформ. Он способен адаптировать задания под уровень ученика, мгновенно давать обратную связь, распознавать ошибки и предлагать индивидуальные пути развития. Это делает изучение теории более доступным, наглядным и персонализированным. Кроме того, ИИ может использоваться как творческий партнёр, помогая начинающим музыкантам и преподавателям генерировать упражнения, ритмические рисунки и простые мелодии в различных стилях. Он также расширяет возможности дистанционного обучения и самостоятельного изучения музыки. Таким образом, интеграция искусственного интеллекта в область элементарной теории музыки способствует модернизации музыкального образования, делает его более эффективным, интересным и доступным для широкого круга обучающихся.

SUMMARY. The article presents artificial intelligence (AI) as a key factor. Elementary music theory covers the basics of musical language—notes, intervals, rhythm, mode, tonality, chords, and elementary form. Today, the development of technology, particularly artificial intelligence (AI), is opening up new perspectives in the teaching and practical application of these fundamentals. AI is already being used to generate musical examples, automatically analyze notes, construct chords, and even create interactive learning platforms. It can adapt tasks to the student's level, provide instant feedback, recognize mistakes, and suggest individual paths for development. This makes learning theory more accessible, visual, and personalized. In addition, AI can be used as a creative partner, helping novice musicians and teachers generate exercises, rhythmic patterns, and simple melodies in various styles. It also expands the possibilities for distance learning and independent study of music. Thus, the integration of artificial intelligence into the

field of elementary music theory contributes to the modernization of music education, making it more effective, interesting, and accessible to a wide range of students.

QARAQALPAQ MILLIY MUZİKALARININ TÁRBIYALIQ ÁHMIYETI

Omarova Anar – oqıtıwshı

Shamurodova Madina Xolmurod qızı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanış sózler: muzıka, xalıq qosıqları, xalıq namaları, milliy qosıqlar, professional muzıka.

Ключевые слова: музыка, народные песни, национальные песни, профессиональная музыка.

Key words: music, folk songs, national songs, professional music.

Qaraqalpaq xalıq kompozitorlarınıń vokal dóretpeleri ádebiyat, súwretlew óneri, teatr kórkemóneri hám milliy mádeniyatımızdıń ajıralmas bir bólegi bolıp esaplanadı. Muzıka kórkem óner dóretywshiliginiń basqa túrlerden ayırmashılıǵı sonda, qaraqalpaq klassik ádebiyatı jazba túrinde yamasa kóshirme, yáki bolmasa awdarma túrinde bolsın, belgili dárejede sanlıqqa iye bolǵan bolsa, al muzıkada nota jazıw payda bolǵanǵa shekemgi dáwirdegi dóretpelerden guwa bolǵanday belgili baslı namalardıń tiykarǵı nusqasın yáki bolmasa kóshirmesin tabıw júdá qıyın. Ol baqsılardıń ustazdan shákirtke ótiw sıyaqlı yadlaw jolı arqalı jetip keldi.

Hár qıylı qıyınshılıq jaǵdaylarda rawajlanıp óz ruwxıy mirasların xalıqtıń tariyxıy turmısına baylanıslı muzıka sawatı bolıwına qaramastan quramalı namalardı dóretip qaldırǵanlıǵı ushın olardı xalıq kompozitorları dep atasaq qátelespybiz. Xalıq kompozitorlarınıń (baqsılar) házirge shekem bizge belgileri-Ǵarıpniyaz, Aqımbet, Muwsa, Súyew, Shernazar, Arzı, Juman hám.t.b. Olar dóretip qaldırǵan «Muwsa sen yarı», «Jıǵalım», «Demir donlı», «Muxalles» namalarınıń bir qansha túrleri, «Eshbay», «Dembermes», «Sanalı keldi», «Sárbinaz», «Ush top», «Xoja bala», «Mertewil», «Iranıy», «Sen yar qal endi», «Bozataw», «Kúnxoja», «Nalish», «Teke nalish», «Xoshım palwan» hám.t.b. qosıqlar. Saz namalarınan «Nama bası», «Aq ishek», «Serper», «Mın túmen», «Nar iydirgen», «Qaradáli», «Torgay naması», «Jarǵanat». «Qara jorǵa», «Shernazar naması», «Ziywarjan», «Ilme sultan» hám.t.b. nama hám sazlar qaraqalpaq awızeki professional muzıka fondına kiredi. Klassik namalardıń dóreliwdegi ózgeshelikleriniń biri, olar kóbinese klassik shayırlardıń (Kúnxoja, Ájiniyaz, Maqtumqulı, Berdaq, Ótesh hám.t.b.) shıǵarmalar tekstlerine hám xalıq dástanlarınıń tekstlerine (qaharmanlardıń quwanış, qayǵı, súyiniw háreketlerine) arnap baǵdarlamalıq

mazmunǵa jaqınlatıp dórelgen. Belgili izertlewshı alım, ilimpaz E.E.Romanovckaya bılay jazadı:

«Klassikalıq muzıkanıń xalıq namalarınan eń xarakterli ózgesheliklerinen biri, olar aruz formasındaǵı ádebiy tekstlerge, al xalıq qosıqları 7, 8, 11 buwınlı dinamikalıq ólshemlerge tiykarlanıp keledi». [2.B.79]

Qosıq qurılısınıń formaları aruz, barmaq hám erkin ólshemlerge baylanıslı usınday namalardıń dóreliw jaǵdayları qaraqalpaq muzıkasınıń dóreliw usıllarına kúta jaqın keledi. Ótkeni qaysı bir xalıqtıń milliy namasın alıp qarasaqta jay ólshemde qosıqlarda dórelmey, kóbinese quramalı formalarda: «Muxalles» namasınıń túrlerine, Ájiniyaz shayırdıń «Áy álip», «Shıqtı jan», «Kórmedim» qosıqlarına, Kúnxojanıń «El menen», Berdaqın «Boladursań» qosıǵına «Bes perde» namasınıń, «Muwsa sen yarı» namasına «Góruǵlı» dástanınan hám.t.b. qosıqlarǵa arnalıp keletuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Awızeki professional muzıka, milliy namalardan rawajlanǵan melodiya, forma jaǵınan quramalılıǵı hám atqarıwshılıq qıyınshılıǵı, ulıwma alǵanda specifikalıq ózgesheligi jaǵınan úlken pariq etip, atqarıwshıdan arnawlı qanıgelikti, sheberlikti talap etedi. Sonıń ushında xalıq qosıqların atqarǵanday qosıq ayıw uqıbı bar, sheber atqarıwshıdan úlken tayarlıqtı hám óz ústinde shınıǵıwdı, sheberlikti, vokallıq uqıplılıqtı talap etedi. Sonlıqtanda «Muwsa sen yarı», «Adınnan», «Xoja bala», «Kúnxoja» hám.t.b. namalardı áytewir gez kelgen baqsılar jaqsı atqara almaydı. Xalıq tili menen aytqanda «Duwtardıń qulaǵına búbil qondırǵan» eń ataqlı baqsılarda neshshe jıllar ustazlarǵa erip, shákirtlik mektepten ótkennen keyin ǵana atqarǵan. Olar talay jerde namalardıń iri qayırmasm alalmay, yaki súykimsiz shertip ustazların renjitipte júrgen.

Namalardı tolıq shertiwdiń qıyınshılıǵı jóninde xalıq naqıllarında: «Duwtar birde jeti jılda, birde qırıq jılda boysınadı, birde dártlige joldas» delingen. Bul xalıq tilindegi asıra siltegen

sózler bolǵan menen duwtar shertiw, ulıwma baqsıshılıq ónerin iyelewdegi múshkil isti kórsetiw arqalı turmıs haqıyqatlıǵın ańlatadı. Sonlıqtanda bulardı (baqsılardı) professional atqarıwshılar, al olardıń atqarǵan hám dóretken namaların awızeki professional muzıka dep ataymız. Bul termin burın qaraqalpaq muzıka mádeniyatında pútkilley qollanılmay keldi. Biraq bunday muzıkarlar qaraqalpaq xalqı arasında áyyemgi dáwirlerden berli jasap kiyatırǵanlıǵı da málim. Olar bir-biri menen aralasıp, janrlarǵa ajratılmay, ulıwma xalıqtıń milliy namaları degen termin menen júrgizip kelindi. Al, biz tuwısqan shıǵıs xalıqlarınıń muzıkasınıń izertleniw tájiriyelerine súyene otırıp hám de qaraqalpaq muzıkasınıń ózine tán specipikalıq ózgesheligi, atqarıwshılıq usılların tolıǵı menen názerde tutıp, «Qaraqalpaq awızeki professional muzıkası» degen termindı qollanıwdı maqul dep taptıq.[3]

Degen menen olardı xalıq qosıqlarınan bólek alıp qarawǵa bolmaydı. Olar xalıq qosıqları menen tıǵız baylanıslı bolıp, ondaǵı tradiciyalıq belgilerdi dawam ettirip, ósip rawajlandırıp kelgen. Qaraqalpaq klassikalıq muzıkanıń negizgi atqarıwshıları-ataqlı baqsılar, sázendeler bolǵanlıqtan, ol kóbinese improvizaciyalıq xarakterge iye. Bul tarawda eń tiykarǵı orındı ashılıq haqqındaǵı xalıq dástanları «Ǵárip ashıq», «Sayatxan-Xamra», «Húrliqa-Hámra», «Axmed-Yusup», «Góruǵlı», «Dáwletiyarbak», «Qırmandalı» hám.t.b. bolıp, olardı professional baqsılar atqarǵanda dástandaǵı nasriy-jay sózlerdi recitativli-deklamaciyalıq usıl menen atqarsa, al lirikalıq qosıqlardaǵı momentlerindeki batırlardıń dialog hám monologların duwtarǵa qosıp nama arqalı atqaradı. Sonlıqtanda qaraqalpaq muzıkasınıń bul túri óz ishine recitativli-deklamaciyalıq forma menen qosıq aytıw iskusstvosı ekewiniń birikpesi tiykarında dúziledi.

Qaraqalpaq awızeki professional muzıkası da, xalıq namaları sıyaqlı ózleriniń qurılısı jaǵınan eki toparǵa bólinedi. Birinshi toparǵa kiretuǵın namalar melodiyaqlıq jaqtan kútá jeńil, tez este qalatuǵın qısqa formada dúzilgen kelte namalardan ibarat. Professional muzıkanıń bul túrinde motivler aytqarlıqtay keń hám uzın bolmay, bir, eki júdá asıp ketse úsh motivten qurılıp keledi.

Ekinshi toparǵa kiretuǵın awızeki professional namalar bolsa dáslepki qaraǵanda melodiyaqlıq qurılısı jaǵınan keń hám rawajlanǵan melodiyaqlıq quramalı formada dúzilip keledi. Birinshi toparǵa awız eki professional namalarǵa: «Ayjamal», «Qáwender», «Igalay», «Jıǵalı», «Qonırat», «Náyleyin», «Ǵubaddin», «Nedaǵı», «Bozataw», «Muwsa», «Jaman shıǵanaq»,

«Paxay», «Nigarım», «Xansayat» hám.t.b. namalar kiredi.

Awızeki professional muzıkada qısqa namalar toparına kiretuǵın el arasında keńnen belgili bolıp kelgen namalardıń biri «Gelgeláy». Nama eki periodlı muzıkaqlıq formada bolıp, ol negizgi bir motivtiń variaciyaqlıq túrde rawajlanıw arqalı dúzilgen. Namanıń dáslepki bólimi belgili motivtiń eki ret tákirarlanıp keliwi arqalı baslanadı. Bul motivtiń ózin eki bólimli muzıkaqlıq frazadan quralǵan desek boladı. Onıń dáslepki bólimi tómenen birme-bir zánǵilep, gamma tárizli kvinta intervalına shekem joqarı kóterilip, sońınan ol bir jerde “tepsinip”, turıp qalǵan sıyaqlı az ǵana irkilip, onnan keyin taǵı da bir ton joqarı kóterilip barıp sońınan kem-kemnen jáne tómen túседi. Onıń «Galgalay», «Aygalay» sózleri arqalı aytılatuǵın bólimlerde motivtiń boyawı qoyıwlasıp, oǵan on altılıq sesler hám triollar qosılıp shıyratılıp baradı. Usı táqılette motiv eki ret tákirarlanadı da, izinen oktavaǵa sekirtpe jasaw arqalı onıń ekinshi bólimi baslanadı. Bul bólimniń motivi dáslepki motivtiń varianta esaplanıp, onıń ayırmaslıǵı tek negizgi motivtiń tómenen joqarı qaray kvintaǵa shekem kóterile baslaǵan bólimi (birinshi takt) bul jerde túsip qalǵan. Sonnan keyingi dawam etetuǵın bólegi sol qálpinde qalıp, biraq ol bir ton joqarı berilgen. Bul bóleginde motiv ekinshi ret tákirarlanǵan da, dáslepki baslanardaǵı qáddine túsip, taǵı bir ret tákirarlanıp barıp tamamlanadı. [4.90-91] Qaraqalpaq awızeki professional muzıkasında óziniń melodiyaqlıq kórkemliginiń kúshliligi jaǵınan ayırıqsha orın iyeleytuǵın, atqarıwshıdan dawıs ırǵaqların sheber qollanıp, kútá keń dem menen atqarıwdı talap etetuǵın namalardıń biri «Dembermes». Namanıń ulıwma xarakteri shegine jetken kóterinkilikti, ruxlanıwshılıq hám maqtanısh sezimlerin esletedi. Onıń «Dembermes» dep atalıwınıń ozi de biykarǵa ayılmay, bastan ayaq háreketli túrde vals tempinde rawajlanıp bara beretuǵın kúshin tutqan bolıwı itimal.

«Dembermes» quramalı úsh epizodtan dúzilip, onıń hár epizodi tematikalıq jaqtan bir-birine uqsamaǵan materiallardan quralıp, olardıń keyingi motivleri óz-ara baylanıslı keledi. Namanıń hár epizodi tórt motivten quralıp, onıń dáslepki negizgi motivtiń variantlanıp keliwinen ibarat bolıp, al tórtinshisi jańa motivten dúzilgen.

Namanıń melodiyaqlıq qurılısınıń eń qızıqlı jeri sonda dáslepki motivler periodlı túrde dúzilip, olardıń hár qaysısı teńdey tórt taktten quralǵan bolsa, al tórtinshi motiv dáslepki eki epizodta 19-29 taktli melodiyaqlıq qurılıstıń bir demde uzaq waqıtqa shekem dawam etip keledi,

úshinshi epizodta ol onnan da kóbirek (onda melodiya hq aylanba bir demde 32 takt dawamında) sozilip keledi: «Dembermes» qosıgında epizodlar barǵan sayın hawijge minip, joqarı órlep baradı da, keyingi juwmaqlawshı bóliminde taǵıda páseńlep dáslepki qáddine túsedı.

«Dembermes» naması qońsılas ózbek hám túrkmen xalıqları arasında da keń taralǵan. Ekinshi toparǵa kiretuǵın awızeki professional namalarǵa: «Ala qayıs», «Adıńnan», «Eshbay»,

«Dardıńnen», «Qoshades», «Muxalles» namasınıń túrleri, «Gór qız», «Sanalı keldi», «Saltıq», «Sárbınaz», «Muwsa sen yarı», «Jeti asırım», «Xoja bala», «Idiris», «Úshtop», «Gúlpaq», «Mertewil», «Sáwdigim», «Qoshım palwan», «Kemine», «Qaradáli», «Tarlan», «Demirdonlı», «Kepter», «Xojabaǵman», «Tábriz», «Sayqalı nalısh», «Nalısh», «Kelte nalısh», «Teke nalısh», «Láy-láy», «Azizim», «Perizat», «Ániypa», «Qızlar úyge kir», «Bes perde», «Ílǵal», «Keńes», «Nedaǵı dos» hám.t.b. namalardı aytıwǵa boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q.Ayımbetov “Xalıq danalıǵı” 1988-j.
2. Q.Maǵsetov “Qaraqalpaq jıraw, baqsıları” 1983-j
3. Á.Xalimov “Qaraqalpaq xalıq qosıqları” 1959-j
4. Q.Maǵsetov “Qaraqalpaq xalıqınń kórkem awızeki dóretpeleri” 1996-j
5. Q.Ayımbetov “Xalıq danlıǵı” Nókis.Qaraqalpaqstan,1988 j. 492-bet.
6. Akbarov I.A. “Qaraqalpaq xalıq namaları” T.1959-j.

REZYUME. Biz bul maqalamızda qaraqalpaq muzıka kórkem-óneriniń tıp saǵası bolǵan xalıq qosıqlarınıń, namalarınń hám professional muzıkanıń payda bolıw, dóreliw hám qalıplesiw tariyxın analizlewge háreket ettik.

РЕЗЮМЕ. В этой статье мы попытались проанализировать историю возникновения, создания и становления народных песен, наигрышей и профессиональной музыки, являющихся коренным источником Каракалпакского музыкального искусства.

SUMMARY. In this article, we have tried to analyze the history of the emergence, creation and formation of folk songs, plays and professional music, which are the root source of the Karakalpak musical art.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ АЛТЫН ҒӘЗИЙНЕСИ

Бахыт Пиязова – оқытыўшы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: халқ педагогикаси, достонлар, эртақлар, мақоллар, афсоналар, инсонпарварлик, миллий қадирят, ибо, ватанга содиқлик, ваьдага вафолилик.

Ключевые слова: народная педагогика, эпос, сказки, пословицы-поговорки, притчи и легенды, человечность, национальные традиции, скромность, уважение, широта души, преданность родине и слову.

Key words: public pedagogics, epos, fairy tales, proverbs and sayings tongue-twisters, decentness and legends, humanity, national traditions, modesty, respect width of the soul, devotion to native land and word.

Дәстүрлер, үрп-әдетлер, салт-сана жәмийеттеги социаллық қатламлардың түрлерин, мәдениеттің дәрежесин көрсетиўи менен бирге тәрбияның да тийкарғы куралларын, адамларды жәмийетлик қадағалаўдың хәм бириктириўдиң әхмийетли формасын да көрсетеди.

Дәстүр дегенимиз хаслында әўладтан-әўладқа жеткерилетуғын үрп-әдет, улыўмалық тәртип, әдеп-икрамлылық нормасы болып есапланады. Усындай миллий мәнаўий мийрасларымыздың үлгилериниң бири нақыл-мақаллар инсаниятты бахытлы, меҳир-

мириўбетли, хўжданлы, парасатлы етип туўры жолға бағдарлаўда әхмийети уллы, халықтың әсирлер бойы бай өмир тәжирийбесинен пайда болған халық арасындағы данышпан адамлар тәрпинен оғада қысқа хәм көркем етип дөретилген сөз маржанлары болып табылады. Нақыл-мақаллар жүдә ерте дәўирлерде-ақ еле китап, қағаз жазыў болмаған заманларда өзиниң даналық мазмуны менен адамларға туўры жол хәм оннан бахыт табыўға силтеген мәнаўий куралы болып табылады. Хәр бир инсан жәмийетлик мораль қағыйдаларын тутса, парасатлы, түсимпаз, мийзамкеш,

көргенли болса ол адам әлбетте, өмірден өз орнын таба алыуы, бахытлы болуы мүмкін. Инсанды тәрбиялы, ақыл-парасатлы хәм бахыт формуласын таба алыуына жол көрсетіуші рууый дәрек нақыл-мақаллар болып табылады. Мәселен: «Ашыу душпан – ақыл дос», «Суу көрмей етик шешпе», «Шешинген суудан тайынбас», «Қайтып келер есикти қатты жаппа», «Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады», «Аузың қанға толсада, душпанның алдына төкпе» хәм т.б. нақыл-мақалларда инсанды мәниуй жетикликке тәрбиялауығынында көринеди.

Қарақалпақ халық педагогикасында ата-бабаларымыздың басып өткен қыйын дәуірлері, бир-биреудің ауыр күнінде сүйесіудей пазыйлеттері арқалы жеңіп өтіулері хәм өмірде өз жолын аңсат табыуында дослық, адамгершилик қәсийеттері, бир-биреуге болған сыйласықтың зәрүр екенлігін итибарға алып келген. «Мусылманшылықтың тийкаргы әхмийеті оның адамгершилігінде. Ал адамларды байланыстыруышы дерек оларға тән болған адамгершилікте. Демек, адамлар жәмийет болып жасауы тийис болған инсаният түркимине кирер екен, олар өз-ара тынышлық татыулықта жасауы тийис деген қағыйда ислам дининің баслы идеясы болып есапланады». [1:26]

Көркем әдебияттың жанрларға хәзиргидей болып бөлинуі узақ дәуірлерді өз ишине алады. Синкретикалық көркем өнер ең ески жанр болып, қарақалпақ фольклорында сақланып келген. Қарақалпақ фольклорын жанрлық жақтан классификациялағанда мотивке тән сюжет, композиция, яғный саз, сөз, хәрекетлердің өзине тән туума ырғақлары менен бир-биринен ажыралып туратуғынын көриуимізге болады. Қарақалпақ халқының салт-дәстүр жырларында да бахытлы болуға шақыратуғын идеялар жәмленген болып, халықтың турмысында, күнделікли өмір тиришилігінде, той-мерекелерде әхмийетли орын ийелейди. Салт-дәстүр жырлары өзинің атқаратуғын хызметі, турмыста қолланылуы өзгешеликтері менен халық қосықларынан

ажралады. Салт-дәстүр жырларының тәрбиялық әхмийеті оғада күшли болып, хәр бир инсанды бахытлы болуға шақыруышы, өмірде сүрникпей тууры жолды таңлауға бағдарлауын биз күнделікли турмыстан да аңлаймыз. Мәселен, «Беташар» дың киреспесіндегі айтылатуғын нәсият қатарлар тек таза келинге тийисли болмай, ол көпшиликте де жақсы инсан болуға шақырады. Бул нәсият мазмунындағы беташар дәстүрі келиншектің бахытлы болуға шақыруышы өмірлик қубылыстардың, турмыстың барлық заңлы қақыйдалар жыйындысы болып табылады. Халық беташардың күши менен өз әуладларын адамгершилікке, дослыққа, сабырлылыққа, мийнет сүйиушилікке тәрбиялаған.

Хәзирги уақытта ескиден киятырған үрп-әдет дәстүрлерге, халық ырымлары, салт-дәстүр жырлары, ертеклерге, улыума халықтың көркем ауызеки дәретпелерине жаңа көз-қараста болуымыз өз-өзинен пайда болған қубылыс. Себеби елимизде пайда болған жаңа жәмийетлик, миллий мәнауй көз-қарастың жүзеге келиуі, халықлардың мәдени мийрасларына, миллий өзгешелигине ески рууый қәдириятларды қайта тиклеуине хәрекет етиуі усы нәрселерді қолға алыуға түрткі болды. Сондай-ақ, халық ертектері балаларды жақсы ислерге, жақсылыққа, мийнетке хәм оннан бахыт табуға жол силтейтуғын рууый азық болатуғын әхмийеті мәнауй қурал болып табылады. Ертектердің мазмунына, идеясына, композициялық қурылысына қарай оның басланыуы, уақыяның рауажланыуы яғный шийеленисиуі, шешилиуінде жуумақты күтип отырасаң. Хәр бир ертектің өзине тән өзгешеликтері бар. Ертектерді айтыушылар жеке өзинің талантына, сөз сөйлеу шеберлігине қарап хәр қыйлы баслап, хәр қыйлы айтып, хәр қыйлы муқамда тамамлаған. Көбинше «Бурынғы өткен заманда, сол заманның қәдимінде» деп баслайтуғын болған.

Жуумақлағанда да «Әне усылай мурад-мақсетине жетеди» яки «бахытлы болыпты» дегендей сөзлер қолланылған.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Қарақалпақ этнопедагогикасы (Педагогикалық институттың талабалары ушын оқыу қолланба). –Нөкис: «Билим», 2010, 26, 49,50-б.
2. Ахметов С, Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлигі. Нөкис «Билим». 1992.
3. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. «Мектеп» Алматы. 1973.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. «Қарақалпақстан» Нөкис. 1971.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада бугунги куннинг долзарб масалалари-инсонийлик фазилатлари ҳақида айтилган. Бунда бугунги кун ёшларидаги дўстлик, инсонпарварлик ҳислатларини шакллантирадиган фикрлар келтирилган. Мақолада халқ оғзаки ижоди намуналаридан фойдаланилган. Миллий кадриятлар, ота-бобалар тарбияси ҳақида фикрлар айтилган. Мақолада ёшлар тарбияси учун зарур тарбиявий ҳислатларни шакллантирадиган ҳаётий мисоллар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об одной из актуальных проблем сегодняшнего дня- о человечности. В ней поднимаются вопросы формирования у молодёжи таких качеств как дружба и человечность. В статье используются образцы устного народного творчества. Высказываются мнения о воспитании наших предков, о национальных ценностях. Приводятся примеры из жизни имеющие учебно-воспитательную ценность в формировании нравственности у молодёжи.

SUMMARY. The article deal with one of the actual issues today humanity. The article is said about one of the most important problems of humanities. There are discussed such questions as forming friendship and humanity in the upbringing of youth. The author used the samples of folklore and quoted the ideas of our ancestors about education and national values. The examples from real life have educational value for the youth in the formation of morality.

MIZANSSENA: THE ART AND SCIENCE OF STAGING IN THEATRE

Nazira Primbetova – docent

Nukus branch of the Institute of Arts and culture of Uzbekistan

Tayanch soʻzlar: mizanscena, teatr ishi, aktyor joylashuvi, bloklash, set dizayni, rejissyorlik koʻrinishi, hissiy rezonans, tomoshabinlar ishtiroki, madaniy istiqbollari.

Ключевые слова: мизансцена, театральная постановка, размещение актеров, блокинг, сценография, режиссерское видение, эмоциональный резонанс, вовлечение аудитории, культурные перспективы.

Key words: mizanssena, theatre production, actor placement, blocking, set design, directorial vision, emotional resonance, audience engagement, cultural perspectives.

Mizanssena, as a fundamental element of theatrical production, involves the careful orchestration of actors, props, lighting, and other scenic elements on the stage. This process is not merely about the physical arrangement of components; rather, it is an artful and intentional endeavor that influences the audience's perception, emotional engagement, and understanding of the performance. Historical Roots. The origins of mizanssena can be traced back to ancient Greek theatre, where the positioning of actors and chorus members played a crucial role in the delivery of the narrative. Over the centuries, various theatrical traditions have refined and expanded upon these principles, with the Renaissance and later movements contributing to the development of elaborate stage designs and intricate blocking techniques. Components of Mizanssena. a. Actor Placement: The spatial arrangement of actors on stage is a critical aspect of mizanssena. The director's decisions regarding actor positions can convey power dynamics, relationships, and emotional nuances that enhance the overall impact of the performance. b. Movement and Blocking: Mizanssena involves the choreography of actor movements, commonly referred to as blocking. The director, in

collaboration with the choreographer, determines the path and tempo of actors' movements, contributing to the seamless flow of the narrative. c. Set Design: Mizanssena extends to the design and arrangement of the stage itself, encompassing set elements, furniture, and props. These visual elements not only provide context but also serve as symbols that reinforce the underlying themes of the production. Mizanssena in Contemporary Theatre. In the modern era, advancements in technology have expanded the possibilities of mizanssena. Projection mapping, virtual sets, and innovative lighting techniques contribute to a heightened sensory experience for the audience. However, the essence of mizanssena remains rooted in the director's ability to manipulate the physical and visual elements of the stage to evoke a desired emotional response. Ideological Significance. Beyond its technical aspects, mizanssena plays a pivotal role in conveying the ideological themes of a theatrical work. The intentional arrangement of actors and elements on stage serves as a powerful tool for directors to communicate deeper meanings, social commentary, and cultural context. [1.317] In conclusion, mizanssena stands as a dynamic and indispensable facet of theatrical production. From

its historical origins to its contemporary applications, the art and science of placing, moving, and changing actors on stage contribute significantly to the overall impact and success of a theatrical performance. As theatre continues to evolve, mizanssena remains a powerful tool for directors to engage and captivate audiences while conveying rich and complex narratives. Directorial Vision and Mizanssena. The director's vision is paramount in shaping the mizanssena of a production. Through a keen understanding of the script, characters, and overarching themes, the director employs mizanssena to translate ideas into visual and spatial arrangements. This collaboration of artistic vision and technical execution ensures a cohesive and impactful presentation on stage. Emotional Resonance and Audience Engagement. Mizanssena serves as a conduit for emotional resonance, forging a connection between the performers and the audience.

Thoughtful actor placement and movement can evoke empathy, tension, or catharsis, fostering a more profound and memorable theatrical experience. In this way, mizanssena becomes a silent storyteller, influencing the audience's emotional journey throughout the performance. Training and Skill Development: Proficiency in mizanssena requires a combination of theoretical knowledge and practical skills. Actors, directors, and stage designers undergo training to understand the principles of spatial dynamics, movement, and the psychological impact of staging choices. Aspiring theatre professionals study the nuances of mizanssena to enhance their ability to contribute meaningfully to the collaborative process of production. Cultural and Global Perspectives. Mizanssena is not bound by cultural or geographical constraints; rather, it reflects a universal language of expression. Different theatrical traditions around the world incorporate unique mizanssena practices, showcasing the diversity of human storytelling. By studying and appreciating these varied approaches, theatre practitioners gain insights into the rich tapestry of global performance arts. [2.431] Challenges and Innovations. While mizanssena is a powerful tool, it comes with its set of challenges. Directors must navigate spatial constraints, technical limitations, and the need for innovation to keep pace with evolving audience expectations. The integration of technology, such as augmented reality and interactive sets, presents exciting possibilities for pushing the boundaries of mizanssena and redefining the theatrical experience. Future Directions: As theatre

continues to evolve, the future of mizanssena holds promising developments. Collaborations between traditional stagecraft and cutting-edge technologies are likely to redefine the boundaries of what is achievable on stage.

Moreover, interdisciplinary collaborations with fields such as psychology and neuroscience may deepen our understanding of the psychological impact of mizanssena on both performers and audiences. In essence, mizanssena emerges as a dynamic and evolving discipline within the theatrical arts. Its roots in history, contemporary applications, and potential future innovations underscore its pivotal role in shaping the language of theatre. As theatre practitioners continue to explore the intricate interplay of spatial arrangements, movement, and visual design, mizanssena remains at the forefront of theatrical expression, enriching the cultural tapestry of storytelling around the globe. [3.61]

Interdisciplinary Insights: Mizanssena, while firmly rooted in the realm of theatre, has also found resonance in interdisciplinary studies. Scholars from fields such as semiotics, psychology, and sociology have explored the symbolic and cultural dimensions embedded in mizanssena. Understanding how the visual and spatial elements of a performance influence audience perception provides valuable insights not only for theatre practitioners but also for those interested in the broader study of human communication and expression. Education and Pedagogy: The teaching of mizanssena is integral to the education of theatre professionals. Drama schools and academic institutions emphasize the importance of mizanssena in their curricula, ensuring that emerging artists gain a comprehensive understanding of its principles. Practical exercises, workshops, and hands-on experiences contribute to the development of the skills necessary to execute mizanssena effectively. [4.76] Collaboration and Communication. Effective communication among members of a production team is crucial for successful mizanssena. Directors collaborate with set designers, lighting designers, and costume designers to create a cohesive visual language that aligns with the directorial vision. This collaborative approach fosters a shared understanding of how each element contributes to the overall *mise en scène*, enhancing the unity and impact of the performance. [5.18] Adaptability in Different Genres. Mizanssena is a versatile concept that adapts to the unique demands of various theatrical genres. From the highly stylized and symbolic staging of avant-garde theatre to the

naturalistic settings of classical drama, directors utilize mizanssena to cater to the specific requirements of each production. This adaptability highlights the malleability and universal applicability of mizanssena as a theatrical tool.

Critical Reception and Analysis: Critics often engage in detailed analyses of mizanssena, assessing how directorial choices contribute to the overall success or failure of a production. The placement of actors, the use of space, and the coherence of visual elements are scrutinized to evaluate the effectiveness of the director's approach. Mizanssena, in this context, becomes a lens through which the artistic merit of a performance is evaluated. **Ethical Considerations:** Beyond its artistic and technical dimensions, mizanssena also raises ethical considerations.

Directors must navigate the responsible portrayal of sensitive topics, ensuring that staging choices align with ethical standards and cultural sensitivity. The impact of mizanssena on audience perceptions and attitudes underscores its potential influence in shaping societal perspectives.

In conclusion, mizanssena stands as a dynamic and multifaceted discipline within the broader landscape of theatre. Its evolution over time, adaptability to diverse genres, and impact on interdisciplinary studies underscore its significance in the world of performing arts. As theatre continues to push the boundaries of creativity and expression, mizanssena remains a central force, continually shaping the visual, emotional, and intellectual dimensions of the theatrical experience.

References

1. Brockett, O. G., & Hildy, F. J. (2007). *History of the Theatre*. Pearson.
2. Pavis, P. (1998). *Dictionary of the Theatre: Terms, Concepts, and Analysis*. University of Toronto Press.
3. Innes, C. (2008). *Avant-Garde Theatre: 1892-1992*. Routledge.
4. Meyerhold, V. (1969). *Meyerhold on Theatre*. Bloomsbury Methuen Drama.
5. Artaud, A. (1958). *The Theatre and Its Double*. Grove Press.

REZYUME. Mizanssena, fransuzcha “mise en scène” atamasidan olingan bo‘lib, teatr tomoshasi paytida aktyorlarni sahnaga qo‘yish, harakatlantirish va almashtirishning murakkab protseduralarini o‘z ichiga oladi. Teatr ijodining bu ko‘p qirrali jihati ishtirokchilar harakatlarini shakllantirishda, personajlar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashda, asarning g‘oyaviy yechimiga hissa qo‘shishda hal qiluvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu ilmiy maqolada mizanssenaning teatr sohasidagi chuqur ahamiyati, tarixiy ildizlari, zamonaviy qo‘llanilishi, ijodiy jarayondagi dinamik kuch sifatidagi o‘rni haqida ma’lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ. Мизансцена, происходящая от французского термина «mise en scène», охватывает сложную процедуру размещения, перемещения и смены актеров на сцене во время театрального представления. Этот многогранный аспект театрального производства служит основным инструментом в формировании действий участников, определении отношений между персонажами и содействии идеологическому разрешению работы. В этой научной статье исследуется глубокое значение мизансены в сфере театра, углубляясь в ее исторические корни, современные приложения и ее роль как динамической силы в творческом процессе.

SUMMARY. Mizanssena, derived from the French term "mise en scène," encompasses the intricate procedure of placing, moving, and changing actors on stage during a theatrical performance. This multifaceted aspect of theatre production serves as a pivotal tool in shaping the actions of participants, defining the relationships between characters, and contributing to the ideological resolution of the work. This scientific article explores the profound significance of mizanssena in the realm of theatre, delving into its historical roots, contemporary applications, and its role as a dynamic force in the creative process.

SAHNADA ZAMON QAHRAMONI

Pirmatov Sherzod Tursunovich – professor

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti, “Vokal” kafedrası

Tayanch so‘zlar: aktyor, an‘ana, ohang, rejisyor, ijodkor, ijro, maktab, zamon qahramoni.

Ключевые слова: актёр, традиция, мелодия, режиссёр, творец, исполнение, школа, герой нашего времени.

Key words: actor, tradition, melody, director, creator, performance, school, hero of our time.

O‘zbek teatrshunosligining buyuk namoyandaligidan biri, marhum ustozimiz, san‘atshunoslik fanlari doktori, professor Toshpo‘lat Tursunov esa o‘zining 1978 yili yozgan “Zamon, zamondosh, obraz va sahna” maqolasida “...Zamon bilan birga uning yaratuvchisi – zamondoshimiz o‘zgarib ketdi. U bundan o‘n yil, besh yil oldingi odam emas. Hayot va mehnat tarzi kun sayin boshqa izga ko‘chaypti...” [3.48] degan fikrlarni keng jamoatchilikka havola etgan edi.

Yuqorida keltirilgan iqtiboslardan ko‘rinib turibdiki zamonaviy qahramonning to‘laqonli obrazini yaratish har doim adabiyot, teatr va kino, boringki san‘atning barcha turlari oldiga qo‘yilgan eng dolzarb muammo bo‘lib kelgan. Hayot doimo o‘zgarishda, qahramonlik hamisha yangilanib turadi va har bir davr o‘z qahramonini yaratadi. Darhaqiqat, insoniyat tobora rivojlanib, takomil topib bormoqda. Ayniqsa, buyuk bobolarimizning azaliy orzusi va armoni bo‘lgan, nihoyat bugun bizning zamondoshimiz qo‘lga kiritgan Mustaqillik kishilarimizni ulkan marralarga chorlamoqda. Bugungi kun kishisi shu qadar shiddat bilan o‘tib, kamol topmoqdaki, endi zamonaviy qahramon mezonlari ham tobora zalvorli bo‘lib bormoqda. Shu o‘rinda yana bir qator savollar tug‘iladi: “Zamon qahramoni nuqsonsiz bo‘lishi shartmi? Oddiy inson ham qahramon bo‘la oladimi? Bosh qahramon ideal shaxs bo‘lishi kerakmi?” Bu savolga U.Normatov: “Ijobiy qahramon hech qanday andozani, retseptni tan olmaydi. Qahramon yaratishning usullari, yo‘llari beaded, bu borada hali kashf etilmagan imkoniyatlar behisob. Ijtimoiy qahramon g‘oyat xilma-xil bo‘laverishi mumkin, faqat birgina talabga javob bersa bas-u har qancha xilma-xil bo‘lsa ham, hammadan burun davr tipi bo‘lsin, davrning yetakchi, ilg‘or kuchlari mohiyatini o‘zida yorqin, betakror mujassam etsin”, - deb yozgan edi. [1.45] Yoki san‘atshunoslik fanlari doktori Sarvinoz Qodirovaning fikrlariga nazar tashlaylik. “Zamonaviylik asarning mazmuniga aylanishi kerak, - deydi olima. – Zamonaviy mavzudagi asar deganimizda, nafaqat hozirgi hayotimiz

haqida hikoya qiluvchi, balki uning muammolari, ziddiyatlarini haqqoniy ochib beruvchi asar tushuniladi, toki u yosh avlodni tarbiyalashda o‘z hissasini qo‘shsin”. [2.11-13]

Hozirgi kunda respublikamizda 37 teatr faoliyat yuritib kelmoqda. 2020-2025 yillar mavsumini oladigan bo‘lsak, teatrlarimizda turli janr, uslub va shakllarda sahnalashtirilgan 150 ga yaqin sahna asarlari tomoshabinlar e‘tiboriga havola etildi. Spektakllarning saviyasi, badiiylik mezonlari turli darajada. Teatrlarimiz repertuarlarini kuzatsak, farzand tarbiyasi, narkomaniya va OITS, terrorizm va diniy ekstremizm, odam savdosi kabi bir qator dolzarb mavzulardagi asarlar soni yetarli darajada ekanining guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Ayni kunlarda dramatik asarlar uchun keng qamrovli materiallar, mavzular istagancha topiladi. Agar bunday spektakllar yuksak saviyada sahnalashtirilsa, aktyorlar ijrosida voqea bo‘larli topilmalar qanchalik ko‘p bo‘lsa tomoshabin uchun shunchalik dilga yaqin va qadrli bo‘ladi. O‘z zamondoshlarining to‘laqonli obrazlarini yaratish esa har bir aktyorning eng yuksak orzularidan biri ekaniga shubha yo‘q.

Zamonaviy mavzulardagi asarlar tomoshabinlarni doimo o‘ziga jalb qiladi. Chunki har bir inson o‘z zamonasining dolzarb muammolari, zamondoshlari hayoti, faoliyati, orzu-umidlari aks etgan spektakllarda qisman o‘zlarini ko‘radilar, ularning intilishlarini tushunishlari osonroq kechadi. Shu sababli hozirgi kunimizning yutuqlari, kamchiliklari, ziddiyatlari bor bo‘yi bilan ko‘rsatib berilgan sahna asarlarida tomosha zallari doimo to‘liq bo‘layotgani quvonarli holdir.

Teatrlarimizni kuzatib, tahlil etilishi natijasida uning repertuarlarini ana shunday zamonimiz kishilariga ma‘naviy ozuqa beruvchi xilma-xil mavzulardagi asarlar bezab turganining guvohi bo‘lmoqdamiz. Ular ichida qay bir mavzu muhim, degan savollar ham bo‘lib turibdi. Albatta, har bir janr, uslub va mavzularni inkor etishga sabab yo‘q. Aksincha, ularning har biri o‘z tomoshabini, muxlisiga ega. Mustaqillik yillarida biz mutlaqo yangicha tuzumga qadam qo‘ydik.

O'zligimizni anglashimiz, istiqloqlning tom ma'nosini tushunib yetishimiz, o'z yo'limizni belgilab olishimiz oson kechmadi. Asrlar osha insonlar ongiga eng ezgu hislarni singdirishda teatr san'ati doimo yetakchi kuch, kuchli qurol bo'lib kelgan. Istiqloqlning ilk yillaridan boshlab davlatimizda bu ishga siyosatning bir bo'lagi sifatida qaralib kelinayotgani ham shundan. Milliy mafkurani shakllantirish, insonlar qalbiga ozodlik va hurlikning nashidasini singdirish uchun har bir fuqaro yuragida avvalo vatanparvarlik tuyg'usi bo'lishi, shu bilan birga yurt ravnaqi uchun tom ma'nodagi – ham tashqi jihatdan jismonan barkamol, sog'lom bo'lgan, ham ichki olami go'zal, yuksak bilim va tajribaga ega ziyoli insonlarning zarurligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir.

O'zbek Milliy akademik drama teatri bir necha o'n yilliklar davomida xalqning sevimli, yetakchi san'at dargohi va ma'naviyat ulashuvchi universitet sifatida o'zining alohida mavqeiga ega. Vatanparvarlik, fidoyilik, insonlarga ziyo tarqatish ideallari tashkil bo'lgan ilk davrlaridanoq ushbu dargohning yetakchi mavzularidan sanaladi. Bir asrlik tarixga ega bo'lgan san'at dargohining bugungi kun repertuarini bezab turgan spektakllarida ham vatani ishqida yonuvchi, insonlar manfaatini o'zirikidan ustun sanovchi, qalbi nur va ziyoga yo'g'rilgan **zamondosh qahramon**larning yorqin obrazlari mavjud. Ularning badiiylik va barkamollik darajalari esa turli darajada. Bunday izlanishlarda O'zbekiston xalq artisti Tesha Mo'minovning Jo'ra, aktrisa Shodiya To'xtayevaning Shabnam obrazlarini teatrning zamondosh qahramonning to'laqonli qiyofasini yaratish yo'lidagi yutuqlari deyish o'rinli. Shuningdek O'zbek Davlat drama teatrining "Ezgulik yo'li", "Muvozanat" spektakllaridagi Hoshim Arslonov gavdalandirgan Hokim va Yusuf, Muqimiy nomidagi O'zbek davlat musiqali teatrining "Garovdagi muhabbat" musiqali dramasiidagi Habibullo Ortiqov va Gulnoza Alimovalarning Samandar va Ona, Namangan viloyat musiqali drama teatrining "Bahor shamoli" dramasiidagi Nuriddin Ismoilov va Ravshanoy Rajabboyevalar yaratgan Sodiq va Shohista obrazlari ham o'zining badiiy saviyasi, ayniqsa aktyorlik ijrolari tufayli tezda jamoatchilik e'tiborini tortdi. Ish, izlanish bor joyda kamchiliklar ham bo'lishi tabiiy. Lekin ba'zi juz'iy kamchiliklarga qaramay bo'y ko'rsatayotgan natijalar, yutuqlar olib borilayotgan izlanishlarning besamar ketmayotganini ko'rsatib, ular tomoshabinlarga ma'naviy ozuqa beruvchi, namuna bo'la olarli zamondoshlarimizning bundan-da to'laqonli

obrazlari yaratilishiga zamin bo'lishiga ishonch uyg'otadi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov o'zining "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" asarida: "Ayni paytda teatr san'atimizda ham bugungi hayotimizni, zamonamiz qahramonlari qiyofasini har tomonlama chuqur ochib beradigan, tomoshabinni o'ziga tortadigan, ham dramaturgiya, ham rejissura nuqtai nazaridan badiiy yuksak asarlar, afsuski, kam ekanini tan olishimiz lozim. Aksincha, real haqiqatdan yiroq, odamga katta ma'naviy oziq bermaydigan asarlar bilan teatrlar kassasini to'ldirish holatlari ko'proq ko'zga tashlanmoqda.

Albatta, hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti talablarini ham inobatga olish kerak. Lekin yuksak badiiyat va haqqoniylik, ezgu maqsadlarga xizmat qilish ruhi bilan sug'orilgan asarlar yaratish - barcha san'at turlari kabi bu soha uchun ham asosiy mezon bo'lishi tabiiy. Bu maqsadga erishish uchun yosh va iste'dodli dramaturg va rejissyorlar, teatr aktyorlarini tarbiyalab voyaga yetkazish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi",- deydi. [3.144] Ha, shuni alohida ta'kidlash kerakki, hozirgi kunda teatrlarimizda zamonaviy qahramon yaratish uchun barcha shart - sharoit yetarli. Lekin nima uchun biz oxirgi yillarda mutaxassislarimiz ta'kidlaganidek mard, jasur, fidoyi ayni paytda oddiy insonlarning to'laqonli, realistik obrazlarini sahnada istaganimizdan ko'ra kamroq ko'ryapmiz, degan savol hammani birdek o'ylantiryapti. Shu o'rinda aytish kerakki, teatr jamoalarining barchasida zamonaviy qahramon yaratish yo'lidagi izlanishlari davom etmoqda. Bu yo'lda turli eksperimentlar ham qilindi. Lekin, nega bu izlanishlar o'zining yetarli samarasini bermayapti? Nazarimizda, biz istayotgan, teatrlarimiz izlayotgan zamonamiz qahramonlari avvalombor professional dramaturgiyamizda kam ko'rinyapti.

Teatrning professional dramaturgiyasiz yashay olmasligi oddiy haqiqat. Aytish kerakki, oxirgi yillar repertuarlarimizni kuzatsak, ularda yetuk yozuvchilarimiz, tajribali adiblarimiz nomlarini kam ko'ryapmiz. Bu borada O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist, O'zbekiston Yoshlari teatrining badiiy rahbari N.Abdurahmonovning quyidagi so'zlarini keltirish o'rinli. "Albatta, sahnamiz uchun yetuk zamondoshlarimiz qiyofasi zarur. Lekin bu ishga duch kelgan odam qo'l urib, o'rtamiyona asarlar ko'payishi xavfi borligini unutmasligimiz zarur. Yaxshi, baquvvat asarlar professional ijodkorlar hamkorligida yuzaga keladi. Demak, birinchi navbatda, yuksak malakali kadrlar, aktyorlar, dramaturglar

yetishtirish ishiga jiddiy e'tibor qaratish zarur". [4.1-5] Darhaqiqat, rejissyor fikrlari o'rinli. Zamondoshlarimizning to'laqonli obrazlarining dunyoga kelishida malakali aktyorlarni tarbiyalash asosiy, ta'kidlash joizki, eng muhim talablardan biridir. Shu sababli teatrlarimizga kadr tayyorlab beruvchi O'zbekiston Davlat san'at instituti bilimli, fikr doirasi keng, tafakkuri baland, iqtidorli va sahnada mehnat qilishni o'zining sharaflı burchi deb biluvchi fidoyi mutaxassislarni tarbiyalash ishiga bugungidan ham katta e'tibor qaratishi lozim. Shuningdek, malakali aktyor tarbiyalash ishida teatrlarning ham roli muhim. Aktyorlikni bitirgan yosh mutahassisni o'tadigan faoliyatlari jarayonida ularga imkoniyatlar eshigini ochib berish, ustoz aktyorlarga birlashtirish masalalari haqida ham bosh qotirish vaqti yetdi. Chunki, yosh mutahassisning to'rt yil davomida institut o'quv ustaxonalarida olgan bilimining o'zi uning malakali san'atkor darajasiga yetishiga kamlik qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda teatrlarimizda voqea bo'larli zalvorli ishlar, zamondoshlarimizning yorqin qiyofalarini aks ettirgan, ularning orzu-umidlari, intilishlari, yutuq va kamchiliklarini bor bo'yi bilan ko'rsatib beradigan spektakllar yaratildi va yaratilmoqda. Ana shunday qahramonlarning sahnalarimizda yanada ko'payishi uchun aktyorlarimizdan bir vaqtlar talab qilingan qat'iy intizom, yuksak

madaniyat va badiiy saviyani shakllantirish ham muhim omillardan biridir. Ko'pgina davlatlarda teatr san'ati o'zining o'rnini san'atning boshqa turlariga bo'shatib berayotgani, teatrlar soni tobora kamayib borayotgani, bosh vazifasi yuksak g'oyalar tarqatish bo'lgan bu san'at turi shou-biznes tomon og'ib borayotgan bir davrda O'zbekistonda mavjud bo'lgan barcha teatrlarning birortasi ham o'z ijodini to'xtatmay faoliyat yuritib kelayotgani kishini quvontiradi. Buning asosiy sabablarida biri hukumatimizning sohaga e'tibori va qo'llab-quvvatlayotganidir.

Ayni kunlarda har birimiz teatrlarimizdan zamonaviy mavzulardagi, yetuk zamonaviy qahramonlar aks etgan asarlarni kutishga haqlimiz. Lekin bu muammo faqat teatrni emas, balki butun jamoatchilikni. Shunday ekan, dramaturg, rejissyor, aktyor, rassom, bastakor, teatrshunos, san'at oliygohlari pedagoglari va teatr adabiy emakdoshlari, san'atga rahbar tashkilotlarning har biri o'z faoliyati bilan bu muammoning yechimiga o'z hissasini qo'shmog'i zarur. Buning uchun soha vakillarining barchasi birlashib, bir-biriga beg'araz yordam berishi, masalaning qanchalar dolzarb ekanini qalbdan his etishi maqsadga muvofiq. Ana shundagina teatrlarimiz sahnalarida fidoyi, vatanparvar, insoniy fazilatlarini o'zida mujassam etgan, kasbi va burchiga sadoqatli zamonaviy qahramonlarning badiiy barkamol obrazlari ko'payaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Normatov U. "Go'zallik olami" Toshkent 1974y. 45 - bet.
2. Qodirova S. "Zamonaviy mavzu va janr muammosi" // J. Teatr.-2004.-№2. 11-13-betlar.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. - T.:Ma'naviyat, 2008. 144 - bet.
4. Umarova G. Sahnada zamonaviy qahramon obrazi //Gaz.O'zbekiston adabiyoti va san'ati.- 2010. - №40.1-5 - betlar.
5. Ikromov H. Davr va teatr. – O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2009.-239 b.
6. Rahmonov M.R. Hamza teatri. Birinchi kitob (1914-1960 yillar). - T.: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2001.- 325 b.

REZYUME. Ushbu ilmiy maqolada zamon qahramoni kashf qilish muhim ahamiyatga ega ekanligi qayd etiladi. Shuningdek, bu borada erishayotgan yutuqlarimiz va kelgusida amalga oshirish zarur bulgan muammolar xususida to'xtalib o'tiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье отмечается важность выявления героя нашего времени. Кроме того, рассматриваются достижения, достигнутые в этом направлении, и проблемы, которые необходимо решить в будущем.

SUMMARY. This scientific article emphasizes the importance of discovering the hero of our time. It also discusses the achievements made in this field and the challenges that need to be addressed in the future.

O‘ZBEK MUSIQALI TEATRINING O‘ZIGA HOSLIGI

Muzaffar Pirmatov – dotsent

*O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti
“San‘atshunoslik va madaniyatshunoslik” kafedrası*

Tayanch so‘zlar: spektakl, an‘ana, ijod, ijro, rejessura.

Ключевые слова: спектакль, традиция, творчество, исполнение, режиссура.

Key words: performance, tradition, creativity, acting, directing.

Ming yilliklar davomida o‘zbek an‘anaviy teatri rivojlanib keldi. Musiqali teatr san‘atining ildizi antik davrlarga borib taqaluvchi an‘anaviy teatrimizdan oziq olib, o‘ziga xos uslubda shakllandi. Eron, Grek, Arab istilochilari davrida ham, Mo‘g‘illar keltirgan parokandalik davrida ham, iqtisodimiz, san‘atimiz, adabiyotimiz, man‘aviyatimiz ko‘klarga tenglashgan Sohibquron Amir Temur va Temuriylar davrida ham, yakka hokimlikga asoslangan millat g‘ururi, shonu – shavkati, o‘zligi toptalgan SHO‘rolar davrida ham, an‘anaviy o‘zbek teatri murakkab to‘siqlarni yengib o‘tib, o‘zligini saqlab qoldi va ravnaq topdi.

XIX asr oxirlarida XX asr boshlarda Turkistonga kelgan Ozarbayjon, Tatar, Rus va boshqa millatlar teatr truppalari Ovro‘pacha teatr ko‘rinishini olib kelishdi. Yangi san‘at turi mahalliy ziyolilarni qiziqtirib qo‘ydi. “Jadidchilar” harakati a‘zolari bu yangi san‘at turi orqali xalq ongini yuksaltirish, marifat va ziyo tarqatish, xalqning ma‘naviyati, madaniyatini rivojlantirish yo‘lida foydalanishga xarakat qilishdi. Bu izlanishlar natijasida o‘zbek san‘ati o‘zining yangi davrini boshladi. Yangi uslublar, yangidan – yangi ijodiy yo‘nalishlar paydo bo‘ldi. Dunyo teatr olamida yangi janr – O‘zbek musiqali drama janri yaratildi. Jahon tan olgan aktyorlar, rejissyorlar, dramaturglar, kompozitorlar, rassomlar, san‘atshunoslar teatr darg‘alari yetishib chiqishdi.

O‘zbek milliy musiqali teatri o‘zining ilk qadamlarini juda muvaffaqiyatli boshladi. G‘ulom Zafariyning “Halima” asari tomoshabinlar orasida katta shov – shuvga sabab bo‘ldi. Bu aktual mavzudagi spektakl real hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan zamonaviy voqealar asosida yaratiladigan pyesalar yo‘nalishiga asos bo‘ldi. Keyinchalik bu yo‘nalishda “Gulsara” (K. Yashin), “Nurxon” (K. Yashin), “Oftobxon” (K. Yashin), “Oltin ko‘l” (O. Uyg‘un), “Surmaxon” (B. Raxmonov), “Vatan ishq” (Z. Fatxulin), “Farg‘ona tong otguncha” (R. Hamroyev, M. Ismoiliy romani asosida) kabi ko‘plab asarlar yozildi va katta muvaffaqiyat bilan teatrlar sahnalarida sahnalashtirildi.

“Halima”dan so‘ng yana bir yangi va keyinchalik etalonga aylanadigan yo‘nalish, “Farhod va Shirin” (G‘. Zafariy), “Layli va Majnun” (SH. Xurshid), “Tohir va Zuhra”, “Alpomish” (S. Abdulla), “Aziz va Sanam” (A. Bobojonov), “Ravshan va Zulxumor” (K. Yashin), “Oshiq G‘arib va Shohsanam” (A. Bobojonov), “Gul va Navro‘z” (S. Abdulla) kabi afsonalar, dostonlar, miflar asosida yaratilgan shoh asarlar vujudga keldi. Bu asarlar o‘zbek musiqali teatrlari o‘zigagina xos an‘analari paydo bo‘lishiga zamin yaratdi. Yana bir yo‘nalishda biz mashhur tarixiy asarlarni sanab o‘tishimiz mumkin. Ulardan “Muqanna” (H. Olimjon), “Muqimiy” (S. Abdulla), “Nodira” (H. Razzoqov), “Navoiy Astrabodda” (I. Maqsumov), “Zavqiy” (K. Mahkamov), “Mashrab” (A. Tursunov) kabi asarlar tomoshabinlar tomonidan katta qiziqish bilan kutib olingan.

Musiqali teatr an‘analarini asoschilari G‘. Zafariy, SH. Xurshid, K. Yashin, S. Abdulla, T. Jalilov, SH. Shoumarov, Mannon Uyg‘ur, Yetim Bobojonov, Muzaffar Muhamedov, Zuhur Qobulov, Mahmudjon G‘ofurov, Razzoq Hamroyev, Lutfixonim Sarimsoqova, Abbas Bakirov, Soyib Xo‘jayev, Tursunoy Ja‘farova kabi san‘at fidoyilari qo‘ygan poydevorni keyingi avlodlar boyitib, rivojlantirishda davom etdilar.

Murakkab taraqqiyot bosqichini boshdan kechirgan o‘zbek musiqali teatri ko‘plab qiyinchiliklarni shu kungacha yengib kelmoqda. Ammo, har xil sabablarga qo‘ra o‘n yilliklar ichida chin ma‘nodagi milliy klassik musiqali dramalar juda kamayib ketib, ular o‘rnini badiiy sayoz, asosan maishiy mavzudagi spektakllar egallay boshladi. Bu asarlarni ham o‘ziga yarasha falsafasi bor, lekin ular aynan qariyb yuz yilga yaqin o‘ziga xos an‘analar hosil qilgan musiqali drama yo‘lida ishlanmayapti. YA‘ni yuqorida aytilganday dramaturg va kompozitorlar birga, bir yerda o‘tirib, hamjihatlikda asar yaratishmayapti. Dramaturg o‘zicha, asar tayyor bo‘lgach kompozitor o‘zicha ishlaydi. Ular o‘rtasida yangilikga intilish, o‘ziga xos yo‘l ochish xohishi yo‘q yoki sustdir. Rejissyorlar ham bu kabi ishlangan asarlarni sahnalashtirishda spektakl

ariya va duetlarini alohida konsert nomeri sifatida ishlayapti. Axir ustoz va domlalarimiz asar yaratishda bir tanu – bir jon bo‘lib ishlashardi. Shunga o‘xshash fikrlardan o‘zimizga to‘g‘ri xulosalar yasab kelgusida ishlanadigan spektakllarni aynan milliy klassik yo‘nalishida, barcha musiqali drama qonunlariga rioya qilgan holda ishlanishiga e‘tibor berishsa spektakllarimizga faqat foyda keltirilgan bo‘lar edi. Misol uchun ustoz rejissyorlarimiz aynan shu yo‘nalishda ijod qilib, o‘ziga xos janr, o‘zbek musiqali dramasi rivojlantirishgan. Uni taraqqiyot yo‘lini belgilab berishgan. Teatr san‘atimizni mashhur arboblari o‘zbek klassik spektakllarini betakror namunalarini yaratishgan. Mana shu namunalar hozirgi zamonaviy musiqali teatr an‘analariga aylandi. Kurrai – zaminning har bir yerida alohida ajralib turadigan klassik musiqali spektakllarni bizni kunlarga rivojlantirib, o‘z taraqqiyot bosqichini o‘tab kelayotgani, ko‘plab atoqli rejissyorlar xizmatiga bog‘liq. Lekin bu qiyinchiliklarga qaramay san‘at rivoji uchun ijod qilayotgan, an‘analarni qayta tiklab ularni taraqqiyotini ta‘minlayotgan fidoyi san‘atkorlarimiz borligi juda quvonarli holdir.

Rejissyor Rustam Boboxonov ijodi davomida an‘analarni tiklashga, yangiliklar yaratishga intildi. Rustam Boboxonov musiqali spektaklda aktyor ijrosi musiqaga qo‘shimcha emas, bu aktyorni yashash shakli ekanligini yaxshi tushunar edi. Shuning uchun ham u sahnalashtirgan spektakllarda ariyalar va tekstni ustida juda ko‘p ishlab, ariyalar kiritilgan nomerga aylanib qolmasligini ta‘minlardi. Rustam Boboxonov musiqali teatr aktyorini zamonaviy ijro uslubini topishga intilar edi. U sahalashtirgan spektakllar musiqali teatrning klassik asarlari ruhida sahnalashtirdi. Bular ichida “Nurxon” keyinchalik esa “Yusuf va Zulayho” spektakli o‘zining boy ommaviy sahnalari, kostyumlari, dekoratsiyalari va shular bilan bir qatorda zamonaviy yechimi bilan ajralib turadi. Asardagi jozibali ariyalar, xorlar va raqslar bu romantik sevgi hikoyasini yanada yuksaklarga olib chiqadi. Rustam Boboxonov o‘z ijodi yo‘lida musiqali teatrning an‘analarini qayta tiklashga va ularga o‘ziga hos yangiliklar kiritishga intildi.

O‘zbekiston xalq artisti Rustam Madiyev ham R. Boboxonov singari yangiliklar yaratishga, aktyor bilan ishlashda hech qanday detalni to‘xtalishsiz, analizsiz o‘tkazib yubormaslikga harakat qilardi. Rustam Madiyev o‘z ijodi faoliyatida ko‘plab yaxshi spektakllar sahnalashtirdi va mumtoz teatrimiz qonun – qoidalari asosida ishlab, spektakllarga zamonaviy ruh berdi. O‘. Umarbekovning “Fotima va Zuhra”

romani asosida yaratilgan “Fotima va Zuhra” nomli spektakl ham o‘zining puxta rejissurasi, yaxshi dramaturgiyasi va o‘ziga xos sahnaviy talqini bilan tomoshabinlar hurmatiga sazovor bo‘ldi. “Bu spektaklni ko‘rgani kelgan tomoshabinlar zaldan yig‘lab chiqib ketishar edi” – deydi Zulayho Boyxonova. Keyinchalik “Bobur sog‘inchi” tarixiy mavzudagi spektakli ham musiqiy teatr an‘analarga xos tarzda sahnalashtirildi. Rustam Madiyev ham spektakllari orqali o‘zbek musiqali teatrini an‘analarini saqlab qolish, ularni rivojlantirish va yangiliklar kiritishga intilgan ijodkor sifatida milliy teatr tarixiga kirdi.

Rejissyor Bahodir Nazarov ham o‘zining salmoqli ijodi natijasida ko‘plab spektakllarni musiqali teatr an‘analari asosida sahnalashtirishga harakat qildi. Tarixiy, afsonaviy, zamonaviy mavzudagi spektakllarni ishlash jarayonida Bahodir Nazarov aktyorlar ijrosini haqqoniyligini, ariya va xorlarni mukammal ijro etilishiga intiladi. U “Namrud”, “O‘lding aziz bo‘lding”, “Bu telba xonadon”, “Oyonam - qaynonam” kabi asarlarni musiqali drama qonun – qoidalari asosida ishlab, milliy musiqiy drama an‘analarni davom ettirayapti.

Zulayho Boyxonova, Ma’suda Otajonova, Mehri Bekjonova, Boyir Xolmirzayev kabilar teatrning buyuk aktyorlari maktabini rivojlantirishga, ularga loyiq shogirdlar bo‘lishga intilib kelishayapti. Bu aktyorlar ortidan yetishib kelayotgan umidli yoshlar esa shular yordamida o‘zbek musiqali teatri an‘analarini yo‘qotmaydi va o‘z yo‘nalishida rivojlanshga hissalarini qo‘shishadi degan umiddamiz.

O‘zbek musiqali teatrining hozirgi holatini yanada yaxshilash, yangiliklar kiritish uchun, XX asr boshlaridagi teatrimiz yo‘lboshchiliri Ovro‘padan kirib kelgan yangi teatr san‘ati yo‘nalishlarini o‘zlashtirib, ularga milliy sayqallar berib, dunyoda yagona o‘zbek musiqali dramasi shakllantirganlaridek, hozirgi kunda Yevropada juda mashhur myuzikl yo‘nalishini eksperiment holida milliylashtirib, boy an‘analarimiz va zamonaviy yevropacha usullarni sintezi orqali uzoq kutilgan yangilikga erishish mumkin.

Yuqorida nomlari keltirilgan rejissyorlarni musiqali teatr rivoji yo‘lida olib borgan barcha izlanishlarini qo‘llagan holda, yangi maxsus effektlarni kashf etish orqali, yangicha ekshen stilidagi spektakllarni sahnalashtirish ustida izlanishlar olib borilsa bo‘lard, albatta, musiqali dramaning klassik asarlarini unutmagan holda. Ko‘plab Ovro‘pa teatrlarida eski, klassik spektakllarni o‘z davrida qanday sahnalashtirilgan bo‘lsa shunday holda saqlab qolib, hozirgi kun

muzeý spektakllari sifatida tomoshabini hukmiga havola qilish rusum bo'lgan. Bizning teatrlarda ham el sevgan "Halima", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" kabi klassik asarlarni 20 – 40 yillar usulida saqlab qolib, yangi myuzikl

shaklidagi yoshlar bob asarlar, shunga yarasha shiddatli, maxsus effektli rejissurasi bor spektakllarni yaratgan holda tomoshabinni teatrga qaytarish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jabborov A. "Musiqiy drama va komediya janrlari O'zbekiston kompozitorlarining ijodiyotida" – G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 2000 yil.
2. Rahmonov M. "Hamza va o'zbek teatri". Toshkent, 1959 yil.
3. Stanislavskiy K.S. "Sanatdagi hayotim" Toshkent 1965 yil.
4. Tursunboyev S, "Teatr tarixi". Toshkent, "Bilm" nashriyoti, 2005 yil.
5. Tursunov T, "Sahna va Zamon". Toshkent, "Yangi asr avlodi" nashriyoti, 2007 yil.

REZYUME. Ushbu ilmiy maqolada musiqali teatr an'analarning muhim ahamiyatga ega ekanligi qayd etiladi. Shuningdek, bu borada erishayotgan yutuqlarimiz va kelgusida amalga oshirish zarur bulgan muammolar xususida to'xtalib o'tiladi. Ushbu mavzuni ahamiyatligi, bizning davlatchilik tariximiz, boy o'tmishimiz va madaniyatimiz, ulug' ajdodlarimiz ma'naviyati bugungi teatr san'ati orqali to'lakonli ifodalanishi davrning talabi ekanligidir.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье отмечается важное значение традиций музыкального театра. Кроме того, рассматриваются достигнутые успехи в этой области и проблемы, требующие решения в будущем. Актуальность данной темы заключается в том, что история нашей государственности, богатое прошлое и культура, духовность наших великих предков находят полное отражение в современном театральном искусстве, что является требованием времени.

SUMMARY. This scientific article highlights the important role of musical theatre traditions. It also discusses the achievements gained in this field and the issues that need to be addressed in the future. The relevance of this topic lies in the fact that the history of our statehood, our rich past and culture, as well as the spirituality of our great ancestors, are fully reflected in contemporary theatrical art, which is a demand of the present time.

MUSIQIY SPEKTAKL MAVZUSINING TALQINIDA AKTYORLAR IJODINING O'RNI

Umid Rasulov – katta o'qituvchi
O'zDSMI, "Musiqali teatr san'ati" kafedrası

Tayanch so'zlar: musiqali drama, mavzu, janr, ariya, duet, bastakor, rejissyor, aktyor, spektakl.

Ключевые слова: музыкальная драма, тема, жанр, ария, дуэт, композитор, режиссёр, актёр, спектакль.

Key words: musical drama, theme, genre, aria, duet, composer, director, actor, performance.

"Teatr san'atining markazida asar g'oyasini xatti – harakatda ifoda-laydigan, sahnaning sultoni aktyor turadi. Ajoyib pesani, mahoratli rejissyor sahnalashtirsa ham, ijro sust bo'lsa, badiiy yahlitlikka erishib bo'lmaydi. Sababi, spektaklning ta'sir kuchi ham, rejissyorlik topilmasi ham, avvalo, aktyor mahorati tufayli yechimga ega bo'ladi". [1.117]

Musiqali teatrdam ham bu ko'rsatkich o'zining kuchi va ahamyatini saqlab qoladi. Musiqali teatr san'ati aktyorlardan kuchli aktyorlik mahorati bilan bir qatorda kuchli ovoz imkoniyatini ham talab etadi. Musiqali teatr san'atida aktyorlaridan tashqi hatti harakatlar chizig'i bilan bir paytda ichki jo'shqin shodlik, quvonch va uning aksi

alam iztirobning ortib ketishini musiqada aks ettirib berish talab etiladi. Musiqali teatr san'ati yana shunisi bilan ahamyatliki, musiqiy spektaklda aktyorlik ijodining eng his-hayajonli va muhim daqiqalari musiqa bilan oldindan belgilangan bo'ladi.

Bu borada K.S.Stanislavskiyning quyidagi fikrini keltib o'tishni ma'qul deb topdik. "Musiqachilar, ashulachilar, raqqoslar – baxtli odamlardir. Chunki ularda tempo-ritm muammosi oldindan hal qilingan. Musiqa bizga tuyg'ularni bildiradi, lekin aktyor va aktrisalar bu tuyg'ularni xatti-harakatlarga ko'chira bilishi kerak. Musiqa bizga tuyg'ular mantig'ini ochib beradi, uning yordamida xatti-harakat mantig'i topiladi va mana

shu harakatlarni bajara borib biz ijod qilish paytida, musiqa bergan tuyg'ularga qaytamiz". [2.217] K.S.Stanislavskiy musiqani bor vujudi bilan tinglash va unning serjilo ohanglari zamiriga singdirilgan tuyg'ular mantig'ini o'zining sahnaviy xatti-harakatiga aylantira bilish qobiliyatini, musiqali teatr aktyori ijodida muhim spetsifik xususiyatlardan biri deb ta'kidlagan edi.

Musiqali teatr aktyori avvalambor, dramaturg tomonidan berilgan shart-sharoitlarda, bastakor tomonidan belgilab berilgan tempo-ritmda maqsadga muvofiq harakat qiladi. Musiqali teatrda inson qalbining tuyg'ularini ochish vazifasi kuylovchi aktyorning ovozig'a yuklatiladi.

Aktyor o'z ijodiy yo'li bo'ylab ilgari lab borar ekan ko'plab mavzu va janrdagi spektakllarda turli qiyofadagi rollarni ijro etishiga to'g'ri keladi. Ayrim aktyorlarning aksariyat rollari dramatik asarlar bilan bog'liq bo'sa, ayrimlariniki ko'proq komik asarlar bilan bog'liq bo'ladi. Va yana shunday aktyorlar borki ular ham dramatik ham komik asarlarda bir hilda rollar ijro etaveradilar. Aktyorning professionalligi rejissyor tomonidan qaysi janrda, qanday rol topshirilishidan qat'iy nazar ma'romiga yetkazib ijro eta olishida ko'zga tashlanadi.

Ijod jarayonida aktyorlarning ijrosiga rejissyor uslubi o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Muqimiy nomidagi o'zbek davlat musiqiy teatri aktyori Tohir Raximov "O'lding aziz bo'lding" spektaklida usta Mavlon rolini o'ynar ekan, aniq bir janr qonuniyatlariga bo'ysunuvchi ijroni namoyon qilishga qiynaladi. Chunki bu dramatik tipdagi rol bo'lishiga qaramay uning tegrasini komik personajlar va ularning komik hatti harakatlari qamrab olgan. Usta Mavlonning ichki kechinmalari boshdan oyoq dramatik ruhiyatni namoyon qiladi. Jondan aziz farzandlarining diydorini bir ko'rishga intiq cholning dardu hasrati, farzandlar diydorini ko'rganda esa ulardan eshitadigan malomatlar bosh qahramon-ning dramatik yukini kuchaytiradi. Aktyor bu rol ijrosini tushinib, o'z imkoniyatlari darajasida to'laqonli ijroni namoyon etgan. Ammo spektaklda ro'y berayotgan umumiy voqealar uni o'z tasir doirasidan chiqarib yubor-magan. Tohir Rahimov usta Mavlonning ichki dramatzimini davomli tarzda rivojlantirib borishda biroz noaniqliklarga uchraydi. Yolg'on habar bilan farzandlarining oqibatini sinab ko'rayotgan chol, birinchi o'g'lining ovozini eshitib uning istiqboliga shoshiladi. Bu holat uning ichki kechinmalaridagi dramatzimning o'sib borishini sindirib tashlaydi. Yoki bo'lmasa vakil bilan yuzma yuz kelib qoladigan sahnasida ham bu holat takrorlanadi.

Mazkur spektaklda Avaz rolini Tursunboy Pirjonov mahorat bilan ijro qilgan. Avaz roli usta Mavlon va uning farzandlari bilan kechayotgan sahnalarning o'rtasidagi bog'lovchilik vazifasini o'taydi. Boshdan oyoq komik ruhni o'zida mujassam etgan bu rol, o'z o'rnida o'zining dramatik kuchini ham nomoyon qiladi. Komik qahramonlarning taqdiridagi ayanchli qismatning ochilishi aksariyat spektaklning so'nggi qismiga olib qo'yilsa uning tasir kuchini yanada oshiradi. Avaz rolida bu imkoniyatdan unumli foydalanilgan. Vakil rolining esa spektakl yechimida hech qanday ahamyati yo'q. Shunchaki spektaklning tomoshaviyligini oshirish masadida shishirilgan rol. Uni aktyor Dilmurod Uzoqov o'zining badihago'ylik mahorati yordamida ajoyib topilmalari va ijrosi bilan ma'romiga yetkazib o'ynagan. Vakil roli aynan aktyor ijrosi bilan, spektaklning tomoshaviyligini taminlab turgani uchun ham tirik. Ammo tomoshaviylikni oshirish uchun har qanday bachkana so'z va hatti-harakatlardan foydalanish to'g'ri emas. Bu rol ijrosining tomoshaviyligini oshirish, tomoshabinni kuldirish maqsadida ishlatilgan ba'zi so'zlar spektaklning badiiy estetik ko'rinishiga jiddiy ziyon keltiradi.

Katta o'g'il Sulton rolini Turg'un Beknazarov ijro qilgan. G'o'ddaygan, amaldorligiga putur yetmasligini ko'zlab, har bir masalada sipolik saqlaydi. Hatto otaning azasida yig'lashni ham amali va obro'siga to'g'ri kelmaydi deb biladi. Turg'un Beknazarov bu rolni juda sovuqqon qilib ijro etgan. Bu sovuqqonlik mavzu yuzasidan judayam to'g'ri topilgan. Qolgan farzanlar ham bir biridan o'tib tushadi. O'rtancha o'g'il Doston biznesmen, hayotda hamma narsani pul bilan hal qilish mumkin deb o'ylaydi. Doston rolini Umid Shodmonov va Mehmonali Salimovlar bir biridan o'zgacha uslub va ko'rinishda ijro qilishmoqda. Umid Shodmonov ijrosida bemehrlik birinchi o'ringa chiqsa, Mehmonali Salimov ijrosida mulaqo beparvolik birinchi o'ringa chiqadi.

Kichkina o'g'il Bo'ston roli esa Usmon Yusupov ijrosida o'zining chala shoirligiga bino qo'yib, uzundan uzoq, bemanidan bemani qofiya va vazndagi she'rlariga maftun bo'lib yashayotgan lo'ttivoz sifatida gavdalanadi. Usta Mavlonning yagona qizi Guliston roli Mehri Bekjonova va Norposhsha Hasanovalar tomonidan ijro etilgan. Ular talqinida Guliston o'z oilasidan ortib, bir kelib ota-onasidan habar olgani fursat topmaydigan, o'zining mehribonligini ko'z ko'zlash uchun tinimsiz akasi va ukalarini bemehrlikda ayblab yashovchi shallaqi ayol qiyofasi namoyon bo'lgan.

Biroq ba'zi sahnalarda usta Mavlonning farzandlari qiyofasida janr xususiyatlarining aniqligi yetishmaydi. Ularni aksariyat bajarayotgan hatti harakatlaridan kelib chiqib, komediyaning ishtirokchilari deb oladigan bo'lsak, uch aka-uka tomonidan kuylanadigan, "Amal dedik, boylik dedik, Unutdik o'z otamizni" deb boshlanuvchi triosi dramatik ruhda ijro qilingan. Tinimsiz o'zaro mashmas'halar va sohta yig'i-sig'i bilan, xo'ja ko'rsinga ox-vox qilayotgan aka-ukalar kutilmaganda o'z qilmishlaridan pushaymonliklarini mazkur trio ijrosida namoyish qilishadi. Trio kuylab bo'lingach yana o'sha avvalgi qiyofalariga qaytib olishadi. Trio uchun yozilgan shoirning matni va bastakorning musiqasi mazkur xolatni vujudga keltirgan. Dramaturg bastakor va rejissyorning ijodiy hamkorligining nomukammalligi mazkur xolatlarda ko'zga tashlanib qoladi. Shunga o'hshagan yana bir ko'rinish Gulistonning ilk bor sahnada paydo bo'lgandagi ariyasida ham kuzatiladi. Bu kabi holatlar ishtirokchilarning xarakter xususiyatlari musiqada o'z aksini topmay qolishiga sabab bo'ladi.

Spektaklda mahalla raisi rolini Bozorboy Xolmo'minov o'z ijrosida qiyomiga yetkaza olgan. Bozorboy Xolmo'minov talqinida mahalla raisining savodsiz, subutsiz sumbatiga bino qo'yan, mansab va lavozim doirasida o'zidan jinday katta bo'lgan odamlarning orqasidan yaltoqlanib yugurishi bilan bir paytda, o'zidan quyida turguvchilarni nazar pisand etmaydigan badfel, laqma qiyofasi namoyon bo'ladi. Mahalla raisi rolining xarakter xususiyati aniq tasvirini topgan. "Sahnaning yagona shohi va hukmroni – iste'dodli aktyordir. Dramaturg fikrini izhor qiladigan ham, rejissyor talqiniga jon kiritadigan ham, tomoshabin bilan yuzma-yuz muloqotda bo'lib, unga zavq-shavq bag'ishlaydigan ham, uni fikr yuritishga majbur qiladigan ham aktyordir" [3.5] degan edi Omonulla Rizayev o'zining Nabi Rahimov ijodiga bag'ishlangan kitobida. Teatr aktyorlar bilan tirik. Teatrda aktyorlar bor ekan, badiiy g'oyaviy jihatdan xom pesani ham, noprofessional rejissyor talqinini ham ijro yordamida tomoshaviyligini oshirish yo'li bilan bo'lsa ham spektakllar tomoshabiniga taqdim qilinaveradi. Bahodir Nazarov rejissyorligida sahnalashtirilgan "Mehr nuri" spektaklidagi aktyorlar ijrosi to'g'risida gapirar ekanmiz eng

avvalo O'zbekiston xalq artisti Naima Po'latovanning ijrosiga to'htalib o'tamiz. Uning ijrosida Norgul ona roli o'zining to'laqonli ijrosini topa olgan. Norgul ona siymosidagi ulug'vorlik, mazmundorlik aktrisaning har bir hatti-harakatida o'z aksini topgan. Norgul ona rolini O'zbekiston xalq ar-tisti Maryam Ihtiyorova ham maromiga yetkazib ijro etgan. Uning ijrosida ham Norgul ona rolining dramatik yuki o'zining salmog'ini yo'qotmagan. Har ikkala aktrisaning ijrosida dramatik janr qonuniyatlari o'z kuchini saqlab qolgan. Ayniqsa ular tomonidan ijro qilingan ariyalar dramatismga boyligi bilan tomoshabinni larzaga sola oladi. Ular ijrosida mavzu va janr talablarining hamohangligini ko'rishimiz mumkin.

Safar rolini Aziz Latipov va Qobil Umirovlar ijro qilishgan. Ular bu rolni o'z tajribalari asosida talqin qilib, tomoshabinlarning olqishlariga sazovor bo'la olishdi. Sora rolini Inobat Umirova va Zulfiya Umirovalar mohirona ijro qilishgan. Ularning ijrosida har bir o'zbek ayoliga xos bo'lgan bolajonlik, onalik bahtining ulug' saodatligini jon dili bilan his etgan ayol qiyofasi namoyon bo'lgan.

Jalil rolini ijro qilgan Umid Shodmonov va Habibulla Ortiqov-larning avvalgi sahnalarda bajargan ayrim komik hatti-harakatlarini aytmaganda bu spektaklda boshdan oyoq dramatik ruh xukmronlik qilgan. Mavzu talabidan kelib chiqadigan bo'lsak bu spektaklning sahnalashtirilihi uchun tanlangan janr, mavzu va janr talablarining uyg'unlashishiga hizmat qilgan. Mazkur spektaklda aynan mavzu va janr xususiyatlaridan kelib chiqib yondoshilganda aktyorlarga ijro uchun qiyinchiliklar yuzaga kelmagan.

Bugungi kunda milliy musiqali teatr aktyorlarining keng ovoz imko-niyatiga ega bo'lganlari kamayib bormoqda. Aksariyat hollarda bastakorlar ham musiqqa bastalashda aktyorlarning ovoz imkoniyatlaridan kelib chiqib ma'lum cheklanishlarga duch kelishmoqda. Yirik ovoz imkoniyatiga ega bo'lganlar esa teatr san'atining ravnaqi uchun fidoiylik qilishni o'zlariga lozim topmayaptilar. Ular halq uchun teatrda turib emas, ularning hursandchilik kunlarida yonlarida turib hizmat qilish yo'lini maqul topmoqdalar. Endilikda keng ovoz diapazoniga ega bo'lgan yoshlarni teatrga jalb qilish yo'llarini qidirishimizga to'g'ri keladi.

Foydalangan adabiyotlar

1. M.Umarov. Mannon Uyg'ur estetikasi – T.: Musiqa, 2007.
2. K.S.Stanislavskiy. Aktyorning o'z ustida ishlashi. III tom – M.: Badiiy adabiyot, 1967.
3. O.Rizayev. Nabi Rahimov – T.: G'.G'ulom, 1997.

4. Xushvaqto'v E. (2024). Zamonaviy ssenografiya maishiy janr ifodasi. Interpretation and researches, 2(21), 93-97.
5. Muhammadiyev S. (2024). Yaxlit sahnaviy asar sahnalashtirish ishlari. Oriental Art and Culture, 5(5), 264-267.
6. Usnatov R. (2025). Ishki keshirmeler kórkem óneri haqqida túsinik. Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi, (2), 195-201.
7. Farmonov F. (2024). Hindiston mumtoz musiqasining sharq mamlakatida shakllanish bosqichlari. Oriental Art and Culture, 5(5), 216-218.
8. Rasulov U. (2024). Musiqali dramada dramaturg, bastakor va rejissyor ijodiy hamkorligi: ular ijodida mavzu va janrning mutanosibliigi masalasi. Oriental Art and Culture, 5(5), 572-577.

REZYUME. Maqolada o'zbek musiqali dramasi janr xususiyatlari, musiqali teatr san'atining o'ziga xos jihatlari, musiqali teatr aktyorlariga qo'yiladigan talablar haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются жанровые особенности узбекской музыкальной драмы, специфические аспекты музыкально-театрального искусства и требования к актерам музыкального театра.

SUMMARY. The article discusses the genre characteristics of Uzbek musical drama, specific aspects of musical theater art, and requirements for musical theater actors.

АНАЛИЗ МУЗЫКАЛЬНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ «КУТТИМ КЕЛМЕДИН» КОМПОЗИТОРА У.АБДУЛЛАЕВОЙ

Разатдинова Айсулду Генжебаевна

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистан

Tayanch so'zlar: romans, kompozitor, matn, lirika, vokal, partiya, akkomponement, avtor, kolorit, janr

Ключевые слова: романс, композитор, текст, лирика, вокал, партия, аккомпанемент, автор, колорит, жанр.

Key words: romance, composer, text, lyrics, vocals, part, accompaniment, author, color, genre.

Романс занимает особое место в истории вокальной музыки, являясь одним из самых выразительных жанров камерного искусства. Его истоки уходят в европейскую музыкальную традицию, где «romance» обозначал бытовую песню на народном языке. Со временем жанр приобрёл особое значение и в национальных культурах, в том числе и в каракалпакской, где романс стал подлинным воплощением лирической задушевности. Главная особенность романса заключается в том, что он объединяет поэтическое слово и музыкальную мелодику, создавая единое художественное пространство.

Через вокальное исполнение романс раскрывает тончайшие оттенки человеческих чувств - от радости и вдохновения до грусти и разочарования. В нём находят отражение философские размышления о жизни, природе, любви и духовных поисках человека. Актуальность исследования данного жанра определяется его устойчивым влиянием на развитие вокальной музыки, а также сохранением интереса слушателей и исполнителей к романсу в современном

культурном пространстве. Жанр романса, возникший в европейской и русской музыкальной культуре, со временем получил развитие и в национальных школах Средней Азии, в том числе в Каракалпакстане. Приобретая новые художественные формы, он прочно вошёл в камерно-вокальное творчество каракалпакских композиторов, обогатив национальное искусство новыми выразительными средствами. Особенностью каракалпакского романса является его тесная связь с народным песенным наследием. В основе мелодики часто лежат интонации традиционных каракалпакских песен - протяжных лирических *жыров* и обрядовых мелодий. Это придаёт романсам национальный колорит и делает их особенно близкими слушателю.

Тематика каракалпакских романсов во многом перекликается с мировыми образцами: это размышления о судьбе человека, красоте родной природы, чувствах любви и разлуки. Однако в них ярко проявляется и своеобразие национального характера: глубокая эмоциональность, певучесть мелодии,

философское отношение к жизни. В развитии жанра романса в Каракалпакстане заметную роль сыграли композиторы второй половины XX – начала XXI веков: Кенесбай Абдуллаев, Курбанбай Заретдинов, Улбиби Абдуллаева, Нажимаддин Мухаммединов и другие. Их вокальные произведения демонстрируют умелое соединение европейских форм камерного романса с традиционной каракалпакской мелодикой. Таким образом, романс в каракалпакской музыке стал жанром, который не только отразил эмоциональную и духовную сферу человека, но и способствовал сохранению и художественному переосмыслению национальных песенных традиций. Романс является более лирическим произведением, чем песня. В связи с тем, что романс обычно выражает любовное чувство, в нём всегда присутствует или подразумевается адресат, т.е. романс в каком-то смысле должен иметь диалог, хотя бы и внутренний.[1.1] Различные направления этого жанра (элегия, баллада и др.) предоставляли богатые возможности для создания характерных музыкально-поэтических тем и образов. Образцами служили шедевры каракалпакского романса: С.Палванова «Келип кет» (слова Ажинияза), М.Жиёмуратова «Алтын кол» (слова Т.Кабулова), Г.Аманиязова «Сени суйген бахарим» (слова Т.Матмуратова), У.Абдуллаевой «Куттим келмедин» (слова Г.Заримовой) и др. Романсы этих композиторов являются лирическими произведениями, выражающее внутреннее любовное чувство. Стихи этих романсов мелодичны, напевны, трогательны и нежны. [2.47] Начальный этап в развитии жанра романса у каракалпакских композиторов сыграл важную роль в формировании музыкальной культуры региона. В это время, несмотря на влияние традиционной народной музыки, начало развиваться новое направление, которое сочетало элементы западноевропейской музыкальной классики с уникальными мелодическими особенностями Каракалпакстана. [2.54] В Каракалакии 60-е годы с помощью специалистов Узбекистана развивалось многоголосная музыка. В то время появляются мелодист-композиторы как Ж.Шамуратов, Х.Турдыкулов, А.Хайратдинов, Р.Султанов, Г.Аманиязов, З.Лепесов, О.Алланазаров, Ш.Пахратдинов, К.Толегенов, К.Хилалов, Н.Калибеков, профессиональные композиторы как Г.Демесинов, С.Палванов, М.Жиёмуратов, Н.Мухамединов, А.Султанов, Д.Жанабаева и др., которые внесли большой

вклад в развитии вокальной музыки. Им было создано много песен на национальном колорите каракалпакской музыки. [3.38]

Композиторы в конце 20 века заложили основы для дальнейшего развития романса, создав произведения, которые отражают как исторический контекст, так и глубокую эмоциональную палитру народа. Важным моментом этого этапа стало начало освоения каракалпакскими музыкантами западных музыкальных форм и техник, что, в свою очередь, позволило жанру романса адаптироваться и развиваться в рамках местной музыкальной традиции. Таким примером являются произведения каракалпакских композиторов С.Палванова на слова Ажинияза «Келип кет». [6.3]

А также романс У.Абдуллаевой на слова - Г.Заримовой «Куттим келмедин». Романс был написан композитором в 1987 году во время учёбы в консерватории. Автор текста является сверстником композитора Гулаш Заримова, в те времена тоже была студенткой Ташкентской Государственной Консерватории имени М.Ашрафи (дударистка). Первым исполнителем романса была заслуженная артистка Узбекистана, Каракалпакстана и Казахстана Роза Кутекеева.

Содержание текста - это лирическое стихотворение с любовной тематикой. Искренность, правда чувство, душевные переживания всё это – в стихотворении Г.Заримовой. Интенсивность духовных переживаний и сила страданий достигают своего накаливания в последних двух строках куплета:

Не ушын сен келмедин,

Менин куткенимди билмедин. [6.61]

В этом романсе все средство музыкальной выразительности: мелодия, гармонические краски и даже звучание аккомпанемента создают неповторимый художественный образ. Романс написано в простой трёхчастной форме в размере 6/8, которой характерно для каракалпакской музыки. За счёт медленного темпа (Andante, cantabile) размер 6/8 преобладает иной характер. Ритмический рисунок вокальной партии здесь много использует синкопирующий ритм, отсутствует вторая сильная доля такта, которой характерно для каракалпакского мелоса.

Музыка имеет лирический характер. Тема вокальной партии составляет плавного и мелодического движения с волнообразным строением. Оно написано в небольшом диапазоне от фа 1-октавы до фа 2-октавы,

движение мелодии очень удобно певцу. Фортепианный аккомпанемент романса пишется на фактуре арпеджио (фигурации арфы). Романс начинается с шести тактового фортепианного вступления, содержащей в себе

своеобразный интонационный и тонально-гармонический аспект романса. Представляет собой и утверждает переменный лад As-dur и f-moll.



Первая часть написано в форме периода в тональности f-moll, состоящий из 3 предложения. По изложению музыкального языка первое предложение написана на первую строчку текста, второе предложение на вторую строчку текста, а третье предложение третью и четвертую строчку текста. Каждая строка по 6 тактов.

Остальные 2 строки (3,4) текста изложены в одно предложение. В вокальной партии первое и второе предложение тематический одинаковы (а, а1), третье предложение состоит из двух фраз которые тематический разные (в, с).

Схема I части:		
1 строка	2 строка	3 строка 4 строка
а.	а ₁	б
6 т.	6 т.	6 т.



Во второй части по содержанию текста передается очень сильное переживание внутренних чувств и это выражается в музыке. Средняя часть в тональности с-moll приводит к

второй октавы, затем фортепианная партия продолжает мелодическую линию и заканчивает эту мелодию. В речитативе мелодия идёт без сопровождения фортепиано,



усиленному напряжению романса. Здесь мы видим сочетание вокала и фортепиано в одно целое. Кульминация всего произведения достигается во второй строчке текста, используя самую высокую и длинную ноту фа

к спаду после кульминации, как бы образ успокаивает свое внутреннее переживание. Здесь тема мелодии взят из первой части - третье предложение (b1), но в другой тональности.

Схема II части: (3 предложения)		
1 строка	2 строка	3 строка 4 строка
D	е	б ₁
6 т.	кульминация 4 т.	речитатив 8 т.

Третья часть романса - это реприза первой части возвращается к основной тональности f-

moll. По своей структуре имеет некоторое изменение в конце.

Схема III части:		
1 строка	2 строка	3 строка 4 строка
A	a ₁	b
6 т.	6 т.	11 т.

Анализируя романс «Куттим келмедин» можно отметить, что в структуре формы есть намёк на форму рондальность. Во всех трёх куплетах 3, 4 строки стиха в мелодической линии встречается повторение темы (b), как бы напоминает о припеве вокальных произведений. Также важным аспектом является мастерство Абдуллаевой в создании особой атмосферы, в которой каждый аккорд и каждая строчка подчеркивает эмоциональное напряжение и лирическую интенсивность. В романсе «Куттим келмедин» легко улавливается контраст между светлыми воспоминаниями любви и болезненной реальности расставания, что делает композицию столь глубоким и многозначным произведением. [7]

Это произведение вошло в сборник У.Абдуллаевой, Т.Даулетмуратовой «Вокальные произведения каракалпакских композиторов» изданное в 1912 году, олицетворяя богатство и разнообразие каракалпакской музыкальной традиции. До сегодняшнего дня это произведение широко используется в репертуаре вокалистов и неизменно занимает центральное место.

В заключении статьи хочется отметить, что этот романс продолжает оставаться не только как выдающееся произведение музыкального искусства, но и как пример того, что может быть мощным инструментом для выражения самых сложных человеческих переживаний.

Литература

1. <https://classic-musik.com/raznoe/44-zhanr-romansa>
2. Т.Адамбаева. «Qaraqalpaq sovet muzikasınıń tariyxı» – Qaraqalpaqstan Nókis.: 1985.
3. А.Надырова. «Qaraqalpaq muzika tariyxı». - Л.: Музыка, 1987 – 299 с.
4. А.Х.Жабборов “Ózbekiston bastakorları va musiqashunosları”. Tashkent-2014
5. Ж.Пиязов. “Ózbek romansları” Tashkent – 2021
6. У.Абдуллаева; Т.Даулетмуратова. «Qaraqalpaq kompozitorlarınıń vokal shıǵarmaları». - Qaraqalpaqstan.: 2012.
7. Со слов композитора профессора Улбиби Абдуллаевой.

REZYUME. Maqolada "Kuttim kelmedin" romansining musiqiy-tuzilish xususiyatlari ko'rib chiqilgan bo'lib, bu asar tahliliga yana bir muhim qatlam qo'shish imkonini beradi. Kompozitor U.Abdullayeva kompozitsiyaning emotsional muhitini kuchaytirish uchun muayyan musiqiy usullardan foydalanishiga e'tibor qaratish joiz. Qo'shiqning tuzilishi romansga xos bo'lgan pauzalar, urg'ular, tonalliklarning o'zgarishi bilan qurilgan bo'lishi mumkin, bu esa drammatizmning asta-sekin o'sishiga va yo'qotish hissining kuchayishiga yordam beradi. Shunday qilib, musiqa so'zlar uchun fon emas, balki to'laonli ifoda vositasiga aylanadi.

РЕЗЮМЕ. Статье рассматриваются музыкально-структурные особенности романа "Куттим келмедин", что позволит добавить еще один важный слой в анализ произведения. Внимание стоит обратить на то, как композитор У.Абдуллаева использует определенные музыкальные приемы для усиления эмоциональной атмосферы композиции. Структура песни, возможно, построена с использованием характерных для романа пауз, акцентов, смены тональностей, что способствует постепенному нарастанию драматизма и усилению чувства утраты. Таким образом, музыка становится не просто фоном для слов, а полноценным выразительным средством.

SUMMARY. The article examines the musical-structural features of the romance "Kuttym kelmedin," which will add another important layer to the analysis of the work. It is worth noting that U.Abdullayeva uses certain musical techniques to enhance the emotional atmosphere of the composition. The song's structure may have been built using pauses, accents, and tonal changes characteristic of romance, which contributes to the gradual increase of drama and the intensification of loss. Thus, music becomes not just a background for words, but a full-fledged means of expression.

НОВЫЙ УЗБЕКИСТОН - СТРАНА НОВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ

Г. Самыкова - старший преподаватель

Всероссийский государственный институт кинематографии имени С.А.Герасимова

Tayanch so'zlar: yangi O'zbekiston, teatr, madaniyat, davlat yordami, gastrollar, xalqaro hamkorlik, ma'naviyat, musiqali komediya, operetta, badiiy taraqqiyot.

Ключевые слова: новый Узбекистан, театр, культура, государственная поддержка, гастроли, международное сотрудничество, духовность, музыкальная комедия, оперетта, художественное развитие.

Key words: new Uzbekistan, theater, culture, state support, touring activity, international cooperation, spirituality, musical comedy, operetta, artistic development.

Современный этап развития культуры в Узбекистане по праву можно назвать временем больших преобразований и открытых горизонтов для театрального искусства. «Новый Узбекистан» - это не просто политическое или экономическое определение, а прежде всего духовно-культурное обновление общества, в центре которого стоит человек, его творческий потенциал и эстетическое воспитание.

Следует отметить, что в нашей Республике под девизом «Театр - зеркало духовности» сфера культуры получает поддержку на уровне государственной политики. Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев неоднократно подчеркивал, что «возрождение национальной культуры и искусства является важнейшим условием духовного развития нации» [1]. В этом контексте значительную роль играют принятые государственные

программы и указы №ПФ-6079 от 26 октября 2020 года «О мерах по дальнейшему развитию театрального искусства» [2] стал отправной точкой системного обновления театров страны. В нём особое внимание уделено укреплению материально-технической базы театров, совершенствованию системы художественного образования и повышению статуса актёра и певца, Стратегия развития «Нового Узбекистана» [3] на 2022–2026 годы также подчёркивает важность интеграции национальной культуры в мировое пространство, создания условий для международного сотрудничества и гастрольной деятельности направленные на развитие театральной отрасли:

Благодаря этим документам театры, филармонии, высшие учебные заведения искусства и культуры получили возможность расширять творческие границы, обновлять

репертуар и внедрять современные образовательные методики. Сегодня артистическая жизнь в Узбекистане переживает настоящий подъём. Если ранее гастроли и международные проекты были единичными событиями, то теперь они стали частью системной государственной политики. Создана благоприятная почва для организации зарубежных турне, участия в международных фестивалях, мастер-классах и форумах. Если рассмотреть данную мысль на примере деятельности Государственного театра музыкальной комедии (оперетты) Узбекистана, то в период с 2023 по 2025 годы было осуществлено более 10 зарубежных и свыше 20 внутренних гастролей. Еще одно из важных событий театра, одним из первых театров Узбекистана вступил в члены Ассоциации Музыкальных Театров России и стран Ближнего зарубежья (на основании протокола № 22 Решением Общего Собрания членов НП «Ассоциация Музыкальных Театров» от 9 ноября 2019 года). Ассоциация музыкальных театров создавалась для того, чтобы объединить единомышленников, восстановить разорванные связи, воссоздать единое культурное пространство, помочь театрам выйти на новые жизненные и творческие рубежи. Помимо гастролей в этом году весной 2026 года намечается очередной третий Международный форум музыкальных театров “OPERETTA.UZ”.

Солисты оперных театров и национальных коллективов активно представляют узбекскую вокальную школу на сценах Италии, Германии, Франции, Южной Кореи и Японии. Эти гастроли не только демонстрируют высокий уровень отечественного исполнительского искусства, но и способствуют мобилизации мировой культуры в Узбекистан - обмену идеями, стилями, режиссёрскими и педагогическими подходами.

Обратный процесс также очевиден, всё больше зарубежных артистов, режиссёров и педагогов приезжают в нашу страну для совместных постановок и творческих лабораторий. Таким образом, формируется взаимное культурное обогащение, которое способствует росту профессионального уровня и формированию современного театрального мышления. Как преподаватель академического вокала, отмечу, что в последние годы наблюдается не только увеличение интереса молодёжи к оперному искусству, но и обновление методики обучения. Государственная поддержка позволила

модернизировать учебные программы, расширить международное сотрудничество, приглашать зарубежных педагогов и направлять молодых исполнителей на стажировки в ведущие музыкальные центры Европы и Азии.

Особенно важно, что в Узбекистане формируется новая генерация вокалистов, режиссёров и дирижёров, которые мыслят глобально, но сохраняют национальную самобытность - ту эмоциональную глубину и искренность, которая всегда отличала узбекскую сцену.

Театр в Новом Узбекистане становится не только зеркалом общественных преобразований, но и активным участником культурного диалога мира. Благодаря целенаправленной политике Президента, открытости страны и творческой инициативе самих артистов, Узбекистан сегодня звучит на мировой сцене всё увереннее.

Новые возможности в сфере театра - это не просто внешние гастроли или гранты. Это, прежде всего, возможность духовного роста, профессионального совершенствования и служения искусству, которое объединяет народы и возвышает человека.

В заключение, благодаря новым нормативным документам и системной государственной политике, учреждениям культуры и искусства была предоставлена возможность расширять творческие границы, обновлять репертуар и внедрять современные образовательные методики. Ранее единичные зарубежные гастроли теперь стали системной частью государственной политики. На примере Государственного театра музыкальной комедии (оперетты) Узбекистана, осуществление более 10 зарубежных и свыше 20 внутренних гастролей в период 2023–2025 годов, а также вступление театра в члены Ассоциации Музыкальных Театров России и стран Ближнего зарубежья, свидетельствует об активном международном сотрудничестве. Кроме того, весной 2026 года запланирован очередной Международный форум “OPERETTA.UZ”. Солисты оперы и национальные коллективы Узбекистана активно представляют свою вокальную школу на зарубежных сценах (Италия, Германия, Япония и другие). При этом увеличивается и приток зарубежных артистов, режиссёров и педагогов в Узбекистан, что через совместные постановки способствует взаимному культурному обогащению и повышению профессионального уровня. В Новом

Ўзбекистане театральное искусство выступает не только как «зеркало общественных преобразований», но и, благодаря целенаправленной политике Президента и

творческой инициативе, становится активным участником мирового культурного диалога, что служит духовному и профессиональному росту деятелей искусства.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по совершенствованию деятельности Министерства культуры Республики Узбекистан» (26 мая 2020 г., № УП-6000).
2. Постановление Президента Республики Узбекистан №ПФ-6079 от 26 октября 2020 года «О мерах по дальнейшему развитию театрального искусства»
3. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-60 «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» (28 января 2022 г.).

REZYUME. Tezisdá madaniyat va san'atni rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan "Yangi O'zbekiston" sharoitida teatr san'atining yangi imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Davlat tomonidan teatrlarni qo'llab-quvvatlash, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va gastrol faoliyatini faollashtirishga alohida e'tibor qaratildi. O'zbekiston davlat musiqali komediya (operetta) teatri misolida so'nggi yillarda mamlakatimiz teatr jamoalari tashqi va ichki gastrollarni muvaffaqiyatli amalga oshirayotgani, bu bilan madaniy almashinuvga, O'zbekistonning zamonaviy san'at va ma'naviyat markazi sifatidagi xalqaro imijini mustahkamlashga hissa qo'shayotgani ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. В тезисе рассматриваются новые возможности театрального искусства в условиях «Нового Узбекистана», где развитие культуры и искусства возведено на уровень государственной политики. Особое внимание уделено государственной поддержке театров, расширению международного сотрудничества и активизации гастрольной деятельности. На примере Государственного театра музыкальной комедии (оперетты) Узбекистана показано, как за последние годы театральные коллективы страны успешно реализуют внешние и внутренние гастроли, тем самым способствуя культурному обмену и укреплению международного имиджа Узбекистана как современного центра искусства и духовности.

SUMMARY. This thesis explores the new opportunities for theatrical art in the context of "New Uzbekistan," where the development of culture and art has been elevated to the level of state policy. Particular attention is given to the governmental support of theaters, the expansion of international cooperation, and the intensification of touring activities. Using the example of the State Musical Comedy Theater (Operetta), the paper illustrates how, in recent years, theater troupes across the country have successfully carried out numerous domestic and international tours, thereby promoting cultural exchange and strengthening Uzbekistan's international image as a modern center of art and spirituality.

ESTRADA SAN'ATINING SO'Z, MUSIQA VA IJRO UYG'UNLIGIDA HAMKORLIK MASALALARI (SHOIR, BASTAKOR VA XONANDALAR MISOLIDA)

Saydaliyev Yusufxon Aslanovich – dotsent
O'zbekiston davlat konservatoriyasi

Tayanch so'zlar: estrada san'ati, so'z va musiqa uyg'unligi, ijro, shoir, bastakor, xonanda, badiiy hamkorlik, interpretatsiya, kompozitsion yaxlitlik.

Ключевые слова: эстрадное искусство, взаимодействие слова и музыки, исполнение, поэт, композитор, певец, художественное сотрудничество, интерпретация, композиционная целостность.

Key words: estrada art, word music interaction, performance, poet, composer, singer, artistic collaboration, interpretation, compositional integrity.

KIRISH. Qo'shiq inson qalbining tarjimoni sifatida uzoq yillar davomida ardoqlanib kelgan va kelinmoqda. Chunki, haqiqiy qo'shiqlarda insoniyatning orzu-umidlarini, or-nomusi, mehr-muhabbati, kelajakka bo'lgan ishonchi so'z va ohanglar orqali ifoda etilgan. Yer yuzidagi barcha

xalqlar hayotini qo'shiqsiz tasavvur eta olmaydi. Chunki zukko xalqning qalb to'ridan chiqqan tafakkur durdonalari uzoq tarixiy jarayoni davomida xalqning ma'naviyatini shakllantirgan. Shu bois xalqning turmush tarzi qo'shiqlarda ifodalangan. Estrada xonandaligida so'z va ohang

bir qolipda uyg'unlashgan bo'ladi. Qo'shiqlarning so'zi va ohangi bir-biriga shunchalik uyg'unlashib, ularni bir-birisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Hazrat Alisher Navoiyning "Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulruh kelmadi" g'azalini qo'shiq tarzida eshitish tinglovchiga yanada zavq bag'ishlaydi. Yohud sozandalar ansambli ijrosida "Munojot" kuyini tinglaganda albatta uning she'riy matni xayoldan o'taveradi. Bunday xollarni boshqa qo'shiqlarda ham ko'rish mumkin. So'z va ohangni uyg'unlanishini va ajralmas holga kelishiga sababi, har bir adabiy matn o'ziga xos ritm, o'lhovga o'ziga xos badiiy xususiyatlarga ega. Aynan musiqada ham xuddi shu xususiyatlar o'z ifodasini topganligini kuzatish mumkin. Shuni alohida ta'kidlash joizki, adabiy musiqiy matn qachonlardir, bir kishi tomonidan yaratilganligi ham bizga tarixdan ma'lum. Bunga bir qator xalq qo'shiqlari, shoirlarning o'z she'rlariga musiqa bastalaganlari misol bo'la olishi mumkin. Z.M. Boburning "Boburnoma" asarida ulug' mutafakkir shoir A.Navoiy ham bastakor, ham mohir sozanda bo'lib, ba'zan g'azallariga o'zi musiqa bastalaganligi haqida yozib qoldirganlar. Bunga "Feruz 1 va 2" va boshqalar misol bo'la olishi mumkin. "Feruz-1" keyinchalik Ogahiy g'azali bilan aytilgan. Demak, avval musiqa keyin adabiy matn paydo bo'lishi ham tabiiy hol hisoblanib, bundan mohirona foydalanish ijodkorning ijro mahoratiga bog'liq.

Bastakor qo'shiqqa kuy bastalashga kirishishdan oldin she'r tanlaydi va adabiy matnning mazmuni ruhiy kayfiyatiga alohida e'tibor beradi bu esa bastalayotgan ohangi ijrosini shakli-shamoyilini namoyon etishga imkoniyat yaratiladi. Bastakor o'z oldiga qo'ygan vazifani qay darajada uddalay olishiga esa qo'shiq mavqeining ohangdorligiga bog'liq. Demak musiqa oldin yaratilganda ham, she'r tanlanganda ham adabiy matn bilan ohangning mohiyatini mos kelib, o'zaro uyg'unlashgandagina qo'shiq ijrosi mukammal bo'lishi mumkin. Shuni aytish joizki, so'z va ohang birligi teng huquqlidir. Bularni hech qaysi biri bir-biridan ustun emas. Bular uyg'unlashgandagina bir-birini boyitishga sabab bo'ladi. So'z va ohang birligidan yaxshi asarlar paydo bo'lib iqtidorli ijrochilar tomonidan kuylangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Hozirgi kunda "estrada" nomi bilan yuritilayotgan musiqa namunalari tobora ko'plab tinglovchilar e'tiborini o'ziga jalb etmoqda. Bugungi kunda radio – televideniye va turli

bayram tantanalari dasturlaridan keng o'rin olgan bu turdagi musiqa nafaqat yoshlarni, balki jamiyatimizning turli yoshdagi millionlab vakillari ongi va ma'naviyatiga sezilarli ta'sir o'tkaza boshladi. AQSH musiqasi avvallari bu sohaga qariyb "muxolifat" darajasida bo'lgan kompozitorlik ijodiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazib kelmoqda.

Amerika musiqa madaniyatida estrada qo'shiqchiligining yuzaga kelishi, uning ma'lum unsurlari va shakllarining jahon xalqlari musiqa madaniyatiga eksport qilinganligini turli manbalar orqali to'la asoslash mumkin. Ma'lumki, Amerika Qo'shma Shtatlari musiqa madaniyati XVII asr oxirlarida o'ziga xos mustamlaka mamlakatning musiqasi tipida shakllana boshlagan. O'sha davrdagi Amerika musiqasi Yevropa, Afrika, keyinchalik Osiyo qit'alaridan "ko'chirilgan" musiqa an'analarining o'zaro ta'siri va transformatsiyasini boshidan kechirib, yangi shart – sharoitlarga moslashtiriladi. XX asrda ham Amerika Qo'shma Shtatlari musiqa madaniyati boshqa qit'a xalqlari san'atiga kuchli ta'sir o'tkaza boshlaydi.

XX asr o'zbek musiqa san'atida ham keskin yangilanishlar davri bo'ldi deyish mumkin. "Noan'anaviy" kompozitorlik ijodiyoti hamda yangi konsert shakllari yuzaga keldi. Shu munosabat bilan musiqiy madaniyatga ham "estrada" muomalimizga kirib keldi. O'zbek estrada qo'shiqchiligining shakllanish jarayoniga ham kompozitorlik ijodi sezilarli hissa qo'shdi. Shu jumladan o'zbek estrada qo'shiqchiligining poydevori M.Burxonov, I.Akbarov, M.Leviyev, D.Zokirov, A.Berlin, E.Solihov, G'.Qodirov, A.Muhammedov kabi kompozitorlarning ommaviy qo'shiqchilik sohasidagi ijodkorona mehnatlari tufayli barpo etildi. Ularning samimiy, ohanrabodek maftunkor kuy ohanglari ayni paytda estrada qo'shiqchiligi uchun milliy qiyofaga ega sermazmun lirikadan foydalanish usullarini ham kashf etib bordi. Bundan tashqari kompozitorlarimiz xalq qo'shiqlarini musiqiy estrada uslubida qayta ishlash amaliyotini hamda badiiy an'analar asosida milliy estrada qo'shiqlarini etish mumkinligi tajribasini ham boshlab berdi. Ushbu ijodiy jarayonlar natijasida ma'lum badiiy ko'rsatgichlarga ham erishildi. Bu sohaning bosh irmog'ida turgan iste'dodli xonandalar jumladan, B.Zokirov, L.Zokirova, K.Jalilova, B.Mavlonov, N.Zokirov, R.Sharipova, Y.To'rayevlar ijro dasturida o'zbek kompozitorlari yaratgan qo'shiqlar mustahkam o'rin oladi. Ijodiy hamkorlik natijasida yaratilgan qo'shiqlar teleradio dasturlari, kino va sahnaviy asarlar, hamda konsertlar orqali ommalashdi,

saralandi va haqiqiy “shlyager” namunalariga aylandi. 1920-1940 yillarda o‘zbek estrada san’ati xalq an’analariga tayangan bo‘lsa, 1950 – 1960 yillarga kelib bu sohada zamonaviy yo‘nalishda izlanishlar olib borildi. Bu jarayon bevosita Botir Zokirov faoliyati bilan bog‘liq bo‘ldi [1].

1950 – yillarning ikkinchi yarmiga kelib, sobiq ittifoqda yuz bergan xalqaro munosabatlar bilan bog‘liq siyosiy o‘zgarishlar O‘zbekistonda estrada musiqasining yangi shakllari rivojlanishiga sabab bo‘ldi. Jumladan, 1957 yilda Moskvada o‘tkaziladigan VI yoshlar va talabalar jahon festivalida ishtirok etish maqsadida “Yoshlik” estrada ansambli Toshkentda tashkil etiladi. Mazkur jamoa ijro dasturiga A.Ginzburg rejissyorlik qiladi[2]. Repertuardan o‘rin olgan qo‘shiqlarni esa Botir Zokirov va Luiza Zokirovalar, K.Jalilova, B.Mavlonov hamda R.Qurbonovlar ijro qildilar. 1958 yili Toshkentda o‘tkazilgan Osiyo va Afrika mamlakatlarining yozuvchilari xalqaro konferensiyasi ishtirokchilari uchun O‘zbekiston davlat estrada orkestrining “Bandung ruhi” nomli ilk konsert dasturi namoyish etiladi [3]. 1959-yilda Moskvada o‘tkazilgan O‘zbekiston madaniyati va san’ati dekadasi doirasidagi tadbirlarda “Salom, Moskva” deb nomlangan konsert dasturi ijro etiladi. Dasturni tayyorlash jarayonida rejissyorlar A.Ikonnikov va A.Qobulov, musiqa rahbari SH.Ramazanov, direjyor A.Dvoskinlar faol ishtirok etishadi. Shuningdek, ushbu dasturdan o‘rin olgan musiqiy chiqishlarga K.Jalilova, B.Mavlonov, B.Zokirov va L.Zokirova, doirachi A.Yo‘ldoshev hamda I.Oqilov va M.Gerdrt rahbarligidagi raqqosalar guruhi jalb qilinadi[4].

NATIJAR VA MUHOKAMA

Yangi estrada jamoasining tashkil etilishi tarixiy voqeaga aylanadi va o‘sha kezlarda “Toshkent haqiqati” va boshqa gazetalarda yangi tashkil etilgan guruh haqida maqolalar chop etiladi.

Ta’kidlash joizki, qayd etilgan yillarda o‘zbek estrada musiqasi, asosan, uch yo‘nalishda rivojlanadi. Bulardan birinchisi – maxsus ansambl va orkestrlarning kinoteatrlardagi chiqishlari bo‘lsa, ikkinchisi raqs uchun tayyorlangan maydonchalarda, uchinchisi esa istirohat bog‘laridagi maydonchalarda kechadi. Birinchi vaziyatda ijrochi jamoalar dasturida, asosan, estrada qo‘shiqlariga urg‘u berilgan bo‘lib, ikkinchisida faqat raqs bop cholg‘u kuylar va qo‘shiqlarga, uchinchisida esa maxsus tinglov uchun mo‘ljallangan asarlar tashkil qilgan. Mazkur estrada jamoalari dasturidan o‘rin olgan asarlar deyarli rus va yevropa jaz namunalaridan iborat bo‘lgan.

O‘zbekiston davlat estrada orkestrining dastlabki ijro dasturi myuzik – xoll dasturlariga xos bo‘lib, unda xalq kuylari, qo‘shiq janrlari va raqslar, mohir sozandalarning nomerlari, shuningdek, o‘sha kezlarda shakllangan o‘zgacha san’at turi konferansyelarning chiqishlaridan iborat bo‘ladi. Bir qator mohir so‘z ustalari A.Qobulov va G‘ulomtoji Aglayevlar el – yurtga tanilib, katta sahnada o‘z o‘rnini va tomoshabinlarini topishadi. Shuni ham aytish lozimki, bu dasturlarda dastlabki o‘zbek kompozitorlarining mualliflik qo‘shiqlari ham ijro etiladi. Bu fikrlarimizni o‘sha davrda berilgan dastlabki konsert dasturlari ham tasdiqlaydi[5]. Bu paytda mualliflik qo‘shiqlari bobida yetuk asarlardan biri Botir Zokirov ijrosidagi Mutal Burxonovning “Maftun bo‘ldim” asari bo‘ladi. Uning o‘sha yillari ijro qilgan “Go‘zal qiz”, “Arab tangosi”, “Muhabbat”, “Jayron” kabi turli millat qo‘shiqlari bugungi kun uchun ham namunaviy bo‘lib turgan yangicha ohang tizimi milliy estrada qo‘shiqchiligidagi noyob topilmalardan bo‘ldi. Hozirda turli uslubiy yondoshish orqali ushbu qo‘shiq ijrosiga yosh estrada qo‘shiqchilari murojaat etayotganligi fikrimizni tasdiqlaydi.

Keyingi yillarda O‘zbekiston davlat estrada orkestrining repertuarida Botir Zokirov uchun bastalangan o‘zbek kompozitorlarining yangi – yangi estrada qo‘shiqlari o‘rin ola boshlaydi[6]. Bular orasida P.Rahimovning “Paxta haqida qo‘shiq”, S.Yudakovning “Lirik vals”, I.Akbarovning “Yor, kel”, “Ra‘no”, “Gazli”, “Qaydasan?”, “Seni eslayman” va boshqa ko‘shiqlarni keltirish mumkin. Ushbu qo‘shiqlarni xonanda yuksak mahorat bilan kuylab, tugal va teran, lirik va dramatik asar darajasiga ko‘tara oldi. Aynan shu qo‘shiqlar orkestr repertuarining gultojisi, o‘zbek milliy estradasining esa go‘zal namunalardan bo‘lib qoldi[7].

Estrada orkestri tarkibi damli cholg‘ular, torli cholg‘ular guruhi, okkordeon va tor, rubob, nay, chang, doira kabi milliy chog‘ulardan iborat bo‘lgan. Ushbu jamoa bilan ijodiy faoliyatini bog‘lagan va uni jahonga mashhur qilgan xassos xonanda, mohir aktyor, iqtidorli rassom, o‘zbek estrada qo‘shiqchiligining asoschisi sifatida tarixdan o‘rin olgan Botir Zokirov edi.

1957 – 1962 yillari A.N.Ostrovskiy nomidagi Toshkent davlat teatr va rassomlik institutining musiqali drama teatri aktyorligi bo‘limida, aktyorlik mahorati va qo‘shiqchilik san’atini puxta egallagan Botir Zokirov 1961 – 1970 yillari o‘zbek davlat estrada orkestrining badiiy rahbari sifatida faoliyat ko‘rsatadi. U serqirra va sermahsul ijodi davomida o‘zbek estrada qo‘shiqchiligi san’atida o‘ziga xos maktab yaratdi.

U insonlarni xayratga sola oladigan mayin ovozi, soʻz va ijrodagi uygʻunlik, hamohanglik, repertuarining keng qamrovi, sharq va gʻarb estrada qoʻshiqchilik sanʼatining noyob durdonalaridan foydalanishi, fransuz, hind, eron, misr, tojik, ozarbayjon, suriya va turk xalqlari merosidan unumli foydalanishi, ijrodagi betakrorlik, goʻzal va taʼsirchanlik bilan tinglovchilar qalbidan mustahkam oʻrin egalladi[8]. Botir Zokirov ijrosidagi “Orzularim mashʼali” (Farid Al-Ashrafiy, Misr Arab Respublikasi), “Goʻzal qiz” (Rahbaliy, Livan), “Dil orzusi” (Chaudxuriy, Hindiston) “Mara bebus” (Eron xalq qoʻshigʻi), “Oʻlgʻunimcha yigʻlayman” (Fatxulla Sulayman, Suriya) kabi turli millat va xalqlarning tinglovchilarga koʻtarinki kayfiyat, estetik zavq hadya etish bilan birga, qoʻshiq muxlislarining maʼnaviy dunyosini boyitdi[9].

Oʻzga xalq udumlari, urf – odati, qoʻshiq ijrochilik maktabi, qoʻshiq xarakteri va uning yukini his etish, eron, hind, arab, ijrochilarining ijodini, kuylash yoʻlini, uslubini takrorlamasdan, ularga taqlid qilmasdan oʻz talqini, oʻz tahlili va ovozi, ifoda vositasiga ega boʻlishni hamma ham eplay olmaydi. Oʻzgalar madaniyati, sanʼat sirlari, ijro yoʻllari usullarini egallash isteʼdodli sanʼatkorlarga, qoʻshiqchilik sanʼatida oʻz dastxati va ijod yoʻlini kashf etgan tinimsiz izlanishlar olib borishga qodir sanʼatkorlarga nasif qiladi xolos.

Maʼlumki, oʻtgan asrning elliginchi yillarida oʻzbek yoshlari orasida hind va sharq xalqlarining sevgi - muhabbat mavzusidagi qoʻshiqlariga va shoʻx, jozibador raqslarga boy hind kinofilmlariga boʻlgan qiziqish, ixlosmanlik, ishqivozlik katta boʻlgan. Bu jarayon Botir Zokirov ijodiga, uning qoʻshiqchilik faoliyati va repertuariga ham sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Botir Zokirov ijrosidagi hind qoʻshiqlari samimiyligi, mayus va yoqimlilik, ohangraboligi bilan oʻzbek tinglovchilari, hind qoʻshiqlari muxlislarining qalbidan joy oladi. Botir Zokirov singlisi Luiza Zokirova bilan kuylagan, dilga yaqin, muhabbat mavzusidagi dueti televideniye ekrani va radio toʻlqinlarida tez – tez yangrab, tinglovchilar oʻrtasida tildan – tilga oʻtib ommalashib qoladi. Botir Zokirovning oʻsha davrda kuylagan qoʻshiqlari oʻzning sehri, soʻz, musiqa va ijrodagi uygʻunligi, ovozining ohangining temperametliligi, ijro imkoniyatlarining keng qamrovliligi bilan boshqa sanʼatkorlardan ajralib turadi. Shu bois uning sanʼatiga borgan sari qiziqish ortib boradi.

Botir Zokirovning oʻzbek davlat estrada orkestriga rahbarlik qilishi oʻzbek estrada qoʻshiqchiligining yangi – yangi mazmun bilan

boyishiga zamin yaratdi. Botir Zokirovning ovoz imkoniyatlari, ijrochilik yoʻllari, repertuarining tabiati, lirik va dramatik qoʻshiqlarni mahorat bilan ijro etishni va ijro madaniyatini inobatga olgan tajribali bastakorlarlardan Mutal Burxonov, Ikrom Akbarov, Sayfi Jalil va boshqa bastakorlar estrada orkestri jamoasi va uning badiiy rahbari, yosh xonanda bilan ijodiy hamkorlikni yoʻlga qoʻyadi. Qayerda bastakor, shoir va sozandalarning chinakam ijodiy hamkorligi, badiiy – estetik olamida mushtaraklik sezilsagina yangi qoʻshiq, yangi badiiyat goʻzalligi maydonga keladi. Botir Zokirov ijodidagi sara qoʻshiqlar ana shunday hamkorlik natijasida dunyoga keldi.

Mutal Burxonning Botir Zokirov ijrosidagi “Maftun boʻldim”, Ikrom Akbarovning “Raʼno”, “Gazli”, Sayfi Jalilning “Majnun monologi” qoʻshiqlari oʻtgan asrning oltin yillarida yaratilib, hozirda ham oʻz mavqeyini yoʻqotmay kelmoqda. Bu esa xonandaning qoʻshiq uchun mazmunan puxta va jozibali sheʼr topa olganligidan, soʻzning har bir misrasiga yurakdan mehr bogʻlab, ohanglar orqali tinglovchi qalbiga yetkazib bera olganligidan dalolat beradi[10].

Estrada qoʻshiqchilari tomonidan tayyorlangan konsert nomerlari, dasturlari yaxlit bir mavzuni, gʻoyani ochishga, uni tomoshabin va tinglovchiga yetkazishga xizmat qiladi. Ana shu konsert nomerlari va dasturlarini badiiy taʼsirchanligi, gʻoyaviy yukining ogʻirligi, koʻzlangan maqsadga erishishi, eshituvchining qalbini hayajonga sola olishi sanʼatkor mahorati va isteʼdodiga bogʻliq boʻladi. Ayniqsa estrada sanʼatida ijrochi qahramonning tashqi qiyofasi ham maʼlum maʼnoda ahamiyatli hisoblanadi. Botir Zokirov nomerlari, qoʻshiqlari qahramonlarining tashqi qiyofasi, undagi yuksak madaniyat, nozik did tomoshabinlarni beixtiyor oʻziga rom qila oladigan joziba, samimiylilik, xis – tuygʻular boyligi, qahramoni qiyofasiga kira bilish, sahnada oʻzini tutishi bilan koʻpgina sanʼatkorlarga ibrat namunasi boʻlib keldi.

Botir Zokirov ijrosidagi har bir nomer, har bir qoʻshiq qahramonining ichki va tashqi qiyofasi, asar mavzusi va mazmuni, musiqa xarakteri, janri, gʻoyaviy yuk tahlili, millat anʼanalari, folklorlar tahlilining mahsuli sifatida tomoshabinlar eʼtiboriga havola qilingan. Botir Zokirov sanʼatining taʼsirchanlik kuchi, jozibasi, qalbgaga yaqinligi, soʻz, musiqa va ijroning uygʻun holda aks etishida edi. Bu esa uning professionallik darajasining yuksakligidan dalolat beradi.

Botir Zokirov oʻzbek estrada qoʻshiqchilik sanʼatiga oʻz ovozi, oʻz qoʻshigʻi, oʻz dardi va usuli bilan kirib keldi. U koʻpgina qoʻshiqlarining musiqasini oʻzi bastaladi. Shu bilan birga,

masihur Fransuz bastakori Enriko Massis hamda sharq xalqlarining bir qancha bastakorlari Botir Zokirov bilan ijodiy hamkorlik qildilar. U o'zining betakror qo'shiqlari bilan Parijda "Olimpiya" konsert zalida konsert berganida fransuz qo'shiq ixlosmandlarini qoyil qoldiradi. Masihur ingliz xonandasi Tom Jons Botir Zokirov konsertini tomosha qilib, - "Bu sochlari qora va jingalak o'zbek xonandasidan ko'p narsani o'rganish mumkin ekan" [11], degan so'zlarni aytadi. Taniqli san'at arbobi, fransuz impressionesti Artur Xeller o'sha yilari Botir Zokirov bilan bo'lib o'tgan suhbatda shunday so'zlarni aytadi: Sizning parvozingiz yuksak, siz estrada san'ati uchun muhim hodisasiz. Sahnada chinakam hayot yaratasiz. Siz jahon estrada san'atiga toza havo olib kirdingiz"[12] deya e'tirofli so'zlarni bildiradi. Bu esa xonandaning san'atiga, shu bilan birga u boyitgan, professionallik darajasiga ko'targan, xalqimizning ma'naviy boyligiga aylanagan o'zbek estrada qo'shiqchilik san'atining chet ellarda ham tan olinishi va unga berilgan yuksak baho edi.

1960 – 1970 yillarda Botir Zokirov bilan yonma – yon Yunus To'rayev, Ilyos Mallayev, Staxan Rahimov, Luiza Zokirova, Bahrom Mavlonov, Ra'no Sharipova, Muhabbat Shamayeva kabi iste'dodli xonandalar ham samarali ijod qilib, estrada san'ati ravnaqiga munosib hissa qo'shishdi.

Ularning har biri o'ziga xos ovozi, ijro mahorati, individual qobiliyati, betakror musiqiy va ijrochilik bezaklari bilan alohida ahamiyat kasb etib, 60 – 70 yillar estrada san'atiga zamonaviy mavzu, yangicha talqin olib kirishdi. Bu insonlarning ma'naviy va ruhiy dunyosi, ichki kechinmalari hamda o'lmas qadriyatlarimizning ma'lum darajada ifoda etilishidan darak edi.

XULOSA. Shu bilan birga, bu davrda o'zbek milliy qo'shiqchiligida og'izaki nutq ohangiga tayanib ijod qilish usuli keng tarqala boshlandi. Og'izaki ohangiga xos bo'lgan o'zaro muammolardagi fikr bayoni, muloqot va dialoglar, minbarona notiqliq, she'r va hikoyalarni, doston va romanlarni o'qishdagi ovoz to'lqinlari singari vositalar bastakor va xonandalar ijodida ham o'z ifodasini topdi.

Ko'pgina iste'dodlar qatori Muhabbat Shamayevaning sermahsul ijodi xalqchilligi, yorqinligi, samimiyligi va badiiy yaxlitligi bilan alohida e'tiborli bo'ldi. Uning "Ko'chalar", "Gul diyorum", "Novdalarni bezab g'unchalar" kabi ko'plab qo'shiqlari tez ommalashib ketganligining sababi ham shunda edi. Hatto xonandaning qo'shiqlari bir necha kinofilmlarning g'oyaviy

maqсадini ochilishida xizmat qilib, tomoshabinlar qalbidan mustahkam joy egalladi.

Botir Zokirov maktabini o'tagan, estrada san'atining taraqqiy topishiga o'z hissasini qo'shgan o'nlab xonandalar qatori O'zbekiston xalq artisti Farrux Zokirov va "Yalla" vokal cholg'u ansamlining ijodi ushbu san'at rivojiga sezilarli va samarali ta'sir ko'rsatdi. Guruh tomonidan ijro etilgan "Omonyor", "Toshkent", "Choyxonachi", "Qilpillama" kabi qo'shiqlar xalq ijodini yangi qirralar bilan boyitdi. Ular o'zbek estradasiga ko'p ovozli uslubda kuylash va jo'r bo'lish san'at va madaniyatini olib kirishdi. Unda estrada cholg'u – asboblari qatorida milliy cholg'ulardan foydalanilgani bilan e'tiborli bo'ldi.

Ayni shu jarayonlarda o'zbek estrada san'atiga O'zbekiston xalq artistlari G'ulomon Yoqubov, Mansur Toshmatov, Nasiba Abdullayevalar ham shahdam qadamlar bilan kirib keldi. Nasiba Abdullayevaning "Barigal", "Samarqand", "Yoqasiz jonim", "Tushingizga kirgan malak", "Kelasiz" kabi qo'shiqlari o'ziga xosligi, ma'nodorligi, nafis ichki kechinmalari, milliy koloritga boyligi, so'z va musiqaning uyg'unligi bilan ajralib turadi. Shu bois, ushbu qo'shiqlarni bugungi kunda ham sevib tinglab kelinmoqda.

1980 – 1990 yilga kelib estrada qo'shiqchiligi maydoni yanada kengaydi. Unda vatanparvarlik, lirik mavzudagi asarlar, davrni, muhabbatni, do'stlikni, ma'naviy qadriyatlarni kuylash, badiiy an'analarga yangicha yondashishlar bilan bir qatorda, ko'p ovozli ijro, ansambllarda raqqosalarning ishtiroki, shou tomoshalari muhim o'rin tuta boshladi. Bundan tashqari estrada qo'shiqchiligida turli cholg'u asboblardan foydalanishga ixtiyor va ehtiyoj kuchaydi, katta instrumental guruhlar shakllandi. Bu jarayonga yangi avlod vakillari qadam qo'ydi. O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artistlar Kumush Razzoqova, K.Qayumov va "Sado" shu bilan birga "Navo", "Qars" guruhlarini tashkil etilib, turli yo'nalishdagi ijod namunalari tinglovchilarga havola etishdi.

Shu davrda estrada olamiga yana bir haqiqiy iste'dod egasi, dardli ovoz sohibasi Yulduz Usmonova ham o'zining diltortar kuylari, shirali ovozi, mazmunan baquvvat qo'shiqlari bilan xalqning ko'nglidan joy oldi. Uning har bir qo'shig'i rang – barangligi va xalqchilligi bilan o'zgacha tarovat kasb etdi. Xonandaning ijodida bir xillikni, shunchaki, yengil – yelpi qo'shiqlarni kuylash alomatlarini sezilmaydi. Balki butun borlig'ini, qalb qo'rini ohanglar zamiriga mujassam etishga intiladi. Shu sababli uning qo'shiqlari tezda xalq orasida ommalashib bordi.

Yulduz Usmonova bilan bir qatorda Nuriddin Haydarov, Muhriddin Xoliqov, Oxunjon Madaliyev, Azim Mullaxonov, G'iyos Boytoyev, Ravshan Nomozov, Mavluda Asalxo'jayeva, Salohiddin Azizboyevlar ham samarali ijod qilishdi. Ayniqsa, Nuriddin Haydarov, Muhriddin Xoliqov, Oxunjon Madaliyev va G'iyos Boytoyevlar san'atida milliy kolorit yetakchilik qildi. Ularning betakror ovozlari, chuqur talqini va samimiyligi alohida e'tiborga molik bo'ldi.

Umuman olganda XX asrning boshlarida ijtimoiy – siyosiy vaziyatlar ta'sirida shakllana boshlagan o'zbek estrada qo'shiqchiligini bir tomondan an'anaviy janrlar – lapar, yalla va mehnatni madh etishni sahnaga olib chiqqani orqali boyitilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa xalq musiqa janrlarini estrada talablari asosida usluban qayta ishlanishi natijasida yaratilgan qo'shiqlar xalqning qalbidan mustahkam joy oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umarov M.U. Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi. T.: Yangi asr avlodi. 2009.
2. Abdusamatov H. Drama nazariyasi. T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 2000.
3. Ibrohimov.O. O'zbek xalq musiqasi. 1 jild. – T.: Ibn Sino nashriyoti. 1994.
4. Qodirov M.X. O'zbek xalq tomosha san'ati. – T.: O'qituvchi. 1981.
5. Hamidova SH.T. Estrada janrlari. T.: O'zDSI. 2009.
6. Bekov O., Mullajonov D. Milliy estrada san'ati. // O'zbekiston san'ati (1991- 2001 yillar). – T.: Sharq nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2001.
7. Ibrohimov O. O'zbek xalq musiqasi. 1 jild. – T.: Ibn Sino nashriyoti. 1994.
8. Meliyev S. Musiqa va ma'naviyat. // “O'zbeknavo”: ustozlar, yuduzlar, shogirdlar, T.: CHO'lpon nashriyoti. 2000.
9. Jabborov A. Musiqiy drama va komediya janrlari O'zbekiston kompazitorlarining ijodiyotida. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1999.
10. Rahimov A. “O'rganaylik va o'rgataylik”, O'zbekiston adabiyoti va san'ati gazetasi, 2005 yil, 1 – aprel 14 - son.
11. Rahimov A. “Milliy estrada qanday bo'lishi kerak?”, “O'zbekiston adabiyoti va san'ati” gazetasi, 2002 yil, 16 - iyun soni.

REZYUME. Mazkur ilmiy ish estrada san'atining badiiy tizimida so'z, musiqa va ijro unsurlarining o'zaro uyg'unligi hamda ularning badiiy yaxlitlikdagi hamkorlik masalalarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda shoir, bastakor va xonanda ijodiy faoliyatining o'zaro aloqasi, ularning estrada asarining badiiy qiyofasini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Estrada janrining o'ziga xosligi shundan iboratki, unda so'zning mazmuniy teranligi, musiqaning ohangdorligi va ijroning ifodaviy kuchi bir-birini to'ldirib, auditoriyada emotsional ta'sir kuchini yuzaga keltiradi.

РЕЗЮМЕ. Данное исследование посвящено изучению вопросов взаимодействия слова, музыки и исполнительства в художественной системе эстрадного искусства. В работе анализируется взаимосвязь творческой деятельности поэта, композитора и исполнителя, а также их роль в формировании художественного облика эстрадного произведения. Особенность жанра эстрады заключается в том, что смысловая глубина слова, мелодичность музыки и выразительная сила исполнения взаимно дополняют друг друга, создавая сильный эмоциональный эффект у аудитории.

SUMMARY. This research is devoted to the study of the interaction between words, music, and performance within the artistic system of pop (estrada) art. The paper analyzes the interrelation between the creative activities of the poet, composer, and singer, as well as their roles in shaping the artistic image of a pop composition. The distinctiveness of the estrada genre lies in the way the semantic depth of lyrics, the melodiousness of music, and the expressive power of performance complement each other, producing a strong emotional impact on the audience.

TEATR SAN'ATIDA STANISLAVSKIY SISTEMASINING O'RNI

L.T.Urazmbetova – professor

R.P.Qazaqbaeva – o'qituvchi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

“Rejissura san'ati” kafedrası

Tayanch so'zlar: Stanislavskiy, sistema, teatr, aktyorlik mahorati, sahnaviy haqiqat, “magar” printsiipi, diqqat markazi, emotsional xotira, jismoniy harakatlar, o'zbek teatri.

Ключевые слова: Станиславский, система, театр, актерское мастерство, сценическая правда, принцип «если бы», фокус, эмоциональная память, физические движения, узбекский театр.

Key words: Stanislavsky, system, theater, acting, skills, stage truth, «if only» principle, focus, emotional memory, physical movements, Uzbek theater.

Teatr san'ati tarixida Konstantin Sergeyevich Stanislavskiy (1863–1938) nomi alohida o'rin tutadi. U yaratgan sistema aktyorlik san'atiga ilmiy yondashuv olib kirib, teatrdagi “yangi davr”ni boshlab berdi. Stanislavskiy nazariyasidan oldin ko'plab aktyorlar obrazni tashqi effektlar orqali - ovoz balandligi, yuz ifodasi, liboslar va sahna dekoratsiyasi yordamida ifodalashga moyil edilar. Ammo bunday yondashuv tomoshabinda ishonchlikni uyg'ota olmas edi.

Stanislavskiy esa teatrnı “inson ruhiyatining oynasi” sifatida ko'rdi va aktyor ijodini ichki dunyo bilan uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidladı. Uning fikricha, aktyor “hayotni sahnaga ko'chiruvchi” emas, balki “hayotni sahnada qayta yaratuvchi ijodkor”dir [1]

1. Sistema mohiyati: Stanislavskiy sistemasining markazida aktyorning ichki va tashqi kechinmalarini uyg'unlashtirish yotadi. U “san'at orqali haqiqat” tamoyilini ilgari surib, teatrning asosiy vazifasi - tomoshabinni hayotiylikka ishontirish ekanini ta'kidladı. “Sahnada chinakam san'at faqatgina aktyor obrazni o'z ichida his qilgandagina tug'iladi”. [2]

2. Stanislavskiy sistemasining asosiy tamoyillari

a) Sahnaviy haqiqat

Aktyor obrazni sahnada shunday talqin qilishi kerakki, tomoshabin uni “haqiqat” sifatida qabul qilsin. Bunda aktyor obrazning psixologik asosini his qilishi zarur. Misol: Agar aktyor kasal odamni ijro qilsa, u kasallikka “o'xshash” harakatlarni emas, balki ruhiy og'riqni ichki kechinma orqali yetkazishi kerak.

b) “Magar” printsiipi

Bu tamoyil aktyordan savol berishni talab qiladi: “Agar men shu vaziyatda bo'lsam, nima qilardim?” Shu tarzda aktyor obrazni hayotiy tajribasi bilan bog'laydi. Misol: Romeo rolini ijro qilayotgan aktyor chin sevgi hissini o'z qalbidan topib, obrazi orqali uni tabiiy aks ettiradi.

c) Diqqat markazi

Stanislavskiy diqqatni uch darajaga bo'lib o'rganadi: kichik (atrofidagi buyumlar), o'rta (sahnadagi hamkor aktyorlar) va katta (umumiy spektakl). Misol: Aktyor stulni ko'chirayotganida kichik doiraga, suhbat davomida hamkor aktyorga - o'rta doiraga, umumiy dramatik vaziyatda esa tomoshabinga murojaat qilishi kerak.

d) Emotsional xotira

Aktyor o'zining shaxsiy hayotiy tajribalaridan foydalanib, obrazni ishonarli qiladi. Misol: Onasidan ayrilgan qahramon rovida aktyor o'z hayotida boshdan kechirgan yo'qotishlarini eslab, chin his-tuyg'ularni yaratadi.

e) Jismoniy harakatlar metodi

Stanislavskiy ruhiy holat jismoniy harakatlar orqali namoyon bo'lishini ta'kidladı. Misol: Qo'rqan obrazni yaratishda aktyorning nafas olish tezlashishi, gavdasi titrashi, ko'zlarida hayrat ifodasi tabiiy ravishda qo'rquvni ko'rsatadi.

3. Stanislavskiy va jahon teatr san'ati Stanislavskiy sistemasining ta'siri dunyo bo'ylab keng yoyildi. AQShda L.Strasberg, Stella Adler va S.Meisner uning g'oyalaridan foydalanib, “Method Acting” yo'nalishini yaratdilar. Bu uslub keyinchalik Gollivud aktyorlik maktabining poydevoriga aylandi. Marlon Brando, Al Pacino, Robert De Niro kabi mashhur aktyorlar o'z san'atini aynan Stanislavskiy metodiga tayanib qurishdi.

4. Sistema va o'zbek teatr san'ati

O'zbek teatrining shakllanishida ham Stanislavskiy sistemasining ta'siri beqiyosdir. 1920–1930-yillarda Moskva va Peterburg teatr maktablarida ta'lim olgan o'zbek aktyorlari bu metodni milliy teatr sahnasiga olib kirishdi.

Hamza nomidagi teatrdagi sahnalashtirilgan ilk psixologik dramalar - Cho'lponning “Yorqinoy”, Abdulla Qodiriyning dramatik sahna asarlari Stanislavskiy metodining elementlari bilan boyitildi. Bu esa o'zbek teatrida sun'iylikdan xoli, hayotiy obrazlarni yaratishga asos bo'ldi.

Stanislavskiy sistemi teatr san'atida inqilobiy burilish yasadi. U aktyorni oddiy ijrochi emas, balki ichki dunyosi orqali obrazni qayta yaratuvchi ijodkor sifatida qaradi. Uning besh asosiy tamoyili - sahnaviy haqiqat, "magar" printsiipi, diqqat markazi, emotsional xotira va

jismoniy harakatlar - bugungi teatr va kino san'atida ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda. O'zbek teatrining shakllanishida ham bu metodning ahamiyati katta bo'lib, bugungi kunda yosh aktyorlar ta'limida muhim metod sifatida qo'llanilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stanislavskiy K. S. Mening hayotim san'atda. Moskva: Iskusstvo, 1926.
2. Stanislavskiy K. S. Aktyorning o'z ustida ishlashi. Moskva: Iskusstvo, 1938.
3. Stanislavskiy K. S. Rejissyorning daftaridan. Moskva: Iskusstvo, 1933.
4. Qodirov A. O'zbek teatr san'ati tarixi. Toshkent: Fan, 1987.
5. Strasberg L. Method Acting. Nyu-York, 1965.

REZYUME. Mazkur maqolada K.S.Stanislavskiy tomonidan ishlab chiqilgan aktyorlik sistemasining nazariy asoslari va uning teatr san'atidagi o'rni keng qamrovda tahlil qilingan. Xususan, sistemasining besh asosiy tamoyili - sahnaviy haqiqat, "magar" printsiipi, diqqat markazi, emotsional xotira va jismoniy harakatlar metodining mohiyati, ularning ijodiy jarayondagi roli va teatr amaliyotidagi qo'llanishi ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi. Shuningdek, sistema jahon teatr san'ati hamda o'zbek teatr maktabining shakllanishiga ko'rsatgan ta'siri haqida batafsil fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье дан комплексный анализ теоретических основ актёрской системы К.С. Станиславского и её роли в театральном искусстве. В частности, с научной точки зрения раскрывается сущность пяти основных принципов системы – сценической правды, принципа «если», фокуса внимания, эмоциональной памяти и метода физических движений, их роль в творческом процессе и применение в театральной практике. Также подробно рассматривается влияние системы на мировое театральное искусство и формирование узбекской театральной школы.

SUMMARY. This article provides a comprehensive analysis of the theoretical foundations of the acting system developed by K. S. Stanislavsky and its role in theatrical art. In particular, the essence of the five main principles of the system - stage truth, the principle of "if", the focus of attention, emotional memory and the method of physical movements, their role in the creative process and application in theatrical practice are covered from a scientific point of view. The influence of the system on world theatrical art and the formation of the Uzbek theatrical school is also discussed in detail.

SAHNA NUTQI DARSLARIDA NUTQ TEXNIKASINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Damir Urazbaev – o'qituvchi

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali
"Rejissura san'ati" kafedrası*

Tayanch so'zlar: sahna nutqi, nutq texnikasi, ovoz, nafas, artikulyatsiya, diktsiya, ifoda madaniyati, pedagogik yondashuv.

Ключевые слова: сценическая речь, техника речи, голос, дыхание, артикуляция, дикция, культура выражения, педагогический подход.

Key words: stage speech, speech technique, voice, breathing, articulation, diction, expression culture, pedagogical approach.

Nutq madaniyatini rivojlantirish va uni tadbig' qilish hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir. Nutq madaniyatini rivojlandirish uchun esa dast avval sahna nutqi fanining ilmiy strukturalariga va bir qancha omillarga etibor qaratish lozim. Aktyor yoki sahna ijrochisining muvaffaqiyati nafaqat ijodiy salohiyatga, balki so'z orqali ta'sir etish qobiliyatiga ham bog'liq.

Shu sababli sahna nutqi fanining o'qitilishida nutq texnikasini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Sahna nutqi, inson nutqini ifodali, estetik va kommunikativ jihatdan mukammal shaklidir. Uning asosi bo'lgan nutq texnikasi esa so'zlovchining nafas, ovoz, artikulyatsiya va talaffuzni ongli boshqarish ko'nikmalariga tayangan murakkab jarayondir.

Nutq texnikasi tushunchasi bir nechta ilmiy yo'nalishlar kesishmasida shakllangan. Fonetika fanida u tovush hosil qilish jarayoni sifatida, pedagogikada esa o'qitish va o'rgatish mahorati sifatida talqin etiladi. Sahna san'atida esa nutq texnikasi — aktyorning sahnaviy obrazni so'z orqali ifodalash vositasidir.

Nutq texnikasining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardir: Nafas texnikasi – ovoz uchun havо manbai, u to'g'ri nafas olish va chiqarish bilan bog'liq. Ovoz texnikasi – ovoz balandligi, tembr, jarangdorlik va rezonansni boshqarish ko'nikmasi.

Artikulyatsiya – tovushlarni aniq talaffuz qilish, nutq organlari harakatining uyg'unligi.

Diksiya – nutqning aniqligi, eshitiluvchanligi va estetik ifoda darajasi. Bu unsurlar bir butun tizimni tashkil etib, sahna ijrochisining nutqiy madaniyatini belgilaydi. Sahna nutqi darslarida o'quvchilarning nutq texnikasini rivojlantirish uchun bosqichma-bosqich mashg'ulotlar tizimi qo'llanadi. Dastlab, nafas va ovoz ustida ishlash mashqlari bajariladi. Masalan: Diaphragmal nafas mashqlari – havо oqimini boshqarish uchun;

Rezonans mashqlari – ovoz jarangdorligini kuchaytirish uchun;

Artikulyatsiya mashqlari – lab, til va jag' mushaklarini faollashtirish uchun;

Diktsion mashqlar – tez aytish, she'r o'qish, ifodali monologlar orqali talaffuzni aniq qilish uchun. Bu jarayonda pedagog talabalarning individual ovoz xususiyatlarini hisobga olib, ularga mos metodlarni tanlaydi. Interfaol yondashuvlardan - "rolga kirish", "intonatsion o'yin", "improvizatsion sahna" kabi mashg'ulotlar samarali natija beradi.

Nutq texnikasini shakllantirishda bir necha ilmiy yondashuvlar muhim o'rin tutadi:

Fiziologik yondashuv – nutq apparatining anatomik imkoniyatlarini to'g'ri ishlatish;

Psixologik yondashuv – sahnaviy nutqda emotsional holatning muvofiqligini ta'minlash;

Pedagogik yondashuv – talabalarda mustaqil fikrlash va badiiy nutqni ongli boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish. Bu yondashuvlar uyg'un qo'llanganda, talaba nutq texnikasini nafaqat mexanik ravishda, balki ijodiy asosda o'zlashtiradi.

Bugungi ta'lim jarayonida an'anaviy mashqlar bilan bir qatorda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muhimdir. Masalan: Ovoz tahlili dasturlari (Praat, Voice Tools) orqali talaffuzni tahlil qilish;

Video tahlil orqali sahnaviy nutqni baholash;

Audio yozuvlar yordamida o'z nutqini eshitib, tahlil qilish. Bu usullar talabada refleksiv fikrlashni rivojlantiradi va nutq texnikasini tezroq shakllantiradi.

Sahna nutqi darslarida nutq texnikasini shakllantirish nazariy va amaliy jihatdan uzviy jarayondir. U o'z ichiga fiziologik, psixologik va pedagogik komponentlarni oladi. Nafas, ovoz, artikulyatsiya va diktsiya ustida tizimli ishlash orqali talabada badiiy ifoda madaniyati, nutqiy erkinlik va sahnaviy ishonchlilik shakllanadi.

Shunday qilib, nutq texnikasini puxta egallash sahna ijrochiligining poydevorini tashkil etadi va har bir aktyor, boshlovchi yoki o'qituvchi uchun zarur kommunikativ kompetensiyani belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stanislavskiy K. S. Aktyorlik san'ati asoslari. – Moskva: Iskustvo, 1989.
2. Yuzeyev A. Sahna nutqi asoslari. – Toshkent: G'. G'ulom nomidagi nashriyot, 2005.
3. G'ulomov A. Nutq madaniyati va ifoda san'ati. – Toshkent: O'zbekiston, 2012.
4. Rahimov D. Sahna nutqi va ovoz texnikasi. – Toshkent, 2019.
5. Vygotskiy L. S. Psixologiya iskusstva. – Moskva: Pedagogika, 1991.

REZYUME. Maqolada sahna nutqi darslarida nutq texnikasini shakllantirishning nazariy asoslari, uning pedagogik va psixologik jihatlari tahlil qilinadi. Nutq texnikasining asosiy tarkibiy qismlari - nafas, ovoz, artikulyatsiya va diktsiyaning o'zaro bog'liqligi ochib beriladi. Shuningdek, talabalarda sahnaviy nutq madaniyatini rivojlantirishda interfaol metodlarning o'rni va samaradorligi yoritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются теоретические основы формирования техники речи на уроках сценической речи, ее педагогические и психологические аспекты. Раскрывается взаимосвязь основных компонентов речевой техники - дыхания, голоса, артикуляции и дикции. Также освещается роль и эффективность интерактивных методов в развитии культуры сценической речи у студентов.

SUMMARY. The article analyzes the theoretical foundations of the formation of speech technique in stage speech lessons, its pedagogical and psychological aspects. The interrelationship of the main components of speech technique - breathing, voice, articulation, and diction - is revealed. The role and effectiveness of interactive methods in the development of stage speech culture in students are also highlighted.

“AUTENTIK MUSIQIY KOMPETENSIYA” TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK MAZMUNI VA TARKIBI

Uzakov Satbay Erejebaeovich – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filiali

“Folklor va etnografiya” kafedrası

Tayanch so‘zlar: autentiklik, musiqiy kompetensiya, psixologik struktura, ichki motivatsiya, emotsional kompetensiya, musiqiy qobiliyat, ijodiy o‘ziga xoslik, shaxsiy izchillik, musiqiy ifoda.

Ключевые слова: аутентичность, музыкальная компетентность, психологическая структура, внутренняя мотивация, эмоциональная компетентность, музыкальная способность, творческая уникальность, личная последовательность, музыкальное выражение.

Key words: authenticity, musical competence, psychological structure, internal motivation, emotional competence, musical ability, creative originality, personal consistency, musical expression.

Autentik musiqiy kompetensiya - bu nafaqat texnik jihatdan professional ijro mahorati, balki ijodiy, hissiy va shaxsiy o‘ziga xoslikni o‘zida mujassam etgan psixologik tuzilma. U shaxsning ichki ovozi bilan mos bo‘lgan, o‘zini to‘g‘ri namoyon etadigan, rasmiy yoki tashqi bosimlarga bo‘ysunmaydigan autentik ijodkorlikni anglatadi. Bu tushuncha ekzistensial falsafa va psixoterapiyadagi autentiklik ideyalariga taaluqlidir, ya‘ni “shaxsiy qadriyatlar, istaklar va tashqi bosim o‘rtasidagi izchillik”. Har bir mamlakatning o‘ziga xos madaniy qadriyatlari, musiqiy an‘analari va ta‘lim tizimidagi yondashuvlar baqshichilik san‘atini o‘rgatish jarayoniga turlicha ta‘sir ko‘rsatmoqda. [1.1] “Autentik musiqiy kompetensiya” tushunchasining psixologik mazmuni Ichki motivatsiya va shaxsiy moslik.

• Autentik musiqiy kompetensiya – bu shaxsning ichki qadriyatlari va musiqiy ifodasiga mosligi. Eksistensial psixologiya nuqtai nazaridan, shaxs o‘z ijodini yolg‘on yoki namoyishchi bo‘lmagan holatda amalga oshiradi.

• Self-determination theory (SDT) dan ko‘rinishicha, bu kompetensiyaning muhim qismi sifatida autonomiya, kompetentlik va relatedness (aloqadorlik) ehtiyojlari rol o‘ynaydi: shaxs o‘z musiqasini tanlagan, anglagan va boshqalar bilan bog‘lanish orqali amalga oshiradi

Musiqiy qobiliyat va kognitivaning roli.

• Musiqiy kompetensiya (musiqiy qobiliyat) ko‘plab tadqiqotlarda kognitiv imkoniyatlar, xususan umumiy kognitiv quvvat, short-term memory va ochiqlik (openness to experience) bilan bog‘liqligi aniqlandi

• Ushbu faktlar autentik kompetensiya tarkibida shaxsning hissiy sezgirligi, intellektual aniqligi va kuktak sifatida tajribaga ochiqligini aks ettiradi. Emotsional kompetentlik va alexitimiyaga qarshi

• Emotsional kompetensiya (masalan, alexitimiyaning pastligi) - kishining his-tuyg‘ularni idrok etish, ifodalash va boshqarish qobiliyati - musiqa faoliyati bilan bog‘liq ekan. Ko‘proq musiqiy ijod va amaliyot kuzatilgan shaxslar alexitimiyadan kam aziyat chekadi. [1.2]

Autentik musiqiy kompetensiyaning rivoji modeli;

Shaxs autentik kompetensiya darajasiga yetishishi quyidagi bosqichlardan o‘tayotganlikka bog‘liq bo‘lishi mumkin:

1. Musical aptitude: tug‘ma yoki erta rivojlangan musiqiy sezgirlik (Gordon va Seashore tadqiqotlari bo‘yicha)

2. Formald training va tajriba: musiqa bilan yaqindan shug‘ullanish orqali texnik va kognitiv malakalarni shakllantirish

3. Ichki psixologik rivoj: SDT nuqtai nazaridan, motivatsiya va o‘zini anglash - autentiklikka o‘tish. Autonomi, kompetentlik, tanlovni hurmat qilish. Emotsional o‘ziga xoslik: shaxsiy hissiy atmosferani musiqada ifodalash - autentik ijro - "haqiqiy" ijro. [1.3]

“Autentik musiqiy kompetensiya” - bu kompleks psixologik struktura bo‘lib, shaxsning texnik darajasi bilan birga ichki hissiy moslik, ichki motivatsiya, shaxsiy qadriyatlar bilan kesishadi. Psixologik yondashuvlardan SDT, kognitiv nazariyalar va emotsional kompetensiya modellari yordamida uning mazmuni ochib beriladi. Keng miqdordagi tadqiqotlar bu tuzilmaviy komponentlarning har biri qanday tarkibiy rol o‘ynashini ilmiy asosda ko‘rsatadi (masalan, umumiy IQ, ochiqlik, musiqiy trening va hissiy ifodaning musbat bog‘liqliklari).

Tadqiqotlarda baqshichilik san‘atining bolalar musiqa va san‘at maktablari dasturlariga integratsiyalashuvi orqali yosh avlodning badiiy tafakkuri, estetik didi va milliy o‘zligiga bo‘lgan hurmati shakllanishi yuzasidan ijobiy natijalar qayd etilgan. Bu san‘at turi orqali bolalar nafaqat

kuy va ohanglar dunyosiga sho'ng'ishadi, balki tarixiy-madaniy kontekstni anglab, o'z madaniy ildizlariga tayanishni o'rganadilar. [1.4]

Bundan tashqari, baqshichilik san'atining o'rgatilish jarayonida bolalarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan

omillar tahlil etilgan. Jumladan, jamoaviy ijro, og'zaki an'analarga tayanish, voqealarni badiiy ifoda qilish kabi jihatlar bolalarning nutqiy, emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umumiy kognitiv qobiliyat, musiqiy tayyorgarlik, ochiqlikning musiqiy kompetensiyaga bog'liqligi - tadqiqot natijalari. 2010-yil.
2. O'z-o'zini aniqlash nazariyasi: musiqa motivatsiyasida avtonomiya, kompetentlik, aloqadorlik. 2014-yil.
3. Emotsional kompetentlik va aleksitimiya musiqiy amaliyot bilan bog'liq - egizaklar tadqiqoti. 2013.
4. Henderson, M. Gabora, L. The recognizability of authenticity. 2013-yil
5. Gordon, E. E. Manual for the Primary Measures of Music Audiation. GIA Publications. 1989-yil.

REZYUME. Autentik musiqiy kompetensiya - bu musiqiy ijroda shaxsning o'ziga xosligini, ichki his-tuyg'ularini va individual ifodasini samimiy va to'liq ifoda eta olish qobiliyatidir. Bu tushuncha faqat texnik mahoratni emas, balki ijrochining emotsional chuqligini, ichki motivatsiyasini va auditoriya bilan haqiqiy muloqotini ham o'z ichiga oladi.

РЕЗЮМЕ. Аутентичная музыкальная компетенция - это способность искренне и полно выражать своеобразие, внутренние чувства и индивидуальное выражение личности в музыкальном исполнении. Это понятие включает в себя не только техническое мастерство, но и эмоциональную глубину исполнителя, его внутреннюю мотивацию и подлинное общение с аудиторией.

SUMMARY. Authentic musical competence is the ability to sincerely and fully express a person's individuality, inner feelings, and individual expression in musical performance. This concept encompasses not only technical skill but also the performer's emotional depth, inner motivation, and genuine communication with the audience.

BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERI. SÚYEW BAQSÍ DÓRETIWSHILIGI

Shamurodova Madina Xolmurod qızı

Ájiniyaz atundağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanish sózler: muzıka, áwlad, ásbaplar, kórkem óner, baqsı-jıraw, dástúriy, metod, emocional.

Ключевые слова: музыка, песня, инструменты, искусство, фольклор, программа, метод, эмоциональный.

Key words: music, song, instruments, art, folklore, program, method, emotional.

Qaraqalpaq muzıka miyrasları xalıqtıń siyasiy hám tariyxıy rawajlanıwı, etno-psixologik tárepleri, ómirlik tájiriýbeleri, siyasiy kóz-qarasları, maqseti hám de onı ámelge asırıw jolında shólkemlestiriletuǵın iskerlik tarawları, shaxsqa tálim-tárbiya beriw dástúrleri tiykarında qáliplesken bolıp. ásirler dawamında tariyxıy basqıshlar tiykarında áwládtan -áwládqa ótip kelmekte.

Muzıka sánıyatı (kórkem óneri) ózine say bir álem (dúnya). Ájayıp dawıslar, namalar, úrǵaq hám qashırımlar, jaǵımlı muzıkalıq sesler kewillerdi tolqıtadı. Muzıka kórkemóneri turmıstı ózine say kórkem obrazlar arqalı súwretleydi, tıńlawshılardıń júregine jetip, oy-órisine, qálbine tásir etiw arqalı onda túrli qábiletlerdi

rawajlnadıradı, aqıl-oy, sanasın ósiredi, turmıstı, ómiri keńirek hám tereńnen túsine biliwine járdem beredi. Ótmishke bir názer taslasaq, muzıka óneri eń eskiden kiyatırǵan óner ekenligin, onı ata-babalarımız ómirinde dúnyaǵa atın shıǵarǵan ne bir ullı insanlar, óz dáwiriniń aldaǵı adamlarınıń ómirinde, olardıń dóretiwshilik miynetleri, izleniwleri, ayrıqsha orın tutqanlıǵın kóremiz. Usı sebepli qaraqalpaq muzıka miyrasları mazmunın tereń úyreniw, olardaǵı sáwlelengen biybaha pikirlerden tálim-tárbiya jolında paydalanıw zárúrligin arttıradı. «Shıǵıs muzıkası-bul Shıǵıs filosofiyası, dúnya mádeniy miyrasları qatarında Shıǵıs muzıkasınıń ornı ullı» [1.308] Álbette óz xalqımızdıń muzıka tariyxın úyreniw óz aldına bir aktual másele bolıp tabıladı,

«Qaraqalpaqlar áyyemgi hám bay tariyxqa iye xalıq. Bul xalıq pútkil dúnyağa belgili bolğan milliy mádeniyatqa, óz milliyliğine tán ózgeshe iskusstvosına, klassik ádebiyatına, ruwxıy baylıqlarına, úrip ádet dástúrlerine iye».

Muzıka óneri adamnıń ishki ruwxıy dúnyasını, hár qıylı sezimlerin, ásirese quwanış-qayğıların ulıwmalastırılğan túrde jaǵımlı sazlar járdeminde obrazlı jetkerip beriwdiń bir túri esaplanadı. Qaraqalpaq xalqında baqsıshılıq óneri yaǵnıy baqsılar, jırawlarǵa qaraǵanda soń payda bolğan dep tastıyıqlaydı alımlarımız.

Baqsıshılıq óneri, xalqımız Orta Aziyaǵa kóship kelgennen keyin, ásirese XVIII- ásirde Xorezmge kelgennen keyin qaraqalpaqlar arasına baqsıshılıq óneriniń keńnen taraǵanı hám rawajlanganı ilimpazlarımızdıń miynetlerinde óz tastıyıqlawların tapqan. Qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń, atqarıwshılarınıń duwtar - shertip, qosıq aytıp atqaratuǵın óner iyesiniń biri “baqsı” dep ataladı. Baqsılar ózleriniń repertuari, shertetuǵın sazı, hawazı, qosıq aytıw manerası boyınsha jırawlardan keskin ajralıp turadı.

Jırawlardıń shertetuǵın saz áspabı qobız bolıp, yaǵnıy qobız benen jırlasa, al baqsılar “duwtar” shertip qosıq aytadı. Jırawdı “jırladı”, baqsım “ayttı” deydi. Yaǵnıy “jıraw jırlattıq”, baqsı “ayttırdıq” dep sóylew tilinde aytiladı. Baqsıshılıq óneri Orta Aziya xalıqlarında burınnan bolğan. Qaraqalpaqlarǵa bul baqsıshılıq óneri ózbek, túrkmen baqsılarınıń tásiiri menen hám jaqınnan qarım - qatnası menen rawajlanıp, jırawshılıq ónerine baqsıshılıq óneri qosılıp kórkem - ónerimiz bayıǵan. Baqsı sózi Türk tilles xalıqlarda burınnan kiyatırǵan eski sóz. Ózbek shayırı Lutfiydiń “Gúl va Navruz” - dástanında: “yanadur quastım bir yaxshılardıń”, mongol sawatın bilgen baxshılardıń”- (Jaqsılardan hám mongol sazın bilgen baqshılardan támem bar) - deydi. Qaraqalpaqlar arasınan - Axımbet, Musa, Edenbay sıyaqlı ataqlı baqsılar shıǵıp baqsıshılıq ónerdi joqarı basqıshqa kótergen. Xorezm mádeniyatın keńnen úyrenip, onnan hár tárepleme paydalanǵan. Nátiyjede “Gárip - Ashıq”, “Yusip - Axmed”, “Sayatxan - Hámre”, “Góruǵlı” sıyaqlı dástanlar baqsılardıń negizgi repertuari bolğan. Sonday - aq baqsılarǵa, jırawlarǵa uqsap shákirt tayarlaw dástúr bolğan. Olar bolajaq shákirtlerin hár tárepleme sinap, qosıq ayttırıp, saz sherttirip kórip túılaǵannan keyin, baqsıshılıq ónerin úyrene alıwına isenimi kámil bolǵannan keyin ǵana shákirt etip úyrete baslaǵan hám shákirtlikke qabil etken. Uzaq jıllar dawamında shákirtlerin izine ertip hám óziniń repertuarların úyretip bolǵannan keyin xalıq arasında baqsıshılıq etiwge pátiya bergen. Shákirtler ustazdan pátiya alǵannan keyin

“baqsı” dárejesine jetken. Qaraqalpaqlarda baqsıshılıq óneriniń ósip rawajlanıwı jolında Axımbet baqsınıń, túrkmenlerden Súyew baqsınıń, qaraqalpaqlar menen kóp waqıtlardan berli ómir súrip kiyatırǵan Arallı ózbek baqsılarınıń miyneti ayrıqsha orındı tutadı.

Baqsı namalarınıń bayıwına qońsılas xalıq baqsılarınıń járdemi hám tásiiri oǵada ullı boladı. Súyew baqsınıń namaların ózlestirip, baqsıshılıq usılın rawajlandırıp hám jetilistirip qaraqalpaqlar ishinde dawam etiwshi ataqlı Japaq baqsı, al Axımbet baqsı namaların dawam etiwshi Musa baqsı hám Esjan baqsılar bolıp esaplanadı. Házirgi aytılıp júrgen “Qońırat” naması, “Náylermen”, “Ázizim” hám.t.b. kóplegen namalar Arallı ózbek baqsılarınıń namalarınan kirgen. Baqsılarda dástan atqarmastan burın jırawlar qusap “termeler” atqaradı. Kóbinese baqsılar termelerde Maxtumqılınıń, Berdaq hám Ajiniyazdıń násiyat - naqıl sózlerinen, lirikalıq qosıq qatarlarınan, sonday - aq xalıq qosıqlarınan atqaradı.

Ámiwdáryanıń ayaǵındaǵı “Arallı” dep atalǵan Xorezm ózbekleri baqsılarınıń kópshiligine, túrkmen baqsısı Súyew baqsı ustaz bolǵan. Súyewden burın Súyewdiń zamanında Eshbay, Atash, Gáripniyaz qusaǵan Xorezm jigitleriniń ataqlı baqsıları bolǵan. Bul baqsılar ózbek, túrkmen, qaraqalpaq, qazaq xalıqlarına -da yaǵnıy xorezmde jasawshı qońsılas xalıqlardıń da súyip túılaytuǵın ataqlı baqsıları bolıp tanılǵan.

Háy yaranlar wáspin Sizge aytayın,
Tilinde-di haq sanası Eshbaydıń.
Haslı zatın birme-bir bayan eteyin
Haslı kári shaǵataydı Eshbaydıń.

Eshbay barmay hesh kim toyın qurmadı,
Júzin kórmey qızlar wákil bermedi,
Pısqı puji haram iske júrmedi,
Sol qılıǵın eller súydi Eshbaydıń.

Sazım kóterip toyǵa barganda,
Xalıqtı xoshwaq qılıp gúrrin bergende,
Yar-yar dep qıshqırıp nala shekkende
Kókke-jeter hár páriyadı Eshbaydıń.

Eshbay, Atash, Nurjan men saz etti,
Besh kúnlik ómirin sárparaz etti,
Ólgennen soń wáspin Gáripniyaz aytı
Ózi ólip atı qaldı Eshbaydıń.

Bul qaraqalpaq xalqınıń arasında oǵada keń taralǵan professional namalardıń biri “Eshbay” naması tuwısqan ózbek, túrkmen xalıqlarınıń muzıkasında - da ayrıqsha orın iyeleydi. “Eshbay” namasınıń qaraqalpaqsha variyantu oǵada joqarı hawıjge iye bolıp, namada hár motiv tákirarlanǵan sayın keńeyip, qosımsha ırǵaqlar qosılıp kem-

kemnen háwijge minip otradı. Nama bir yarım oktava dawıs keńliginde bolıp bul baqsılardan júdá sheberlikti, kúshli dawısqa iye bolıwdı talap etedi. Eshbay namasın anaw-mınaw baqsılar, qosıqshılar ayta bermegen hám atqara almağan. “Eshbay” naması “Adıńnan” naması sıyaqlı baqsılardıń óz-ara jarısında atqarılatuǵın belgili repertuarı bolıp, bir qansha baqsılardı sinnan ótkergen, baqsılardıń “ólshew tası” bolıp, yaǵnıy “konkurs” repertuarı bolıp xızmet atqarǵan.

Házirgi waqıtta bul Eshbay namasın keń dawıs diapazonına iye, lapızlı baqsılar hám qosıqshılar ǵana atqarıp kelmekte. Ataqlı baqsılardan Japaq baqsı, Esjan baqsı, Genjebay baqsı, qosıqshılardan Arzıǵúl Atamuratova, Gúlparsın Sırımbetovalardıń atqarıwındaǵı bul nama xalqımızdıń yadında uzaq saqlanadı, televideniye hám radio tolqınında jańlap turıptı. Bul Eshbay namasın hám sózin ataqlı Xorezm baqsısı Eshbaydıń shákirti qaraqalpaq baqsısı Ǵarıpniyaz baqsı shıǵarǵanlıǵı qosıq qatarlarınan bilinedi. Ǵarıpniyaz baqsı óz ustazınıń húrmetine arnap shıǵarǵanın ilimpazarımız tárepinen ózleriniń ilimiy miynetlerinde tastıyıqlaydı. Súyew baqsı Arallı ózbeklerden kóp shákirt tayarlaǵan. Olardan: Adilbay baqsı (1864-1945), Jańabay baqsı (1887-1961) Súyew baqsınıń baqsıshılıq ónerin qaraqalpaqlar ishinde dawam ettiriwshi baqsılar boladı. Óz namaları menen qońsılaxalıq namaların úyrenip, óz repertuarların, namaların bayıtqan qaraqalpaq baqsıları boldı.

Sonday-aq Súyew baqsınıń shákirtlerinen mańǵıtlı Ámet baqsı, Atajan baqsılar, Súyew baqsınıń ataqlı shákirtlerinen hám qaraqalpaq baqsıları bolıp esaplanadı. Ataqlı qaraqalpaq baqsısı Japaq baqsı Shamuratov, mańǵıtlı Ámet baqsı hám Atajan baqsılar shákirti bolıp ol Súyew baqsı jolın dawam ettiriwshi, Súyew baqsı namaların sheber ózlestiriwshi hám kóp namaların qaraqalpaqshalap hám qaraqalpaq xalıq namaların dárejesine jetkerip xalqımızdıń súyip tıńlaytuǵın namalarına aylandırǵan sheber talant iyesi ataqlı baqsı, kompozitor bolıp jetilisti. Súyew baqsı - Xorezm oypatında dańqı shıqqan, Xorezmde jasawshı basqa xalıqlardıń ózbek, túrkmen, qaraqalpaq, qazaqlardıń da belgili ataqlı baqsısı bolıp tanılǵan. Súyew baqsı túrkmenlerdiń

shawdır urıwınıń bozashı tiyresinen bolıp, házirgi Tashawız oblasti, Porsı rayonında tuwılıp kamalǵa kelgen.

Qaraqalpaqlar toylarına Súyew baqsını shaqırtıp ayttırıw dástúr bolǵan. Súyew baqsı “Góruǵlı” dástanınıń 12 babın (shaqabın) bilgen. Túrkmen xalıq legendalarında “Súyew baqsını Xiywanıń xanı shaqırıp alıp, “Góruǵlı” dástanın ayttırıp, ózi “Góruǵlı” nıń baspadan shıqqan kitabına qarap otırıp teksergende Súyew baqsı xan aldında dástanlardıń birde-bir qatarın aljaspay atqarǵan hám alǵısqa miyasar bolıp “xan baqsı” dárejesin alǵan. Súyew baqsı qaraqalpaqlardıń ataqlı baqsısı Musa baqsı menen zamanlas bolǵan, birin-biri júdá jaqsı bilgen hám húrmet etken. Bir-biri menen repertuar almasıp, toy merekelerdi birge atqarǵan. Súyew baqsı toy-merekelerde qasında ǵırjekshi, balamanshı hám kóplegen sazendeleri menen 10-15, hátte jigirmalaǵan sazendeleri menen birlikte qosılıp shertip ózi atqaratuǵın bolǵan. Sonsha sazdıń kúshi menen súyemelewi menen xalıqqa tamasha beretuǵın baqsı bolǵan. Sonlıqtanda xalıqqa “Súyew” atı menen yaǵnıy Súyew baqsı laqabı menen tanılǵan. Bir toyda Súyew baqsı menen Musa baqsını jarıstırǵan haqqında xalıq awzınan ayılǵan maǵlıwmatlar bar. Toy sońında “Qaysı baqsı jaqsı ayttı”- degen de Súyew baqsı turıp, xalıqqa qarap: -“Musa baqsı mennen jaqsı ayttı, sebebi bir duwtar menen ǵana xalıqqa tamasha berdi, al men bolsam ǵırjekshi, balamanshı, tolıp atırǵan sazdıń kúshi menen, shawqım menen xalıqqa tamasha berdim, mine sonlıqtan da Musa jaqsı ayttı”- degen.

Házirgi kúnde de Súyew baqsınıń Túrkmenstanda kóplegen shákirtleri bolıp olar Súyew baqsı jolın dawam ettiriwshi baqsılar bolıp tabıladı. Qaraqalpaq baqsıları qońsı xalıqlardıń baqsıshılıq ónerin úyrenip ǵana qoymastan, óz repertuarın, olardaǵı namalardı dóretiwshilik jaqyan qayta islep ózlestire bilgen. Qaraqalpaq xalqında kóplegen baqsı namaları Súyew baqsı jolı (mektebi) dep tán alınıp, xalqımızdıń súyip tıńlaytuǵın qaraqalpaq xalıq namalarına aylanıp, muzıka mádeniyatımızdıń rawajlanıwında, xalıq namalarınıń hár tárepleme salmaqlı ornı bar.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Q. Ayımbetov “Xalıq danalığı”. Nókis, «Qaraqalpaqstan» 1988-jıl.
2. Q. Maqsetov “Dástanlar, jırawlar, baqsılar”, Nókis «Qaraqalpaqstan» 1992-jıl.
3. Q. Maqsetov “Qaraqalpaq jıraw-baqsıları” Nókis 1983-jıl.
4. T. Adambaeva “Qaraqalpaq muzıkasınıń tariyxınan” 1985-jıl.
5. A. Nadirova “Qaraqalpaq muzıka tariyxı” 2018-jıl.

REZYUME. Maqalada qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi hám bay tariyxı, pútkil dúnyaǵa belgili bolǵan milliy mádeniyatqa, óz milliyligine tán ózgeshe iskusstvosına, klassik ádebiyatına, ruwxıy baylıqlarına, úrp-ádet, dástúrlerine iye ekenligi, muzıka mádeniyatı, baqsı, jırawları haqqında keń tusinik berilgen.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена обширная информация о древней и богатой истории каракалпакского народа, его всемирно известной национальной культуре, самобытном искусстве, классической литературе, духовном богатстве и традициях, а также музыкальной культуре, бахши и жиров.

SUMMARY. The article presents extensive information about the ancient and rich history of the Karakalpak people, their world-famous national culture, original art, classical literature, spiritual wealth and traditions, as well as musical culture, bakhshi and zhirov.

ǴÁREZSIZLIK JÍLLARÍNDAGÍ XALÍQ QOSÍQLARI

A.Shimbekov – úlken oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: folkloristika, folklor, san’at, improvizatsiya, improvizator, xalq qo‘shig‘i, trop.

Ключевые слова: фольклористика, фольклор, искусство, импровизация, импровизатор, народная песня, троп.

Key words: folkloristics, folklore, art, improvisation, improviser, folk song, trop.

Qaraqalpaq xalqınıń bay mádeniy hám ruwxıy miyraslarınıń úlken bir tarawın xalıq qosıqları tutadı. Xalqımızdıń kóp ásirlik arızı ármanları iske asıp atırǵan waqıtta birinshi náwbette ámelge asırıw zárúr bolǵan áhmiyetli máselelerdiń biri xalqımızdıń milliy miyrasın qayta tiklew, itibarlılıq penen qatnas jasaw, xalqımızdıń neshshe ásirler dawamında qásterlep bizge jetkizgen miyrasınan úyreniw hám keleshek áwladtı óz ata babasınıń miyrasına sadıq patriot, adamgershilikli, hújdanlı adam etip tárbiyalaw bolıp esaplanadı.

Ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń rawajlanıw jolın olardıń dóreliw dereklerin anıqlaw, onı alıp júriwshiler, xalıq qosıqların dóretiwshi individual kórkem óner iyeleri, improvizatorlar, házirgi zaman xalıq qosıqlarınıń ideya-tematikalıq ózgesheligi, syujet hám kompoziciyası, qosıq qurılısı, kórkemlew quralları ulıwma xalıq qosıqlarınıń poetikası haqqında izertlew qaraqalpaq folkloristika iliminde izertleniwı kerek másele.

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń burın sóz etilmegen materiallar tiykarında olardıń janrlıq ideya tematikalıq ózgesheligi haqqında, xalıq qosıqlarınıń atqarıwshıları, alıp júriwshileri, avtorlar tárepinen dáwirdiń talabınan tuwılǵan ózgerislerdi úyreniw biz sıyaqlı keleshek áwladtıń aldında turǵan izertleniwı tiyis wazıypa bolıp qaladı. Házirgi dáwirde awızeki túrde qosıq shıǵarıw ózinsheligi qalıp baratır. Házirgi xalqımız jazba ádebiyattıń wákili. Házirgi zamanımızda xalıq qosıqları tek ǵana baspa sóz, radio televideniye, kópshilik jıynalǵan orınlarda

oqılıp beriliwi arqalı, sonday-aq, xalıq qosıqların kompozitorlardıń nama jazıwı, radio televideniye atqarıwı arqalı xalıqqa belgili boladı. Házirgi zaman xalıq qosıqlarınıń bayıw derejiniń biri xalıq qosıqlarınıń zaman talabına say variantlasıwı hám el arasındaǵı talantlılar tárepinen dóretiliwi.

Xalqımızdıń yadında saqlanıw qalǵan dástúriy xalıq qosıqlarınıń házirgi kúnde qaytadan jańarıwı, yaǵnıy xalıq júreginen tereń orın alǵan ayırım eski xalıq qosıqlarınıń da búgingi kúnde keń túrde paydalanıwı, jańarıp házirgi kúnde jańa dáwir adamına jańadan xızmet etiwı bolıp tabıladı. Bunday xalıq qosıqlarına «Jeńgejan», «Kórinde yarım kórinde», «Qız Minayım», «Bilezigim», «Shayı kóylek» hám taǵı basqa qosıqlardı misal etsek boladı. Xalıq qosıqlarınıń xalıq arasında jasawında keń jurtsılıqtıń qatnası házirgi zaman xalıq qosıqlarınıń jasawında baslı ózgesheligi dep belgilesek boladı.

Xalıq awızeki ádebiyatınıń hár qıylı túrlerge iye iri janrlarınıń biri bolǵan miynet qosıqları óziniń tariyxıy qalıplesiw dáwiri boyınsha eń áyyemgi janrlarınıń biri bolıp tabıladı. Miynet qosıqları tiykarınan, belgili bir etnik qatlam yaǵnıy xalıqtıń miynetke dóretiwshiliginde emotsional qatnası sáwlelenedi. Miynet qosıqları ásirler dawamında hár-qıylı janrlarǵa bólinip mazmunı ózgerip otırǵan. Demek miynet qosıqları hár-bir dáwirdiń ózgesheligi, jańalıǵı menen sáwlelenedi eken. Sonıń menen birge házirgi awıl xojalıǵı salasındaǵı ataq abırayǵa iye kásiplerdiń biri fermerlikke baylanıslı da kóplegen xalıq tárepinen qosıqlar dóretildi. Mısalı:

*Biziń awıldın fermerleri,
Kórinedi hámme iste hónerleri,
Paxta, biyday,salı degen normaları,
Orınlanar hámme waqıt zıyat penen.*

Bunda fermerler olardıń islegen miynetiniń jemisi haqqında jırlaǵan. Jáne de paxtashılıq kásibine baylanıslı.

*Náwbáharde ekken shigit,
Gúl pitkey márt qollarına,
Meni izlep keler bolsań,
Gúl shashayın jollarına.
Tıń jer ashıp ektik paxta,
Óz qıyalın óziń jaqta,
Búlbil bolıp sáhár waqta,
Kelip janım baǵlarıma.*

Bul qosıq qatarlarında paxtashılıq kásibine baylanıslı miynet protsesi, xalqımızdın baylıǵı bolǵan «aq altındı» jetilistiriwdegi miynet barısın sóz etken. Sonın menen birge olarǵa ıshqı sezimleri de aralastırılǵan. Bul qosıqlar qurı miynet haqqında bolıp, ómirdiń basqa táshwishleride aralastırılmaǵanda bul qosıqlardıń qızıǵı bolmaǵan edi.

Muhabbat qosıqları xalıq qosıqları ishindegi eń tiykarǵı oraylıq orındı iyeleytuǵın qosıqlar qatarına kiredi. Muhabbat qosıqları qaysı dáwirde bolmasın óz rawajlanıw jolın dáwir talabına tán taba beredi. Muhabbat qosıqlarınıń basım bólegi óz aldına xalıq tárepinen dóretilse ekinshi bólegi avtorlı qosıqlardıń xalıq qosıqlarına aylanıwı sonday-aq, liro-eposlardan óz aldına janr sıpatında ajıralıp shıǵıwı arqalı júzege keledi. Insannıń student shaǵları muhabbatın eń rawajlanǵan, güllegen dáwiri boladı. Mısalı:

*Aspandaǵı ayǵa qolım jetpeydi,
Sennen basqa yarǵa kewlim ketpeydi,
Sennen basqa yarǵa kewlim ketse de,
Jigittiń sultanı sennen ótpeydi.
Shımbaydıń jolları porsańnan porsań,
Porsańnan alıp qolıńnan alsam,
Universitette oqıp atırǵan yarımdı,
Telefon arqalı shaqırıp alsam.*

Bunda xalıq qosıqlarına tán traditsiyalıq forma saqlanǵan. Házirgi dáwirimizde ótken dáwirimizdegi qız-jigitlerdiń otırıpalarında qosıq ayıw protsessleri ushırasadı.

Toy baslaw: Hár qanday xalıqtın ruwxıy mádeniyatın hár tárepleme tolıq kórsete alatuǵın dástúr bul toy dástúr bolıp esaplanadı. Toy dástúri óz ishine kórkem sóz sheberligin, muzıka, xalıqlıq drama xoreografiyalıq elementlerdi óz ishine qamtıydı. Toy qosıqları tiykarınan toy baslaw bet ashar jırları bolıp tabıladı.

*Qutlı bolsın-ay toylarınıń,
Jáne bolsın toylarınıń,
Baǵ ishinde jarasadı boylarınıń,*

Biz otırmız toyxanada... dep jıynalǵan jámiyetti, toydın iyeginiń kewlin tolıp tastıratuǵın qatarlar menen ózińdi biyleydi.

Xalıq qosıqlarınıń ishinde teńewlerdiń eń kóp qollanılauǵın janrı bul salt-dástúr jırları, ásirese bet ashar bolıp esaplanadı. Bul ózgeshelik eń aldı menen bul janrdıń mazmunındaǵı tiykarǵı ideya menen baylanıslı. Bizge belgili bet ashar bul tek jańa túsken kelinshekti qáyin jurtına taza, aǵayın, awıl jurt penen tanıstırıp ǵana emes, al onı ómirinde kútip turǵan jaqsı-jaman nárselerdiń bar ekenligi haqqında xabarlandırıw hám usı nárselerde shańaraq aǵzası sıpatında qalay qatnas jasaw kerekligin belgili dárejede uqtırıp xızmetin de atqaradı. Sebebi hár qanday kórkem dóretpе eń aldı menen belgili dárejede tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwı tiyis. Bet ashardıń kiris yaǵnıy násiyat bóliminde turmıstaǵı jaqsı hám jaman nárseler jupkerlestiriw usılında alınadı da teńewler arqalı onıń mazmunı tolıqtırıladı.

*Jipekten esken duwtardıń,
Tarınday bol kelinshek,
Qol urǵandı kúydirgen,
Jalınday bol kelinshek.*

*Qurtqa atlı Qoblannıń,
Yarınday bol kelinshek,
Xalıq qayırın oylaǵan,
Dargaday bol kelinshek.*

*Toqsanǵa shıqqan kempir, shal,
Toqsan jil kiyse tozbaǵan,
Buringı sının buzbaǵan,
Torqaday bol kelinshek.*

Mısalda berilgen «tarınday», «jalınday», «yarınday», «dargaday», «torqaday» teńewleri bul teńewdiń quramalı forması bolıp shıǵarmada ol adamnıń, yaǵnıy kelinshektiń ruwxıy pazıyletiniń qanday bolıwı kerekligin bahalı predmetlerge yamasa jaqsı pazıyletlerdiń iyegi sıpatında ideal dárejesine kóterilgen obrazlardı teńew arqalı uqtıradı. İnsan mineziniń unamsız tárepleri bet ashar qosıqlarında kúndelikli turmısta bar bolǵan hám jámiyetshilik tárepinen unamsız dep qabıl etilgen janlı, hám jansız nárseler, qubılıslar teńew arqalı jasaladı.

*Shabalanıp kókke shapshıǵan,
İyttey bolma kelinshek,
Sózdiń parqın bilmegen,
Malday bolma kelinshek,
Suwı qaytqan dár yaday,
Sayız bolma kelinshek.*

Dáslepki eki mısalda insandaǵı jaman minez,unamsız qılıqqa iye haywanlarǵa teńew arqalı jasalǵan. Ulıwma kórkem ádebiyatta teńewdiń bul eń kóp taralǵan forması bolıp

esaplanadı. Bet ashardıń tiykarǵı, yaǵnıy kelinshekke onıń jańa aǵayın-tuwǵanların tanıstırırwshı bóleginde teńewler tómendegishe jasaladı. Kelinshekke tanıstırılıp atırǵan shaxstıń minez-qulqındaǵı ayrıqsha bir belgi óziniń sapası jaǵınan ekinshi bir zatqa salıstırılıw arqalı teńeledi.

Moynı bası qurıqtay,
Padanı baslaǵan serkedeıy,
Besikke salǵan qawıqtay,
Jipke buwǵan otınday,
Traktordıń xodınday

Mısalda keltirilgen «qurıqtay», «xodınday» teńewleri shıǵarmada házil-dálkek mánisin payda etiwde qollanılǵan. Házirgi dáwirdegi xalıq qosıqlarında metaforalardıń ıqsham hám anıq obrazlılıqtı bere alıwı, qollanıwıń ózi belgili dárejede jetik formada qalıpleskenin dálilleydi. Metaforalardıń xalıq qosıqlarında qollanıwı óziniń quramalılıq dárejesine qaray hár túrli. Olardıń eń ápiwayı forması yaǵnıy bir zattı ekinshi zatqa kólemi, forması, reńi, sapası boyınsha usaslıǵın megeztiw arqalı dórelgen metaforalar salt-dástúr jırlarında kóbirek qollanıladı.

1. Kelinshek keldi kún keldi,
Kúndey jaynap gúl keldi.
2. Ay júzliniń sózleri
Palday bolar kelinshek.
3. Awılıımızdıń qaymaǵı.
Sıylayda awıl aymaǵı.
(Bet ashar).

Joqarıda keltirilgen mısallar dúrkiminde metaforalar detallastırır usılı arqalı jasalǵan. Birinshi mısalda, obraz zattıń sırtqı forasına megeztiw arqalı estetikalıq mazmundaǵı metaforanı payda etedi. Al, keyingi mısallarda zatlardıń sapası názerde tutılıw arqalı jasaladı. Metaforalardıń bet ashar janrında usı salıstırılmalı usıllarda jasalıwı bul janrda obrazlılıq jasawdıń ápiwayı bayanlaw usılı basım bolıp tek shıǵarmada atı atalǵan personajdıń portreti hám xarakterin obrazlı sıpatlaw ushın metaforalardan paydalanadı. Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatındaǵı poeziya janrında jiyi qollanılatuǵın kórkemlew qurallarınıń biri epitet. Epitetiń traditsion ápiwayı formalarınan baslap sózlik quramı quramalı formaları da qollanıǵan. Epitetiń házirgi dáwir awızeki poeziyada qollanıǵan traditsiyalıq formaları, tiykarınan, bir predmetiń belgisin obrazlı túrde súwretlewde qollanıladı.

1. Qayısar qıpsha beliniń.
2. Turpatıńa qarasam.
3. Pákize qáddi boyınıń
3. Ózi buzıq nadanǵa.

Qızıǵıp júrme kelinshek.

4. Aq júzińdi ay kúnniń,
Shuǵlası desin, kelinshek. (Bet ashar).
5. Appaq sezim jamılıp,
Hinji marjan taǵımıp,
Sap ıshqım saǵımıp.
6. Aq marqalı aq Aral.
Qaytıp kelgeıy jaǵısqa.
7. Jalinlı júrektiń quwanışı ol.
8. Muhabbat otı jamandı,
Jas júrekti jandırar.
9. Altın áranlar iske aspasa. (Muhabbat qosıqları)
Dálillew ushın keltirilgen bul mısallar dúrkiminde dástúr qosıqları hám muhabbat qosıqlarında qollanılatuǵın epitetler keltirilgen. Bundaǵı epitetlerdiń basım kópshiligi ulıwma qaraqalpaq ádebiyatında turaqlı túrde qalıplesken epitetler bolıp esaplanadı. Eger dástúr jırlarında bet ashar janrında epitetler personajlardıń unamlı yamasa unamsız belgilerin bildirip tiykarınan adamǵa baylanıslı qollanılsa al, muhabbat qosıqlarında usı janrdıń ideya-tematikalıq ózgesheligine baylanıslı kóbinese ishki ruwxıy sezimlerdegi obrazlılıqtı sıpatlaǵ qaraǵanda quramalıraq formada. Máselen, betashardaǵı «appaq sezim jamılıp» degen qatarlardaǵı «appaq» epitetinen mazmunlıq ózgesheligi boyınsha birinshi epitette «aq» reń mánisinde berilse ekinshi mısalda «appaq» sózi «páklik» mánisin bildirip simvolikalıq formada qollanıǵan. Házirgi dáwir awızeki ádebiyatında xalıq qosıqlarınıń eń tiykarǵı bólegi bolǵan siyasiy, social-ekonomikalıq tematikadaǵı dórelgen shıǵarmalarda da epitetlerdiń stillik qollanıwı ózine tán spetsifikalıq ózgeshelikke iye. Salt-dástúr jırlarında kóbinese traditsion forada qurılǵan hám turaqlı túrde qalıplesken epitetler qollanılsa al, siyasiy sotsiallıq ekonomikalıq baǵdarda dórelgen shıǵarmalarda epitetler belgili bir predmet yamasa qubılıstı hár tárepleme sıpatlaw arqalı jasaladı.

«Qaraqalpaǵım» qosıǵınıń mazmunında sociallıq jámiyetlik hám ekonomikalıq problemalardıń búgingi kúngi kórinisi turadı. Sonlıqtan epitetler bul dóretpelerde usı qubılıslardı, zatları unamlı yamasa unamsız belgiler arqalı sıpatlaydı.

Solay etip, ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń rawajlanıw barısın, atap aytqanda onıń dereklerin, atqarıwshıların, janlıq klassifikatsiyasın, ideya-tematikalıq ózgesheligin, kompozitsiyasın, kórkemlew quralları menen qosıq qurılısın, xalıq qosıqlarınıń ayırım teoriyalıq máselelerin izertledik. Házirgi zaman qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń avtorı birinshi gezekte xalıqtıń ózi. Ekinshi bir taratırwshıları xalıq shayırları, olardıń tvorchestvosı xalıq arasına keńnen málim

bolıp, xalıq qosıqların bayıtadı hám xalqımızdıń yadında saqlanıp qalǵan traditsiyalıq xalıq qosıqlarınıń házirgi kúnde qaytadan jańarıwı, xalıq júreǵinen tereń orın alǵan ayırım eski xalıq

qosıqlarınıń da búgingi kúnde keń paydalanıwı, jańa dáwir adamına jańadan xızmet etiwı bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. – Nókis.: «Qaraqalpaqstan», 1988.
2. Maqsetov Q.M. Qaraqalpaq folkloristikası. Nókis «Qaraqalpaqstan», 1989.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoqlarning qadimiy qo‘shıqlarining ijro etilganli so‘z etiladi. Qoraqalpoq folklorida xalq qo‘shıqlarining ajdodlarimizdan meros bo‘lib kelayotgan etnofolklorlik og‘zaki ijod namunasi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что свадебные песни в древнем и современном процессе каракалпаков исполняются с импровизационной программой. Разновидность программных песен в каракалпакском фольклоре, представляет собой образец этнофольклорного устного творчества, унаследованного от наших предков.

SUMMARY. The article says that wedding songs in the ancient and modern process of the Karakalpak are performed with an improvisational program. A type of program songs in Karakalpak folklore, the program is an example of ethno-folklore oral creativity inherited from our ancestors.

KINO HÁM DRAMATURGIYA

OVOZ DIZAYNINING ESTETIK ASOSLARI VA PSIXOLOGIK TA’SIRI

Abdreymov Manas Bekpolatovich – “Texnogen san’ati kafedrası” mudiri, dotsent
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: ovoz dizayni, estetik asoslar, psixologik ta’sir, kino, teatr, ovoz rejissyorligi, akustika, ovozlashtirish san’ati.

Ключевые слова: звуковой дизайн, эстетические основы, психологическое воздействие, кино, театр, звукорежиссура, акустика, искусство озвучивания.

Key words: sound design, aesthetic foundations, psychological impact, cinema, theater, sound engineering, acoustics, foley art.

Insoniyat tarixida ovozning o‘rni san’at va madaniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida alohida ahamiyat kasb etgan. Ovoz inson muloqotining, musiqa va teatr san’atining, diniy marosimlarning, shuningdek, kundalik hayotning ham ajralmas qismidir. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa ovoz nafaqat tabiiy jarayon sifatida, balki alohida san’at turi – ovoz dizayni konsepsiyasi doirasida o‘rganila boshladi. Bugungi kunda ovoz dizayni nafaqat musiqiy asarlar, balki kino, teatr, radio, televideniye va raqamli media san’atida ham eng muhim badiiy vositalardan biri hisoblanadi.

Ovoz dizayni – bu tovushlarni badiiy jihatdan tashkil etish, ular orqali estetik obraz yaratish va auditoriyaga ma’lum bir psixologik ta’sir ko‘rsatish jarayonidir. Ovoz dizayni oddiy tovush yozuvini tashkil etish emas, balki u orqali muayyan dramatik kayfiyatni uyg‘otish, voqealarning semantik qatlamini chuqurlashtirish

va tomoshabinning qabul qilish jarayonini yo‘naltirishni ham o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan olganda, ovoz dizayni musiqa san’ati, dramaturgiya, rejissyorlik va psixologiya fanlarining tutashgan nuqtasida shakllanadi. Mavzuning dolzarbliigi shundan iboratki, bugungi globallashuv jarayonida kino va teatr san’ati, shuningdek, raqamli texnologiyalar asosida yaratilayotgan audiovizual mahsulotlarda ovoz dizaynining estetik va psixologik ta’siri tobora kuchayib bormoqda. Masalan, kino san’atida voqealar dinamikasini chuqurlashtirish uchun atmosfera tovushlari, foley san’ati, musiqiy fragmentlar va dialoglarni uyg‘unlashtirish orqali tomoshabin ongiga sezilarli ta’sir ko‘rsatiladi. Teatr sahnasida esa ovoz dizayni yordamida dramatik vaziyatning ta’sirchanligi oshiriladi, aktyorlarning sahnadagi harakatlari yanada jonli ko‘rinadi. Ovoz dizaynining estetik asoslarini o‘rganish, avvalo, uning badiiy vosita sifatidagi

o'rnini aniqlashga imkon beradi. Ovoz yordamida yaratilgan obraz tomoshabinning idrokida nafaqat vizual tasvirni, balki hissiy kechinmalarni ham uyg'otadi. Shu sababli ovoz dizayni estetik hodisa sifatida insonning estetik didini shakllantirishga, uni ma'naviy jihatdan boyitishga xizmat qiladi. Masalan, taniqli kino nazariyotchisi Mishel Shion ovozni "kinoning ko'rinmas, ammo eng kuchli dramatik vositasi" [1].

Boshqa tomondan, ovozning psixologik ta'siri masalasi ham tadqiqotchilarni o'ziga jalb etib kelmoqda. Psixologiya fanida tovushning inson kayfiyati, hissiyotlari va xotirasi bilan bevosita bog'liqligi ko'p bora isbotlangan. Ovoz dizayni yordamida yaratilgan tovush muhitlari insonning ruhiy holatini o'zgartirishi, qo'rquv, quvonch, hayajon yoki xotirjamlik kabi hissiyotlarni uyg'otishi mumkin. Shu sababli ovoz dizayni nafaqat badiiy-estetik jarayon, balki psixologik ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida ham o'rganilishi lozim. Maqolaning maqsadi – ovoz dizaynining estetik asoslari va uning inson psixologiyasiga ko'rsatadigan ta'sirini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilishdir. Tadqiqot jarayonida kino, teatr va musiqiy san'at misolida ovoz dizaynining estetik mezonlari ko'rib chiqiladi, foley san'ati va zamonaviy ovoz texnologiyalarining badiiy jarayonlardagi o'rnini yoritiladi. Shuningdek, ovoz dizaynining psixologik jihatdan inson ruhiyatiga qanday ta'sir o'tkazishi, tinglovchi va tomoshabinda qanday kechinmalar uyg'otishi ilmiy adabiyotlar va amaliy misollar asosida tahlil qilinadi. Ovoz dizaynining estetik asoslari: Ovoz dizaynining estetik asoslarini tushunish uchun, avvalo, "estetika" tushunchasining mazmuniga murojaat qilish zarur. Estetika – bu go'zallik, uyg'unlik, san'atning qabul qilinishi va insonning hissiy tajribalarini o'rganuvchi falsafiy fan sohasi. Ovoz dizayni estetik hodisa sifatida san'at asarining umumiy badiiy ta'sirchanligini oshiradi, tinglovchi yoki tomoshabinda go'zallik, uyg'unlik, dramatik kuch kabi estetik hissiyotlarni uyg'otadi. *Ovoz dizaynining asosiy estetik tamoyillari quyidagilardan iborat:*

1. Uyg'unlik (garmoniya) ovoz dizayni vizual obraz bilan uyg'unlikda bo'lgandagina tomoshabin ongida to'laqonli estetik ta'sir uyg'otadi. Kino san'atida, masalan, tasvir va tovush uyg'unligi orqali dramatik vaziyat yanada kuchaytiriladi. Rejissyor Andrey Tarkovskiy filmlarida ovoz dizayni tasvir bilan uyg'unlashib, metaforik va falsafiy mazmun yaratadi. Tarkovskiyning "Stalker" filmida (1979) atmosfera tovushlari – shamolning uvillashi, suvning shovullashi – tasvirning ma'naviy chuqurligini yanada oshirgan.

2. Ritm va dinamika ovoz dizaynida ritm va dinamika estetik jarayonning muhim qismidir. Ovozning intensivligi, tezligi va balandligi voqealar dinamikasini boshqaradi. Masalan, triller yoki qo'rquvchil filmlarda tovushning keskin o'zgarishi tomoshabin hissiyotida hayajon uyg'otadi. Alfred Xitkokning "Psycho" filmidagi (1960) mashhur dush sahnasida skripka tovushlarining keskin, baland va tez-tez takrorlanishi vizual manzarani estetik jihatdan dramatik kuch bilan boyitadi.

3. Tembr va ohangdorlik ovoz dizaynida tembr (tovush ranglari) estetik hissiyotlarni uyg'otishda katta rol o'ynaydi. Turli tembrlar orqali turli kayfiyatlar ifodalanadi: yumshoq tembr xotirjamlikni, keskin va qattiq tembr esa xavotir yoki xavfni bildiradi. Teatr sahnasida aktyor nutqi va fon tovushlarining tembr jihatdan uyg'unlashtirilishi dramatik estetikani yanada kuchaytiradi.

4. Atmosfera va makon hissi ovoz dizayni estetik jihatdan voqealar makonini yaratadi. Atmosfera tovushlari – shabada, yomg'ir, qushlarning sayrashi, shahar shovqini – tomoshabinga voqealar joyini real his etish imkonini beradi. Bunday akustik muhit estetik qabul qilish jarayonini yanada tabiiylashtiradi. Masalan, Piter Jeksonning "Lord of the Rings" trilogiyasida atmosfera tovushlari yordamida tomoshabinda keng makon, epik muhit va estetik uyg'unlik yaratiladi.

5. Simvolik va metaforik ma'nolar ovoz dizayni faqat realistik tovushlarni yaratish bilan cheklanmaydi, balki ramziy va metaforik ma'nolarni ham ifodalaydi. Misol uchun, Krzysztof Kieslowskiyning "Three Colors: Blue" (1993) filmida musiqiy fragmentlar va ovoz effektlari bosh qahramonning ichki ruhiy dunyosini estetik tarzda ifodalaydi. Amaliy jihatlar esa quydagilardan iborat: Ovoz dizaynining estetik asoslari amaliyotda foley san'ati, musiqiy kompozitsiyalar va raqamli ovoz texnologiyalari orqali amalga oshiriladi. Foley san'ati oddiy predmetlar yordamida yangi tovushlar yaratishdir. Masalan, qor ustida yurgan odam tovushini foley san'atkori un bilan to'ldirilgan qop ustida yurib beradi. Bu jarayon nafaqat texnik, balki estetik jihatdan ham san'at hisoblanadi, chunki u tomoshabin idrokida realistik va go'zal ovoz muhitini hosil qiladi.

Bugungi kunda ovoz rejissyorlari Cubase, Pro Tools, Logic Pro kabi dasturlardan foydalanib, turli tovushlarni estetik tamoyillar asosida birlashtirishmoqda. Bu dasturlar yordamida tovushlarning tembrini, dinamikasini, fazoviy joylashuvini boshqarish va ularni badiiy obrazga

moslashtirish mumkin. Shu jihatdan zamonaviy texnologiyalar ovoz dizaynining estetik asoslarini yanada mukammal amalga oshirishga xizmat qilmoqda.

Ovozning psixologik ta'siri ham o'z oldiga juda katta ahamiyatga ega

Ovoz inson psixologiyasiga bevosita ta'sir qiluvchi kuchli vosita hisoblanadi. Psixologiya va audiologiya tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, inson ongida tovushlar hissiy kechinmalarni uyg'otadi, ruhiy holatni shakllantiradi va xotiralarni jonlantiradi. Shu jihatdan ovoz dizayni san'at asarining dramatik ta'sirini kuchaytiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

1. Hissiyotlarni boshqarish: ovozning psixologik ta'siri eng ko'p kino va teatr sahnalarida seziladi. Masalan, triller yoki qo'rqinchli sahnalarda keskin va baland tovushlar hayajon, qo'rquv yoki stress uyg'otadi. Shu bilan birga, yumshoq, ohangdor va ritmik tovushlar tinchlik, xotirjamlik yoki romantik kayfiyat yaratadi. Alfred Xitkokning "Psycho" filmidagi skripka tovushlari va Hans Zimmerning "Inception" soundtrackidagi atmosferik tovushlar buni yaqqol namoyon qiladi. 2. Xotira va idrokni ta'sirlantirish: ovoz inson xotirasi va idrokiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, kinoda fon musiqasi yoki tabiiy tovushlar sahna voqealarini eslab qolishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ma'lum tovushlar qayta ishlash jarayonini tezlashtiradi va tomoshabinning voqealarni yaxshiroq idrok etishini ta'minlaydi [2]. 3. Psixologik ta'sirni amaliy qo'llash: ovoz rejissyorlari psixologik ta'sirdan foydalangan holda foley, atmosfera va musiqiy kompozitsiyalar yaratadilar. Misol uchun: Ovozlashtirish: qadam, kiyim shitirlashi yoki eshik ochilish tovushlari orqali sahnaga realistlik ta'sir berish;

- Atmosferik tovushlar: yomg'ir, shamol, shahar shovqini inson ongida sahna makonini yaratadi;

- Musiqa: dramatik yoki romantik kayfiyatni kuchaytiradi.

Shunday qilib, ovoz dizayni nafaqat estetik, balki psixologik jihatdan ham tomoshabinning voqealarni qabul qilishini boshqaradi. Bu jarayon san'at va psixologiyaning tutash nuqtasida o'rganiladigan muhim sohaga aylanadi. 3-qism. Zamonaviy texnologiyalar va amaliy yondashuvlar. XXI asrda ovoz rejissyorligi sohasida texnologik yutuqlar ovoz dizaynining estetik va psixologik imkoniyatlarini kengaytirdi. Bugungi kunda kino, teatr va multimedia loyihalarida tovushlarni yaratish va tartibga solishda raqamli dasturlar muhim vosita

hisoblanadi. 1. DAW dasturlari Cubase, Pro Tools, Logic Pro kabi Digital Audio Workstation (DAW) dasturlari ovoz yozish, tahrirlash va montaj qilish jarayonlarini tubdan o'zgartirdi. Masalan:

- Tovush effektlarini qatlamlash va birlashtirish;
- Tovushning balandligi, ritmi va tembrini boshqarish;
- Atmosfera va makon hissini yaratish;
- Foley va dialoglarni vizual sahna bilan uyg'unlashtirish.

Cubase dasturida, masalan, kino sahnasidagi yomg'ir va shamol tovushlarini qatlamlab, ularni sahna dramatik kayfiyatiga moslashtirish mumkin. Shu orqali tomoshabinga sahna haqiqiy va hissiy jihatdan ta'sirli ko'rinadi. 2. Ovozlashtirish san'ati va amaliy yondashuvlar. Ovozlashtirish san'ati – ovoz dizaynining eng muhim amaliy qismi hisoblanadi. Bu jarayonda oddiy predmetlar yordamida sahnaga mos realistlik tovushlar yaratiladi. Masalan:

- Qor ustida yurgan odam tovushini un yoki qog'oz qatlamida yurish orqali yaratish;
- Tabiiy elementlarni ishlatib shamol, yomg'ir yoki shahar shovqinini hosil qilish;
- Aktyor harakatlarini takrorlab ovoz effektlarini sahnaga moslashtirish.

Ovozlashtirish san'ati faqat texnik jarayon emas, balki estetik va psixologik ta'sirni oshirishga xizmat qiladi. Masalan, qor ustida qadam tovushi tomoshabinning sahna makonini tasavvur qilishiga yordam beradi, uning hissiy qabulini kuchaytiradi. 3. Atmosferik tovushlar va zamonaviy metodlar. Atmosferik tovushlar sahna yoki filmning ruhiyatini yaratishda katta rol o'ynaydi. Zamonaviy ovoz texnologiyalari yordamida ular turli qatlamlarda ishlanadi: tabiiy tovushlar, sintetizator yordamida yaratilgan tovushlar, fon musiqasi va efektlar birlashtiriladi. Bu jarayon tomoshabinni sahna ichiga kirgizadi va voqealarning dramatik kuchini oshiradi.

4. Amaliy misol: Misol sifatida, Piter Jeksonning *Lord of the Rings* trilogiyasidagi ovoz dizayni keltirilishi mumkin. Kino sahnalarida foley, atmosferik va musiqiy qatlamlar birlashtirilib, tomoshabinga keng makon va epik kayfiyat yaratildi. Shu bilan birga, Cubase va Pro Tools dasturlari yordamida barcha tovushlar vizual sahna bilan mukammal uyg'unlashtirildi.

Xulosa. Zamonaviy texnologiyalar va amaliy yondashuvlar ovoz dizaynining nafaqat estetik, balki psixologik ta'sirini kuchaytiradi. Foley san'ati, atmosfera va musiqiy qatlamlar birlashtirilishi orqali tomoshabinning hissiy qabul qilish jarayoni boshqariladi. Shu bilan birga,

DAW dasturlari ovoz rejissyorlariga yangi imkoniyatlar yaratadi, badiiy obrazlarni yanada boyitadi va innovatsion loyihalarni amalga oshirishga yordam beradi. Ovoz dizayni – san’at va psixologiyaning tutashgan nuqtasida shakllangan murakkab jarayon. Maqolada keltirilgan nazariy va amaliy tahlil shuni ko’rsatadiki:

1. Ovoz dizayni estetik asoslar orqali sahnani boyitadi va tomoshabinning go’zallikni qabul qilishini ta’minlaydi;

2. Ovozning psixologik ta’siri inson ruhiyatini boshqaradi, hissiyotlar va xotiralarni uyg’otadi;

3. Zamonaviy texnologiyalar va amaliy yondashuvlar yordamida foley, atmosfera va musiqiy qatlamlar uyg’unlashtiriladi, badiiy va dramatik effektlar kuchaytiriladi.

Shu jihatdan ovoz rejissyorligi ilmiy, amaliy va pedagogik jihatdan dolzarb soha bo’lib, kino, teatr va multimedia san’ati rivojida beqiyos ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chion, Michel. *Audio-Vision: Sound on Screen*. New York: Columbia University Press, 1994, 25–45.
2. Amanmuradov Sh., Mirsaidova D. Ovoz rejissyorligi mahorati. O’quv qo’llanma. Toshkent 2019.
3. Mirsaidova D., Z. Atabayev Akustika asoslari. O’quv qo’llanma. Toshkent 2021. -101 b.
4. Meerзон Б. Акустические основы звукорежиссуры - Учебное пособие. М. 2004. -72 с.
5. Mirsaidova D. Ovozlashtirish san’atining nazariy asoslari O’quv qo’llanma. Toshkent 2021. -149 b.
6. Raximjonov O. Ovoz yozish aksesuarlari. O’quv qo’llanma. Toshkent 2021.
7. Amanmuradov Sh. Musiqa va shovqinlar bezagi. O’quv qo’llanma. Toshkent 2021.

REZYUME. Ushbu maqolada ovoz dizaynining estetik asoslari va inson psixologiyasiga ko’rsatadigan ta’siri ilmiy-nazariy hamda amaliy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ovoz san’atning muhim unsurlaridan biri sifatida nafaqat estetik go’zallikni yaratadi, balki inson ruhiyatiga, voqealarni qabul qilish jarayoniga ham bevosita ta’sir ko’rsatadi. Tadqiqotda kino, teatr va musiqiy san’at misolida ovoz dizaynining estetik mezonlari, uning badiiy mazmunni boyitishdagi o’rni va tinglovchi hamda tomoshabinga psixologik ta’siri ochib beriladi. Shuningdek, zamonaviy ovoz texnologiyalari, foley san’ati va akustik muhitni yaratish jarayonlari haqida ham fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются эстетические основы звукового дизайна и его влияние на психологию человека с научно-теоретической и практической точек зрения. Голос, как один из важных элементов искусства, не только создает эстетическую красоту, но и непосредственно влияет на психику человека, процесс восприятия событий. В исследовании на примере кино, театра и музыкального искусства раскрываются эстетические критерии звукового дизайна, его роль в обогащении художественного содержания и психологическое воздействие на слушателя и зрителя. Также будут рассмотрены современные звуковые технологии, фольклорное искусство и процессы создания акустической среды.

SUMMARY. This article analyzes the aesthetic foundations of sound design and its psychological impact from both theoretical and practical perspectives. Sound, as an essential element of art, not only creates aesthetic beauty but also directly influences human psychology and the perception of events. The research highlights the aesthetic criteria of sound design in cinema, theater, and musical arts, emphasizing its role in enriching artistic meaning and affecting the audience.

KINO TASVIRIDA TEXNOLOGIK, ESTETIK VA MUALLIFLIK UYG‘UNLIGI (o‘zbek-hind hamkorlik filmlari misolida)

Alijonov Xusan Komiljon o‘g‘li – o‘qituvchi, mustaqil izlanuvchi
O‘zDSMI “Ovoz rejissyorligi va operatorlik mahorati” kafedrası



Tayanch so‘zlar: vizual tafakkur, sahnalashtiruvchi operator, texnologik estetika, mualliflik fenomeni, transmilliy kino, o‘zbek kinematografiyasi, hind kinematografiyasi, vizual dramaturgiya, kamera rakursi, rang ritmi, yorug‘lik plastikasi, operatorlik poetikasi, kompozitsion uyg‘unlik, madaniy integratsiya, o‘zbek-hind hamkorlik filmlari.

Ключевые слова: визуальное мышление, оператор-постановщик, технологическая эстетика, феномен авторства, транснациональное кино, узбекская кинематография, индийская кинематография, визуальная драматургия, ракурс камеры, ритм цвета, световая пластика, операторская поэтика, композиционная гармония, культурная интеграция, фильмы узбекско-индийского сотрудничества.

Key words: visual thinking, cinematographer, technological aesthetics, authorship phenomenon, transnational cinema, Uzbek cinematography, Indian cinematography, visual dramaturgy, camera angle, color rhythm, light plasticity, cinematographic poetics, compositional harmony, cultural integration, Uzbek-Indian co-production films.

Kirish

Zamonaviy kinematografiya jarayonida tasviriy ifoda estetik va intellektual tafakkurning mustaqil shakliga aylangan. Ayniqsa, o‘zbek va hind kino maktablari singari turli madaniy-estetik tizimlarga mansub ijodkorlar hamkorligida yaratilgan filmlarda tasvirning texnologik, estetik va mualliflik uyg‘unligi o‘ziga xos nazariy ahamiyat kasb etadi. Bunday filmlarda sahnalashtiruvchi operatorning qarorlari rakurs, yorug‘lik, rang ritmi, kadr kompozitsiyasi voqeani tasvirlash emas, ma’naviy mazmunni vizual tafakkur orqali shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois operatorlik faoliyatini mualliflik darajasida tahlil etish kinematografik tafakkurning chuqur qatlamlarini ochishga imkon beradi.

O‘zbek kinosining psixologik sokinlik va realistik ifodaga asoslangan dramatismi, hind kinematografiyasining musiqiylik, rang-baranglik va hissiy dinamika bilan uyg‘unlashuvi operatorlik tafakkurida yangi estetik birlikni shakllantiradi. Ushbu sintez kino tasvirining milliy bosqichini ifodalab, mualliflik estetikasining ham yangi paradigmasini yaratadi. Maqolada aynan shu uyg‘unlik operatorlik muallifligi nazariyasi nuqtayi nazaridan tahlil

qilinib, kino tilining zamonaviy rivojida estetik kodlash, madaniy integratsiya va texnologik poetika o‘rtasidagi ichki bog‘liqlik ilmiy asosda yoritiladi.

Nazariy asoslar

Zamonaviy kino nazariyasi shuni ko‘rsatadiki, kino tasviri g‘oya, hissiyot va madaniy identitetni ifoda etuvchi mustaqil vizual til sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, sahnalashtiruvchi operator (operator-postanovshchik) faoliyatida bu til badiiy tafakkurning markaziga aylanadi.

Operatorning estetik qarori rakurs, yorug‘lik, rang ritmi, kompozitsion muvozanat, obyektiv tanlovi filmning semantik tuzilishini belgilovchi ijodiy mexanizmdir. Shu bois operatorlik faoliyatini “mualliflik tafakkuri” sifatida o‘rganish kino semiotikasi va madaniy estetika nazariyalarining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Klassik kino nazariyasi vakillari S.Eyzenshteyn, [1.10] A.Bazin [2.271] va B.Balash [3.21] operatorlik faoliyatini dramatik kompozitsiyaning vizual ifodasi sifatida talqin etgan bo‘lsalar, zamonaviy tadqiqotchilar bu qarashni kengaytirib, P.Adams Sitney, D.Bordwell, Y.Lotman, L.Mulvey asarlarida uni

semiotik va psixoanalitik tafakkur bilan bog'laydilar. D.Bordwell o'zining "Narration in the Fiction Film" (1985) asarida film narratsiyasini vizual qarorlar orqali shakllanadigan uslubiy tizim deb baholaydi. Yuri Lotman esa "Semiotics of Cinema" asarida kino belgilar tizimi orqali muallifning estetik va madaniy pozitsiyasi ifodalanishini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Laura Mulveyning "Visual Pleasure and Narrative Cinema" maqolasi kino tilida "nigoh" (gaze) estetikasi va psixologik dominantlik masalasini ilgari surib, operatorlik nuqtai nazarining gender va ideologik o'lchamlarini ochib beradi.

Mazkur nazariy manbalar asosida aytish mumkinki, vizual tafakkur idrokning texnologik shakli bo'lib, unda mualliflik qarori kamera orqali g'oya, hissiyot va madaniy ma'nolarni vizual kodlashga aylanadi. Shu jarayonda sahnalashtiruvchi operatorning texnik harakati yorug'lik plastikasini tanlash, kompozitsion muvozanatni belgilash yoki rakursni aniqlash estetik mazmun yaratuvchi faol ijodiy akt sifatida talqin qilinadi. O'zbekiston va Hindiston kabi turli kinematografik poetikaga ega maktablar hamkorligida bu jarayon ikki madaniy semiosferaning kesishgan nuqtasida ro'y beradi. H.Naficyga ko'ra, turli madaniyat vakillari hamkorligidagi film ijodiyoti "gibrid estetik muhit" yaratadi, unda vizual tafakkur milliy chegaralardan chiqib, yangi estetik birlikka aylanadi. Shu bois o'zbek-hind hamkorlik filmlarida operatorlik faoliyatini tahlil qilish madaniy integratsiya va estetik muvozanatni o'rganish demakdir. Operatorlik faoliyatining bunday nazariy talqini kino tilining uch darajasini ajratib ko'rsatadi:

1. Texnologik daraja: tasvirni yaratish vositalari (kamera, obyektiv, yorug'lik, optika);
2. Estetik daraja: kadrda rang, harakat, ritm va kompozitsiya uyg'unligi;
3. Mualliflik darajasi: tasvir orqali mazmun yaratish, vizual tafakkur bilan dramatik semantikani shakllantirish.

Ushbu uch daraja birgalikda kino tasvirining "mualliflik uyg'unligi"ni belgilaydi va aynan shu uyg'unlik operatorni estetik muallif maqomiga ko'taradi. O'zbek-hind kinematografiyasidagi hamkorlik filmlarini tahlil qilish orqali ushbu nazariy asoslar amaliy misollarda o'z ifodasini topadi.

Metodologiya va film tahlil usullari

Kinematografik tahlilda sahnalashtiruvchi operatorning faoliyatini o'rganish an'anaviy estetik yondashuvdan tashqariga chiqishni, vizual tafakkur jarayonini ilmiy, semiotik va texnologik

birlikda ko'rishni taqozo etadi. Operatorlik san'atining uch darajasini texnologik, estetik va mualliflik qatlamlarini bir butun tizim sifatida tahlil qilish mumkin.

Bu borada kadr-kompozitsion tahlil, stilistik-semiotik dekodlash, komparativ (solishtirma) yondashuv, psixologik-estetik tahlil va empirik film tahlili usullari tanlanadi. Kadr-kompozitsion tahlil. Bu metod operatorning rakurs tanlovi, yorug'likning yo'nalishi, rang balansi va kadr ichidagi obyektlar o'zaro nisbatini o'rganishga xizmat qiladi. Har bir sahna operator tomonidan vizual dramaturgiyaning bir bo'lami sifatida shakllantiriladi. Kompozitsion tahlil yordamida tasvirning semantik markazi va uning hissiy yukini aniqlash mumkin. Masalan, "Ali bobo va qirq qaroqchi sarguzashtlari" filmida vertikal va diagonal chiziqlarning ritmik uyg'unligi, yoki "Jungle qonuni bo'yicha" filmidagi dinamik kamera harakatlari orqali insoniy ziddiyatlar vizual ifodaga ega bo'ladi. Stilistik-semiotik dekodlash. Y.Lotmanning "*Semiotics of Cinema*" asaridagi belgi tizimlari konsepsiyasiga asoslanib, operatorlik yechimlarining semantik tabiatini tahlil qilish nazarda tutiladi. Yorug'lik, rang, kamera nigohi, obyektiv harakati bularning har biri vizual belgiga aylanadi va ma'lum madaniy konnotatsiyani ifodalaydi. Ushbu metod film matnini "belgilar tili" sifatida o'qish imkonini beradi. Natijada operatorlik faoliyati estetik yoki texnik emas, balki ma'no yaratuvchi semiotik jarayon sifatida talqin qilinadi. Komparativ (solishtirma) yondashuv. O'zbek va hind kinematografiyasiga xos operatorlik poetikasini solishtirish orqali madaniy-estetik uyg'unlikning shakllanish mexanizmlari o'rganiladi. Hind kinosining vizual teatrqa yaqin dinamik estetikasini o'zbek kino maktabining psixologik statikasi bilan solishtirish natijasida vizual tafakkurda sintezlangan madaniy model aniqlanadi. Bu yondashuv operatorning mualliflik qarorini milliy estetik kodlar va transmilliy ifoda o'rtasida baholash imkonini beradi.

Psixologik-estetik tahlil. Operatorning vizual qarorlari ko'pincha qahramonlar ichki holatini yoki dramatik ziddiyatni ifodalashga xizmat qiladi. L.Mulveyning "nigoh estetikasi" (gaze theory) konsepsiyasi asosida kamera subyektivligi, gender tafakkur va emotsional markaz o'rganiladi. Misol uchun, filmidagi bosh qahramon nigohi orqali berilgan POV (point of view) kadrlar psixologik zo'riqishni kuchaytiradi. Bu esa operatorning hissiy tafakkurda faol muallif sifatidagi rolini ochib beradi.

Empirik film tahlili. Empirik tahlil real film kadrlari, kamera harakati va texnik parametrlarni

tahlil qilish orqali nazariy qarashlarni amaliy dalillar bilan mustahkamlashni nazarda tutadi. Filmning kadr-by-kadr struktural tahlili operatorning estetik qarorlarini aniq vizual misollarda ochib beradi. Bu metod orqali texnologik vositalar (optika, rang ishlovi, stabilizatsiya, filtrlar) bilan badiiy maqsad o'rtasidagi uyg'unlik darajasi aniqlanadi.

Tahlil usullari quyidagi nazariy manbalarga tayangan holda amalga oshiriladi: David Bordwell "Narration in the Fiction Film" (1985) filmning vizual narratsiyasi va dramatik strukturasi tahlil qilish uchun, Yuri Lotman "Semiotics of Cinema" (1976) kino belgilar tizimini o'rganish uchun, Laura Mulvey "Visual Pleasure and Narrative Cinema" (1975) gender va nigoh estetikasini tahlil qilish uchun, Hamid Naficy – "An Accented Cinema: Exilic and Diasporic Filmmaking" (2001) milliy kino estetikasi uchun, P. Adams Sitney "Visionary Film: The American Avant-Garde" (2002) vizual tafakkurning poetik ko'rinishlarini tahlil qilish uchun qo'llash to'g'ri bo'ladi. Mazkur metodlar majmuasi o'zbek-hind hamkorlik filmlarida operatorlik san'atini estetik, semiotik, psixologik va madaniy tahlilga imkon beradi. Natijada sahnalashtiruvchi operatorning vizual tafakkur orqali badiiy mazmun yaratishdagi mualliflik roli ilmiy asosda aniqlanadi.

Xulosa. O'zbek va hind hamkorlik filmlarini nazariy tahlil qilish adabiyotlarini o'rganish

natijasida aniqlandiki, sahnalashtiruvchi operator kino tasvirining texnik ijrochisi emas, vizual tafakkur orqali mazmun, hissiyot va g'oya yaratuvchi mustaqil muallifdir.

Operatorlik faoliyatining texnologik, estetik va mualliflik qatlamlarini o'zaro uyg'unlikda ko'rish kino san'atining yangi nazariy bosqichini belgilaydi. Yorug'lik, rakurs, rang ritmi, kompozitsion yechim va kamera harakatlari orqali operator filmning semantik strukturasi shakllantiradi. Shu orqali tomoshabinning idrokida hissiy va falsafiy qatlam hosil qiladi. Bunday yondashuv kino tasvirini g'oyaviy-estetik kodlash tizimi sifatida talqin etish imkonini beradi.

O'zbek kinosining ichki psixologik drammatizmi bilan hind kinematografiyasining musiqiy va rang-barang vizual ifodasi sintezida yuzaga kelgan badiiy uyg'unlik kino tafakkurining yangi bosqichini ifodalaydi.

Bu uyg'unlik operatorlik san'atida madaniy-estetik integratsiya, vizual dramaturgiya va texnologik poetikaning birlashgan modelini yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sahnalashtiruvchi operatorning ijodiy qarorlari kino muallifligi konsepsiyasida markaziy o'rinni egallaydi hamda o'zbek-hind hamkorlik filmlarini nazariy jihatdan ham xalqaro kino maktablari bilan teng darajada tahlil qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Базен А. Что такое кино? – М.: Искусство, 1972. – 382 с.
2. Эйзенштейн С. Избранные произведения. В 6-и томах. – М.: Искусство, 1964 – 1971.
3. Балаш Б Кино: Становление и сущность нового искусства. Пер.с нем. – М.:Прогресс, 1968. – 328 с.
4. P.Adams. Visionary Film: The American Avant-Garde, 1943-200. – New York.: Oxford university press, 2002. – 446 p.
5. D.Bordwell. Narration in the Fiction Film. – New York.: The University of Wisconsin press, 1985. – 359 p.
6. J.Lotman. Semiotics of Cinema. New York.: University of Michigan, 1981. – 106 p.
7. L.Mulvey. Visual Pleasure and Narrative Cinema. – New York.: Oxford university press, 1975.

REZYUME. Maqolada o'zbek va hind kinematografik hamkorligi doirasida yaratilgan filmlar tasvirida texnologik, estetik va mualliflik uyg'unligi masalasi nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Sahnalashtiruvchi operator faoliyatining mohiyatini texnik ijro darajasidan yuqori, vizual tafakkur orqali mazmun va hissiy semantika yaratish jarayoni sifatida talqin etadi. Kompozitsion yechim, yorug'lik plastikasi, rang ritmi, rakurs tizimi va madaniy-estetik integratsiya operatorlik muallifligi nazariy konsepsiyasi nuqtayi nazaridan o'rganiladi. O'zbek kinosining sokin drammatizmi va hind kinematografiyasining dinamik vizual poetikasi sintezida yuzaga kelgan estetik uyg'unlik, kino tilining yangi bosqichini shakllantiruvchi nazariy asos sifatida tahlil etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье теоретически анализируется проблема технологического, эстетического и авторского единства в кинематографическом изображении на примере фильмов, созданных в рамках узбекско-индийского сотрудничества. Исследование рассматривает деятельность оператора-постановщика не как техническое исполнение, а как процесс создания смыслового и эмоционального содержания посредством визуального мышления. Композиционные решения,

световая пластика, ритм цвета, система ракурсов и культурно-эстетическая интеграция изучаются в контексте авторства оператора. Синтез сдержанной драматургии узбекского кино и динамичной визуальной поэтики индийского кинематографа анализируется как теоретическая основа формирования нового этапа киноязыка.

SUMMARY. This article provides a theoretical analysis of the technological, aesthetic, and authorial unity within cinematic imagery, based on films produced through Uzbek–Indian collaboration. The study interprets the work of the cinematographer not merely as a technical function but as a process of creating meaning and emotional semantics through visual thinking. Compositional design, light plasticity, color rhythm, camera angles, and cultural-aesthetic integration are examined within the framework of cinematographic authorship. The synthesis of the restrained dramaturgy of Uzbek cinema and the dynamic visual poetics of Indian film is analyzed as a theoretical foundation for the formation of a new stage of cinematic language.

O‘ZBEK DRAMATURGIYASINING O‘ZIGA XOS XARAKTERLI XUSUSIYATLARI

Isokova Matluba Komilovna – dotsent,
san’atshunoslik fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti

Tayanch so‘zlar: teatr, dramaturg, rejissyor, repertuar, aktyor, an’ana, janr, spektakl.

Ключевые слова: театр, драматург, режиссер, репертуар, актер, ан’ана, жанр, спектакль.

Key words: theatre, playwright, director, repertoire, actor, tradition, genre, performance.

Mustaqillik barcha sohalarda bo‘lgani kabi badiiy adabiyotda ham tub burilish yasadi. Biroq bu erkinlik uni qalban va aqlan anglab yetishni taqozo etdi va millat tiklanishi yo‘lida yozuvchilar va shoirlarning og‘ir va mas’uliyatli vazifalarini yuzaga chiqardi. Bu muammolarni bartaraf etishga har bir ijodkor o‘z dunyoqarashi va imkoniyati doirasida yondashdi. O‘z vaqtida dramaturgiya sohasida ham yangi-yangi ufqlar ochilishiga, shakl, mazmun va janr borasida o‘ziga xosliklar yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Jumladan, mustaqillikning ilk yillarida o‘zlikni anglashga, cheksiz faxr va iftixor tuyg‘ularini shallantirishga xizmat qiluvchi ulug‘vor tragik asarlar kutilgan bir vaqtda, tragediyaning xos unsurlari bo‘lgan ulug‘vorlik, qahramonlik, vatanparvarlik kabi sifatlarni o‘zida jo etgan tarixiy mavzudagi dramalar yuzaga keldi.

Drama janri esa yuqorida aytganimizdek, tragik unsurlar bilan boyib, o‘ziga xos yo‘ldan bordi va yangi bosqichga ko‘tarildi. Ushbu janrdagi asarlar son va sifat jihatdan tahsinga loyiqdir. Dramaturgiyaga xos bo‘lgan fazilatlarining aksariyati dastlab drama janrlariga mansub asarlarda yaqqol ko‘zga tashlandi. Bu janrdagi pyesalar son va sifat jihatdan, davrning dolzarb muammolarini oydinlashtirishdagi xizmati ulug‘vorligi nuqtai-nazaridan ham diqqatga loyiqdir.

Drama janridagi tarixiy mavzudagi asarlarning maydonga chiqishi orqali o‘tmishimizda boy meros qoldirgan olimu kashfiyotchilar merosi

o‘rganilib sahnaga chiqishi quvonarli bo‘ldi. Davrimizning zabardast dramaturglaridan Hayitmat Rasul “Piri koinot” asari insonni tarixiy davrlardagi takrorlanmas davr shiddatlari, insonlarning asrlar oshsada, turli yo‘sindagi qilmishlarini kuzatib xulosa qiladi.

Dramaturg asarga Turkiston xalqlari tarixida shonli sahifalar qoldirgan, IX asrda yashagan Sharqning buyuk astronom olimi, munajjim Ahmad al – Farg‘oniy hayotining Bog‘dodda kechgan damlarini asos qilib olgan. Tarixiy manbalardan ma‘lumki, al – Farg‘oniy ko‘hna Farg‘onada tavallud topib, ilm olish maqsadida IX asrning ma‘lum va mashhur dorilfununi Bog‘dod hukmdori Ma‘mun huzurida tashkil etilgan “Ma‘mun akademiyasi”ga borgan. U ayni paytda o‘zining mehnatsevarligi, zukkoligi, ilmga chanqoqligi bilan ulkan yutuqlarga erishgan va zamondoshlaridan har jihatdan ilgarilab ketgan. Uning “Osmon jismlari harakati to‘g‘risidagi kitobi” o‘z davri astronomik bilimlarining qomusi bo‘lgan. Shu va boshqa bir qancha ma‘lumotlar Farg‘oniy shaxsi real shakllanishida, uning o‘ziga xos jihatlarining namoyon bo‘lishida asosiy omil vazifasini o‘tadi. Pyesadagi Farg‘oniyning yetuk olimligi, uning muvaffaqiyatlari ayni haqiqatdir. Muallif Farg‘oniyi yetuk olim va shu bilan birga sevish va sevilish baxtiga muyassar bo‘lgan oddiy inson sifatida shakllantirdi.

Asar eng avvalo xarakterlarning real, yirik, jonliligi bilan diqqatni tortadi. Dramatik konfliktning pishiq va haqqoniyliги, tugun va

yechimda muallifning ustaligi drama saviyasini ko'tarib turadi. Asar syujetining ixchamligi, dramatik harakatning muttasil keskinlikda kechishini, ziddiyatning haqqoniy namoyon bo'lishini ta'minlaydi.

Asar muqaddimasi Farg'oniyning oy tutilishi haqidagi ilmiy farazining ijobat bo'lishi bilan boshlanadi. Mana shu kichik bir sahna Farg'oniya va u bilan qarama – qarshi bo'lgan kuchlar – Al Zokir, Abu Mansur va Mavrudiy ziddiyatini ko'rsatib beradi. Birinchi ko'rinishdagi Halifa Ma'munning mutaassib olim Al Zokir bilan suhbat, halifaning Farg'oniya bo'lgan yuksak ishonch va e'tiqodi uning Farg'oniya nisbatan bo'lgan nafratini yanada oshiradi. Misr sultonining o'ng qo'l vaziri, Janobi Al-Fotihning, sovg'a-salomlar bilan tashrifi va Farg'oniyni ulug'lab aytgan so'zlari, misrlik shoira Firdavsning Ma'mun va Farg'oniyni bir safga tizib aytgan ash'ori shusiz ham olov olib turgan mutaassib Al Zokir hasadini yanada kuchaytiradi. Shu o'rtada Farg'oniya va Al Zokir o'rtasida kuchli konflikt paydo bo'ladi. Birisi olim, ikkinchisi johil inson sifatida yaqqol namoyon bo'ladi. Bularning barchasi Farg'oniyning Bog'dodga kelguniga qadar ilm osmonida barq urib turgan Al Zokirni goho zimdan, goho oshkora kurash olib borishga undaydi. Dramaturg Al Zokir xarakterini oydinlashtirishda talaba Dilmurod obrazidan ustalik bilan foydalanadi. Bu surat bilan bog'liq sahnada o'z aksini topgan. Yosh Dilmurod sevgilisi Guharga o'zi chizgan suratni berar ekan, bu ikki yoshni Al Zokir qo'lga tushiradi. Islom aqidasi ko'ra jonli mavjudot tasvirini chizish gunoh sanaladi. Uning bir kun kelib jon talab qilishi haqidagi gaplar keng tarqalgan bir paytda Dilmurod sevgilisi Guhar suratini chizishga jur'at qilgan. Bu hol ayni muddao edi. Al Zokir ikki yoshga "muruvvat" qilish evaziga ulardan Farg'oniyni olim emas, ko'chirmachi, yolg'onchi inson ekanligini xalq orasida tarqatishini talab qiladi. Natijada Al Zokir o'zining g'alamiz maqsadiga erishish uchun hech narsadan, hatto imon e'tiqodidan ham voz kechishga tayyor munofiq bir inson sifatida namoyon bo'ladi. Drama shu zayilda rivojlanib, konflikt taranglashib boradi. Kuchlar nisbatan tengligi asar voqealarini yuqori suratda kechishini ta'minlaydi.

To'rtinchi ko'rinishda Muhtasib tomonidan Farg'oniyning g'ayridinga dil berganligi uchun kofir deya haqorat qilinishi, so'ngsiz malomat toshlarining otilishi, ustiga-ustak talaba Dilmurodning ham haqoratlari olim Farg'oniyni chuqur iztirobga soladi. Buni Farg'oniya tilidan

aytilgan quyidagi jumladan ham anglash mumkin.

“Al – Yoqub! Al – Yoqub! Do'stim Al – Yoqub!..

Bu qanday ko'rgulik? Qanday ko'rgulik?..
Begonalar aro yashash naqadar
Ayanchli, alamli, og'ir ekanin
Endigina bildim, hozir angladim!...”

Voqealar rivoji shiddatla borar ekan, Al Zokir tomonidan Farg'oniyning shogirdi Al Yoqubning zaharlanib telba, aqlan majruh qilinishi uni yanada iztiroblar komiga tortadi.

Voqealar rivojida Dilmurodning Farg'oniya qaratilgan hujumdan o'lishi, drama ipini yanada taranglashtiradi, Al Zokir, Mavrudiy, Abu Mansur va Muhtasib kabilarning Halifa Ma'munga Farg'oniya ustidan arzi, ochiqdan – ochiq tuhmat-bo'xtonlari asarni kulminatsiyaga olib keladi. Bino tashqarisida xalq adolat qaror topishini, shayx ul Islom tomonidan shakkok deb tan olingan “jinoatchi”ni jazo olishini intiqlik bilan kutmoqda...

Asar so'nggida dramaturg hayot falsafasini kichik bir epizodda ko'rsatib o'tadi. U Farg'oniya tilidan shunday yangraydi:

- “Bu “Kurrai arz” shakli zamin.

Sizu biz yashab turgan Yerning shakli.

Mana shu Yer koinotda eng kichik yulduzdan ham kichik ekan, Panohi Oliy! Bu jism o'z o'qi gardida aylanish bilan ovora, biz odam bolasi esa undagi murakkab hayot gardida aylanish bilan bandmiz. Biz nizolar, kurash to'fonlari ichra g'arqmiz. Yer esa aylanaveradi! Birimiz yaratish, birimiz yo'qotish dardida yonamiz, Yer esa aylanaveradi! Ba'zi birimiz saxovatga eshik ochsak, ba'zi birimiz shu saxovat kushandasimiz, ammo Yer aylanaveradi! Aylanaver Yer! Aylan, ey zamin! Odam bolasi insofu diyonat tilab, o'z o'qing gardida charx urib aylan! Quyoshga intil sen, Sahiy quyoshga”.

Asar tarixiylik kasb etsa-da, unda o'lmas va abadiyatga muhrlangan tuyg'ular, xususan muhabbat mavzusi dramaning qon tomiriday ildiz otgan. Dramaturg va shoir Usmon Azimning har bir asarida mavzu uning tili qahramonlar xarakteri alohida e'tiborli. Adibning “Bir qadam yo'l” pyesasi drama janriga xos yetuk asarlardan biridir. Asar kuchli dramatism ruhi bilan boyitilgan. Muallif tomonidan chizib berilgan dramatism chizig'i asar voqealarini o'ziga mushtarak etadi. Bunda kolxoz raisining otasining iztiroblari va uning kichik nabirasi qismati asar g'oyaviy mag'zini tashkil etadi. Bir umr halol mehnat qilgan cholning orzusi qadimiy va ko'hna Samarqandni bir bor ko'rish ilinjida o'g'illarini

mehriga tashna Otaning aravaga mixlanib o'tirishi "chorasizligidan" dalolatdir. Qishlog'idan Samarqandgacha bir qadam yo'l. Otaning bu istagi go'yoki o'g'illari uchun Qarilikning erkligi, injiqlikning belgisidek tuyiladi. Shokirboyvachchaning otasini bu orzusini ushaltirishga bergan va'dasi, qulayotgan devorga qo'yilgan tirkak kabi cholni hayotda ushlab turibdi. Aslida uni hayotda ushlab turishga hech

narsa qodir emas. Ammo har narsaning o'z vaqti soati bor. Asar konflikti ham shu ikki obraz qismati bilan yo'g'rilgan holda yuzaga keladi.

O'zbek dramaturgiyasida o'ziga xos xarakterli jihatlarining o'rni va ahamiyati betakror qahramonlar xarakteri, voqealar ketma-ketligi, so'zning badiiyligi dramaturg tomonidan alohida e'tiborga olinadi. Mavzu va g'oyaning o'rinli qo'llanilishi asarning yutug'i hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Islomov. T. "Tarix va sahna". G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent 1998.
2. Toshpo'lat Tursunov "Turg'un Azizov", "Yangi asr avlodi", Toshkent 2004.
3. Tursunov T. XX asr o'zbek teatri tarixi. darslik-monografiya. – Toshkent 2009.
4. Rahmonov M., To'laxo'jayeva M. T., Muxtorov I. A. O'zbek milliy akademik drama teatri tarixi. – Toshkent 2003.

REZYUME. O'zbek dramaturgiyasining o'ziga xosligi avvalo asarning janr jihatdan puxta ishlanganida bo'lsa, dramaturg yozgan pyesada yetakchi mavzu ham e'tiborli albatta. Ushbu maqolada dramaturgiyada xarakterli xususiyatlar orqali turli janrlardagi asarlarning sahnaviy talqini e'tiborga olinadi.

РЕЗЮМЕ. Самобытность узбекской драматургии, прежде всего, проявляется в жанровом совершенстве произведения, а также в актуальности ведущей темы, раскрытой драматургом в пьесе. В данной статье рассматривается сценическая интерпретация произведений различных жанров через характерные особенности драматургии.

SUMMARY. The uniqueness of Uzbek dramaturgy is primarily expressed in the well-developed genre of the work, as well as in the significance of the main theme presented by the playwright. This article examines the stage interpretation of works of various genres through the characteristic features of dramaturgy.

SES REJISSYORININ KINODA, DUBLYAJ PROCESSINDE AKTYOR MENEN ISLEWI

Kurbaniyozov Rufat Karamatdin uli – oqituvshi
ÓZMKÓMI Nókis filiali, Texnogen kórkem óneri kafedrası

Tayanish sózler: film, dublyaj, mikrofon, kinematografiya, dawis jaziw, aktyor, miksher pultleri.

Ключевые слова: фильм, дубляж, микрофон, кинематография, звукозапись, актер, пульта микшера.

Key words: film, dubbing, microphone, cinematography, sound recording, actor, mixer consoles.

Sestiń kinoga kirip keliwi ses jazıwı kinematograftan aldın payda bolıp, suwret hám sestı sinxronlawğa háreket bolsa kino jaratılıwı menen bir waqıtta júzege kelgen. Tomas Edisonniń hammuallıfı Uilyam Diksonniń aytiwinsha, ol 1889 jılda ses hám suwretti birge kórsetetuǵın aparat - "kinetofonograf"tı oylap tapqan. Lekin onıń sózlerin tastıyqlaytuǵın hesh qanday dálil joq. XX ásirniń baslarına shekem fonograftı eń zárúrli oylap tabıw, dep júrgen Edison kinetioskoptı fonograf penen sinxronlaw háreketlerin dawam ettirgen, biraq qolınan kelmegen soń, bul jumısqa bolǵan qızıǵıwshılıqı sónbegen.

O'zbekstan kino tariyxında birinshi dawisli film 1937-jilda suwretke alınǵan bolıp, ol "Ant" filmi bolıp tabıladı (rejissyor Usolsev). Usı film

menen bir qatarda, "Azamat", "Pal" filmlerindegi ses sheshimi máselelerin K.Tımsalskiy hám jas tajribeli Saqıyjon Bóriboyev ses operatorı sıpatında sheshken. Uluwma ózbek dawisli kinematografiyasın tiykarınan "Ózbekfilm"de jumis alıp barǵan, óz qoljazbasına iye bolǵan, tájiriyebeli ses operatorları - G.Senchilo, A. Kudryashov, Ye. Shatskiy, N.Shodiyev dóretiwshilgisiz oyda sawlelendirip bolmaydı. Olardıń dóretiwshilik izertlewleri hám jetiskenlikleri usı kórkem óner rawajlanıwına múnásip úles bolıp qosıldı.

Kino ses rejissyori - bul jóneliste ses rejissyori ssenariy avtorı hám film rejissyori menen tigiz baylanista jumis aparıwı talap etiledi. Kinofilmniń súwretke alıw processlerinde aktiv qatnasıp, onda bolıp atırǵan dawis jolin

jazıp alıwı shárt. Onıń ushın bólek úlken arnawlı úskeneler shárt bolmaydı, ápiwayı portativ dawıs jazıw úskeneleri, diktofonlar bul úskeneler ornında biymálel xızmet ete aladı. Rasında, bul ne ushın kerek? degen soraw tuwiladi. Kino ses rejissyori jazıp alǵan materiallardı qayta esitip shıǵıp akterlar sesleriniń bir-birine sáykesligin olardıń xarakterlerin esapqa alǵan halda, dóretpes senariyasınan kelip shıǵıp, film rejissyorına qaysı orında qanday shawqımlar ol yamasa bul obrazdı ashıp beriw ushın qanday muzıka sáykes keliwin sheshedi hám óz usınısların zárúr bolsa shıǵarma kompozitorına túsindiredi. Sol arqalı ol filmniń ses sheshimin unamlı sheshedi.

Kinofilmler júdá keń ayrıqshalıqlıǵına kóre dinamikalıq diapazonǵa iye. Ses rejissyori bul dinamikalıq diapazondı baqlaw ushın ózinde bar bolǵan texnikalıq úskenelerdi tusingen túrde, bilip isletiwı zárúr boladı. Álbette, onıń ushın ses rejissyori áwele ses partiturasın dúzip alıwı shárt. Ol ses partiturasın film rejissyori menen máslahátlesken halda qollanıwı kerek. Kinonıń televideniye den ayrırmashılıǵı sonda, kinoda sestı jazıp alıp keyin studiyada ózgeriwge boladı, televidenie yamasa teatr zallarında bolsa ses rejissyoriniń qatege jol qoyıwına haqqı joq.

Dublyaj etilgen filmniń zárúrli elementlerinen biri ses jańlawınıń akustikalıq ortalıqqa sáykes keliwi bolıp tabıladı. Ses rejissyori hám operatorlar tárepinen kadr artındaǵı sóylewdi hám basqa shawqımlardı da bólek jazıp barıladı, kásiplik terminde bul “gur-gur” dep ataladı. Dawıslastırıp, film dublyaj processinde rejissyordan juwapkershilik talap etip, ondaǵı barlıq shawqım, qustıń qanat qaǵıwdan tartıp, mashina sesı yamasa poyezd taqır-tuqurına deyin óz ornına túsirip jazıp shıǵılıwı kerek. Bunda ayırım aktyorlar dawısı óz róline uyqas kelmewi yamasa dublyaj specifikasına maslaspaǵanlıǵı, mikrofondı sezine almawı sebepli erin háreketine túsire almaydı. Sonday jaǵdaylarda rejissyor ses rejissyori menen kelisken túrde basqa aktyorlardı shaqırıwǵa májbúr boladı.

Ses rejissyori menen rejissyor sheriklikte aktyorlar dawısları menen shawqımlardı qosıp jazadı. Shawqım degeninde filmde esitiletuǵın avtomobil sesı, samaldıń sesı, teńiz tolıqını, qus hám haywanlar sesı, samolyot, vertolyot sesleri hám taǵı basqalar názerde tutıladı. Ses operatorları film akustikalıq mümkinshilikleri hám ses rawajlanıwın saxnaǵa maslastırıp, muzıka, jańa dialog hám basqa shawqımlardı da rejissyor menen sheriklikte jazıp filmde tayın

halǵa keltiredi. Aqır-aqıbetde hámme ses birge plynkaga jazılıp, filmge jaylastırılǵannan keyin dublyaj tayın boladı.

Dialog awdarması anıq hám háreketlenip atırǵan shaxsda buwın artikulyaciyasiga proporcional bolıwı kerek bolǵan. Dublyaj kórkem óner ishindegi kórkem óner bolıp, ol da kinematograf sıyaqlı dóretywshilik jámáát arqalı ámelge asırıladi. Bul dóretywshiler rejissyor, ses operatorı, montajshı awdarmashı, jańa tekst redaktorı hám " ukladchik (lablestiriwshi) den ibarat. Ses rejissyorınıń wazıypası - hár bir kadr (epizod) súwretke alınǵan waqıtta dáslepki fonogrammanı da kórkem, de texnikalıq táreplerden sapalı etip jazıp alıwdan ibarat. Fonogrammanıń sapası sonday bolıwı kerek, film qayta kórsetiw etilgende sol dáslepki súwretke alınǵan waqıttaǵı dáslepki sestıń tábiyiy sapası, shıńǵırı sira buzılmastan saqlanıwı kerek. Sonday eken, ses rejissyori - filmniń ses tárepten bezeliwi hám sestıń texnikalıq sazlıǵına juwapker qánige bolıp tabıladı.

Ses rejissyori filmge tayarlanıw processinde-aq syomka toparına kiritiledi; rejissyor senariysini, postanovka - kalendar rejesin, smetalarnı islep shıǵıwda qatnasıw etedi; ses eksplikaciyasını islep shıǵadı; seslastırıp menen baylanıslı texnika hám texnikalıq ásbap-úskene, úskeneler ushın buyırtpa beredi; aktyorlardı tańlawda qatnasadı, olardıń ses hám aytıluwın tekseredi; dekoraciyalarnı qurıp, jasandıırıp processinde olardıń akustika talaplarına qaysı dárejede juwap bere alıwı dárejesin tekserip turadı; aldınan sestı jazıp alıw jumıslarınıń qanday baratırǵanın sınaqtan ótkeredi; film ushın kerekli bolatuǵın shawqımlar, seslardı fonotekadan tawıp, saralap aladı; filmde isletiletuǵın muzıka hám shawqım (ses) larnı sinxron jazıp alıw, olardı filmde jay-jayına qoyıp (seslastırıp) hám qayta jazıp jumıslarına basshılıq etedi; filmniń qadaǵalaw nusqası ses bólegin tastıyıqdan ótkeredi; filmde qabil etip alıwshı texnikalıq komissiya jumısında qatnasadı. Ol kinoplynka hám magnit lentalarınıń sarp etiw-ǵárejeti ushın juwapker shaxs esaplanadı, syomka toparına biriktirilgen ses jazıp brigadasına basshılıq etedi. Dialog awdarması anıq hám háreketlenip atırǵan shaxsda buwın artikulyaciyasiga proporcional bolıwı kerek bolǵan. Dublyaj kórkem óner ishindegi kórkem óner bolıp, ol da kinematograf sıyaqlı dóretywshilik jámáát arqalı ámelge asırıladi. Bul dóretywshiler rejissyor, sesoperatorı, montajshı awdarmashı, jańa tekst redaktorı hám " ukladchik (lablashtiruvchi) den ibarat. Ses rejissyorınıń wazıypası - hár bir kadr (epizod) súwretke alınǵan waqıtta dáslepki fonogrammanı

da kórkem, de texnikalıq táreplerden sapalı etip jazıp alıwdan ibarat. Fonogrammaning sapası sonday bolıwı kerek, film qayta kórsetiw etilgende sol dáslepki Súwretke alınğan waqıttaǵı dáslepki sestúń tábiy sapası, shıǵırı sıra

buzılmastan saqlanmoǵı kerek. Sonday eken, ses rejıssyori (Ses rejıssyori) - filmniń ses tárepten bezalishi hám sestúń texnikalıq sazlıǵına juwapker qánige bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. [John Purcell](#). Dialogue Editing for Motion Pictures: A Guide to the Invisible Art. // United Kingdom, Oxford, [Taylor & Francis Ltd](#) Focal Press, 2007.
2. Amanmuradov Sh. Muzikal'noe I shumovoe oformleniye. Uchebnoe posobiye. Toshkent 2019.
3. Averbax YE. Rojdeniye zvukovogo obraza. – M., 1998.
4. Voskresenskaya I.N. Zvukovoye resheniye filma. M., 1978.
5. Dinov V.G. Zvukovaya kartina: Zapiski o zvukorejissure. SPb., 2002.
6. Lissa 3. Estetika kinomuziki. M., 1970.
7. Sokolov A. Montaj. Televideniye, kino, video. Uchebnik. Chast 3 – M., 2003.
8. Uayatt X., Emiyes T. Montaj zvuka v tele – i kinoproizvodstve. Znakomstvo s texnologiyami i priyomami. Uchebnoye posobiye. M., 2006.
9. Shilova I.M. Film i yego muzika. M., 1973.

REZYUME. Maqalada ses rejıssyorlarınıń filmlerdi dawıslastırıw, dublyaj qılıw processinde aktyorlar menen islesiw jolları, processtegi ushırasatúǵın mashqalalar hám oǵan sheshim tabıw jolları haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждаются методы работы звукорежиссёров с актёрами в процессе озвучивания и дубляжа фильмов, проблемы, с которыми они сталкиваются в процессе, и пути их решения.

SUMMARY. The article discusses the methods of sound engineers working with actors during dubbing and dubbing, the problems encountered in the process, and ways to solve them.

SHOHIDA UZOQAVA IJROSIDAGI KINOFILMLARDA XARAKTER YARATISH MASALALARI VA IFODA MAHORATI

Qodirov Ulug'bek Nosir o'g'li – aktyor

O'zbekiston Respublikasi Kinematografiya agentligi aktyori

Tayanch so'zlar: aktyor, rejıssiyor, montaj, kadr, uslub, teleserial.

Ключевые слова: актёр, режиссёр, монтаж, кадр, стиль, телесериал.

Key words: actor, director, editing, frame, style, television series.

KIRISH. Zamonaviy o'zbek san'ati, ayniqsa teatr va kino sohalarida, aktyorlik mahoratining yangi bosqichga chiqishi bilan ajralib turadi. Shohida Ismoilova - zamonaviy o'zbek san'atida o'zining betakror iste'dodi, chuqur obraz yaratish mahorati va o'ziga xos aktyorlik uslubiyati bilan ajralib turadigan ijodkordir. Uning teatr va kinodagi faoliyati nafaqat individual aktyorlik mahorati, balki milliy mentalitet, madaniy-estetik qadriyatlar va dramatik strukturaning o'zaro uyg'unligi mavjuddir. Bu jarayonda ayrim san'atkorlar ijodi o'ziga xos badiiy maktab, aktyorlik estetikasining timsoliga aylanmoqda.

Shohida Ismoilova ana shunday aktirisalardan biri bo'lib, uning obraz yaratishdagi uslubi, hissiy ifodadagi chuqurligi va sahnaviy mavjudligi o'zbek milliy aktyorlik maktabining yetuk

namunasi sifatida baholanadi. Shohida Ismoilova o'z ijodini klassik teatr an'analari asosida boshlab, keyinchalik zamonaviy kinodagi murakkab obrazlarni mahorat bilan jonlantirgan. Uning teatr sahnasidagi rollari – o'zbek va jahon dramaturgiyasi asosida sahnalashtirilgan spektakllarda ona, muallima, fidoyi ayol kabi timsollarni o'zida mujassam etadi. Ismoilova ko'plab rollarida o'zbek ayolining ichki dunyosini – mehr, sabr, kechirim, fidoyilik va botinily ruhiy og'riq orqali ochib beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

U yaratgan onalar, xotin-qizlar obrazi - klassik "mukammal ayol" emas, balki hayotdagi murakkab kechinmalarning ifodasi sifatida realistik obrazlardir. Masalan, "Faryod" filmidagi

ona, yoki “Charxpalak” teleserialidagi Mastura - ijtimoiy bosim, farzandlar taqdiri va oilaviy ziddiyatlar fonida o‘z ichki kuchini saqlab qolgan obrazlardir. Bu rollar orqali aktrisa obraz va ijtimoiy ongndagi ayol timsolini o‘zgartiradi. Shohida Ismoilova obrazlarida ayol – jamiyatda faqat mehr va fidoyilik manbai emas, balki axloqiy tanlovlar qiluvchi, shaxsiy pozitsiyaga ega kuchli subekt sifatida talqin etiladi. Shohida Ismoilovanning ijrosida aktyorlik vositalari – mimika, tana tili, pauza, ovozi ohangi, ko‘z ifodasi – barchasi funksional uyg‘unlikda ishlaydi. Har bir sahna, har bir harakat tasodifiy emas; ular psixologik kontekstga bog‘langan.

Uning sukunatdagi gaplari, sekinlikdagi kuch, ko‘zdagi iztirob tomoshabinni dialoglarsiz ham ichki voqealarga jalb etadi. Bu yondashuv estetik jihatdan minimalist bo‘lsa-da, hissiy jihatdan maksimal kuch beradi. Teatrda jonli ifoda, kino sahnalarida esa kamera orqali yaqin dramatism yetkaziladi. Ismoilova ikkala formatda ham o‘z ifodaviy imkoniyatlarini mukammal darajada moslashtira olgan ijodkoridir. Ayniqsa, kinematografik sahnalarda uning chuqur hissiy nigohlari va sezilar-sezilmas tana harakatlari kamera orqali ruhiy intensivlikni oshiradi. Uning ijodi bugungi o‘zbek san‘atida milliy mentalitet, estetik qadriyatlar, dramatik tuzilma va aktyorlik yondashuvlarining uyg‘unlashgan shaklidir. Ushbu tadqiqotda aktrisaning teatr va kino sahnasidagi rollari orqali uning badiiy dunyoqarashi, aktyorlik texnikasi va obrazlarni ifodalash uslubi tahlil etiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Shohida Ismoilovanning teatr san‘atidagi eng muhim jihati - bu obrazning psixologik chuqurligini ochib berishdagi mahoratidir. U yaratgan sahna qahramonlari ko‘pincha murakkab ichki kechinmalar, ijtimoiy ziddiyatlar va shaxsiy azoblar bilan yashaydigan obrazlardir. Aktrisa bu jarayonda Stanislavskiy tizimining “holatni boshdan kechirish” tamoyillariga yaqin yondashadi. U ijro etgan rollarda faqat tashqi harakatlar emas, balki ichki monolog, hissiy tus va ruhiy o‘zgarishlar markaziy o‘rin egallaydi. Ismoilovanning teatr sahnasidagi obrazlarida realizm bilan poetiklik uyg‘unlashgan. Uning ijrosida shunchaki voqelikni takrorlash emas, balki uni chuqurroq, hayotiyroq tasvirlashga intilish seziladi. Bu esa aktrisaning dramaturgik materialni tahlil qilish va sahnada yashash bo‘yicha mustahkam professional tayyorgarligidan dalolat beradi. “Ona” obrazi doimiy ramziy va estetik ahamiyat kasb etgan bo‘lib, u xalq ruhiyati, axloqiy qadriyatlari va ijtimoiy ongning in‘ikosi sifatida namoyon

bo‘ladi. Bu obraz ko‘pincha faqat g‘amxo‘rlik emas, balki ma‘naviy tayanch, sabr, fidoyilik va botirlik timsoli sifatida shakllanadi. Shohida Ismoilova o‘zbek ekran san‘atida ana shu “ona” obrazini turfa badiiy shakllarda, gavdalantira olgan aktyoralardan biridir. U yaratgan ona obrazlari bir-biridan farqli ijtimoiy, va madaniy kontekstlarda ochiladi, ammo barchasida ayollik, g‘amxo‘rlik va iztirob uyg‘unlashgan badiiy timsol sifatida diqqatga sazovordir. Xususan, Mastura obrazi - o‘zbek ayolining ichki iztiroblari, jamiyatdagi murakkab ijtimoiy o‘zgarishlarga bardosh berayotgan ruhiy holatining yuksak badiiy ifodasidir. Shohida Ismoilova bu rol orqali ona qiyofasining ikki qirrali - tashqi ko‘rinishda sabrli, ammo ichki olamida mo‘rt va iztirobga to‘la jihatlarini yoritadi. Aktrisa obrazni yaratishda ko‘proq pauzalar, nigohlar va ovozdagi titroq orqali ruhiy o‘zgarishlarni ochib beradi. Mastura o‘z farzandlariga mehrlil, lekin o‘zini unutgan ayol sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat orqali aktrisa o‘zbek ayolining o‘zligini jamiyat ichra qanday yo‘qotayotganini falsafiy darajada aks ettiradi. Bu obraz orqali Shohida Ismoilova ayollik va onalik orasidagi nozik chegara, fidoyilik va o‘zlik yo‘qolishi muammosini tasvirlaydi. Onaning harakatlarida ichki halovatdan ko‘ra, ijtimoiy normani bajarayotgan subyekt ko‘rinadi.

Kino san‘atida Shohida Ismoilovanning ijodi yanada ko‘p qirrali ko‘rinadi. Kamera qarshisidagi faoliyati sahnadagidan farqli o‘laroq, nozik mimikalar, pauza va tovush balandligidagi o‘zgarishlar orqali obrazning ichki dinamikasini ochib berishga qaratilgan. U o‘z rollarida hayotiylik, tabiiylik va samimiyatni birlashtira oladi, bu esa zamonaviy o‘zbek kinosining realistik tendensiyalariga mos tushadi. Kino obrazlarida u ko‘proq ijtimoiy va axloqiy masalalarni ko‘taradi. Ayniqsa, ayol taqdirining turli jabhalarini, jamiyatdagi roli va insoniylik mezonlarini aks ettirishda Ismoilova o‘ziga xos aktyorlik poetikasini yaratgan. Uning ijrosi orqali tomoshabin nafaqat hodisalarni, balki ularning sabab va oqibatlarini ham chuqur his qiladi.

Shohida Ismoilovanning san‘atdagi o‘rni o‘zbek madaniyatidagi an‘anaviy va zamonaviy unsurlarni uyg‘unlashtira olgan ijodkor sifatida belgilanishi mumkin. Uning obrazlari ko‘pincha milliy urf-odatlar, qadriyatlar, ayollik nafasi bilan sug‘orilgan bo‘lib, bu orqali u o‘z ijodini universal insoniy muammolar bilan bog‘laydi. Shohida Ismoilova - teatr va kino san‘atida o‘z maktabiga ega bo‘lgan aktyoradir. Uning obraz yaratishdagi psixologik yondashuvi, har bir rolga individual estetik tahlil bilan yondashishi,

dramatik voqelikni ichki kechinmalar bilan uyg'unlashtirishi uni o'zbek sahna san'ati va kinematografiyasining yetuk vakiliga aylantirgan..

Aktrisa har doim ijro etgan rollarni o'zi ovozlashirishni istaydi. Shu boisdan ham aktrisa tez-tez dublyaj studiyalariga kelib turadi. "Yoshligimda mahallamiz televideniyege yaqin bo'lgani uchun to'g'ridan to'g'ri bo'ladigan efirlarga mahallamizdagi kichik yoshdagi tengqurlarimni taklif qilishardi. Ammo ichkariga hammani ham kiritaverishmasdi. Oramizdan ayrimlarni tanlab ichkariga olib kirib ketishardi. Osha paytda meni ham tanlab olishlarini, ichkarida nimalar bo'layotganini ko'rishni juda istardim. Biroq ko'pincha men tashqaridagilar orasida qolib ketardim. Hafa bo'lganimdan yig'laguday bo'lib uyga qaytardim. Buni qarangi, o'sha paytlar shunchalar qattiq xohlaganimdanmi, yoki yaratganning marhamati va mehnatlarimning mahsulimi bugun mana shu eshikdan bemalol kirib chiqqa olaman. Ammo har gal eshik oldiga kelganimda yoshligim esimga tushib, ko'zimga yosh keladi". [1]

Dublyaj sohasida ustozlar an'anasi ular bergan ovoz hali hanuzgacha quloqlarda aranglaydi. Ovozlarini biror filmida eshitsak, bexosdan yuzimizga tabassum yuguradi. Dublyaj ustalaridan Hamza Umarov, Nabi Rahimov, Mukambar Rahimova singari tajribali ustozlardan saboq olgan. "Ba'zan ustoz aktyorlar o'z rollarini ovozlashirib bo'lgach o'tirib dam olardi, ammo Hamza aka hech dam olmasdilar. Bizni yonimizda turib yelkamizdan qoqib qo'yardilarda, "gapir, mana shu joyda mana bunday gapir" deb o'rgatib, dalda berib turardilar."

Faqatgina bir safar aktrisaga "O'tgan kunlar" filmidagi Hushro'y roli uchun O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Gavhar Zokirova ovoz bergan. Sababi, rejissyor Melis Abzalov Shohida Ismoilova biroz yumshoq xarakter egasi bo'lganligi uchun ovoz tushmay qoladi deb o'ylagan. Ammo kinoni ko'rgandan keyin Shohida Ismoilovada "O'zim ovoz bersam bo'larkan..." deb afsus qilgan. [2]

Aktrisaning fikriga ko'ra "agar aktyor rolni zo'r chiqargan bo'lsa, ovozni ham yetkazib bera oladi." Bundan tashqari aktrisa bir qator meksika kino ijodkorlari tomonidan ishlangan seriallarda ham ko'plab qahramonlarni o'zbek tilida so'zлата olgan. Xususan, "Muhabbat mojarosi" teleserialidagi bosh qahramon Palomaning onasi Chayo hamin aynan Shohida Ismoilova nafasi orqali o'zbek honadonlariga kirib borgan.

Shohida Ismoilovani tinib-tinchimaydigan, haqiqiy fidoiy san'atkor desak yanglishmagan bo'lamiz. Hali teatr, hali tasvirga olish

maydonchasi-yu televideniyege yugurib charchamagan aktrisa O'zbek Milliy akademik drama teatri qoshida "Tasanno" bolalar teatr studiyasini tashkil etib, unga rahbarlik qilib kelmoqda. Teatr studiya 2010-yilda tashkil qilingan bo'lib, ayni kunda 4 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan iqtidorli bolalar aktyorlik mahorati sirlarini o'rganib kelmoqdalar. Studiyaga tashrif buyurgan bolalarni aktrisaning o'zi imtixon qilib qabul qiladi.

"Odatda teatr studiyamizga har hil yoshdagi bolalar kelishadi. Ularni yoshiga qarab vazifa beramiz. Yosh bolalardan dastlab ota-onasi haqida bog'chadagi o'rtoqlari haqida so'raymiz. Ularni tasavvuri haqida bilish uchun rasmlar chizdirib ko'ramiz, yoki o'zi yoqtirgan biror hayvonni harakatlarini o'xshatib berishini so'raymiz. Kattaroq yoshli bolalardan esa murakkabroq vazifalarni bajarib berishlarini so'raymiz". [3]

Aktrisa bolalar bilan ishlash jarayonida butunlay boshqa insonga aylanadi. Sahnada kimningdir opasi yoki kelini, ekranda kimningdir mehribon onasi bo'lsa, bu yerda u yosh bolaga aylanadi. Bolalar bilan ishlash, ularning psixologiyasini tushunish uchun ularning do'stiga aylanishga intiladi. Ulardagi ichki "men"ini o'ldirib qo'ymaslikka, uni bitta qoligxga tushib qolmasligiga turtki beradi. Ayni paytda studiyada 70 dan ziyod iqtidorli bolalar bo'lib ular yoshiga qarab bir nechta guruhlarga ajratilgan. Yil davomida ularga aktyorlik mahorati, sahna nutqi, sahna harakati, raqs, vokal darslari yo'lga qo'yilgan bo'lib, institutni bitirgan mahoratli yosh aktyorlar bilan birgalikda o'rgatib boriladi.

Shohida Ismoilova studiyadagi bugunga qadar bo'lgan faoliyati davomida o'quvchi bolalar bilan hamkorlikda "Qorboboni qutqaring", "Shelkunchik", "Bayram sarguzashtlari", "Elchigul" "Oltin kalitcha", "Qizil shapkacha", "Yangi yil ertaklari" nomli spektakllar sahnalashtirib, teatr mutaxassisleri va tomoshabinlar olqishiga sazavvor bo'li kelmokda. Xususan, ular tomonidan sahnalashtirilgan bolalar spektakli "Oltin kalitcha" 2014-yil kirib kelishi arafasida sahnada namoyish etildi. Bu spektakl "Buratino" ertagi asosida sahnalashtirilgan. Pesani aktrisaning o'zi tarjima qilgan. Hammamizga ma'lumki, ertak bo'yicha yakunda eshik ortidan boylik topiladi. Ammo Shohida Ismoilova uni boshqacharoq talqinda namoyish etdi. Ya'ni spektaklda oltin kalitcha bilan ochiladigan eshik ortidan oltin emas kitob, ya'ni ertak qahramonlarining tasavvuridagi baxt kitobi topiladi. Uni ertaklar mamlakatining shahzodasi qo'riqlab o'tirgan bo'ladi. Eshik ochilgankda shahzoda bolalarga "men sizlarni kutib

turgandim” deydi. Sandiqchani ichida nima bor hozir ko‘raman faqat uni eng odobli bola ocha oladi deydi. O‘sha ko‘ngli pok bola Buratino edi. Ular sandiqchani ochishadi va uning ichidan nur taralib, chiroyli kitob chiqadi. Atrofdagi bolalar esa demak kitob oltindan ham qimmatliroq narsa ekan degan fikrga kelishadi.

Spektaklni sahnada namoyish etish jarayonida har bitta rolga uchta, to‘rttadan dublyor tayyorlangan bo‘lsa, ularning har qaysisi bir-birini takrorlamagan o‘ziga xos ijroni namoyish etishdi. Aslida Shohida Ismoilova teatr studiyasidagi bolalarga dars berishdan asosiy maqsadi ham bolalarning har birida o‘z ijodiy uslubini shakllantirish. Aktrisa repititsiya davomida har bir bolaning libosi, grimi, sahnadagi harakatlari ustida alohida ish olib boradi.

Aktrisa sahnalashtirgan barcha spektakllar bolalarga qaysidir ma‘noda saboq bo‘ladi. Ularda ezgulik, hamjihatlik halollik, mehnatsevarlik va to‘griso‘zlik kabi ezgu fazilatlar uyg‘otadi. Shohida Ismoilova zamonaviy o‘zbek aktyorlik maktabining yetuk vakili, milliy mentalitet va estetik yondashuvlarning sintezida o‘ziga xos ijodiy olam yaratgan san‘atkordir. Uning sahnadagi va ekrandagi rollari chuqur ruhiy kechinmalar, hissiy intensivlik va dramatik struktura orqali tomoshabinni nafaqat ko‘rishga, balki hissiy anglashga chorlaydi.

Shohida Ismoilovanning ijodi – bu o‘zbek ayolining timsolida xalqning axloqiy portreti, san‘at orqali jamiyat bilan muloqot qilish vositasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodirov M. O‘zbek teatri an‘analari.-T.: G‘afur G‘ulom., 1976. Qodirov M. An‘anaviy teatr dramaturgiyasi.-T.: Yangi asr avlodi, 2006.
2. Tursunov T.T. Sahn va zamon.-T.:Yangi asr avlodi., 2007. Tursunov T.T. XX asr o‘zbek teatri tarixi (1900-2007). T.: Art-press, 2010.
3. Bayandiyev T., Ikromov H., Ahmadjonova M. O‘zbek teatrida milliy g‘oya talqini. -T.: Fan va texnologiya, 2009.
4. Qodirova D. XX asr o‘zbek teatri ssenografiyasi. -T.: San‘at, 2009. Abdusamatov X. Drama nazariyasi. -T.: G‘afur G‘ulom, 2000.

REZYUME. Ushbu maqolada O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Shohida Ismoilovanning kino san‘atidagi rollari tahlil qilinib, u yaratgan obrazlar orqali aktyorlik mahoratining chuqur qatlamlari yoritib beriladi. Maqolada aktrisaning ijro qilgan rollariga psixologik yondashuvi, xarakter yaratishdagi uslublari hamda milliy va zamonaviy talablarga mos obrazlar ifodasi o‘rganiladi. Bundan tashqari, u ijro etgan rollarning tomoshabin ongiga ta‘siri va ularning kino san‘atidagi o‘rni haqida ilmiy xulosalar chiqariladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются роли заслуженной артистки Узбекистана Шохиды Исмоиловой в киноискусстве, раскрываются глубокие слои её актёрского мастерства через созданные ею образы. В статье рассматриваются психологический подход актрисы к исполнению ролей, её методы создания характера, а также выражение образов, соответствующих национальным и современным требованиям. Кроме того, делаются научные выводы о влиянии её ролей на сознание зрителей и о месте этих ролей в искусстве кино.

SUMMARY. This article analyzes the film roles of the Honored Artist of Uzbekistan, Shohida Ismoilova, revealing the profound layers of her acting skills through the characters she has created. The study examines the actress’s psychological approach to her performances, her methods of character development, and the expression of images that reflect both national and contemporary artistic standards. Furthermore, the article draws scientific conclusions about the impact of her roles on the audience’s perception and their significance within the art of cinema.

XX – XXI ASRLAR BOSHIDAGI OVOZ DIZAYNI

Qdirbaev Islambek Qutlbaevich – o‘qituvshi
O‘zDSMINF

Tayanch so‘zlar ovoz dizayni, Dolby Digital, DTS, SDDS, IMAX, raqamli texnologiyalar, kino san‘ati, teatr akustikasi, dramaturgiya, multimediyalar.

Ключевые слова: звуковой дизайн, Dolby Digital, DTS, SDDS, IMAX, цифровые технологии, киноискусство, театральная акустика, драматургия, мультимедиа.

Key words: sound design, Dolby Digital, DTS, SDDS, IMAX, digital technologies, cinema, theatre acoustics, dramaturgy, multimedia.

XX asrning so‘nggi choragida ovoz texnikasini sifatli takomillashtirish va kino hamda teatrlarda yangi uskunalar bilan qayta jihozlash jarayoni san‘atning estetik qiyofasiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, kinofilmlarda musiqa va shovqin bezaklarini yangi texnologik darajada yaratish imkoniyati paydo bo‘ldi. Ovoz badiiy ekspressivlikning eng muhim vositalaridan biriga aylandi, ekranda voqealarni yanada kuchliroq idrok etishga xizmat qildi hamda tahrir tezligiga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatdi. Shu tariqa ovoz dizayni faqat texnik jarayon emas, balki dramaturgik va estetik kuchga ega san‘at yo‘nalishiga aylandi.

1990-yillar raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan ajralib turdi va kino sanoati ham bu jarayondan chetda qolmadi. Raqamli format, xususan, olti kanalli raqamli optik standart Dolby Digital (Dolby SR-D) 1992 yilda “Betmanning qaytishi” filmi orqali ommaga taqdim etildi. Ushbu tizim chap va o‘ng kanallar bilan birga past chastotalar va infratovushlarni uzatish imkoniyatini berdi. Natijada portlash, momaqaldiroq yoki boshqa maxsus effektlarni tomoshabin faqat eshitmay, balki jismonan his qiladigan darajaga erishildi. Bu ovoz dizaynining dramaturgik imkoniyatlarini keskin kengaytirdi.

Keyingi bosqichda “LucasFilm THX” va “Skywalker Sound Studios” bilan hamkorlikda yaratilgan “Dolby Surround EX” texnologiyasi paydo bo‘ldi. U ilk bor “Yulduzli urushlar: Yashirin tahdid” filmida (1999) qo‘llanildi. Ushbu texnologiya auditoriyada ovozning 360 daraja harakatlanishini ta‘minlab, ovozni “aylana bo‘ylab” joylashtirish imkonini berdi. Natijada sahnadagi tovush fazoviy ko‘lam kasb etdi, tomoshabin o‘zini voqealar markazida his qila boshladi. 1993-yilda DTS (Digital Theatre Systems) texnologiyasi “Yura davri parki” filmi orqali joriy qilindi. U ovoz yozuvini CD-ROM da saqlab, kino tasviri bilan aniq sinxronizatsiya qilish imkoniyatini berdi. Shu yili Sony kompaniyasi tomonidan SDDS (Sony Dynamic Digital Sound) tizimi ham yaratilgan bo‘lib, ma‘lumotlarni kinoplyonkaning chekkasiga

joylashtirish orqali ovoz sifati sezilarli darajada oshirildi. Bu tizimlarning barchasi ovoz dizaynerining ishini murakkablashtirgan bo‘lsa-da, dramaturgik ifoda imkoniyatlarini kengaytirib berdi. XXI asr boshida IMAX formati kino san‘atida ovoz dizaynini yangi bosqichga olib chiqdi. IMAX kinoteatrlarida ekran hajmining kattaligi, 3D format va patentlangan olti kanalli ovoz tizimi tomoshabin uchun maksimal “mavjudlik effekti”ni ta‘minladi. Bu jarayon ovozning faqat eshitiladigan emas, balki his qilinadigan omil sifatida teatr va kinoning badiiy-estetik kuchini oshirishini ko‘rsatdi.

Raqamli texnologiyalar nafaqat kino va teatrdan, balki multimedia loyihalari, kompyuter o‘yinlari, ta‘limiy dasturlar va internet muhitida ham ovoz dizaynini keng rivojlantirdi. 2000-yillardan boshlab “DIY” (“do it yourself” – “o‘zing qil”) konsepsiyasi shakllanib, professional studiya uskunolari talab qilmaydigan mustaqil audio dizayn amaliyoti paydo bo‘ldi. Endilikda kompyuter, naushnik va dasturiy ta‘minot yordamida ovoz dizayneri mustaqil tarzda murakkab audio kompozitsiyalarni yaratishi mumkin bo‘ldi. Internet orqali kerakli ovoz effektlarini izlab topish, qayta ishlash va yangi kompozitsiyaga qo‘shish jarayonlari sezilarli darajada tezlashdi. Bu esa zamonaviy ovoz dizaynining erkinlik, tezkorlik va ijodiylik bilan uyg‘unlashib ketishiga olib keldi.

Bugungi kunda ovoz dizayni kino, teatr, kompyuter o‘yinlari, reklama va multimediya sanoatining ajralmas qismiga aylandi. Ovoz nafaqat badiiy-estetik muhitni shakllantiradi, balki tomoshabinning idrok jarayonini boshqarish, emotsional rezonansni kuchaytirish va dramaturgik mantiqni chuqurlashtirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu sababli ovoz dizaynini XX–XXI asr boshidagi texnologik taraqqiyot bilan bog‘liq holda o‘rganish nafaqat san‘atshunoslik, balki keng qamrovli madaniy jarayonlarni tahlil qilishda ham dolzarbdir.

Ma‘mlakatimizda kino san‘ati rivojlanish jarayonida mazkur aytib otilgan ovozlashtirish, ovozni tomoshabinga yetkazib berish sistemalari

dunyo standartlarida rivojlanib taraqqiyod qilmoqda. Ohirgi yillarda ishlab shiqilgan filmlar “Ajiniyaz” nomli badiiy publisistik film shunga aniq misol bola oladi. Filmda ozovlashtirish va musiqa shovqimlar bezagi yuqori darajada

ishlangan va tomoshabinlar bu filmni yaqshi kutib oldi. Film yaratilish mobaynida jonli yozib olingan tovushlar, Ajiniyoz yashab otgan yoshlik davrari atmosferasi nafaqat korinishidan balki ovoz jihatdan yahshi ishlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Деникин А.А. *Звуковой дизайн в кинематографе и мультимедиа*. – Москва: Изд-во АСТ, 2018.
2. Holman T. *Sound for Film and Television*. – Focal Press, 2010.
3. Rumsey F., McCormick T. *Sound and Recording: Applications and Theory*. – Routledge, 2014.
4. Dolby Laboratories. *Dolby Digital Technical Guide*. – San Francisco, 2005.
5. Sony Corporation. *SDDS Overview*. – Tokyo, 2003.
6. IMAX Corporation. *IMAX Sound System Whitepaper*. – Toronto, 2008.

REZYUME. Maqolada XX–XXI asr boshida ovoz dizayni rivojlanishi, raqamli texnologiyalarning joriy qilinishi va ular kino hamda teatr san’atiga ko’rsatgan ta’siri ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Dolby Digital, DTS, SDDS, IMAX kabi ko’p kanalli audio tizimlarning shakllanishi ovoz muhitining badiiy-estetik qiyofasini tubdan o’zgartirib, tomoshabin idrokiga yangi dramaturgik imkoniyatlar olib kiritgan asoslanadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar tufayli ovoz dizaynida mustaqillik, “DIY” konsepsiyasi, shuningdek internet orqali tovush materiallari bilan ishlash jarayonining soddalashgani ko’rsatiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется развитие звукового дизайна в конце XX – начале XXI вв., внедрение цифровых технологий и их влияние на кино и театральное искусство. Появление многоканальных аудиосистем, таких как Dolby Digital, DTS, SDDS, IMAX, кардинально изменило художественно-эстетический облик звуковой среды и привнесло новые драматургические возможности в восприятие зрителя. Особое внимание уделяется роли цифровых технологий в формировании концепции «DIY» (сделай сам) и упрощению работы с аудиоматериалами посредством интернета.

SUMMARY. This article examines the development of sound design in the late 20th and early 21st centuries, focusing on the implementation of digital technologies and their impact on cinema and theatrical arts. The emergence of multichannel audio systems such as Dolby Digital, DTS, SDDS, and IMAX has fundamentally transformed the artistic and aesthetic dimension of the sound environment, introducing new dramaturgical possibilities for audience perception. Particular emphasis is placed on the role of digital technologies in shaping the “DIY” concept and simplifying access to audio materials through the internet.

JADID DRAMATURGIYASINING MILLIY TEATR SAN’ATI RIVOJIDAGI O’RNI VA NAZARIY ASOSLARI

Barno Nurmanova – dotsenti v.b., san’atshunoslik fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)
O’zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti, “Musiqali teatr san’ati” kafedراسi

Tayanch so’zlar: jadid, dramaturgiya, teatr, janr, komediya, drama, ma’rifatparvarlik.

Ключевые слова: джаиды, драматургия, театр, жанр, комедия, драма, просветительство.

Key words: jadids, drama, theatre, genre, comedy, drama, enlightenment.

Abdulla Qodiriy milliy dramaturgiyani alohida, ayni paytda murakkab adabiy tur deb hisoblaydi va u bilan qo’lida qalami bor har qanday kishi ham shug’ullana olmasligini aytadi. Adib muammoning ayni shu jihatlariga yechim axtaradi. Teatr uchun maxsus yozilgan asarlar, bu sohaga begona kishilar tomonidan emas, balki, o’z egalari, ya’ni, dramaturglar tomonidan amalga oshirilishi lozimligini alohida ta’kidlaydi. Ammo milliy dramaturgiya hali tetapoya qadamlarini qo’yib, maydonga chiqib kelayotgani bois, teatr

risolalari yozadigan ijodkorlar aniq malakaga ega emasligini anglagan bois: birining yozganida xalq turmushidan yaxshi mavzu topilsa, badiiy talqini zaif; boshqasirikida to’g’ri talqini topilsa, mavzudan begonalashuv borligini eslatadi. Bu nihoyatda aniq va dolzarb masalalar tahlili edi. Bunday maqolalar milliy teatr nazariyasini yanada takomillashtiradi. Sahnalashtirilgan komediya sirtidan qaraydigan tomoshabinga nihoyatda yengil janrga o’xshab tuyuladi, aslida esa eng qiyini kulguli asar yaratishdir. Dramaturgiyada haqiqiy

kulgili voqeani shakl va mazmun birligida yozish muallifdan katta mahorat talab etadi. Jahon teatri tajribasida komediyaning ikki asosiy turi – holatlar komediyasi va xarakterlar komediyasi keng ommalashgan. Qodiriy yashagan davrda – drama, opera, musiqali drama, komediya atamasi orqali izohlangan, havaskorona yozmlgan pyesalar janr mezonlariga to‘la muvofiq bo‘lmagani uchun e’tirozli fikrlarga asos bo‘lgan. Qodiriyning komediya janri va unda xarakter yaratishga oid qarashlari hamon ahamiyatini yo‘qotmagan. Teatrshunoslarning bu boradagi fikrlariga qo‘shilish mumkin.

Qodiriy kulgini quyidagi uch turga – mutoyiba, hajv (yumor) va satiraga bo‘ladi. “Shu uch turluk kulguni ifoda qilishda yordamchi xizmatini o‘tag‘uchi unsurlar – hazil, kinoya, mubolag‘a, tasfir, tashbiya, tamsil, xalq maqollari ta‘birlari va shunga o‘xshash gaplar” deya sharh beradi. “Yo‘zishg‘uchilarimizg‘a”, ya‘ni, sahna uchun yozadigan dramaturglarga nomli maqolasida esa kulgining bosh omili – “Adabiyotda bir necha xil kulgi yo‘llari bo‘lsa ham (masalan: piching, kesatish, kinoya, tag‘oful va boshqalar...), lekin eng mo‘tabari xarakter kulgisidir”, [1.] deb inson saviya bilan bog‘liq holda tug‘iladigan kulgini barchasidan afzal ko‘radi. Nazariyotchi Qodiriyning bu fikriga to‘liq qo‘shilamiz, chunki, komediya janridagi personajning xarakteri topilsa, sahnadagi kulgili holatlar tabiiy ravishda yuzaga keladi. Abdulhamid Cho‘lponning – “Yorqinoy” pyesasi o‘zbek teatri tarixining taraqqiyot bosqichida dramatik janrdagi asarlar sahnalashtirilishini boshlab berdi, deb hisoblaydi teatrshunos olim T.Tursunov. “Pyesa boshda ikki pardali bo‘lib, teatr uni 1921-yili sahnalashtirgan edi. Cho‘lpon shu asarini Moskvada qayta ishlab, “olti pardalik afsonaviy tomosha” — katta hajmdagi sahna eposiga aylantiradi. Pyesani Uyg‘ur sahnaga qo‘yadi. Spektaklda Yorqinoy rolini – Zamira Hidoyatova va Kal rolini – Yetim Bobojonov ijro etishadi”, [2.B.91.] deya adibning dramatik janrdagi bu asariga yuksak baho beradi. Haqiqatan ham, Cho‘lponning “Yorqinoy” dramasi o‘z davri uchun katta yangilik bo‘lib, drama janri rivojiga katta hissa qo‘shgan asarlardan biri edi.

Asrlar davomida jamiyat hayotida tomir otib ulgurgan jaholatni birdaniga yo‘q qilishning imkonsiz edi. Shu sababli teatrdagi islohotni jadidlar birinchi navbatda bolalar tarbiyasiga jiddiy e’tibor berishdan, ularda kelajakka ishonch, vatanga muhabbat, qalblariga ezgulik tuyg‘ularini singdirib, ma’rifatparvarlik g‘oyasini hayotlariga tadbiiq etishdan boshlash lozim edi. Bolalarni ma’nan boy qilib tarbiyalashda yangi shakldagi

teatrning xizmati beqiyos ekanligini anglagan dramaturg – G‘ulom Zafariy edi. Adib, bolalar hayotidan olingan, zamon ruhidagi, tarbiyalovchi xarakterdagi kichik sahna asarlari yoza boshladi. Dramaturgning – “Tuyg‘unoy”, “Erk bolalari”, “Bahor”, “To‘sqinchilik”, “Gunafsha”, “Rahimli shogird”, “Quyvon”, “Tilak”, “Tatimboy ota”, “Mozorlikda” kabi asarlari bolalar uchun mo‘ljallangan pyesalardir. Ushbu pyesalar dastlab havaskorlik sahnalarida, keyinroq, professional teatrlarida namoyish qilindi. Demak, G‘ulom Zafariy bolalar uchun atalgan pyesalari bilan milliy bolalar dramaturgiyasiga tamal toshgan adibdir. Xalqning ilm olishi yo‘lida jonkuyarlik ko‘rsatgan jadidlar xotin-qizlarning ilm olishlariga ham jiddiy e’tibor qaratdilar. Sababi, millat farzandlarining kelajagi onalarning qo‘lida ekanligini jadidlar teran anglagan edilar. Ular ilm-ma’rifatli onalar tarbiyalagan farzandlar jamiyatda o‘z o‘rinlariga ega bo‘lishlariga ishonganlar. G‘ulom Zafariyning – “Tilak” pyesasida xuddi shu g‘oya ilgari surilgan edi.

““Ishtirokiyun” gazetasining 1919-yil 4-oktabr sonida davlat teatrining bir kunlik namoyish rejasi haqida quyidagi bildirish berilgan. O‘zbekcha teatru 1919-yil 4-oktabr, shanba kuni “Turon” sahnasida Artistlar soyuzi tarafidan sahnaga quyilur:

1. “Tilak” bir pardali ilmiy-axlokiy pyesa. Yozuvchi: G‘ulom Zafariy.
2. “Yomon o‘g‘il”. Rahimsiz o‘g‘ilning xolin ko‘rsatuvchi manzara. Yozuvchi – G‘ulom Zafariy.
3. “Rahimli shogird”. Rahimli shogirdni tasvir etuvchi o‘pera holinda manzara. Yozuvchi – G‘ulom Zafariy.
4. DeklamatsiY. Mashhur shoirimiz Fitrat afandining asarlaridan o‘qilur.
5. “Fanniy uy”. Maqtanchok, johil kishilarning fan to‘g‘risida anglovlarin tasvir qiluvchi bir pardali kulgu (komediya). Yozuvchi – Uyg‘ur.
6. “Turkiston tabibi” nomi orqasinda qilg‘on muolajalarin ko‘rsatuvchi bir pardali kulgu (komediya). Yozuvchi Uyg‘ur”. [3.B.28.]

Dramaturg G‘ulom Zafariy o‘z pyesalari orqali jamiyat rivoji uyaun dolzarb bo‘lgan qahramon tasvirini pyesaning bosh qahramoni – Murod obrazi orqali ifodalaydi. Ma’rifatga intiluvchi Murod jamiyatning rivojlanishi uchun – unda yashovchi kishilar ilmi bo‘lishi kerak, degan g‘oyani ilgari suradi. Asar xotin-qizlarni ilm olishga da’vat qilib, ular ilm-ma’rifatli bo‘lmasalar, jamiyatning yarmi savodsiz bo‘lib qolishi xavfini alohida ta’kidlaydi. “Turon” teatri truppassi komediya asarlari orqali jamiyat rivojiga

to'siq bo'layotgan voqea-hodisalarni, kishilarda mavjud illatlarni satira ostiga olinib tomoshabinlarga namoyish etish lozim deb hisoblaydi. Hoji Mu'in Shukrullaning "Ko'knori" (1914-y.) va Abdulla Avloniyning "Finak" ("Pinak" 1915-y.) asarlari mavzusi o'z davrida ildiz otgan qimorbozlik va bangilik muammosini qamrab olgan pyesalar edi. "Ko'knori" va "Finak" komediyalarining nomlanishidanoq gap nima haqida borishi aniq. Lekin har qaysi dramaturg masalaga o'zicha yondashadi. A.Avloniy ko'knorixo'rlilik va qimorbozlikni jamiyat illati, millat inqirozi ekanligiga ko'proq urg'u bergan bo'ladi. Hoji Mu'in ko'knorixo'rlarning hayotini to'laligicha ko'rsatish bilan birga ularning tilidan o'sha davr siyosiy hayoti, millat ahvoriga qarashlarini ham ifoda qiladi". [4.B.21.] Demak, dolzarb mavzularni komediya janri orqali namoyish qilish an'anasi boshlangan.

"Ko'knori" hamda "Finak" komediyalari haqida o'sha davr matbuoti tahliliy maqolalar e'lon qilgan. Bu pyesalar tahlili orqali jadidlar o'z ijodi bilan teatr san'atining yana bir janriga asos solgan deyish asosli bo'ladi.

Millat madaniyatining yirik bir bo'lagi bo'lgan jadidlar dramaturgiyasi shunday mushkulot va muammolarni yengib tizimli ravishda kelajak sari ildamlab bordi. 1920–1930-yillar oralig'ida jadidlar teatrlarining ijodiy qiyofasi shakllanib, havaskorlik truppalari asosida, birin-ketin davlat maqomidagi teatrlar yuzaga keldi. Bunday o'zgarishlar yoshlar orasidan ijodkorlarning yangi avlodi – dramaturglar, aktyorlar, rejissyorlar yetishib chiqishiga, ularning ijodiy muvaffaqiyatlarga yo'l ochdi. Natijada, teatr repertuarida mazmunan mafkuraviy o'zgarishlar kuzatila boshladi. Bunga bir jihatdan mahalliy dramaturglar ancha tajribaga ega bo'lgani, ikkinchi tarafdin jahon dramaturgiyasining saralarini tarjima va tabdil qilib, sahnalashtirib, xalqqa taqdim etish an'anasining boshlangan edi. Lekin yangi tuzum o'z mafkurasi talablariga qat'iy amal qilishga majburlashni boshlab yuborganligini hali to'liq anglab yetmagandilar.

Ma'rifatparvar jadidlarning millatni rivojlangan xalqlar qatoriga ko'tarish g'oyasi; maktablar islohoti; milliy matbuotni yaratgani; dramaturglarning milliy teatr san'atiga olib kirgan

yangiligi; adabiyotdagi rivoj jarayoni mavjud hukumat tomonidan inkor qilina boshlandi. Bunday sinovli kunlarda ham ular o'z e'tiqodi va g'oyasiga sodiq edi.

Jadidlar ta'ziqqa uchray boshlaganiga qaramay o'zining g'oyasini keng targ'ib qilishdan to'xtamadilar. Masalan, Avloniy "Advokatlik osonmi?" komediyasini shov-shuvli voqea bo'ldi Munavvarqori Abdurashidxonov – "Barchamizga yaxshi ma'lumki, Turkiston tillarida biror spektakl o'ynalmagan, shuning uchun ayrim odamlar teatrga yengil ko'ngil yozish sifatida qaraydi. Aslida teatrning mazmuni "Olish" yoki "Buyuklar maktabi" demakdir. Teatr sahnasi barcha tomondan shishalangan xonaga o'xshaydi, unga kim kirsam, o'z go'zalligi va xunukligini, kamchilik va yutuqlarini ko'rib, ibrat oladi" [5.B.72.] – deydi kuyunchaklik bilan. Bunday targ'ibdan ilhomlangan 1920-yildan boshlab sahnalashtirilgan – "Xasis", "Ikki boyga bir malay", "Makr va muhabbat", "Iblis", "Revizor", "Malikai Turandot" kabi spektakllar ta'sirida yanada takomillashdi va milliy teatr shuhratini olamga taratdi. Shunga qaramay mavjud mafkura ular ijodini milliy mahdudlik, arxaika, naturalizm, formalizm, havaskorlik deb qoraladi va birin-ketin aybnomalar topib tarix sahifalaridan olib tashlay boshladi.

Xulosa shuki, jadidlar yaratgan dramaturgiya – yevropacha shakldagi yangi o'zbek teatriga asos bo'ldi. Ular – tragediya, komediya va drama janrlari asosida zamonasining eng dolzarb masalalarini badiiy shaklda yozdi hamda sahnalashtirdi. Teatrlar sahnalarida bolalar mavzusi, yoshlar muammolari, opera – musiqali teatr masalalari, xalqning dardini ifodalagan – dramalarda, rivojlanishga to'siq bo'layotgan illatlar tahlillari – komediyalarda mavjud edi. Barcha janrlarda sahnalashtirilgan spektakllar tahlili – milliy dramaturgiya, rejissura va aktyorlik san'atiga nazariy hamda g'oyaviy asos bo'ldi. Bu asos sahnaviy obraz yaratish masalasiga tamal toshini qo'ydi. Bugungi kunda jadidlar fidoiyligi hamon "sotsrealizm" qo'ygan tamg'a asosida baholanayotgani achinarli hol. Bizningcha jadidlar yaratgan dramaturgiyaning va ulardagi personajlar obrazlarini, har bir janrga xos xususiyatlarini alohida-alohida tadqiqot mavzusi sifatida o'rganish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodiriy A. Yozishg'uchilarimizg'a. Ishtirokiyun, 1925.
2. Tursunov T. XX asr o'zbek teatr tarixi. -T.: Art press, 2010.
3. Usmonov O. Bolalar dramaturgiyasining asoschisi. // Teatr, 2015. 1 son.
4. Qodirova S. Ilk o'zbek yozma komediyalari. // Teatr, 2013. 4-son. 21-b.

5. Salamov Sh. G'oyalar jangi XIX-XX asr Turkiston va Janubiy Kavkaz. -T.: Istiqlol nuri. 2017.

REZYUME. Ushbu maqola XX asr boshlarida jadidlar harakati davridagi o'zbek dramaturgiyasining milliy teatr san'ati shakllanishi va rivojlanishidagi o'rni hamda nazariy asoslarini tahlil qiladi. Maqola jadidlar yaratgan dramaturgiyaning yevropa tipidagi yangi o'zbek teatriga mustahkam asos bo'lganligini va bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab turganligi haqida muhim xulosalar beradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется роль и теоретические основы узбекской драматургии периода джадидского движения в начале XX века в формировании и развитии национального театрального искусства. В статье делается вывод о том, что драматургия, созданная джадидами, стала прочной основой для нового узбекского театра европейского типа и до сих пор сохраняет свою актуальность.

SUMMARY. This article analyzes the role and theoretical foundations of Uzbek drama during the Jadid movement in the early 20th century in the formation and development of national theatre art. The article concludes that the drama created by the Jadids served as a solid foundation for the new European-style Uzbek theatre and still retains its relevance today.

KINO KÓRKEM ÓNERINIŇ ZAMANAGÓY MEDIADAĞÍ ORNÍ

Tajadinova Guljaxon – *filologiya ilimleri bo'yinsha filosiya doktori (PhD)*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so'zlar: zamonaviy media, ijtimoiy ong, madaniyat, qadriyat, mediasavodxonlik, kino tili, tasvir.

Ключевые слова: современные медиа, общественное сознание, культура, ценности, медиаграмотность, язык кино, изображение.

Key words: modern media, public consciousness, culture, values, media literacy, film language, image.

Zamanagóy mediada kino kórkem óneri jámiyetlik sananı qáliplestiriw, mádeniyat hám qádiriyatlarǵa tásir kórsetiw, sonday-aq, kewil ashar hám auditoriyaǵa emociionallıq tásir kórsetiwde kúshli qural wazıypasın atqaradı. Sonıń menen birge kino kórkem óneri kewil ashar, taǵı da bilimlendiriw hám emlew wazıypaların atqaradı, haqıyqatlıqtı sáwlelendiredi, illyuziyalar jaratadı, mádeniy ózgesheliklerdi sáwlelendiredi, háteki ózgerislerge ilham beredi. Kino til hám mádeniy tosqnıqlardı jeńip ótip, dúnyadaǵı millionlaǵan adamlarǵa óz ideyaların jetkerip bere alatuǵın medialardıń áhmiyetli bólegi bolıp esaplanadı.

Media kórkem óneriniń tiykarǵı rolleriine toqtap ótpekshimiz. Birinshiden kino jámiyetlik sananı qáliplestiriwde tiykarǵı orındı iyeleydi. Kino áhmiyetli sociallıq mashqalalardı kóterip, olardı talqılawga usınıs etiw arqalı adamlardıń kózqarasları hám dúnyaga kózqarasların qáliplestiriwge uqıplı. Mısalı, «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyasında súwretke alınǵan «Dárya teńizge quymaǵı dárkar» hújjetli filmi arqalı suw mashqalasın kóterip shıǵıp, háte, Orta Aziya xalıqlarına suwdı tejep jumsaw bo'yınsha usınıslardı qoyadı.

Media kórkem óneriniń jáne bir tiykarǵı rolleriniń biri - mádeniy sáwlelendiriw hám jetkeriw: Kino arqalı ótmish áwladlar tariyxı hám mádeniyatın úyreniw, zamanagóy tendenciýalar hám qádiriyatlardı baqlaw múmkin. Qaraqalpaq kino rejissyorlarınıń biri Damir Abdimuratovtıń rejissyorlıq hám scenariylik jumıslarınıń baslı teması mádeniy hám etnografiyalıq baǵdarda sáwlelendiriledi. Onıń avtorlıǵındaǵı kinolar arqalı ótmish tariyxı hám mádeniyatı menen qádiriyatlardı úyreniwimiz múmkin. Mısalı, «Otjaǵar», «Tulımshaq», «Betashar», «Háwjar» hújjetli filmleri arqalı zamanagóy tendenciýalar hám qádiriyatlardı baqlaw múmkin.

Emociionallıq tásirine toqtap ótsek, filmler keń túrdegi sezimlerdi keltirip shıǵaradı, tamashagóylerge óz qorqınıshları, arızları hám stresslerin jeńiwge járdem beredi, sonday-aq, kóplegen adamlar ómirlerin "jasap ótiw" imkaniyatın beredi. Rejissyor T.Qálimbetovtıń «Nur izlep» hújjetli kinosı film qaharmanınıń arızı- úmiti arqalı tamashagóyge isenim baǵıshlaydı. Film qaharmanı qandayda basınan ótken qıyınshılıqların jeńip ótiwi isenimli ashıp beriledi. Bilimlendiriw hám emlew wazıypası: Kino kórkem óner terapiyasında ózin-ózi biliw, sonday-aq, shaxstı rawajlandırıw, mádeniy

xabardarlıqtı arttırıw hám háreketke túrtki beriw quralı sıpatında qollanıladı. Kinoterapiya - filmlerdi kóriw hám talqılaw arqalı ózin-ózi úyreniw, jeke ósiw hám psixologiyalıq mashqalardı sheshiw usılında ámelge asırılátuǵın art-terapiyanıń tán alınǵan usılı. Ózbek filmleri de milliy mádeniyat, tariyx hám sociallıq qádiriyatlardı ózinde sáwlelendiriw menen bul wazıypalardı orınlawda úlken imkaniyatlardı iye.

Ózbek filmlerinen mısıl keltirsek, tereń emlew hám bilimlendiriw potencialına iye ózbek filminiń ayqın mısallarınan biri rejissyor Yolqın Tuychievniń "Faridaniń eki mıń qosıǵı" (2020) tariyxıy draması bolıp tabıladı.

Film tamashagóydi XX ásirniń baslarında, tereń sociallıq hám siyasiy ózgerisler dáwirindegi Orta Aziya ortalıǵına alıp kiredi. Bas qaharman dástúriy turmıs tárizindegi ózgerislerge dus kelip, óz qádiriyatların qayta kórip shıǵıwǵa, jańa turmısqa beyimlesiwge májbúr boladı. Bul tamashagóyge óziniń turmıslıq krizislerin, iykemlesiwshelik hám ishki resurslardı izlew zárúrligin túsiniwge járdem beriwı múmkin.

Ǵalaba kommunikaciya quralları degende kino óziniń ǵalabalıq qamtıp alıwı hám tartımlılıǵı menen geografıyası hám tiline qaramastan, úlken auditoriyaǵa bir pikirdi jetkerip bere alatuǵın tiykarǵı ǵalaba xabar qurallarınan biri bolıp esaplanadı. Jas áwladtıń shaxsı hám qádiriyatların qalıplestiriwde kino úlgi hám tárbiya dáreǵi sıpatında úlken áhmiyetke iye.

Kino kórkem óneri zamanagóy media tarawında tiykarǵı hám kóp qırlı rol atqarıp, tek ǵana kewil ashar dárek sıpatında emes, al sociallıq-mádeniy tásir kórsetiw, dúnyaǵa kózqarastı qalıplestiriw hám jańa media formatlar menen integraciyaalasıwdıń qúdiretli quralı sıpatında da xızmet etedi.

Kino til hám mádeniy tosıqlıqlardı jeńip óte alatuǵın, belgili bir ideya hám xabardı bir waqıttıń

ózinde millionlaǵan adamlarǵa jetkere alatuǵın úlken qamtıp alıwǵa iye. Kino sanaatı konvergenciya processleri arqalı basqa media sektorları menen jedel birge islesedi.

Kino elementleri (kadr, montaj, rejissura) jurnalistika hám televideniyege tıǵız kirip bardı, kinonıń ózi bolsa dástúriy teatr hám ádebiyat usılların ózlestiredi. Sanlı dáwirge beyimlesiwde striming platformaları hám onlayn kinoteatrlardıń payda bolıwı menen kino jáne de arzan hám individuallastırılǵan túrge endi. Sanlı platformalar tamashagóyler ushın kontent tańlaw shegaraların keńeytti, original joybarlar islep shıǵarıwdı xoshametledi hám erkin avtorlarǵa ózlerin kórsetiw imkaniyatın berdi.

Mediasawatlılıqtı qalıplestiriwde kino úlken kúsh sanaladı. Internette kino menen óz ara baylanısw (filmler haqqındaǵı jańalıqlar, sholıwlar) auditoriyanıń media mádeniyatı hám mediakompetentligin qalıplestiriwge járdem beredi. Sociallıq-mádeniy hám psixologiyalıq tásiiri qaraqalpaq filmleri mısasında tallaw júrgizgenimizde sociallıq-mádeniy turmısın sáwlelendiriwshi filmleri menen birge ekologiyalıq temadaǵı filmlerdiń insaǵa psixologiyalıq tásiiri joqarı ekenligin kóriwimiz múmkin. Filmler jámiyettiń aynası bolıp, onıń oyları, arızıw-nietlerin sáwlelendiredi. Olar tamashagóylerge ózine sırttan qarawǵa, shaxstı rawajlandırıwǵa, mádeniy xabardarlıǵın arttırıwǵa, kóplegen ruwxıy keshirmelerdi basınan ótkeriwge járdem beredi, bul bolsa olardı ǵalabalıq sanasına tásir etiwdiń áhmiyetli quralına aylandıradı.

Juwmaq sıpatında sonı aytıwımız múmkin, zamanagóy media tarawında kino óz áhmiyetin joǵaltıp atır, kerisinshe, jańa sanlı ortalıqqa integraciyaalanıp, jámiyetlik sana-sezim hám mádeniyatqa tásir kórsetiwde ózine tán qábiletin saqlap qalmaqta.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. X.Abulqosimova "Kino san'ati asoslari" Toshkent-2007.
2. M.Aliev "Kino asoslari" Toshkent "Oqituvchi", 1993
3. Borisov Sergey texnologiya sozdaniya dokumentalnogo filma. M: Aspekt press, 2018. 92 b.
4. H., Muhamedaliev. "Scenariyavislik mahorati". – Toshkent. "Musıqa". 2009 y.
5. A. Isohov. «Kinematografiya tarixi». Toshkent, 2019-y. 311-b.
6. G. Tajadinova. «Ekologiya temasındaǵı hújjetli filmler publicistikası», monografiya. – Nokis. «Avangard-Baspa». 2024– 136-b.

REZYUME. Maqolada kino san'atining zamonaviy mediadagi o'rnini haqida fikr yuritiladi va tahlil qilinadi. Media san'atining asosiy rollariga to'xtalib o'tildi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается и анализируется роль киноискусства в современных медиа. Были рассмотрены основные роли медиа-искусства.

SUMMARY. The article examines and analyzes the role of cinema in modern media. The main roles of media art were considered.

БАДИЙ ФИЛЬМЛАР ОРҚАЛИ ЁШЛАРДА ЭМПАТИЯ ВА ИЖТИМОЙ МАСЪУЛИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Тилепов Қуатбай Нукусбаевич – ўқитувчи

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: бадий фильм, кино санъати, маданият, мусиқа, тадқиқот, қаҳрамон, анъаналар.

Ключевые слова: художественный фильм, киноискусство, культура, музыка, исследование, герой, традиции.

Key words: feature film, cinema, culture, music, research, hero, traditions.

Глобаллашув жараёнлари, ахборот хуружи ва рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши билан бирга, ёшлар орасида индивидуализм, бефарқлик, бошқаларнинг дардига нисбатан лоқайдлик тенденцияси ҳам кучаймоқда. Шу муносабат билан, маънавий-ахлоқий тарбияни мустаҳкамлаш, ёшларда эмпатия (бошқаларнинг ҳиссиётини англаш қобилияти) ва ижтимоий масъулият ҳиссини шакллантириш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Бу вазифани амалга оширишда бадий фильмлар муҳим ижтимоий-педагогик восита сифатида алоҳида ўрин тутаяди. Ҳар бир жамият ўзининг барқарор ва маънавий етуқ авлодини тарбиялаш орқали келажакнинг мустаҳкамлайди. Ёш авлодни тўғри йўлга йўналтириш, уларда ватанпарварлик, маънавий поклик, инсоний фазилатлар ва ижтимоий онгни шакллантиришда оммавий ахборот воситалари, жумладан, бадий фильм катта таъсирга эга.

Бадий фильм нафақат кўнгилочар балки ижтимоий-тарбиявий, эстетик ва маънавий таъсир этувчи кучли восита сифатида ҳам юксак аҳамият касб этади. Санъатшунослик нуқтаи назаридан қараганда, бадий фильм - бу нафақат визуал ҳикоя, балки инсон онги ва қалбига мурожаат қилувчи таъсирчан эстетик форма ҳамдир. Унда драматургия, тасвир, овоз ва актёрлик маҳоратлари ёш томошабинда муайян ҳиссиётлар ва фикр юритиш қобилиятини шакллантиради. У орқали ёшларда ҳиссийлик, дунёқараш, воқеаларга муносабат шаклланади. Фильм тарбия воситаси сифатида кўпроқ ҳиссий таъсир қилади. Агар китоб ва маъруза ақлга таъсир қилса, фильм тўғридан-тўғри қалб ва ҳиссиётга таъсир кўрсатади.

Эмпатия - инсонпарварлик тафаккурининг асоси. Эмпатия - бу бошқаларнинг ҳис-туйғуларини ҳис этиш, тушуниш ва улар билан бирдамликда бўлиш қобилияти. Бу қобилият

ёшликда шаклланади ва ҳаёт давомида мустаҳкамланади. Бадий фильмлар ёшларни бошқа инсонлар билан ҳиссий алоқа ўрнатишга ундайди. Улар қаҳрамонларнинг дарди, оғриғи, хурсандчилиги билан ҳисси жихатдан боғланадилар. Бадий фильмларнинг тарбиявий функциялари куйидагилардан иборат

- *Маънавий тарбия* — Киноларда акс эттирилган персонажлар орқали яхшилик ва ёмонлик, адолат ва зулм, фидокорлик ва хиёнат каби тушунчалар ёшлар онгини шакллантиради.

- *Эстетик тарбия* — Бадий фильмлар орқали ёшлар санъат, мусиқа, тасвирий ва саҳнавий маданият билан танишади.

- *Ижтимоий онгни ривожлантириш* — Кино ижтимоий муаммоларни кўрсатиш орқали ёшларда танқидий фикрлаш ва масъулият туйғусини уйғотади.

- *Тарихий ва миллий қадриятларни англаш* — Миллий кинофильмлар орқали ёшлар ўз халқининг тарихи, маданияти, анъаналари ва қаҳрамонлари билан танишадилар.

Ижтимоий психология ва педагогика соҳасидаги тадқиқотларга кўра, кино ёшлар психологиясига кучли таъсир кўрсатади. Психолог А.Бандуранинг «Ижтимоий ўрганиш назарияси» (social learning theory) бунга ёрқин мисол бўлади. Унга кўра, инсонлар, айниқса болалар ва ўсмирлар, атрофдагиларни кузатиш орқали (моделлаш) билим ва хулқ-атворни ўрганадилар. Кино эса бундай моделни таклиф қилувчи асосий воситалардан биридир.

Сўнги даврда миллий бадий ва хужжатли фильмларнинг тематикаси хилма-хиллиги анча ривожланиб мазмун моҳияти, савияси яхшиланди. Натижада ёшларнинг тарбияси билан боғлиқ миллий фильмларга талаб ва таклиф ортиб, унга қўйиладиган маъсулият ҳам юқорилаб бормоқда.

Хулоса қилиб айтганда, бадиий фильм - ёшлар тарбиясида таъсирчан ва кўпқиррали восита ҳисобланади. У инсон қалбига мурожаат қилган ҳолда ахлоқий, маънавий ва эстетик тарбия бериш имкониятига эга. Замонавий ахборот майдонида ёшларнинг маънавий иммунитетини шакллантириш,

миллий кадриятлар билан қуроллантириш, глобал таъсирлардан ҳимоя қилишда кино санъати муҳим ўрин тутди. Шу сабабли, бадиий фильмга фақат кўнгилочар восита сифатида эмас, балки маънавий тарбия мактаби сифатида қараш долзарб аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуллаева М. (2021). “Ёшлар маънавияти ва замонавий кино”. Тошкент: Ёшлар нашриёти.
2. Назарова Ш. (2022). “Кино ва ёшлар онгидаги таъсир”. “Маънавият” журнали, №3.
3. Morreale J. (2005). “Film and Society: Critical Essays”. Routledge.
4. Интернет манбалар: www.uzcinema.uz, www.filmoscope.com

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бадиий фильмларнинг ёшлар тарбиясидаги функциялари, уларнинг психология ва педагогика соҳасидаги назарий асослари, шунингдек миллий ва халқаро кино санъатидаги мисоллар таҳлил қилинади. Илмий тадқиқотлар ва киноэстетик ёндошувлар орқали фильмларнинг ёшлар онгига эмпатия, танқидий фикрлаш ва инсоний фазилатларни сингдиришдаги таъсири илмий асосда ўрганилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются функции художественных фильмов в воспитании молодежи, их теоретические основы в области психологии и педагогики, а также примеры из национального и международного киноискусства. С помощью научных исследований и киноэстетических подходов на научной основе изучается влияние фильмов на воспитание в сознании молодежи эмпатии, критического мышления и человеческих качеств.

SUMMARY. This article analyzes the functions of feature films in youth education, their theoretical foundations in the field of psychology and pedagogy, as well as examples from national and international cinema. Through scientific research and cinematic aesthetic approaches, the impact of films on the education of empathy, critical thinking, and human qualities in the minds of young people is studied on a scientific basis.

ИННОВАЦИИ НА ТЕЛЕВИДЕНИИ: ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Заретдинов Караматдин Курбанбаевич – доцент

Нукусский филиал государственного института искусств и культуры Узбекистана

Таянч сўзлар: кадр, телевидение, санъат, янгилик, дастур, усул, тасвир.

Ключевые слова: кадр, телевидение, искусство, новости, программа, метод, изображение.

Key words: frame, television, art, news, program, method, image.

В наше время, называемое информационным веком, телевидение выделяется среди средств массовой информации своим воздействием, масштабом и массовостью. Сегодня телевидение играет важную роль не только в распространении информации, но и в образовании, культуре и развлечениях. Но ему нелегко было достичь этого уровня. История технического развития телевидения богата выдающимися инженерными, научными открытиями и технологическими революциями. Телевидение - это важное средство коммуникации, позволяющее массово передавать информационные и развлекательные

программы. Технические основы телевидения начали формироваться в конце XIX века. До этого информация распространялась только через прессу и радиоволны. В первых телевизионных экспериментах использовались механические методы. В 1884 году немецкий инженер Пауль Нипков изобрел механическое сканирующее устройство под названием "диск Нипкова." Это устройство позволило сканировать изображение по ходу и создало первоначальную концепцию телевидения. Возникновение радио и кино стало основой для появления телевидения. Телевидение, то есть возможность видеть издалека, физически состоит из трех этапов. На первом этапе

изображения последовательно преобразуются в электрические сигналы (анализируется изображение), на втором этапе сигналы передаются по эфиру или по проводам на соответствующее расстояние, а на третьем этапе, хотя в 70-х годах прошлого века говорилось о возможности передачи электрических сигналов на большие расстояния путем обратного преобразования их в элементы изображения (синтез изображения), реализовать эту идею в то время было невозможно. Для этого, конечно, нужна была техническая база. Такая возможность появилась в середине двадцатых годов, с развитием промышленно-технической базы связи. В возникновении телевидения, как и в совершенствовании радио и кино, есть заслуга многих ученых. Однако из-за трудной и сложной работы он не смог заручиться поддержкой, когда его протестировали на Московско-Петербургском телеграфе. Потому что это было трудно. Для передачи изображения на большие расстояния первоначально потребовалось выполнить обратную химическую обработку медной пластинки с изображением. На это потребовалось много времени.

В 1884 году поляк П. Нипков получил патент на развертку изображения путем быстрого вращения диска с отверстиями спиральным способом. В его приемном аппарате можно было видеть движение и изображение, даже если оно было тусклым. Свидетельство (патент) Б.П. Грабовского на электротелескопический аппарат выдано 9 ноября 1925 года. Однако в последние годы по неизвестным причинам эксперименты прекратились. В 1930 году в Всесоюзном электротехническом институте в Москве П.П.Шмаков создал новое передающе-приемное оборудование с использованием диска Нипкова, и начались эксперименты. Эта система, называемая механическим телевидением, предоставляла вид, разделенный на 30 строк (1200 элементов). Для сравнения, современные телевизоры разделены на 1200 рядов. Это означает, что современные телевизоры дают 30-40 раз более четкое изображение по сравнению с "механическими" телевизорами с маленькими экранами в тридцатые годы. Экраны "механических" телевизоров нельзя было увеличить. Потому что экран зависел от количества и размера квадратных отверстий в диске Нипкова. Современные электронные

телевизоры были подготовлены к непрерывному вещанию после умножения элементов на любое желаемое количество и успешного тестирования соответствующего экрана. С 1 октября 1931 года по радиостанции МГСПС (видимость работала на 379 м, а звук - на 720 м) началось первое постоянное вещание. В первые годы все передающие и приемные аппараты были изготовлены любительскими руками. В 1933-1936 годах в бывшем Советском Союзе были выпущены "механические" телевизоры марки Б-2 с экраном 3x4 см (меньше палочки) (всего 3 тысячи штук). С 1 октября 1931 года поступали сообщения о том, что в Томске, Нижнем Новгороде, Одессе, Смоленском, Санкт-Петербурге, Киеве, Харькове регулярно (12 раз в месяц, 3 раза в неделю) принимаются передачи с 12 до 1 часа ночи.

Хотя этот метод не был использован сразу, он занимает важное место в истории телевидения под названием "диск Нипкова." Удалённое отображение с помощью "диска Нипкова" было осуществлено в 1923 году. Открылись первые официальные телеканалы, и телевизоры вышли на коммерческий рынок. Появилась возможность синхронной передачи аудио и видео в эфире. В то время телевидение вещало в основном в черно-белом формате, но это тоже было большой новостью для миллионов людей. К 1930-м годам, из-за ограниченных возможностей механического телевидения, от него начали отказываться, и начался переход к электронному телевидению. В конце 1950-х годов начало развиваться цветное телевидение. Применение этой новой технологии привело к значительному повышению качества эфира и красоты передач. В Соединенных Штатах цветное телевидение, разработанное на основе стандарта NTSC, было внедрено в 1954 году. Позже в Европе были приняты другие стандарты цветового кодирования, такие как PAL и SECAM, и с середины 20-го века они получили широкое распространение по всему миру и имели большое значение в жизни общества. В Узбекистане цветное телевидение также начало внедряться с 1970-х годов. Это послужило толчком для дальнейшего развития телевизионной индустрии в стране. В 1980-х и 1990-х годах появилось кабельное телевидение. Этот тип телевидения передаётся не по воздуху, а по специальным кабельным сетям. Благодаря этой технологии появились высококачественные изображения и звук,

было предложено больше телеканалов, появились специальные тематические каналы (спортивные, кино, научные и т.д.).

К 2000-м годам начало развиваться IP-телевидение (телевидение на основе интернет-протокола). Через него телеконтент доставляется потребителю через сеть Интернет. Этот формат телевидения предоставил возможности для: интерактивности, просмотра, персонализации сервиса. В отличие от традиционного аналогового телевидения, в цифровом телевидении аудио- и видеоданные передаются через числа. Эта технология имеет следующие преимущества: качественное изображение, возможность размещения большего количества каналов, дополнительные услуги (заголовки, дублирование, интерактивное меню).

К 2020 году многие страны мира, включая Узбекистан, полностью отказались от аналогового вещания и перешли на цифровое телевидение. Этот исторический шаг сыграл важную роль в улучшении качества эфира и выводе культуры обслуживания на новый уровень.

Телевидение активно служит не только для

передачи информации, но и для обучения, воспитания и досуга людей. Он охватывает широкую аудиторию посредством местных и международных новостей, научно-популярных передач, кинофильмов и спортивных трансляций.

С развитием интернета и цифровых платформ традиционное телевидение столкнулось с сильной конкуренцией.

Сегодня многие люди предпочитают смотреть контент через Netflix, YouTube и другие стриминговые сервисы. Кроме того, цифровое телевидение становится более эффективным, чем традиционные методы, с точки зрения качества и возможностей. Таким образом, телевидение - это не только источник информации, но и крупная технологическая программа, демонстрирующая научный и технический потенциал человечества. Его технический прогресс формировался веками благодаря научным исследованиям, инженерным идеям и социальным потребностям. В нынешнюю цифровую эпоху телевидение вступает в новую эру. Его будущее, несомненно, будет более интерактивным, индивидуальным и технологически совершенным.

Список литературы

1. Briggs, Asa & Burke, Peter. A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet. Polity Press, 2009. – Медиа воситаларининг ижтимоий ва техник ривожланиши ҳақидаги классик тадқиқот.
2. Burns, R. W. Television: An International History of the Formative Years. The Institution of Engineering and Technology (IET), 1998. – Илк телевидение технологиялари ва тадқиқотчилари ҳақида батафсил маълумот.
3. Joseph R. Dominick. The Dynamics of Mass Communication: Media in the Digital Age. McGraw-Hill, 2012. – Рақамли даврда оммавий ахборот воситалари, жумладан телевидение ривож.
4. ITU (International Telecommunication Union). <https://www.itu.int>- Рақамли телевидение стандартлари, жаҳон миқёсида телекоммуникация ривож.
5. UNESCO Institute for Statistics – Media Statistics <http://uis.unesco.org> – Телевидение ва медиа соҳасидаги глобал трендлар ва маълумотлар.
6. Ўзбекистон Миллий Телерадиокомпанияси (МТРК) расмий сайти <https://mtrk.uz>

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада телевиденининг яратилишидан тортиб, унинг рақамли трансформациясигача бўлган техник тараққиёти ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассказывается о техническом прогрессе телевидения от его создания до его цифровой трансформации.

SUMMARY. This article discusses the technical progress of television from its creation to its digital transformation.

KITAPXANA SISTEMASÍN QÁLIPESTIRIW HÁM RAWAJLANDIRIW

Amanbaeva Albina Naǵmetbaevna – magistr
ÓzMKÓMI Nókis filiali kitapxana iskerligi kafedrası

Tayanış sózler: kitapxana sisteması, fondtı qálipelestiriw, universallıq hám qánigelik, fondtı saqlaw, elektron kataloglar, onlayn magliwmatlar bazaları, electron kitaplar, IFLA, ISO.

Ключевые слова: библиотечная система, формирование фонда, универсальность и специализация, хранение фонда, электронные каталоги, онлайн-базы данных, электронные книги, ИФЛА, ИСО.

Key words: library system, fund formation, versatility and specialization, fund management, electronic catalogs, online databases, electronic books, IFLA, ISO.

Kitapxana - adamzat oy-pikirińiń bay ǵáziynesi, ruwxıy hám intellektuallıq rawajlanıwdıń tayanış mákanı bolıp esaplanadı. Jámiyettiń rawajlanıwında kitapxanalar bilimlerde saqlaw, tarqatıw hám jańa áwladqa jetkeriwde sheksiz áhmiyetke iye. Kitapxana shólkemlestiriw teoriyası mine usı processlerdi ilimiy tiykarda úyrenip, nátiyjeli basqarıw sistemaların islep shıǵadı. Bul teoriya tek ámeliy xizmetti emes, al kitapxanashılıq pániniń teoriyalıq rawajlanıwın da belgilep beredi. Sol sebepli bul maqalada kitapxana shólkemlestiriw teoriyasınıń tariyxıy tamirları, tiykarǵı principleri, zamanagóy kózqarasları hám keleshek perspektivaları keńnen sáwlelendiriledi.

Kitapxanashılıq isiniń qáliplesiw hám rawajlanıw tariyxı. Kitapxana shólkemlestiriw áyyemgi civilizaciyalarda payda bolǵan jazıw esteliklerinen baslap qáliplesti. Áyyemgi Mesopotamiya, Misr hám Greciya kitapxanaları adamzat tariyxında bilimlerde toplaw hám sistemalaştırıwda tiykarǵı rol oynagan. Orta ásirlerde Shıǵısta, ásiyese, Mawarawnnaxr hám Xorasanda kitapxana mádeniyatı joqarı dárejede rawajlandı. Samarqand hám Buxaradaǵı medreseler janındaǵı kitapxanalar ilimiy miyrastı saqlawda sheksiz áhmiyetke iye boldı. Evropa mámleketlerinde de kitapxanalar oyanıw dáwirinen baslap keń kólemlı ilimiy oraylarǵa aylandı. Kitapxana shólkemlestiriliwiniń tiykarǵı principleri. Kitapxanani shólkemlestiriwde bir neshe teoriyalıq principler bar. Birinshiden, fondtı qálipelestiriw principini - paydalanıwshınıń talaplarına sáykes keletuǵın ádebiyatlardı tańlaw hám toplaw. Ekinshiden, kataloglaştırıw hám sistemalaştırıw principini - kitaplar hám resurslardı tártipke salıw, olardı izlew sistemaları arqalı tez tabıw imkaniyatın jaratıw. Úshinshiden, xızmet kórsetiw principini - kitapqumarlarǵa qolaylı hám sapalı xızmet kórsetiw. Sonday-aq, kitapxana jumısında ashıq-aydınlıq, jańalanıw hám ilimiy

tiykarlanǵanlıq principleri áhmiyetli orın tutadı. Kitapxana fondların qálipelestiriw hám saqlaw teoriyası. Kitapxana fondı - bilimler ǵáziynesi bolıp, onı qálipelestiriw processinde ádebiyatlardı tańlaw, satıp alıw, sawǵa sıpatında qabıl etiw hám basqa dereklerden toplaw áhmiyetli. Fondtı saqlaw bolsa ilimiy hám texnikalıq tiykarǵa iye bolıwı kerek. Bunda klimat sharayatlardı, ıǵallıq, jaqtılıq dárejesi hám basqa faktorlar inabatqa alınadı. Búgingi kúnde fondlardı sanlastırıw hám elektron bazalarda saqlaw olardı uzaq múddet saqlawdıń zamanagóy usılı sıpatında qaralmaqta.

Fondtı qálipelestiriw principleri. Fondtı qálipelestiriw processini strategiyalıq rejlestiriw tiykarında alıp barıladı. Onda tómendegiler esapqa alınadı:

- Jámiyet talapları - bilimlendiriw, ilim, mádeniyat hám xabar talaplarına sáykes ádebiyatlardı tańlaw.
- Ilimiylik - ádebiyatlardıń ilimiy qunın bahalaw, ilimiy jetiskenliklerdi baqlap barıw.
- Áhmiyetlilik - zaman talaplarına say, paydalanıwshılar ushın áhmiyetli resurslardı toplaw.
- Universallıq hám qánigelik - ulıwma bilimlerde qamtıp alıwshı hám de anıq tarawlarǵa tiyisli ádebiyatlardı birlestiriw. Milliy hám jáhán tájiriybesi - milliy mádeniy miyrastı saqlaw hám jáhán ilimiy ádebiyatlardıń toplaw sıyaqlı túsinikler tiykarında kitapxana fondı rejlestiriledi. Fondtı qálipelestiriw derekleri, kitapxanalar fondtı túrli derekler arqalı toltıradı: Satıp alıw - baspa hám kitap dúkanlarınan satıp alıw. Almaslaw - basqa kitapxanalar hám ilimiy oraylar menen almasıw. Sawǵa - avtorlar, shólkemler yamasa qáwenderlerden kitap alıw. Májbúriy nusqa - nızamshılıqqa muwapıq, hárbir basılımnıń nusqaları milliy kitapxanalarǵa tapsırılıwı nátiyjesinde yaki, sanlı resurslar - elektron bazalar, onlayn jurnal, elektron kitaplarǵa jazılıw arqalı ámelge asırılardı.

Fondtı saqlaw máseleleri - bul tek fizikalıq qorǵaw emes, al informaciyanıń turaqlılıǵın támiyinlewde bolıp esaplanadı. Olardı saqlaw barısında hám texnikalıq, hám fizikalıq táreplerin esapqa alıp qaralǵan jaǵdayda ǵana resurs kóp jıllar dawamında insaniyat rawajlanıwı ushın xızmet etiwı sózsiz. Fizikalıq saqlaw sharayatları, temperatura hám ıǵallıq: kitaplar ushın 18-22°C temperatura hám 50-60% ıǵallıq optimal esaplanadı. Jaqtılandırıw: tikkeley quyash nurı túspevi kerek. Zıyankeslerden qorgaw: shań, zamarrıq, shıbın-shirkey hám kemiriwshilerge qarsı ilajlar. Texnikalıq úskeneler: arnawlı shkaflar, arxiv shkafları, saqlaw qutıları. Informaciyanı saqlaw (sanlı dáreje): Fondlardı sanlastırıw - kitaplardı skanerlew hám elektron kóriniske ótkeriw. Backuplar - serverlerde yamasa bulutlı saqlaw sistemalarında qosımsha nusqalar jaratıw. Formatlar úylesimligi - fayllardı xalıqaralıq standart formatlarda saqlaw (PDF/A, TIFF hám t.b.). Informaciya-resurs orayları hám sanlı kitapxanalar.

XXI ásirde kitapxanashılıqta jańa basqısh - sanlı kitapxanalar dáwiri baslandı. Elektron kataloglar, onlayn maǵlıwmatlar bazaları, elektron. kitaplar hám ilimiy maqalalar fondları paydalanıwshılar ushın jańa imkaniyatlar jarattı. Málimleme-resurs orayları tek ǵana kitap emes, al elektron hújjetler, multimedia materialları, internet resursların da jámlep, paydalanıwshılardıǵa operativ málimleme jetkermekte. Bul bolsa kitapxana jumısın global málimleme sistemasınıń ajıralmas bólegine aylandırmaqta. Turaqlı jańalaw - elektron resurslardı turaqlı jańalap barıw. Fondtı basqarıw hám monitoring. Fondtıń nátiyjeli islewi ushın: Inventarizaciya - turaqlı túrde tekseriw hám esap-kitap etiw. Gónergen ádebiyatlardı shıǵarıw (dezaktivaciya) - áhmiyetin joǵaltqan yamasa fizikalıq jaqtan jaramsız materiallardı ajratıw. Statistikalıq analiz - qaysı kitaplardan kóp paydalanılıp atırǵanın, qaysıları az oqılıp atırǵanın anıqlaw. Paydalanıwshılardıń mıtájliklerin analiz etip - studentler, qánigeler hám jámiyetshiliktiń mıtájliklerine qarap fondtı jańalaw jumısların basqıshpa-basqısh ámelge asırıw kerek boladı. Sonda ǵana xızmet kórsetiw sapası joqarılap, kitap oqıwshı jaslardıń qatarı keńeyip, kitapxana tarawında rawajlanıwlar bolıwı anıq.

Atap aytqanıımızday bul salanıń zaman talaplarına say bolıwında, xalıq aralıq birge islesiwdi de qalıplestirip alıp barǵan jaǵdayda,

rawajlanıw processiniń tezlesiwı háteki birneshshe esege artıp ketiwı de múmkin. Solar qatarında sóz etiliwi tiyis xalıqaralıq standartlar hám tájiriye almasıwlar, bul processtiń tiykarǵı túsinikleri esaplanadı. Sonday-aq IFLA (Xalıqaralıq kitapxana asociaciyaı federaciyaı) kitapxana fondların qalıplestiriw hám saqlaw boyınsha metodikalıq usınıslar islep shıqqan, ISO 11799:2015 - hújjetlerdi saqlaw ushın arnawlı shárayatlar standartı, Iri kitapxanalar (máselen, AQSH Kongress kitapxanası yamasa Britaniya kitapxanası) fondların saqlaw ushın arnawlı klimat qadaǵalawlı qoymaxanalardan paydalanatıwınlıǵın keltirsek boladı.

Innovaciyalıq texnologiyalar hám kitapxanashılıqtıń keleshegi. Házirgi kúnde kitapxanashılıq tarawına jasalma intellekt, blokcheyn, úlken maǵlıwmatlar (big data) texnologiyaları engizilmekte. Jasalma intellekt járdeminde paydalanıwshı mıtájliklerin tallaw hám olardıǵa sáykes resurslardı usınıs etiw imkaniyatı payda bolmaqta. Blokcheyn texnologiyası bolsa elektron hújjetlerdiń qáwipsizligin támiyinleydi. Sonday-aq, mobil qosımshalar arqalı aralıqtan turıp kitapxana xızmetlerin alıw keńnen rawajlanbaqta. Keleshekte kitapxanalar tek ǵana bilim orayı emes, al global málimleme almasıwınıń áhmiyetli buwınına aylanıwı kútilmekte. Studentler ushın kitapxanalar - bilimlendiriw processiniń ajıralmas bólegi. Olar sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları, ilimiy maqalalar hám elektron bazalardan paydalanadı. Qánigeler ushın bolsa kitapxanalar tájiriye arttırıw, jańa ilimiy jetiskenliklerdi úyreniw hám izertlewler alıp barıwda tiykarǵı dárek esaplanadı. Kitapxana xızmetleriniń sapalı shólkemlestiriliwi olardıń ilimiy hám kásiplik rawajlanıwında sheshiwshi áhmiyetke iye.

Juwmaqlap aytqanda, kitapxana shólkemlestiriliwi - bul tek teoriyalıq tárepti ǵana emes, al ámeliy jumıstı da basqaratıwın áhmiyetli taraw. Ol kitapxanashılıq processlerin sistemalastıradı, ilimiy tiykarda baǵdarlaydı hám jámiyet talaplarına beyimlestiredi.

Zamanagóy texnologiyalar kitapxanalarǵa jańa imkaniyatlar jaratpaqta, biraq sonıń menen birge jańa juwapkershilik hám mashqalalardı da keltirip shıǵarmaqta. Sonıń ushın kitapxanashılıq teoriyasın tereń úyreniw hám onı ámeliyatqa durıs engiziw búgingi kúnde áhmiyetli wazıypa bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qarar hám pármanları. - www.lex.uz.
2. Toychiev M. Kutubxonachilik asoslari. - Tashkent: Ózbekstan, 2015.

3. Shermatova D. Kutubxona va axborot-resurs markazlari faoliyati. - Tashkent: Fan, 2019.
4. UNESCO. Raqamli asrda kutubxonalar. - Tashkent, 2022.
5. Sharipova D., Shamsheva H. Qaraqalpaqstanda kitapxanalardıń payda bolıwı hám olardı rawajlandırıwdıń aktual máseleleri. <https://wordlyknowledge.uz/>
6. Aytıмова D. Kitapxana iskerligin rawajlandırıwda innovacion texnologiyalardıń áhmiyeti <https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/>.

REZYUME. Bul maqalada kitapxana shólkemlestiriw teoriyalıq tiykarları, onıń tariyxıy rawajlanıwı, tiykarǵı principleri hám zamanagóy kózqarasları keń kólemde tallanadı. Kitapxana fondların qalıplestiriw hám saqlaw máseleleri, málimleme-resurs orayları hám sanlı kitapxanalardıń abzallıqları, innovaciyalıq texnologiyalardıń tarawǵa tásiiri ilimiy jaqtan tiykarlanadı.

РЕЗЮМЕ. В данной статье подробно анализируются основы теории библиотечной организации, ее историческое развитие, основные принципы и современные подходы. Научно обоснованы вопросы формирования и хранения библиотечных фондов, преимущества информационно-ресурсных центров и цифровых библиотек, влияние инновационных технологий на сферу.

SUMMARY. This article extensively analyzes the foundations of library organization theory, its historical development, main principles, and modern perspectives. Issues of forming and storing library collections, the advantages of information resource centers and digital libraries, and the impact of innovative technologies on the industry are scientifically substantiated.

JOQARÍ ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MÁKEMELERI JANÍNDAGÍ MÁLIMLEME RESURS ORAYLARÍNÍN JUMISÍ (GÁREZSIZLIK JÍLLARÍNDÁ)

Dauletbayeva Gulzira Saǵınbay qızı – magistr

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanış sózler: málimleme resurs orayları, joqarı arawlı bilimlendiriw, gárezsizlik jılları, sanlastırıw, elektron kitapxana, málimleme-kommunikaciya texnologiyaları.

Ключевые слова: информационно-ресурсные центры, высшее специальное образование, годы независимости, цифровизация, электронная библиотека, информационно-коммуникационные технологии.

Key words: information resource centers, higher specialized education, years of independence, digitization, electronic library, information and communication technologies.

Kirisiw. Joqarı bilimlendiriw sistemasınıń rawajlanıwı zamanagóy málimleme texnologiyaların keńnen engiziliwi hám bilimlendiriw procesiniń málimleme menen támiyenleniw dárejesi menen tikkeley baylanıslı.

Gárezsizlik jıllarında Ózbekstanda, atap aytqanda, Qaraqalpaqstanda joqarı arawlı bilimlendiriw mákemeleri janında málimleme resurs orayları (ARM) jumısı jáne de rawajlandı. Bul oraylar zamanagóy kitapxana xızmetlerin kórsetiw, ilimiy-izertlew jumısların qollap-quwatlaw hám sanlastırılǵan málimleme resursların keń jámiyetshilikke usınıw sıyaqlı wazıypalardı orınlaydı. Málimleme resurs orayları studentler, izertlewshiler hám oqıtıwshılar ushın oqıw hám ilimiy jumıstı rawajlandırıwda áhmiyetli qural bolıp, elektron kitapxana sistemaları, internet arqalı málimleme almasıwı hám bilimlendiriw resurslarınan nátiyjeli paydalanıw imkaniyatların bermekte. Sonıń menen birge, bul oraylardıń rawajlanıw

procesinde bir qatar mashqalalar - texnikalıq hám materiallıq támiynattıń jetispewshiligi, kadrlardıń mamanlıǵın arttırıw zárurligi de bar. Bul maqalada Qaraqalpaqstanda joqarı arawlı bilimlendiriw mákemeleri janındaǵı málimleme resurs oraylarınıń gárezsizlik jıllarında qalay rawajlanǵanlıǵı, olardıń bilimlendiriw procesindegi ornı hám nátiyjeliligi, sonday-aq, bar mashqalalar hám olardı sheshiw boyınsha usınıslar analiz etiledi. Joqarı bilimlendiriw hár qanday jámiyettiń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwında áhmiyetli ornı tutadı. Gárezsizlikke eriskennen keyin Ózbekstan, atap aytqanda, Qaraqalpaqstan Respublikasında da bilimlendiriw sistemasın reformalaw hám onı zamanagóy talaplar dárejesine kóteriwi boyınsha keń kólemlı reformalar ámelge asırıldı. Joqarı arawlı bilimlendiriw sisteması mámlekettiń intellektuallıq potencialın qalıplestiriw, zamanagóy ilim hám texnologiyalardı rawajlandırıw jáne xalıqaralıq maydanda básekige

shıdamlı qánigelardi tayarlawğa baǵdarlandı [2, 67-74]. Gárezsizliktiń dáslepki jıllarında joqarı bilimlendiriw mákemeleriniń sanın arttırıw hám olardıń sapasın jaqsılaw áhmiyetli máselelerden biri boldı. Qaraqalpaqstanda da jańa universitetler hám institutlar shólkemlestirildi, bar bilimlendiriw dárgaylarınıń materiallıq-texnikalıq bazası bekkemlendi. Sonıń ishinde, Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti (QMU) hám Tashkent mámleketlik agrar universitetiniń Nókis filiali sıyaqlı mákemeler bilimlendiriw procesinde áhmiyetli rol atqaradı. Joqarı bilimlendiriw sistemasında basqıshpa-basqısh reformalar alıp barılıp, bilimlendiriw baǵdarlamaları xalıqaralıq standartlarǵa muwapıq jańalandı. Atap aytqanda, kredit-modul sistemasınıń engiziliwi studentler bilim alıw procesiniń erkin hám beyimlesiwshen bolıwına imkaniyat jarattı. Sonday-aq, málimleme-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıw keńeytildi, elektron kitapxanalar hám aralıqtan bilimlendiriw platformaları jolǵa qoyıldı [5, 16-19]. Joqarı bilimlendiriw sistemasınıń rawajlanıwında ilimiy izertlewlerge itibar qaratılıwı áhmiyetli faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Gárezsizlikten keyin Qaraqalpaqstanda ilimiy izleniwler baǵdarında úlken ózgerisler baqlandı. Universitet hám institutlar janında ilimiy oraylar hám laboratoriyalar shólkemlestirilip, fundamental hám ámeliy izertlewlerge úlken itibar berile baslandı. Ásirese, ekologiya, awıl xojalıǵı, alternativ energiya dárekleri hám suw resursların basqarıw sıyaqlı tarawlar boyınsha izertlewler alıp barılmaqta. Xalıqaralıq birge islesiwdiń rawajlanıwı nátiyjesinde sırt el universitetleri hám ilimiy orayları menen birge islesiw shártnamaları dúzildi. Studentler hám professor-oqıtıwshılardıń almasıw baǵdarlamaları, grant joybarları hám xalıqaralıq ilimiy konferenciya joqarı bilimlendiriw sistemasınıń rawajlanıwında áhmiyetli orın iyeledi [1, 145-151]. Soǵan qaramastan, Qaraqalpaqstan joqarı bilimlendiriw sistemasında ele de sheshiliwi kerek bolǵan mashqalalar bar. Sonıń ishinde, ayırım bilimlendiriw baǵdarları boyınsha professor-oqıtıwshılardıń mamanlıǵın arttırıw imkaniyatların keńeytiw, ilimiy izertlewlerdiń nátiyjelerin ámeliyatqa engiziw hám bilimlendiriwdiń materiallıq-texnikalıq bazasın bunnan bılay da jaqsılaw talap etiledi. Bunnan tısqari, zamanagóy miynet bazarına beyimlesken kadrlar tayarlaw, innovaciya bilimlendiriw metodların keńnen engiziw hám isbilermenlik jáne startap joybarlardı qollap-quwatlaw sıyaqlı baǵdarlarda da reformalardı dawam ettiriw zárúr.

Gárezsizlik jıllarında Qaraqalpaqstanda joqarı arnawlı bilimlendiriw sisteması sezilerli dárejede

rawajlandı. Jańa bilimlendiriw mákemeleri ashıldı, bilimlendiriwdiń sapası arttırıldı hám ilimiy izertlewlerge itibar kúsheydi. Biraq, jáne de joqarı nátiyjelerge erisiw ushin joqarı bilimlendiriw sistemasın modernizaciya dawam ettiriw, xalıqaralıq birge islesiwdi keńeytiw hám innovaciya bilimlendiriw baǵdarlamaların engiziw zárúr. Sonda ǵana joqarı bilimlendiriw sisteması jámiyettiń rawajlanıwına múnásip úles qosıwı múmkin.

Málimleme texnologiyalarınń rawajlanıwı joqarı bilimlendiriw sistemasına sezilerli tásir kórsetip, bilimlendiriw procesinde kitapxanalar, elektron resurslar hám ilimiy maǵlıwmatlar bazalarınıń áhmiyetin arttırmaqta. Usı kózqarastan, Joqarı arnawlı bilimlendiriw mákemeleri janındaǵı Málimleme resurs orayları (MRO) bilimlendiriwdiń sapası hám ilimiy izertlewlerdiń rawajlanıwında áhmiyetli orın iyeledi. Informaciya resurs orayları tek ǵana kitap hám ilimiy dereklerdi toplaw emes, al olardı paydalanıwshılardı tez jetkerip beriw wazıypasın da atqaradı. Studentler hám professor-oqıtıwshılar ushin internet arqalı ilimiy maqalalarǵa kiriw, elektron sabaqlıqlardan paydalanıw hám ilimiy izleniwler ushin zárúr bolǵan materiallardı izlew imkaniyatları jaratıldı. Sonday-aq, oraylardıń sanlı resursların bayıtıw boyınsha bir qatar joybarlar ámelge asırılmaqta. Biraq, bul processte bir qatar mashqalalar da bar. Sonıń ishinde, texnikalıq hám materiallıq támiynattıń jeterli dárejede bolmawı, málimleme resurs oraylarınıń nátiyjeliligin tómenletiwı múmkin. Kóplegen joqarı bilimlendiriw mákemelerinde zamanagóy kompyuter texnologiyaları hám jedel internet tarmaǵınıń jetispewshiligi elektron kitapxana sistemasınıń tolıq jumıs islewine tosqınlıq etpekte. Sonday-aq, málimleme resurs orayları xızmetkerleriniń mamanlıǵın arttırıw da áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Kitapxana hám málimleme texnologiyaları tarawında isleytuǵın qánigeler turaqlı túrde jańa bilim hám kónlikpelerdi ielep barıwı kerek, sebebi málimleme texnologiyaları jedel rawajlanbaqta. Bul mashqalalardı saplastırıw ushin bir qatar ilajlar kóriwi kerek. Bárinen burın, málimleme resurs orayların zamanagóy texnologiyalar menen úskenelew, internetke jalǵanıw sapasın hám tezligin arttırıw kerek. Sonday-aq, xızmetkerlerdiń mamanlıǵın arttırıw boyınsha seminarlar hám treningler shólkemlestiriw de paydalı boladı. Bunnan tısqari, xalıqaralıq ilimiy málimleme bazalarınan paydalanıw imkaniyatların keńeytiw, joqarı bilimlendiriw mákemeleri hám sırt el kitapxanaları arasında birge islesiwdi rawajlandırıw zárúr.

Juwmaq. Joqarı arnawlı bilimlendiriw mákemeleri janındaǵı Málimleme resurs orayları bilimlendiriwdiń sapası hám ilimiy izertlewlerdi rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye. Olar studentler hám professor-oqıtıwshılardı ilimiy ádebiyatlar, elektron resurslar hám zamanagóy málimleme texnologiyaları menen támiyinlep, bilimlendiriw procesiniń nátiyjeliligini arttırıwǵa xızmet etedi. Qaraqalpaqstanda MROlardıń rawajlanıwı nátiyjesinde elektron kitapxanalar engizildi, xalıqaralıq ilimiy bazalarǵa jalǵanıw imkaniyatı jaratıldı hám aralıqtan bilimlendiriw resursları keńeytildi. Biraq, kitapxana fondların

tolıq sanlastırıw, málimleme texnologiyalarınan nátiyjeli paydalanıw hám xalıqaralıq ilimiy platformalarǵa tolıq integraciyanı támiyinlew sıyaqlı mashqalalar eleǵe shekem bar. Keleshekte MROlardıń jumısın jetilistiriw ushın sanlastırıw processlerin jedellestiriw, onlayn bilimlendiriw platformaların rawajlandırıw hám málimleme mádeniyatın qalıplestiriwge baǵdarlangan baǵdarlamalardı ámelge asırıw zárúr. Bul bolsa bilimlendiriw sistemasınıń básekige shıdamlılıǵın arttırıw jáne studentler hám ilimiy xızmetkerlerdiń málimleme resurslarınan paydalanıw imkaniyatların keńeytiwge járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Baltabaevna, X. M. (2025). Kutubxona faoliyatı: nazariy va amaliy asoslar. *Oriental Art and Culture*, 6(1), 145-151.
2. Baxtibayevana, X. S. (2024). Hozirgi kunda axborot-kutubxona muassasalarini avtomatlashtirish holati. tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar, 1(2), 67-74.
3. Ismatovna, M. M. (2024). Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish. *materiallar to'plami*, 146.
4. Otahanovich, M. Y. (2022). Axborot-kutubxona sohasini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini hal qilish bo'yicha asosiy vazifalar. *Miasto Przyszłości*, 28, 379-386.
5. Otaxonovich, M. Y. (2025). An'anaviy va zamonaviy kutubxona uyg'unligi. *world of science*, 8(2), 16-19.
6. Xalikova, M., Usmonaliyeva, N., & Abdujalilova, D. (2025). KKitapxana xabar iskerliginde bibliografiya isin shólkemlestiriw hám basqariwutubxonachilik: kecha, bugun va ertaga. *Академические исследования в современной науке*, 4(5), 79-84.

REZYUME. Bul maqalada Qaraqalpaqstanda gárezsizlik jıllarında joqarı arnawlı bilimlendiriw mákemeleri janındaǵı málimleme resurs oraylarınń jumısı tallanadı. Informaciyalıq resurs oraylarınń bilimlendiriw procesindegi ornı, olardıń kitapxana fondın bayıtıw, sanlastırıw hám zamanagóy informaciyalıq-kommunikaciya texnologiyaların engiziw arqalı bilimlendiriw sapasını arttırıwdaǵı áhmiyeti sáwlelendiriledi. Sonday-aq, málimleme resurs oraylarınń nátiyjeliligi, bar mashqalalar hám olardı saplastırıw jolları haqqında pikir júrgiziledi. Izertlew nátiyjeleri joqarı bilimlendiriw mákemelerinde málimleme xızmetlerin rawajlandırıw boyınsha ámeliy usınıslardı islep shıǵıwǵa xızmet etedi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется деятельность информационно-ресурсных центров при высших специализированных учебных заведениях Каракалпакстана в годы независимости. Подчеркивается роль информационно-ресурсных центров в образовательном процессе и их значение в повышении качества образования посредством обогащения библиотечных фондов, цифровизации и внедрения современных информационно-коммуникационных технологий. Также обсуждается эффективность информационно-ресурсных центров, существующие проблемы и пути их решения. Результаты исследования будут способствовать разработке практических рекомендаций по совершенствованию информационного обслуживания в высших учебных заведениях.

SUMMARY. This article analyzes the activities of information resource centers at higher specialized educational institutions in Karakalpakstan during the years of independence. The role of information resource centers in the educational process and their significance in improving the quality of education through enriching library collections, digitization, and implementing modern information and communication technologies are highlighted. The effectiveness of information resource centers, existing challenges, and ways to address them are also discussed. The research findings will contribute to developing practical recommendations for enhancing information services in higher educational institutions.

MADANIYAT VA SAN'AT XODIMLARINI TAYYORLASH, QAYTA TAYYORLASH VA MALAKASINI OSHIRISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Ergashev Shohbek Muzaffarjon o'g'li – *prorektor*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining
Yoshlar masalalari va ma'naviy ma'rifiy ishlari bo'yicha

Tayanch so'zlar: madaniyat xodimlari, san'at sohasi, kadrlar tayyorlash, malaka oshirish, qayta tayyorlash, professional rivojlanish, xalqaro tajriba, malaka oshirish kurslari.

Ключевые слова: работники культуры, сфера искусства, подготовка кадров, повышение квалификации, переподготовка, профессиональное развитие, международный опыт, курсы повышения квалификации.

Key words: cultural workers, art sector, personnel training, professional development, retraining, professional growth, international experience, advanced training courses.

Ma'lumki, har qanday jamiyatda va har doim mamlakat va millat taraqqiyotida madaniyat kabi o'ta murakkab, ayni paytda muhim fenomen hodisa alohida ahamiyatga ega. Bugun ma'rifatli jamiyatni qurish, barkamol avlodni tarbiyalash, amalga oshirilayotgan tub islohotlarning ma'no-mazmunini fuqarolar ongiga singdirishda mazkur hodisaning o'zni benihoya katta. [1:3] Bu esa o'z navbatida, shunday muhim va nozik sohada faoliyat yurituvchi madaniyat va san'at xodimlariga bog'liqdir.

Madaniyat va san'at – jamiyatning bebaho xazinasi, inson tafakkurining bemisl kashfiyotidir. Ijod va mahoratning, tinimsiz izlanishning eng oliy darajasida yaratilgan asarlarga inson ko'nglini ishg'ol qila oladi, yuragiga yetib boradi. Iqtidorli insonlar o'zgalar ko'z o'ngida hayratlar yaratadi, ertangi kuniga ishonch, mazmun ato etadi. Ko'nglingizga chiroq yoqib yuboradigan so'zlar, navolar, dramatik sahna, ekran asarlari, amaliy, hunarmandchilik asarlari ishingizga unum, kuningizga fayz baxsh etadi. Beqiyos ilhom va ijod sohiblarining besh yil davo mida davlatimiz va hukumatimiz boshchiligida o'zbek madaniyati va san'atini dunyo minbarlariga, jahon sahnalariga olib chiqqan fayzli tadbirlari haqida mulohaza yuritdik. Ushbu sharaflı kasb egalari tarixda birinchi marta shu yilning 15 aprelida Madaniyat va san'at xodimlari kuni – kasb bayramini nishonlaydi. Xalqning har bir bayramiga, fayziyob tadbirlariga xizmat qilgan ziyoli insonlarning bayrami ham shu kuhli va esda qolarli o'tishi tayin. Ijod – bu hayrat demak. Vatanni sevmoqni, uni asramoqni, inson qadrini ulug'lamoqni hayrat lanarli asarlarida ifoda etayotgan ijodkorlar xalqning mulki, xalqning boyligidir. Chin yurak mehri bilan yaratilgan asarlar esa to'ppa-to'g'ri yurakka yetib boradi. Zotan, noyob iqtidor egalari ko'p narsa kerak emas, jamiyat e'tirofi va ozzgina mehru e'tibor kerak, zarragina e'tibor o'lmas asarlar yaratishga,

xalqning ertangi umidlarini ro'yobga chiqarishga ba g'ishlangan zarsahifalar bitishga xizmat qiladi. [2:6] Sababi, ular jamiyatning ma'naviy poydevorini mustahkamlash, milliy qadriyatlarni asrash va rivojlantirish, yangi avlodni estetik ruhda tarbiyalashda beqiyos rol o'ynaydilar. Shunday ekan, bu soha vakillarini tayyorlash, ularning kasbiy bilim va ko'nikmalarini doimiy yangilab borish, zamon talablari asosida qayta tayyorlash va malakasini oshirish masalasi strategik ahamiyatga ega bo'lib, bu boradagi yondashuvlar chuqur ilmiy asosga ega bo'lishi shart. Hozirgi vaqtda malaka oshirish kurslari va professional qayta tayyorlash mutaxassislarining o'z raqobatbardoshligini oshirishda keng tarqalgan usullar bo'lib, ular bilim olishning boshqa shakllariga nisbatan bir qancha afzalliklarga ega. Ushbu ta'lim xizmatlariga bo'lgan talab xodimlarning o'zi bilan birga ish beruvchilaridan ham shakllanadi. Ko'pincha malaka oshirish kurslari va professional qayta tayyorlash jarayonlari rahbarlarni xodimning ijtimoiy-madaniy sohadagi dolzarb masalalar bo'yicha kompetentligi va xabardorligini oshirish, muayyan ko'nikma va sifatlarni rivojlantirishga qaratiladi. [3:76] Shu nuqtai nazarda madaniyat va san'at sohasidagi xodimlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimi alohida e'tiborga loyiq masalaga aylanadi.

Bu soha vakillari nafaqat kasbiy bilim va amaliy ko'nikmalarga, balki badiiy tafakkurga, milliy madaniyatimiz va san'atimizni asrab-avaylash va targ'ib qilish salohiyatiga ega bo'lishi kerak. Shunday ekan, ularning malaka oshirishi yoki qayta tayyorlanishi oddiy kasbiy yangilanish emas, doimiy ijodiy o'sish, zamonaviy san'at jarayonlariga moslashuv, milliy va jahon madaniyati o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur anglash vositasi sifatida qaralishi lozim.

Bozor munosabatlari sharoitida madaniyat va san'at sohasidagi tashkilotlar va muassasalarning

raqobatbardoshligiga xodimlarning raqobatbardoshligi hamda ularning intellektual salohiyati katta ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda intellektual salohiyatning raqobatbardoshlikni oshirishdagi o'rni va ahamiyati tobora ortib bormoqda. Chunki madaniyat bozorida innovatsiyalar bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lgan intellektual xodimlarni shakllantirishni talab etadi. Ana shunday xodimlar tashkilot va hatto butun tarmoqning raqobatbardoshligini ta'minlay oladi. Madaniyatning iqtisodiy tizimlarning rivojlanishiga ta'siri tub, fundamental xarakterga ega. Aynan madaniy omillar iqtisodiyotning turli tarmoqlarida maqsadlarni tushunish, ularni amalga oshirish usullari va metodlarini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Tarbiya, ta'lim, shaxsning rivojlanishi va ijtimoiylashuvi kabi muhim ijtimoiy funksiyalarni bajarish orqali madaniyat va san'at sohasi jamiyatning barcha institutlariga hamda mintaqaviy rivojlanishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Jamiyatimizdagi o'zgarishlar va taraqqiyot jarayoni uzluksiz kechmoqda, bu jarayonni to'liq belgilab beradigan yagona katalizatorni topish esa imkonsiz. Faqat madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalardagi umumiy integratsion jarayonlarga jamiyatning kompleks rivojlanishini ta'minlashi mumkin. [4:37] Bugungi kunda innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va global madaniy jarayonlarning jadal rivojlanishi sharoitida madaniyat xodimlarining malakasi doimiy yangilanib borilishi zarur. Shu bois, madaniyat va san'at xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish mamlakatning madaniy salohiyatini oshirish bilan bir qatorda, sohaning xalqaro miqyosda raqobatbardoshligini ta'minlashda ham muhim omil hisoblanadi. Chunki raqamli tafakkurga ega, ijodiy fikrlaydigan va zamonaviy madaniy muhitda samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassislarni tayyorlash ta'lim tizimi bilan birga butun madaniyat siyosatining ustuvor yo'nalishidir.

Biroq madaniyat va san'at sohasi vakillarining malakasini oshirish imkoniyatlari hali ham yetarlicha tizimlashtirilmagan. Qator hollarda bu jarayon rasmiy talablardan holi, tashabbus va ichki motivatsiyaga bog'liq bo'lib qolmoqda. Mutaxassislar uchun maxsus modullar asosida ishlab chiqilgan o'quv dasturlari yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan, mavjud kurslar esa ko'pincha umumiy nazariy ma'lumotlar bilan chegaralanib, amaliy va ijodiy rivojlanishni ta'minlamaydi. [5:201] Bu esa sohaga zamonaviy qarashlar bilan yondashadigan, innovatsion fikrlovchi, o'z ishiga mas'uliyat bilan yondashadigan madaniyat va

san'at xodimlarini yetishtirishda jiddiy to'siqlarga olib keladi.

Yuqoridagi muammolarni inobatga olgan holda, madaniyat va san'at xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish zarur. Bu yo'lda yagona strategik yondashuv, normativ-huquqiy asoslarning mustahkamlanishi, sohaga ixtisoslashgan ta'lim muassasalari va madaniyat markazlari o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirish, individual o'quv yo'nalishlarini ishlab chiqish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, madaniyat va san'atning kelajagi bevosita shu sohaga xizmat qilayotgan insonlarning malakasi, intellekti va ularni kengroq fikrlashiga bog'liqdir.

Ayniqsa, yangi avlod madaniyat va san'at xodimlari zamonaviy texnologiyalar, multimedia vositalari, innovatsion metodlar bilan bir qatorda chuqur nazariy bilim, tarixiy-estetik tafakkur va milliy madaniyatni chuqur his etish fazilatlariga ega bo'lishi lozim. Zero, XXI asrda san'at sohasi mutaxassislari oldiga qo'yilayotgan talablar tobora murakkablashib, ularning kasbiy salohiyatini har tomonlama rivojlantirishni taqozo etmoqda [6:66]. Endilikda bu sohada faoliyat yurituvchi kadrlar nafaqat o'z kasbining ustasi, balki keng dunyoqarashli, milliy va umuminsoniy qadriyatlarini anglay oladigan, zamonaviy texnologiyalar bilan ishlayoladigan, ijodiy fikrlashga qodir shaxs sifatida shakllanishi lozim.

Shu sababli, madaniyat va san'at sohasi kadrlari tayyorlash tizimi an'anaviy ma'nodagi kasbiy bilim va ko'nikmalarni berish bilan cheklanmasligi kerak. Ta'lim jarayonlari yosh mutaxassislarning ma'naviy-axloqiy kamoloti, estetik tafakkuri, badiiy didi va madaniy saviyasini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Bu esa san'atshunoslik, estetika, madaniyatshunoslik kabi nazariy fanlarning chuqur o'qitilishi bilan birga, tarixiy-madaniy merosga, xalq og'zaki ijodi, milliy urf-odat va qadriyatlarga bo'lgan hurmatni singdirishni ham nazarda tutadi. [7:33]

Bugungi kunda madaniyat va san'at sohasi mutaxassislarni tayyorlash jarayoni uzoq muddatli va ancha xarajatli hisoblanadi. Ko'pincha ushbu soha mutaxassislari jamoaviy o'qitish sharoitida tayyorlanadi. Shu bilan birga, afsuski, ko'plab oliy ta'lim muassasalari hanuzgacha asosan akademik va nazariy yo'nalishga qaratilgan holda faoliyat yuritmoqda. Bu esa amaliy ko'nikmalarga ega, ijodiy fikrlaydigan, madaniyat va san'at sohasining real ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlash jarayonini murakkablashtirmoqda. Chunki, zamonaviy

ta'limda san'at xodimlarini tayyorlashda integratsiyalashgan yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, bilim, ko'nikma va qadriyatlar uyg'unligini ta'minlovchi o'quv tizimi yaratish orqali madaniyat sohasi xodimlari texnik yoki ijodiy jihat bilan birga shaxsiy va ijtimoiy jihatdan ham yuksak darajaga erishishi mumkin. Ular o'z faoliyatida milliy madaniyatning genofondini asrab-avaylab, uni zamonaviy shakllarda targ'ib etishga, yoshlar ongiga estetik va badiiy qadriyatlarni singdirishga xizmat qiladilar.

Shuningdek, global axborot maydonida milliy san'at va madaniyatni munosib himoya qilish, uni xalqaro miqyosda tanitish uchun mutaxassislarining raqamli savodxonligi, media va kommunikatsiya vositalaridan foydalanish ko'nikmalari ham yuqori bo'lishi kerak. Ular virtual maydonlarda madaniy-ma'naviy targ'ibot olib borish, raqamli arxivlar, san'at loyihalari, interaktiv platformalar orqali madaniyatni keng ommaga yetkazishda faol ishtirok etishlari lozim.

Shu nuqtai nazardan, madaniyat va san'at sohasi kadrlari tayyorlash tizimiga kompleks yondashuv zarur, albatta. Bunda kasbiy bilim bilan bir qatorda, tarbiyaviy, estetik, innovatsion va kommunikativ jihatlar uyg'unligi ta'minlanishi lozim. Ushbu uyg'unlik asosida o'z faoliyatini olib borayotgan, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti huzurida tashkil etilgan Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazini olaylik. Institut huzurida tashkil etilgan Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 26-sentabrdagi 278-sonli qaroriga asosan faoliyat yuritadi. [8:1]

Mazkur markazning huquqiy maqomi, tashkiliy asoslari va faoliyat mezonlari 2019-yil 23-sentabrdagi 797-son qaror bilan tasdiqlangan namunaviy nizom doirasida belgilab berilgan. [9:1] Bugungi kunda Tarmoq markazi madaniyat va san'at ta'limi tizimining uzviy bo'g'ini sifatida zamonaviy ehtiyojlar va xalqaro standartlarga mos ravishda takomillashib bormoqda. Markazning asosiy faoliyat yo'nalishi san'at va madaniyat sohasi bo'yicha oliy ta'lim muassasalari hamda pedagogika institutlarida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish, ularni zamonaviy pedagogik va metodik yondashuvlar bilan ta'minlashdan iborat. Bu boradagi metodik-axborot ta'minoti Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan yo'lga qo'yilgan bo'lib, markaz faoliyat vazirlik tomonidan tasdiqlanadigan yillik reja asosida olib boriladi. Markaz tomonidan oliy ta'lim muassasalari uchun jami 12 ta yo'nalish bo'yicha

malaka oshirish kurslari ishlab chiqilgan va ularni turli shakllarda – ya'ni muqobil, kunduzgi va masofaviy formatlarda tashkil etish yo'lga qo'yilgan. Bu esa tinglovchilarga o'zlarining ish faoliyatidan ajralmagan holda, kasbiy kompetensiyalarini oshirish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, madaniyat va san'at muassasalari xodimlari uchun qisqa muddatli kurslar shartnoma asosida tashkil etilib, amaliyotga yo'naltirilgan, sohaviy xususiyatlarga mos metodika asosida olib boriladi. Markazda mehnat qilayotgan xodimlar shtat jadvali asosida faoliyat olib borib, hozirda jami 8 nafar mutaxassis ushbu jarayonlarda faol ishtirok etmoqda. Markaz infratuzilmasi hozirda 4 ta xonadan iborat bo'lib, ulardan 2 tasi boshqaruv, 2 tasi o'quv mashg'ulotlari uchun ajratilgan. Mazkur moddiy-texnik baza tinglovchilarning zamonaviy o'quv muhitida tahsil olishlari, amaliy mashg'ulotlar va interaktiv darslar o'tkazilishiga xizmat qilmoqda. [10:1]

Umuman olganda, Tarmoq markazining faoliyati nafaqat mavjud kadrlarning bilim va ko'nikmalarini yangilash, balki ularning madaniyat va san'at sohasidagi global o'zgarishlarga mos ravishda professional salohiyatini oshirish, ijodiy tafakkurini rivojlantirish, milliy va estetik qadriyatlarga asoslangan pedagogik pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Malaka oshirish Tarmoq markazida o'tgan o'quv yilida amalga oshirilgan ishlar mazkur muassasaning ta'lim sifati va pedagogik salohiyatini oshirish borasidagi samarali faoliyatining yorqin ifodasidir.

O'quv yilida malaka oshirish kurslariga jami 165 nafar oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchilari qabul qilindi. Ushbu tinglovchilarning ta'lim olish shakllari turli formatlarda tashkil etilib, shundan 33 nafari to'g'ridan to'g'ri, 60 nafari masofaviy, 72 nafari esa muqobil shaklda tahsil oldi. Natijada, umumiy tinglovchilar orasida 141 nafar kursni muvaffaqiyatli tamomlagan bo'lsa, 24 nafar ishtirokchi kursni yakunlashga muvaffaq bo'lmadi. Ta'kidlash lozimki, malaka oshirish jarayonida yuqori sifatli o'quv-mashg'ulotlar tashkil etilishi uchun jami 9 nafar tajribali professor-o'qituvchilar hamda sohaning yetuk mutaxassislari faol jalb qilindi. Ularning ilmiy salohiyati yuqori bo'lib, tarkibida 1 nafar fan doktori (11%), 2 nafar professor (22%) va 6 nafar dotsent (67%) mavjud bo'lib, bu ilmiy darajalarning jami 100 foizini tashkil etadi. Shu bilan birga, pedagoglarning 22 foizi – ya'ni 2 nafar xorijda malaka oshirgan mutaxassislar bo'lib, bu markazning xalqaro ilmiy

hamkorliklarni rivojlantirishdagi salohiyatini ko'rsatadi.

Markaz tomonidan amalga oshirilayotgan malaka oshirish kurslari hamkorlik doirasini kengaytirishga ham xizmat qilmoqda. Joriy o'quv yilida markaz 6 ta madaniyat va san'at yo'nalishidagi O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik qilib, shuningdek, xorijiy davlatlarning madaniyat va san'at sohasida faoliyat yurituvchi muassasalari bilan ham aloqalarni mustahkamladi. Ushbu xorijiy hamkorlar orasida Hindiston, Turkiya, Ozarbayjon, Janubiy Koreya va Qozog'iston davlatlari joylashgan bo'lib, bu hamkorliklarning yutug'i sifatida alohida ta'kidlanadi. Bundan tashqari, markaz 10 ta turli tashkilot va muassasa hamda 6 ta davlat teatr bilan ham hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'ygan. [11:1]

Pedagogik salohiyatni yanada oshirish maqsadida madaniyat va san'at muassasalarining 634 nafar rahbar-xodimlari uchun 25 ta qisqa muddatli malaka oshirish kurslari tashkil etildi.

Ushbu kurslar ayniqsa quyidagi yo'nalishlarda olib borildi: musiqa va san'at maktablari rahbar-xodimlari, madaniyat markazlari rahbarlari hamda madaniyat boshqarmalari rahbar-xodimlari. Bu esa markazning nafaqat professor-o'qituvchilarni, balki madaniyat va san'at tizimidagi rahbar kadrlarni ham malaka oshirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatadi [12:1]. Natijada, malaka oshirish Tarmoq markazi o'z faoliyati davomida nafaqat ta'lim sifati va pedagoglarning ilmiy salohiyatini oshirish, balki madaniyat va san'at sohasida ilg'or pedagogik tajriba va innovatsiyalarni keng joriy qilish imkonini yaratib bermoqda. Bu esa O'zbekiston madaniy ta'lim tizimining rivojlanishida, sifatli kadrlar tayyorlashda hamda madaniyat va san'at sohasida professional salohiyatni yuqori darajaga olib chiqishda muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun ham, madaniyat va san'at xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini rivojlantirish bo'yicha quyidagi tavsiyalarni keltirish mumkin: Birinchidan, madaniyat va san'at xodimlarining malakasini oshirish tizimini raqamlashtirish va modul asosida takomillashtirish lozim. Bu orqali o'quv kurslarini an'anaviy shakldan interaktiv, zamonaviy va moslashuvchan formatga o'tkazish mumkin bo'ladi. Har bir yo'nalish bo'yicha kompetensiyalarga asoslangan o'quv modullari ishlab chiqilishi zarur.

Ikkinchidan, amaliyotga yo'naltirilgan, innovatsion va zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosidagi treninglar tashkil etilishi

kerak. Xodimlar uchun ijodiy laboratoriyalar, ustoz-shogird maktablari, interaktiv seminarlar orqali nazariy bilimlarni real faoliyatda qo'llash imkoniyatlari kengaytiriladi.

Uchinchidan, xalqaro tajribalarni milliy kontekstda qo'llash maqsadida xorijiy madaniy institutlar bilan hamkorlikda malaka oshirish dasturlarini tashkil etish muhim. Xususan, xorijiy ekspertlarni jalb qilish, onlayn vebinarlar va tajriba almashinuvi yo'lga qo'yilishi kerak.

To'rtinchidan, kurslarni tashkil etishda hududiy va sohaviy ehtiyojlarni hisobga olgan holda individual rejalashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur. Har bir hududning madaniy salohiyati, infratuzilmasi va kadrlar holati chuqur tahlil qilinishi kerak.

Beshinchidan, malaka oshirish tizimida tahlil, monitoring va baholash mexanizmlari joriy etilishi lozim. Tinglovchilarning ish faoliyatidagi o'zgarishlar, sifat ko'rsatkichlari asosida tizim samaradorligi doimiy o'lchanib borilishi kerak.

Oltinchidan, malaka oshirish tizimida ishtirok etgan xodimlar uchun motivatsion va ijtimoiy rag'batlantirish mexanizmlarini yaratish zarur. Bu jarayonga ustama to'lovlar, sertifikat asosida martaba o'sishi, ijtimoiy imtiyozlar kabi omillarni kiritish mumkin. Yettinchidan, markazlar faoliyatini takomillashtirish uchun ilmiy-metodik ta'minotni kuchaytirish, zamonaviy o'quv qo'llanmalari, raqamli platformalar va elektron kutubxona resurslarini kengaytirish zarur.

Sakkizinchidan, tayyorlov va qayta tayyorlash jarayonlarida xalq san'ati, milliy madaniy meros va zamonaviy ijodiy texnologiyalar uyg'unligini ta'minlash muhim. Bu orqali madaniyat xodimlari milliy qadriyatlarni asrab-avaylab, zamon bilan hamnafas bo'lishi mumkin. Ushbu yo'nalishda olib borilayotgan islohotlar, yaratilayotgan imkoniyatlar, ilg'or tajribalarni tahlil qilish va ularni amaliyotga tatbiq etish orqali biz madaniyat va san'at sohasining sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishiga erishishimiz mumkin. Bunda ayniqsa qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimini zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan boyitilgan, hamkorlik yondashuvini ilgari suruvchi modeli muhim o'rin tutadi. Zero, bugunning madaniyat xodimi faqatgina ijrochi emas, balki o'zi yashayotgan davrning nozik ruhiy-ijtimoiy muammolarini ilg'ay oladigan, ularni san'at vositasi orqali ifodalab, jamiyat ongiga yetkaza oladigan yetuk mutaxassis bo'lishi kerak.

Kasbiy standartlar asosida qo'shimcha kasbiy dasturlarni ishlab chiqish, qo'shimcha kasbiy ta'limni mehnat bozori talablariga

mutaxassislarning kasbiy-malaka tayyorgarligi darajalari va mazmuniga, shuningdek, mehnat

funksiyalarini bajarish bo'yicha qo'yiladigan talablariga moslashtirish davr talabi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mavrulov A, Mavrulova M. Madaniyat nazariyasi: o'quv qo'llanma // – Toshkent: “Fan ziyosi” nashriyoti, 2022. – 360 b.
2. To'uchiyeva S. Madaniyat va san'atimiz rivojidadagi zarsahifalar // Gaz. Yangi O'zbekiston, 2022.
3. Ткаченко Л. А. Институт дополнительного профессионального образования в образовательном пространстве университета культуры и искусств // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2011. – №. 14. – С. 77-84.
4. Рязанцева И. В. Развитие системы дополнительного профессионального образования в сфере культуры и искусства // КЭ. 2020. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-sistemy-dopolnitelnogo-professionalnogo-obrazovaniya-v-sfere-kultury-i-iskusstva> (дата обращения: 10.10.2025).
5. Throsby D. Artists as workers // Cultural economics. – Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, 1992. – С. 201-208.
6. Эргашева С.А. Роль менеджеров в создании культурно-художественной среды. “Yangi O'zbekiston taraqqiyotida madaniy islohotlarni amalga oshirishning dolzarb masalalari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami// – Toshkent.: “Donishmand ziyosi” nashriyoti, 2025. 65-66 bet.
7. Alimasov V., Samiyev. B. Madaniyat va san'at sohasida kadrlar va mutaxassislar migratsiyasi // Journal of universal science research. – 2025. – Т. 3. – №. 3. – С. 31-35.
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 26-sentabr 278-sonli “Oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori. <https://lex.uz/uz/docs/-2057279>.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-sentabr 797-sonli “Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi qarori. <https://lex.uz/docs/-4526545?ONDATE=24.09.2019%2000>.
10. <https://t.me/Malakaoshirishtarmoqmarkazi/3654>.
11. <https://t.me/Malakaoshirishtarmoqmarkazi/3655>.
- <https://t.me/Malakaoshirishtarmoqmarkazi/3656>

REZYUME. Mazkur maqolada O'zbekistonda madaniyat va san'at sohasida faoliyat yuritayotgan xodimlarni tayyorlash, qayta tayyorlash hamda ularning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, sohada mavjud o'quv dasturlari, malaka oshirish markazlari faoliyati, kadrlar tayyorlashning zamonaviy usullari o'rganilgan. Ayniqsa, madaniyat va san'at muassasalari uchun zamonaviy kompetensiyalarga ega, ijodiy fikrlaydigan va raqamli muhitda samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassislarni tayyorlash zarurati asoslab berilgan. Shuningdek, tizimni takomillashtirish yo'nalishlari sifatida innovatsion o'qitish texnologiyalarini joriy etish, amaliyotga yo'naltirilgan o'quv jarayonini kuchaytirish hamda xalqaro hamkorlikni kengaytirish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются вопросы совершенствования системы подготовки, переподготовки и повышения квалификации работников, занятых в сфере культуры и искусства Узбекистана. Рассмотрены существующие учебные программы, деятельность центров повышения квалификации и современные методы подготовки кадров. Особое внимание уделено необходимости подготовки специалистов, обладающих современными компетенциями, творческим мышлением и способных эффективно работать в цифровой среде. В статье предложены направления совершенствования системы, включая внедрение инновационных образовательных технологий, усиление практико-ориентированного обучения и расширение международного сотрудничества.

SUMMARY. This article analyzes the issues of improving the system of training, retraining, and professional development of employees working in the field of culture and art in Uzbekistan. It examines existing educational programs, the activities of professional development centers, and modern methods of personnel training. Particular attention is paid to the need to train specialists who possess modern competencies, creative thinking, and the ability to work effectively in a digital environment. The article proposes several directions for improving the system, including the introduction of innovative educational technologies, strengthening practice-oriented learning, and expanding international cooperation.

MILLIY MUSIQA SAN'ATI ORQALI YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Iskandarova Dilnoza Tolibjon qizi

Yunus Rajabiy nomidagi o'zbek milliy musiqa san'ati instituti

Tayanch so'zlar: milliy musiqa, ma'naviy tarbiya, yoshlar, pedagogika, cholg'u, kuy, qadriyat, metodika, ustoz-shogird, innovatsiya.

Ключевые слова: национальная музыка, духовное воспитание, молодежь, педагогика, музыкальный инструмент, мелодия, ценность, методика, наставник–ученик, инновация.

Key words: national music, spiritual education, youth, pedagogy, instrument, melody, value, methodology, teacher-student, innovation.

KIRISH. Keyingi paytlarda insoniyat taqdiridan xavotirga tushgan minglab ma'rifatparvarlar, ziyolilar dunyoni faqat va faqat ma'naviyat, ma'rifat qutqaradi, shuning uchun ham "ma'rifatli dunyo"ni barpo etish jahon afkor ommasining eng ustuvor vazifasi bo'lishi kerak deb bong urmoqda [1:3]. Chunki, insoniyat tarixida ma'naviyat har doim jamiyat taraqqiyotining tayanchi va kishilik jamiyati mavjudligining asosiy ma'no-mazmunini belgilab beruvchi omil bo'lib kelgan. Har bir xalqning ma'naviy dunyosi, urf-odatlar, qadriyatlari va dunyoqarashi asrlar davomida shakllangan madaniy meros orqali ifoda etiladi. Ana shunday bebaho boyliklardan biri – xalq og'zaki ijodi, musiqa san'ati va uning milliy cholg'ular san'ati hisoblanadi.

Bugungi globallashuv sharoitida yoshlarning milliy o'ziga xosligi, ma'naviy immuniteti va madaniy qadriyatlarga hurmati muhim ahamiyat kasb etmoqda [2:46]. Sababi, hozirgi axborotlashgan dunyoda yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi eng muhim ijtimoiy vazifalardan biriga aylanmoqda. Texnologiya tez sur'atlar bilan rivojlanib, chet el madaniy oqimlari kuchayib borayotgan bir paytda, o'z milliy qadriyatlarimizga, ayniqsa, milliy musiqa san'atiga bo'lgan munosabatni mustahkamlash, uni yoshlarga chuqur singdirish pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismiga aylanishi zarur. Zero, ma'naviy tarbiya faqat odob-axloq saboqlari emas, balki qalbni tarbiyalash, inson ichki dunyosini uyg'otish, uni ezgulik sari yo'naltirish demakdir. Milliy musiqa esa bu borada o'ziga xos nozik va ta'sirchan vositadir.

Xususan, o'zbek milliy musiqa san'ati oddiygina tovush va kuylar ketma-ketligi emas, balki xalqimizning ming yillik tarixiy tajribasi, orzu-umidlari, g'am-tashvishlari va ruhiy olamining badiiy in'ikosidir. Bu san'at turida xalqimizning dunyoqarashi, axloqiy qarashlari, hayotga bo'lgan munosabati va ichki ruhiyati mujassam. Milliy musiqa kuylarida tarixning

izlari, ajdodlarimizning ovozi, ulkan ruhiy meros yashiringan. Ular nafaqat eshitiladi, balki qalb bilan his qilinadi, ichki dunyo bilan tushuniladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbek milliy musiqa madaniyati ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, bugungi kungacha u o'zining ma'naviy va moddiy qudratini saqlab kelmoqda [3:4]. Mumtoz musiqalar, asosan, milliy qadriyatlarni, axloqiy va estetik ta'limotlarni yosh avlodga yetkazishda muhim rol o'ynaydi [4:199]. Misol uchun, milliy cholg'umiz dutor ohangida samimiyat va sokinlik mujassam bo'lib, u insonni ichki sukunatga chorlaydi, qalbida ilqlik uyg'otadi. Dutorning toridan chiqqan oddiy, ammo chuqur ma'noli ohanglar ko'p hollarda xalq ruhiyatining asl ifodachisi sifatida namoyon bo'ladi. Bu cholg'u vositasi orqali ijro etilgan kuylar insonni o'z ichki dunyosiga nazar tashlashga, hayotning go'zalliklarini anglashga undaydi. Milliy maqom kuylarimizda esa o'zining murakkab tuzilishi va falsafiy mazmuni bilan ajralib turadi. Ular nafaqat estetik zavq bag'ishlaydi, balki tinglovchini fikrlashga, tafakkur qilishga chorlaydi. Maqomda hayotning turli bosqichlari, insoniy kechinmalar, ruhiy iztiroblar va yuksalishlar mujassam. Uning har bir bo'lagi, ohang o'zida chuqur falsafiy fikr, ma'naviy anglash va badiiy ifodani jamlagan. Shu bois maqom kuylarini tinglash, ayniqsa, yosh avlodni hayot mohiyatini anglash, sabr-toqat, fidoyilik, sadoqat kabi yuksak insoniy fazilatlariga undaydi. Doira sadosida esa xalqimizning yurak urushi, quvonchu g'amga to'la hayotiy ritmi yashiringan. Bu cholg'u vositasi nafaqat ritmik funksiyani bajaradi, balki marosimlarda, bayramlarda, turmushda o'ziga xos ruhiy kayfiyatni uyg'otadi. Ayniqsa, doira sadosi orqali ijro etilgan an'anaviy kuylar milliy birlik, mehr-oqibat, hamjihatlik kabi qadriyatlarning amaliy ifodasidir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, milliy musiqaning har bir tovushi, ohangi va ritmi tasodifiy emas u xalq ruhiyatining ma'naviy

qiyofasidir desak, adashmagan bo‘lamiz. U orqali o‘zlik anglanadi, milliy g‘urur uyg‘onadi, madaniyatga, tarixga, ona yurtida bo‘lgan mehr yanada mustahkamlanadi. Yosh avlod qalbiga ushbu musiqiy merosni singdirish orqali nafaqat estetik did, balki ruhiy yetuklik, axloqiy poklik, insoniy qadriyatlarga sadoqat kabi xislatlar shakllanadi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, yoshlarning ichki dunyosini boyitish, ularni ezgulik, go‘zallik va milliy o‘zlikka hurmat ruhida tarbiyalash milliy musiqa san‘atining tarbiyaviy imkoniyatlari nihoyatda kengroqdir. Chunki, musiqa inson qalbining tili, uning nozik kechinmalarini ifodalovchi vosita bo‘lishi bilan birga, ruhiy poklanish, estetik sezgi, axloqiy tafakkur va ma‘naviy uyg‘oqlikni shakllantiruvchi kuchga ega. Ayniqsa, o‘zbek xalqining asrlar davomida shakllangan musiqiy merosi faqat san‘at emas, balki ma‘naviyat maktabidir.

Milliy musiqa orqali ma‘naviy tarbiya samarali bo‘lishi uchun u avvalo ta‘lim tizimiga chuqur integratsiyalashgan bo‘lishi kerak. Bu borada maktab va oliy ta‘lim muassasalarida milliy musiqa o‘qitilishi, uning dasturlarda tutgan o‘rni, darslarning sifatli tashkil etilishi, o‘qituvchilarning kasbiy-ma‘naviy salohiyati alohida e‘tiborga molikdir. Chunki o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki yosh avlodga ma‘naviyat urug‘ini qadaydigan, musiqaning ichki mohiyatini his qildiradigan, estetik zavq bag‘ishlaydigan yetakchi shaxsdir. Aynan u orqali milliy cholg‘ular, kuylar, an‘anaviy musiqa asarlarining ruhiy va tarbiyaviy kuchi o‘quvchining qalbiga yetib boradi. Shuningdek, ta‘lim muassasalarida milliy cholg‘ular va kuylardan amaliy foydalanish tajribalari ham yoshlar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. To‘garaklar, ijodiy mashg‘ulotlar, kuylar tahlili asosida tashkil etilgan darslar nafaqat bilim beradi, balki o‘quvchilarda musiqiy did, madaniy ong va milliy o‘zlikni anglash hissini shakllantiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevraldagi “Madaniyat va san‘at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-112-sonli qarorining 1-ilovasida 2022–2024-yillar davomida umumta‘lim maktablari, bolalar musiqa va san‘at maktablari hamda madaniyat markazlarini milliy cholg‘u asboblari bilan ta‘minlash bo‘yicha reja asosida mamlakat bo‘yicha jami 33 837 dona cholg‘u asboblari xarid qilinishi ko‘zda tutilgan [5:1].

TAHLIL VA MUHOKAMA. Ushbu xaridlar quyidagi tarmoqlar bo‘yicha taqsimlangan:

umumta‘lim maktablari uchun – 30 390 dona, bolalar musiqa va san‘at maktablari uchun – 969 dona, va madaniyat markazlari uchun – 2 478 dona cholg‘u asboblari mo‘ljallangan. Har bir yo‘nalish bo‘yicha yillik xaridlar soni bir xil bo‘lib, uch yil davomida har yili muvozanatli ravishda taqsimlangan. Jumladan:

➤ Qoraqalpog‘iston Respublikasida umumiy hisobda 2 421 ta cholg‘u asbobi yetkazilishi belgilangan bo‘lib, shundan 2 178 tasi umumta‘lim maktablariga, 69 tasi bolalar musiqa va san‘at maktablariga, 174 tasi esa madaniyat markazlariga ajratiladi.

➤ Andijon viloyatida jami 2 601 ta asbob ajratilishi rejalashtirilgan, shundan 2 301 tasi maktablarga, 87 tasi musiqa maktablariga, 213 tasi esa madaniyat markazlariga taalluqlidir.

➤ Buxoro viloyatida 1 812 ta cholg‘u asbobi xarid qilinadi. Ularning 1 611 tasi maktablarga, 54 tasi musiqa maktablariga va 147 tasi madaniyat markazlariga yetkaziladi. Jizzax viloyatiga 1 815 ta asbob ajratilgan bo‘lib, ulardan 1 659 tasi umumta‘lim maktablariga, 45 tasi musiqa maktablariga va 111 tasi madaniyat markazlariga mo‘ljallangan.

➤ Qashqadaryo viloyatida ushbu ko‘rsatkich ancha yuqori bo‘lib, jami 3 906 ta cholg‘u asbobi taqsimlanadi. Ulardan 3 651 tasi maktablar, 75 tasi musiqa maktablari va 180 tasi madaniyat markazlari uchun ajratilgan.

➤ Navoiy viloyatiga 1 239 ta asbob ajratilgan. 1 104 tasi maktablarga, 39 tasi bolalar musiqa maktablariga, 96 tasi esa madaniyat markazlariga to‘g‘ri keladi.

➤ Namangan viloyatida jami 2 442 ta cholg‘u asbobi taqsimlanadi: 2 136 tasi umumta‘lim maktablariga, 66 tasi musiqa maktablariga, 240 tasi madaniyat markazlariga.

➤ Samarqand viloyati eng ko‘p ta‘minlangan hududlardan biri bo‘lib, bu yerda jami 4 131 ta cholg‘u asbobi ajratiladi. Ulardan 3 801 tasi umumta‘lim maktablariga, 96 tasi musiqa maktablariga va 234 tasi madaniyat markazlariga beriladi.

➤ Surxondaryo viloyatida esa 3 081 ta asbob rejalashtirilgan, jumladan 2 799 tasi maktablarga, 60 tasi musiqa maktablariga va 222 tasi madaniyat markazlariga to‘g‘ri keladi.

➤ Sirdaryo viloyatida jami 1 098 ta cholg‘u asbobi xarid qilinadi, shundan 954 tasi maktablarga, 45 tasi musiqa maktablariga va 99 tasi madaniyat markazlariga ajratilgan.

➤ Toshkent viloyatida jami 2 964 ta asbob ajratilishi belgilangan. Ulardan 2 652 tasi umumta‘lim maktablari uchun, 99 tasi bolalar

musıqa maktablari uchun, 213 tasi esa madaniyat markazlari uchun mo'ljallangan.

➤ Farg'ona viloyatida jami 3 216 ta asbob xarid qilinadi: 2 877 tasi maktablarga, 90 tasi musıqa maktablariga, 249 tasi madaniyat markazlariga yetkaziladi.

➤ Xorazm viloyatida 1 899 ta cholg'u asbobi ajratilib, 1 647 tasi umumta'lim maktablariga, 54 tasi musıqa maktablariga va 198 tasi madaniyat markazlariga ajratiladi.

➤ Toshkent shahriga esa jami 1 212 ta asbob ajratilgan bo'lib, 1 020 tasi maktablarga, 90 tasi musıqa maktablariga, 102 tasi esa madaniyat markazlariga taalluqlidir [6:1].

Umuman olganda, barcha hududlar bo'yicha har bir yil uchun tarmoqlar bo'yicha barqaror taqsimot saqlanib, milliy cholg'u asboblari ta'lim va madaniyat tizimiga chuqur integratsiyalash orqali yoshlar ongida milliy musiqaga bo'lgan qiziqish, estetik did va ma'naviy qadriyatlarni singdirish uchun zarur moddiy-texnik asoslar yaratilmoqda. Musiqaning tarbiyaviy imkoniyatlari nafaqat dars mashg'ulotlarida, balki darsdan tashqari faoliyatlarda ham keng namoyon bo'ladi. Ayniqsa, musıqa to'garaklari, kontsert dasturlari, ma'naviyat-ma'rifat tadbirlari orqali o'quvchilar nafaqat ijodiy salohiyatini namoyon qiladi, balki o'z milliy qadriyatlariga yanada yaqinlashadi [7:456]. Bunday faoliyatlar bolalarning estetik didini shakllantirib, ularning qalbida musıqa san'atiga nisbatan mehr uyg'otadi, ijodiy tafakkurini boyitadi. Shu bilan birga, musıqa orqali bolalarning nutq madaniyati, sahnada o'zini tutish odobi, jamoada ishlash qobiliyati kabi muhim kompetensiyalar rivojlanadi.

Bundan tashqari, milliy musıqa vositasida tarbiyani samarali amalga oshirishda oila va jamiyat bilan hamkorlikda olib borilayotgan ishlarning ahamiyati katta. Zero, bola avvalo oilada shakllanadi, uning estetik dunyoqarashi, madaniyati va didi oila muhiti ta'sirida rivojlanadi. Agar ota-onalar bolalarga milliy kuylar, urf-odatlar, xalq og'zaki ijodi namunalari bolalikdan singdirsa, bu ularning butun hayoti davomida mustahkam poydevorga aylanadi. Shuningdek, mahalliy jamoatchilik, madaniyat markazlari, san'at arboblari bilan hamkorlikda tashkil etilayotgan tadbirlar, uchrashuvlar, musiqiy kechalar orqali yoshlarda san'atga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi.

Milliy musıqa asosidagi tarbiyani samarali amalga oshirishda zamonaviy pedagogik metodlar alohida ahamiyatga ega. Faol ta'lim metodlari interfaol muloqot, musiqiy amaliy mashg'ulotlar, bahs-munozaralar, guruhlarda ishlash

o'quvchining shaxsiy ishtirokini ta'minlab, musiqaning ichki mohiyatini tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, innovatsion yondashuvlar audio-vizual texnologiyalar, raqamli platformalarda milliy kuylar arxivini yaratish, virtual musiqiy darsliklar va ilovalar orqali musiqiy tarbiyani yangi bosqichga olib chiqish mumkin.

“Ustoz-shogird” an'analari – yoshlarda kasbiy mahoratni tarbiyalash, ularning ma'naviy-ma'rifiy salohiyatini oshirish, izlanish, ijod qilish, bir so'z bilan aytganda, har tomonlama yetuk shaxsni shakllantirishda o'ziga xos tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi bilan katta ahamiyat kasb etadi [8:477].

XULOSA. Ayniqsa, ustoz-shogird an'anasi esa bu sohada tarixan samarali bo'lib kelgan, milliy musiqiy merosni amaliy yo'l bilan uzatish, hissiy tajriba va ruhiy holatlarni bevosita o'rgatishga asoslangan noyob pedagogik modeldir. Bu ana orqali nafaqat musıqa o'rgatiladi, balki milliy ruh, musiqiy odob, sahna madaniyati, san'atga mehr va fidoyilik singari fazilatlar yosh avlodga singiriladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi tavsiyalarni keltirish mumkin:

✓ Milliy musıqa san'atining tarbiyaviy imkoniyatlarini to'liq ochib beruvchi ta'lim dasturlari va metodik qo'llanmalarni yaratish hamda ularni umumta'lim va san'at sohasidagi ta'lim tashkilotlariga joriy etish lozim.

✓ Musıqa fanini o'qitishda interfaol usullar, musiqiy ijodkorlik mashg'ulotlari, sahna ko'rinishlari, muhokama va tahlil asosida olib boriladigan dars shakllarini keng joriy etish kerak.

✓ Yoshlar orasida milliy cholg'u asboblari va kuylar bo'yicha tanlovlar, festivallar, amaliy seminarlar, mahorat darslarini muntazam tashkil qilish orqali ularning ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish mumkin.

✓ Maktabdan tashqari darslar, musıqa to'garaklari, folklor ansambllar, konsertlar orqali milliy musiqaning tarbiyaviy ahamiyatini kuchaytirish lozim.

✓ Musıqa ta'limida zamonaviy texnologiyalar, raqamli resurslar, audio va video materiallardan foydalanish orqali yoshlarning milliy musiqaga bo'lgan qiziqishini oshirish tavsiya qilinadi.

✓ Pedagog kadrlarning milliy musıqa san'atini chuqur o'zlashtirishi, ma'naviy tarbiya jarayonini puxta tashkil etishi uchun muntazam ravishda malaka oshirish kurslari, ilmiy-amaliy seminarlar tashkil etilishi zarur.

✓ Milliy musıqa orqali yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish samaradorligini

baholash bo'yicha monitoring tizimini yo'lga qo'yish, ilmiy-tadqiqotlar asosida yangi pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish lozim.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, milliy musiqa san'ati orqali ma'naviy tarbiyani amalga oshirish murakkab, lekin chuqur mazmunga ega pedagogik jarayondir. Bu jarayon o'zida nafaqat musiqa o'rgatishni, balki uning tarbiyaviy, estetik

va ma'naviy kuchini to'liq ochib berishni, zamonaviy vositalar bilan boyitishni va pedagogik shart-sharoitlarni to'g'ri tashkil etishni talab qiladi. Ana shundagina milliy musiqaning beqiyos tarbiyaviy imkoniyatlari to'liq ishga solinadi va yosh avlod qalbida sog'lom ma'naviyat, milliy g'urur va mustahkam ruhiy poydevor shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mavrllov A.A. Mustaqillik va ma'naviyat // Gazeta "Yangi O'zbekiston". – 2025. – №164. – B. 3.
2. Dadayev A.Sh. Yoshlar tafakkurini rivojlantirish va ma'naviyatini oshirishda musiqa san'atining o'rnini // "Yoshlar tafakkurini rivojlantirish va ma'naviyatini oshirishda musiqa san'atining o'rnini" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2025. – 300 b.
3. Malikova S. O'zbek milliy musiqa madaniyati rivojlanish tendensiyalari: kecha, bugun, istiqboli: monografiya. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2024. – 140 b.
4. Arabov I. Yosh avlodni tarbiyalashda o'zbek milliy mumtoz musiqasining ahamiyati // Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan. – 2024. – T. 2. – №12. – B. 198–202.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevraldagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-112-son qarori.
6. O'sha manba. 1-ilova. URL: <https://lex.uz/uz/docs/-5849580#-5849795> (murojaat sanasi: 22.10.2025).
7. Hasanov G'. The role of national musical art in preserving and strengthening values // Multidisciplinary Journal of Science and Technology. – 2025. – T. 5. – №4. – B. 456–460.
8. Sobirov N.X. Ustoz-shogird an'analarida pedagogikaning o'rnini // Oriental Art and Culture. – 2023. – T. 4. – №3. – B. 477–481.
9. Xudoyev G'. Musiqa to'garaklarida o'zbek milliy cholg'ularini o'rganish: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Javohir-ilm-nashr, 2024. – 208 b.
10. Jumayev S. Ways of improving creative components of future music teacher // Eastern European Scientific Journal. – 2018. – B. 99–102.

REZYUME. Mazkur maqolada milliy musiqa san'atining yoshlar ma'naviy tarbiyasidagi o'rnini va pedagogik imkoniyatlari tahlil etilgan. Undan tashqari, ta'lim jarayonlarida milliy cholg'ular, kuylar va qadriyatlar asosida tarbiyaviy jarayonni tashkil etish yo'llari hamda innovatsion metodlar va ustoz-shogird an'anasining zamonaviy ta'limdagi ahamiyati haqida atroflicha mulohaza yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются роль и педагогические возможности национального музыкального искусства в духовном воспитании молодежи. Кроме того, подробно рассматриваются пути организации воспитательного процесса на основе национальных инструментов, мелодий и ценностей, а также значение инновационных методов и традиции «учитель – ученик» в современном образовании.

SUMMARY. This article analyzes the role and pedagogical potential of national musical art in the spiritual education of youth. In addition, a detailed discussion is given on the ways of organizing the educational process based on national instruments, melodies and values in educational processes, as well as innovative methods and the importance of the teacher-student tradition in modern education.

SÚWRETLEW ÓNERI SABAQLARÍNDÁ 4K MODELİ TIYKARÍNDÁ OQÍWŞÍLARDÍŃ DÓRETIWŞHILIK PİKIRLEW QÁBİLETİN RAWAJLANDÍRÍW

A.Qaypnazarov

Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagogikalıq sheberlik orayı

Tayanch so'zlar: 4K modeli, ijodiy fikrlash, tasviriy san'at, estetik tarbiya, innovatsion yondashuv, kommunikatsiya, kollaboratsiya, tanqidiy fikrlash, kreativlik, raqamli texnologiyalar.

Ключевые слова: модель 4К, творческое мышление, изобразительное искусство, эстетическое воспитание, инновационные подходы, коммуникация, коллаборация, критическое мышление, креативность, цифровые технологии.

Key words: 4K model, creative thinking, visual arts, aesthetic education, innovative approach, communication, collaboration, critical thinking, creativity, digital technologies.

Zamanagóy bilimlendiriw sisteması oqıwshılardan tek gána bilimdi iyelewdi emes, al onı ámeliyatta qollanıwdı, dóretiwshilik hám sın kózqarastan pikirlewdi, nátiyjeli qarım-qatnas ornadı da talap etedi. Usı kóz qarastan, dúnya kóleminde tán alınğan 4K modeli - Kreativlik (Creativity), Kritikalıq pikirlew (Critical thinking), Kommunikativ (Communication), Kollaboraciya (Collaboration) - oqıwshılarda XXI ásir kompetenciyanıń qalıplestiriwde áhmiyetli metodologiyalıq qatnas esaplanadı.

Súwretlew óneri pání óz mánisine qaray dóretiwshilik, analitikalıq hám sezimiy jumıstı talap etetuǵın baǵdar bolǵanı ushın, onda 4K modeliniń barlıq quramlıq bólimlerin integraciyalaw imkaniyatları keń. Tórende usı baǵdardaǵı tiykarǵı integraciya túrleri talqılanadı. Súwretlew óneri sabaqları oqıwshınıń dóretiwshilik oylawın oyatıw, jańasha ideyalardı bildiriw, ózine tán kórkem sheshimler tabıwǵa úyretiwde eń nátiyjeli pánlerden biri bolıp esaplanadı.

Kreativlikti rawajlandırıwda tómendegi metodlar áhmiyetli orın tutadı:

Erkin temada súwret salıw: “Meniń qıyalımdaǵı qala”, “Tábiyat ájayıbatı” sıyaqlı temalar oqıwshını óz oy-pikirin kelip shıqqan halda ideya jaratıwǵa iytermeleydi.

Kórkem mashqalalı jaǵday jaratıw: muǵallım belgili bir súwrette jetispey atırgan elementti oqıwshınıń ózi toltırıwın soraydı. Bul dóretiwshilik sheshim tabıw kónlikpesin rawajlandıradı. Multimediyadan paydalanıw: reńler, muzika hám súwretler úylesiminde jana kórkem kompoziciyalar jaratıw arqalı oqıwshı óz sezimlerin erkin bildiredi. Nátiyjede oqıwshı jańalıq jaratıw, dóretiwshilik erkinlik hám estetikalıq pikirlew kónlikpelerin qalıplestiredi.

Kreativlikti (dóretiwshilikti) rawajlandırıw imkaniyatları. Kreativlik - bul shaxstıń jańasha pikirlew, ádettegidey emes sheshim tabıw, bar bilim hám tájiriybini ózine tán tárizde qayta isley

alıw qábileti. Búgingi bilimlendiriw procesinde kreativlikti qalıplestiriw oqıwshılardıń

dóretiwshilik erkinligi, óz pikirini erkin bildiriwi hám jańalıq jaratıwǵa bolǵan talabın rawajlandırıwda áhmiyetli faktor esaplanadı. Súwretlew óneri pání bul baǵdarda ayrıqsha imkaniyatlarga iye, sebebi ol oqıwshınıń qıyalın, estetikalıq biliwin hám emocionallıq dúnyasını jedellestiredi. Súwret salıw barısında oqıwshı real turmıstaǵı haqıyqatlıqtı óz qıyalı menen úylestirip, jańasha kórkem obraz jaratadı. Bul bolsa onda kreativ pikirlewdiń qalıplesiwine alıp keledi.

Kreativlikti rawajlandırıwda qollanılatuǵın tiykarǵı metodlar: Erkin temada súwret salıw - oqıwshını óz dúnya qarasin, arızların hám sezimlerin kórkem óner arqalı kórsetiwge úyretetuǵın eń nátiyjeli usıllardan biri. Máselen, “Meniń qıyalımdaǵı qala”, “Keleshektegi mektep”, “Tábiyat ájayıbatı”, “Balalıq waqtım” sıyaqlı temalar oqıwshını real predmetlerden sırtqa shıǵıp, óz fantaziyasını qollanıwǵa iytermeleydi. Bunday sabaqlarda oqıwshı:

- jańa ideyalardı erkin usınıs etedi;
- kórkem súwretlew quralların erkin tańlaydı;
- dóretiwshilik qararlar qabil etiwdi úyrenedi.

Nátiyjede, onda dóretiwshilik pikirlew, kóz aldına keltiriw hám estetikalıq tallaw kónlikpeleri rawajlanadı. Mashqalalı jaǵdaylar oqıwshını izleniwge, jańa sheshim tabıwǵa májbúrleydi. Bul usılda muǵallım sabaq dawamında kórkem másele qoyadı: máselen, “Peyzajda jetispey atırgan tiykarǵı detaldı oylap tabıń”, “Bul shıǵarmaǵa qaysı reń sáykes keledi?”, yaki “Xudojnik jaylasıwdı basqasha shólkemlestirgende nátiyje qanday bolar edi?” sıyaqlı sorawlar beredi.

Bul arqalı oqıwshı:

- bar súwretti analizleydi;
- óz kózqarasın tiykarlaydı;
- problemanı dóretiwshilik penen sheshiwge háreket etedi. Bunday shınıǵıwlar oqıwshılarda

sın kózqarastan tallaw, kórkem pikirlew hám jańalıq jaratıw qábiletin rawajlandıradı.

Multimediyadan paydalanıw. Zamanagóy bilim beriw procesinde informaciya texnologiyalarınan paydalanıw kreativlikti arttırıwda úlken áhmiyetke iye. Súwretlew óneri sabaqlarında multimediyadan paydalanıw oqıwshılardıǵa kórkem ónerdi interaktiv formada qabıl etiw imkaniyatın beredi. Máselen:

- muzıkalı fon menen súwret salıw arqalı sezimlerdi reńler arqalı bildiriw;

- sanlı kollajlar jaratıw (foto hám grafika aralas);

- virtual muzey ekskursiyaları tiykarında jańa kompoziciyalar dúziw. Bul metod oqıwshılarda vizual pikirlew, texnikalıq hám estetikalıq únleslikti seziw, sonday-aq, kross-pánli dóretiwshilik (yaǵnıy, kórkem óner hám texnologiyanı úylestiriw) qábiletlerin qalıplestiredi.

Dóretiwshilik pikirlew kóbinese kóz aldına keltiriw menen baylanıslı. Bunday shınıǵıwlar oqıwshılardıń:

- logikalıq hám qıyalıy pikirlewdi oyatadı;

- ádettegidey emes ideyalardı alǵa qoyıwǵa úyretedi;

- kórkem óner arqalı emocionallıq jaǵdaydı ańlatıwdı ańsatlastıradı.

Kreativlikti rawajlandırıwda súwretlew ónerin basqa pánler menen baylanıstırıw júdá áhmiyetli. Máselen:

- Matematika menen - geometriyalıq figuralar tiykarında kórkem kompoziciya jaratıw;

- Tábiyattanıw menen - ósimlik hám haywanat dúnyasınıń forma hám reń úylesimliliǵin baqlaw;

- Ádebiyat penen - qosıq yamasa gúrrin tiykarında kórkem obraz jaratıw.

Bul qatnaslar oqıwshılarda pánleraralıq pikirlew, dóretiwshilik sintez hám temaǵa jańa kózqaras penen qaraw qábiletlerin kúsheytedi.

Súwretlew óneri sabaqlarında kreativlikti bahalawda tómendegi kórsetkishlerden paydalanıw múmkin:

- Oqıwshınıń ideya jańalıǵı hám ózine tánligi;

- Jumısta kórkem súwretlew quralların maqsetke muwapıq qollay alıwı;

- Súwret arqalı jeke sezim hám pikirdi anlatıw dárejesi;

Solay etip, súwretlew óneri sabaqları dóretiwshilik xızmetti rawajlandırıwdıń tábiyiy mektebi bolıp esaplanadı. Sabaq procesinde reń, forma, obraz hám kompoziciya menen islew oqıwshını oylawshı, izleniwshi, dóretiwshi pikirlewshi shaxs sıpatında qalıplestiredi. Kreativlikti rawajlandırıw arqalı oqıwshı tek súwret salıwdı emes, al gózzallıqtı jaratıwdı, onı ańlawdı hám óz dúnyaqarasın kórkem óner tilinde kórsetiwdi úyrenedi. Kritikalıq pikirlewdi

rawajlandırıw imkaniyatları. Súwretlew óneri sabaqları oqıwshılarda sın kózqarastan pikirlew, yaǵnıy kórkem hádiyselerdi talqılaw, bahalaw, salıstırıw hám óz sheshimin óz betinshe qalıplestiriw qábiletin rawajlandırıw ushın keń imkaniyatlardıǵa iye. Sın kózqarastan pikirlew oqıwshını tek ǵana bar súwretlew formaların ańlawǵa emes, al olardı tereń mazmun jaǵınan túsiniwge hám óz kózqarasın tiykarlap bildiriwge úyretedi.

Súwretlew ónerinde sın kózqarastan pikirlewdiń mánisi - bul oqıwshınıń kórkem shıǵarmaǵa analitikalıq qatnası, ondaǵı ideya, mazmun, forma hám reń úylesimliliǵin bahalay alıwı bolıp tabıladı. Bunday qatnas oqıwshınıń estetikalıq talǵamın qalıplestiriw menen birge, olardı logikalıq, refleksivlik hám tiykarlı pikirlewge baǵdarlaydı.

Kritikalıq pikirlewdi rawajlandırıwda tómendegi metodikalıq qatnaslar nátiyjeli esaplanadı: Belgili xudojniklerdiń dóretpelerin talqılaw oqıwshıda kórkem ónerge sanalı múnásibetti qalıplestiredi. Máselen, Kamoliddin Behzod, Van Gog shıǵarmaların talqılaw arqalı oqıwshılar reń, forma hám kompoziciya arqalı ańlatpanıń hár qıylı bolıwın túsinedi. Olar “Ne ushın xudojnik usı reńlerdi tańlagan?”, “Bul shıǵarma qanday keypiyattı anlatadı?” sıyaqlı sorawlar tiykarında óz juwmaqların qalıplestiredi.

Bul metodta muǵallım oqıwshını oylawǵa, baqlawǵa hám óz pikirini tiykarlap aytıwǵa shaqıradı. Sabaq dawamında “Shıǵarmada sizdi eń kóp tań qaldırǵan nárese ne?”, “Eger siz xudojnik bolǵanıńızda bul kórinisti qalay súwretlegen bolar ediniz?” sıyaqlı sorawlar beriledi. Bunday sorawlar oqıwshılardıń analitikalıq oylawın jedellestirip, olardı kórkem ónerge sın kózqarastan qatnas jasawǵa úyretedi.

Salıstırıw usılı. Eki túrli xudojniktiń bir temadaǵı shıǵarmaların yamasa bir oqıwshınıń eki túrli kompoziciyasın salıstırıw arqalı oqıwshı parıqlardı anıqlaydı, olardıń anlatıw quralların analizleydi. Bul process oqıwshılarda kórkem ónerdi kóp qırlı túsiniw, hár bir dóretiwshilik jumısqa múnásibet bildiriw hám tallaw kónlikpesin rawajlandıradı. Hár bir súwret salıw shınıǵıwınan keyin oqıwshılardan óziniń hám basqalardıń jumısların bahalaw, abzallıq hám kemshiliklerdi anıqlaw soraladı. Bul process oqıwshılarda estetikalıq ólshem tiykarında sın kózqarastan pikirlewdi qalıplestiredi hám óz dóretiwshiligine juwapkershilik penen qatnas jasawǵa úyretedi.

Mashqalalı jaǵday jaratıw. Muǵallım maqsetli túrde “mashqalalı” kórkem jaǵdaylardı jaratadı: máselen, kompoziciyada jetispey atırǵan detaldı

toltırıw, reñler sáykesligin ózgeritiw yaki ideyanı basqasha usılda kórsetiwdi soraydı. Bunday qatnas oqıwshını oylawğa, talqılawğa hám tiykarlangan qarar qabil etiwge úyretedi.

Demek, sını kózqarastan pikirlewdi rawajlandırıw súwretlew óneri pániniń estetikalıq hám didaktikalıq mánisin jáne de kúsheytedi. Oqıwshılar tek ǵana sulıw súwret jaratıw emes, al onı kórkemlik jaqtan ańlaw, talqılaw hám bahalawdı úyrenedi. Bul bolsa olardıń dóretiwshi, sóylesiwge ashıq hám estetikalıq talǵamǵa ie shaxs sıpatında qalıplesiwine xızmet etedi. Bul process oqıwshılarda analitikalıq pikirlew, dálillew, juwmaq shıǵarıw hám erkin qarar qabil etiw kónlikpelerin rawajlandıradı.

Súwretlew óneri sabaqları tek ǵana kórkemlik kónlikpelerin emes, al oqıwshılardıń sóylesiw mádeniyatı hám pikirdi bildiriw qábiletin qalıplestiriwde de úlken áhmiyetke iye. Kórkem óner - bul ózine tán til bolıp, ol arqalı insan óz

sezimlerin, keshirmelerin hám pikirlerin sózsiz, biraq mazmunlı túrde bildiredi. Sonıń ushın súwretlew óneri sabaqlarında oqıwshılar óz shıǵarmaları arqalı baylanısw, basqalardıń kórkem pikirin ańlaw hám oǵan múnásibet bildiriwdi úyrenedi.

Kommunikativ kompetenciya - bul oqıwshınıń pikirin awızeki, jazba yamasa vizual formada durıs hám tásirsheń bayanlaw qábileti.

Súwretlew óneri páninde bul kompetenciya tómendegi pedagogikalıq imkaniyatlar arqalı rawajlandırıladı. Demek zamanagóy sanlı texnologiyalar hám interaktiv metodlardı 4K modeli menen úylesikli qollanıw súwretlew óneri sabaqların innovaciyalıq basqıshqa alıp shıǵadı. Solay etip, 4K modeli tek ǵana kórkem óner tálimniń nátiyjeliligini arttırıp qoymastan, al shaxstıń hár tárepleme jetik, dóretiwshilik hám sını kózqarastan pikirleytuǵın insan sıpatında qalıplesiwine keń imkaniyat jaratadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagog mahorati. Toshkent: Fan, 2021.
2. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. “Ta’limda innovatsion texnologiyalar” T.: “Iste’dod”, 2008. – 180 b.
3. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari – T.: “Sano standart” nashriyoti, 2015. – 150 b.
4. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi.: Nasaf, 2000. – 80 b.
5. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari – T.: 2006. – 260 b.

REZYUME. Ushbu maqolada tasviriy san‘at darslarida 4K modeli (kreativlik, kommunikatsiya, kollaboratsiya, kritik fikrlash) asosida o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Maqolada o‘quvchilarning badiiy tafakkuri va estetik didini shakllantirishda innovatsion yondashuvlarning ahamiyati, shuningdek, 4K modelining har bir komponentining tasviriy san‘at ta’limidagi o‘rni tahlil qilingan. Interfaol metodlar va raqamli texnologiyalar yordamida o‘quv jarayonida o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha samarali yo‘llar ko‘rsatib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы развития творческого мышления учащихся на уроках изобразительного искусства на основе модели 4К (креативность, коммуникация, коллаборация, критическое мышление). Анализируется значение инновационных подходов в формировании художественного мышления и эстетического вкуса учащихся, а также роль каждого компонента модели 4К в обучении изобразительному искусству. Приведены эффективные пути развития самостоятельного и творческого мышления обучающихся с использованием интерактивных методов и цифровых технологий.

SUMMARY. This article explores the development of students’ creative thinking in visual arts classes based on the 4K model (creativity, communication, collaboration, critical thinking). The paper analyzes the importance of innovative approaches in shaping students’ artistic thinking and aesthetic taste, as well as the role of each component of the 4K model in visual arts education. Effective methods for enhancing students’ independent and creative thinking through interactive strategies and digital technologies are also discussed.

НАРОДНОЕ УСТНОЕ ТВОРЧЕСТВО - ОСНОВА ЛИТЕРАТУРНОЙ КУЛЬТУРЫ

Науризаева Ширин Бахтияр кызы – магистр

Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Таянч сўзлар: китобхонлик маданияти, маънавият, оилавий китобхонлик, бадий асарлар таҳлили, маданий нутқ, матн тузиш, саводхонлик.

Ключевые слова: культура чтения, духовная потребность, семейное чтение, анализ художественного произведения, культурная речь, композиция текста, грамотность.

Key words: reading culture, spirituality, family reading, analysis of literary works, cultural speech, text composition, literacy.

В современный век глобализации и быстрого развития информационных технологий роль письма в воспитании молодого поколения очень важна. Книга - высший продукт человеческой мысли, сокровище знаний и опыта, источник смысла. Всякое сообщество его прогресс зависит, прежде всего, от стремления его граждан учиться, познавать, мыслить.

В разделе читательской работы «Замонавий ахборот» молодёжь способна выбирать нужное и наиболее полезное из различных источников информации, реализовывать дар чтения, превращать культуру чтения в революцию. С этой точки зрения, польза формирования культуры рассматривается как культурная, возможно, семантико-образовательная необходимость.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ

Чем больше развиваются экономическая и социальная сферы государства и общества, тем соответственно должны возрастать и научно-духовный потенциал людей. Наряду с высоким уровнем научных знаний, управленческого потенциала, военной подготовки, профессионального мастерства граждан, их личные качества - человечность, народолюбие, патриотизм, чувство национальной гордости - чем они сильнее, тем крепче фундамент и будущее нашего государства. В период стремительного развития независимого Узбекистана, когда страна уверенно идёт по пути завоевания прочного места среди наиболее развитых государств, цели нашего народа, а также подрастающего поколения - будущих хозяев Родины - должны быть ясными, чёткими, объективными и твёрдыми. Поэтому для удовлетворения общественного запроса на идейно-убеждённое поколение в первую очередь особое внимание уделяется процессу образования и воспитания, который является исходным этапом формирования личности каждого молодого человека. Как

отметил Президент: «подготовка кадров, соответствующих требованиям времени и темпу реформ», - именно с этой целью в последние годы была проведена масштабная работа по совершенствованию системы образования и подготовке современных специалистов.

Исторические события свидетельствуют о том, что материальные потребности проявлялись в каждой эпохе по-своему, однако духовный иммунитет всегда считался непреходящей ценностью. Следует отметить, что сегодня в нашей стране в соответствии со Стратегией действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах во всех сферах и отраслях осуществляются масштабные преобразования, направленные на дальнейшее возвышение нашей страны.

С этой точки зрения идейно-духовное воспитание подрастающего поколения, учащихся и студентов является важнейшей задачей, находящейся в центре внимания членов общества. В укреплении благих ценностей и традиций в жизни общества, в повышении духовно-интеллектуального потенциала, сознания и мировоззрения нашего народа, особенно молодёжи, в воспитании гармонично развитой личности, живущей с чувством любви и преданности Родине и народу, огромную роль играют многие факторы, и одним из самых главных среди них является особое внимание к повышению культуры чтения. В данном направлении создана правовая и нормативная база для проведения организационно-практической работы и её организации в соответствии с требованиями времени. В частности, Постановление Президента Республики Узбекистан от 20 июля 2006 года «Об организации обеспечения населения республики информационно-библиотечными ресурсами», Закон от 13 апреля 2011 года «Об информационно-библиотечной деятельности»,

Распоряжение от 12 января 2017 года «О создании комиссии по развитию системы издания и распространения книжной продукции, повышению культуры чтения и популяризации книг», а также Постановление от 13 сентября 2017 года «О комплексной программе мер по развитию системы издания и распространения книжной продукции, повышению культуры чтения и популяризации книг» стали основой широкомасштабной работы, проводимой в нашей стране.

На основе исполнения задач, определённых в указанных законах и подзаконных актах, деятельность информационно-ресурсных центров в регионах была реформирована в соответствии с современными требованиями, организована работа новых книжных магазинов, а качество обслуживания населения значительно улучшилось. Республиканский масштаб получили конкурсы среди книголюбов, для которых по инициативе главы государства были учреждены поощрительные призы. Увеличился интерес молодёжи к чтению книг. Издательства ускорили процесс печати художественных произведений в нескольких экземплярах и их распространения по регионам. Однако следует признать, что эти учреждения ещё не превратились в по-настоящему многолюдные и востребованные места. Это означает, что в нашем обществе внимание к привитию любви к книге и интереса к чтению как к важнейшей потребности ещё не достигло должного уровня. Опираясь на собственный педагогический опыт и наблюдения, мы хотим выразить некоторые соображения по данному вопросу. Из жизненного опыта нашего народа известно, что предки уделяли особое внимание приобщению детей к чтению. Великие наши предки и творцы - Навои и Бабур, Амир Темур и Улугбек, мыслители и гении - воспитывали свою духовность с детства через любовь к книгам. Наши предки обогащали мир воображения и мышления, духовный мир, слушая народные сказки и дастаны.

Литературные жемчужины - будь то образцы устного народного творчества или письменные произведения - служили главным средством формирования в сердцах народа любви и преданности Родине, родному языку, семье, соотечественникам, а также национальной гордости, чести и достоинства, справедливости и честности, благоразумия и уважения, великодушия и щедрости. Такие духовные сокровища читались, слушались, а главное - обсуждались в семейных или

общественных кругах. Суть произведений осознавалась через дискуссии и споры. Примечательно, что в таких собраниях, где с одинаковым интересом участвовали и молодые, и старшие, формировались навыки размышления и рассуждения, логическое мышление, широкий кругозор и мировоззрение, укреплялись вера и воля, развивалось ораторское мастерство. Мастерство людей росло, их сознание обогащалось как духовно, так и нравственно, и научно. Однако сегодня во многих семьях времени для семейного чтения практически не остаётся. В большинстве семей хозяин и хозяйка дома из-за постоянной занятости после ужина либо отдыхают у телевизора, либо предпочитают сон, чтобы снять усталость дня. Есть даже такие семьи, где родители вместо того, чтобы проводить время с ребёнком, предпочитают проводить его с телефоном или компьютером.

Вместо того чтобы терпеливо относиться к капризам детей, быть ближе к ним духовно, интересоваться их успехами и проблемами, родители перекладывают обязанности на учителей: контроль за учёбой ограничивается лишь проверкой освоения школьных предметов, а воспитание воспринимается как работа педагогов. В оставшееся время ребёнок чаще всего остаётся один или без присмотра: он готовит уроки самостоятельно, но, ещё не имея зрелого понимания, не может должным образом различить хорошее и плохое, нужное и ненужное. В итоге он становится «другом» голубого экрана, проводит перед ним основное время, но не всегда понимает смысл увиденного или услышанного. Самое печальное, что сегодня многие молодые становятся страстными поклонниками всевозможных мобильных игр или компьютерных развлечений, заполняющих память устройств. Особенно тревожно, что значительная часть этих игр связана со сценами стрельбы, убийств, насилия и агрессии. К тому же через интернет они загружают фильмы и изображения, не соответствующие их возрасту.

Если ребёнок не знает, как и что читать, не понимает прочитанного или не улавливает его сути, он не получает ни знаний, ни удовольствия. Точно так же и от неподобающих игр он не получает ни эстетического наслаждения, ни духовной силы; напротив, у него формируются такие отрицательные качества, как задумчивость, раздражительность, нервозность, безразличие,

апатия, безответственность, лень, бесцельность. Всё это постепенно закрепляется в его психике и характере.

Великий мыслитель, истинный патриот и выдающийся наставник Нажмиддин Кубро говорил: «Я видел успех в стремлении и усердии, а неудачу - в равнодушии и лени». Поэтому родители не должны оставаться безучастными к судьбе своих детей: необходимо организовать чтение книг, соответствующих их возрасту, обсуждать в семье прочитанные произведения, приобретённые знания и их значение в жизни человека, чаще выслушивать мнение сыновей и дочерей, поддерживать их, мягко и спокойно исправлять ошибки. Такая практика не только способствует воспитанию книголюбивых детей, но и формирует в семье атмосферу дружбы, укрепляет уважение к родителям и уверенность в себе, развивает такие качества, как вдумчивость, ответственность, бережливость, умение ценить время, стремление быть полезным обществу и Родине. Таким образом, каждый родитель должен уделять внимание не только физическому, но и умственному, духовному и нравственному воспитанию ребёнка, обеспечивать его художественной литературой, соответствующей возрасту, обсуждать вместе с ним прочитанные книги и постоянно поощрять его.

ОБСУЖДЕНИЕ

«Мы должны дать нашим детям достойное образование, реализовать их стремление к науке. С этой целью необходимо развивать систему дошкольного образования, кардинально улучшать материально-техническую базу средних и высших учебных заведений, а также качество учебного и научного процесса» - отмечает наш глава государства. Невозможно представить деятельность в сфере образования без книг. В образовательном процессе как ученики, так и учителя непосредственно нуждаются в чтении книг. Это, безусловно, радостно. Однако сегодня учащиеся в основном используют научную литературу, учебники и пособия, поэтому у них ограничены возможности для чтения художественных произведений. Школьники берут художественные книги в руки лишь для выполнения задания, полученного на уроке литературы.

В результате процесс чтения превращается не в любимое занятие, а в обязанность. Ученик, у которого любовь к чтению не была привита с детства, позже не может найти силы,

желания или интереса читать большие произведения: он знакомится лишь с сокращёнными отрывками в учебниках и не способен в полной мере понять пафос, идейно-художественную цель, вложенную автором в произведение. Такой ученик остаётся без истинного наслаждения от чтения, не ощущает настоящей силы и могущества литературы, не привязывается к книге. Отсюда вытекает множество отрицательных последствий недостаточного чтения:

- не формируются навыки самостоятельного мышления, глубокого восприятия действительности, умения оценивать события и различать добро и зло;

- отсутствует широкое знакомство с национальной культурой, историей и традициями;

- возникает духовная бедность и слабость; при столкновении с жизненными трудностями человек затрудняется найти решение, считает себя безвольным;

- снижается грамотность, ограниченный словарный запас мешает полно выразить мысли;

- возникают трудности при создании связного текста, построении предложений, соблюдении требований культурной речи (ясность, правильность, логическая последовательность, уместность, чистота).

В подтверждение этого можно привести следующий факт: при написании сочинений, изложений, диктантов на уроках родного языка и литературы мы видим большое количество орфографических, пунктуационных и стилистических ошибок в работах большинства учащихся, а уровень их творческих заданий остаётся очень низким. Даже при анализе художественных фрагментов, изучаемых на уроке, при обсуждении их идейно-художественного содержания и эстетического воздействия ученики не могут выразить содержательную мысль или высказать обоснованное мнение.

Когда мы беседуем с учениками, они не могут назвать, какое художественное произведение и когда они читали в последний раз. А когда интересуемся списком прочитанных ими произведений, то, к сожалению, их названия оказываются единичными. Чтобы устранить подобные проблемы, мы даём учащимся задание: каждую неделю прочитать одно определённое художественное произведение и в установленный срок вместе с группой изучить его идейно-художественные особенности.

РЕЗУЛЬТАТ

Анализируя произведения, предложенные для самостоятельного чтения, мы становимся свидетелями того, как у учащихся возрастает интерес к художественным книгам, появляется восхищение и радость. Следовательно, для удовлетворения духовных потребностей молодого поколения необходимо систематически учить их выбирать книги, читать и анализировать их. На наш взгляд, для этого было бы целесообразно увеличить количество учебных часов по литературе и родному языку, а также организовывать занятия в малых группах. В результате появится возможность индивидуального подхода к учащимся, повысится эффективность уроков. Кроме того, школьники будут чаще общаться с

квалифицированными учителями, перенимать у них опыт. В процессе образования и воспитания, при подготовке по-настоящему патриотичных, талантливых, смелых молодых людей, идейно зрелых и интеллектуально развитых кадров, соответствующих требованиям времени, уроки литературы в полной мере проявят свои качества науки о человеке, психологии и этики, удовлетворяя важнейшие духовные потребности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Несомненно, человеческие потребности всегда будут расти, но ценность духовных потребностей увеличивается всё больше и никогда не исчезает. Духовный упадок приводит к упадку общества, а духовная зрелость служит прочным фундаментом его развития.

Использованная литература

1. Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в Олий Мажлис Обращение. - "Зарафшон," 29 декабря 2018 г., No 155-156.
2. Одобрить предложение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису Обращение. - "Зарафшон," 30 декабря 2020 г.
3. Узбекистану нужны передовые кадры, соответствующие темпам ускоренных реформ. - "Народное слово," 19 декабря 2018 г., No 262.
4. Ахмедова З. Консультации психолога в воспитании ребенка. - Ташкент, 2018.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада жамиятимизда ёшларни ғоявий-мафкуравий тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлган китобхонлик маданиятининг бугунги ҳолати, айрим муаммолар ва уларни бартараф этиш масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается современное состояние культуры чтения, которая имеет бесценное значение в идейно-духовном воспитании молодежи нашего общества. В работе освещены отдельные проблемы в этой сфере и приведены мнения и предложения по их решению.

SUMMARY. This article describes the present state of readers' culture, which is of crucial importance in the ideological and ideological education of young people in our society, some problems and their elimination.

MÁDENIY DEM ALÍWDÍN ILIMIY TIYKARLARÍ

G.A.Saparbaeva – *docenti*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: madaniyat, boʻsh vaqt, dam olish, madaniy markazi, madaniy tadbir.

Ключевые слово: культура, досуг, отдых, культурный центр, культурное мероприятие.

Key words: culture, leisure, recreation, cultural center, cultural event.

Jańa Ózbekstan úshinshi renessans bosáǵasınan bekkem qádem taslap, jańasha dúnyaǵa kózqaras negizinde rawajlanıp atır, desek asıra aytqan bolmaymız. Jańa Ózbekstanda barlıq tarawlar siyaqlı mádeniyat hám kórkem óner tarawında aldın kórimegen dárejedeǵı reformalardı bastan ótkerip atırǵanlıǵı bárshemizge belglli. Biz úshinshi renessanstıń tariyxıy tamirları hám házirgi zaman ushın áhmiyeti haqqında azǵana bolsa da názer salıp

talıqlawdı maqul korıp otırmız. Húrmetli Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev: “Biz Úshinshi Renaissance máselesin strategiyalıq wazıypa sıpatında aldımızǵa qoyıp, onı milliy ideya dárejesine kóterip atırmız” degen bahalı sózleri Jańa Ózbekstannıń hár bir puqarasınıń qálbinde ózgeshe maqtanış sezimin oyatadı.

Búgingi kúnde jámiyette mádeniy dem alıw insannıń sociallıq ómirinde zárúrlı áhmiyetke iye

process esaplanadı. Bunda, tek ğana demalı hám bos waqıttı mazmunlı shólkemlestiriw emes, bálki shaxstıń mánawiy, estetikalıq hám dóretiwshilik mútajliklerin qanaatlandıruw faktori bolıp ta xızmet etedi. Sol sebepli bul iskerlikri ilimiy tiykarda úyreniw hám bilimlendiriw baǵdarında qollanıw búgingi kúnniń talabı bolıp tabıladı. Bul sabaqlıqta mádeniy dem alıw iskerliginiń tariyxıy negizleri, rawajlanıw basqıshları, ilimiy-teoriyalıq tiykarları hám ámeliy ózgeshelikleri jarıtıp berilgen.

Insannıń miynet etiwı, qandayda bir iskerlik penen shuǵıllanıwı qanshelli zárúrli process bolsa, onıń fizikalıq hám ruwxıy sharshawın shıǵarıwı, dem alıwı da sonshalıq tábiyiy mútajlik bolıp tabıladı. Úzliksiz isleytuǵın qandayda bir úskene yamasa mexanizm bolmaǵanı sıyaqlı, dem almastan, toqtawsız iskerlik alıp baratuǵın adamnıń bolıwı da múmkin emes. Miynet etiw, fizikalıq hám intellektual zorıǵıw dárejesi menen dem alıw, demalı arasındaǵı sáykeslikniń saqlanıwı adamnıń salamat iskerliginiń nátiyjeli bolıwınıń kepili sıpatında process bolıp ótedi.

Ádetde adam bos waqıtında dem aladı, hár qıylı mádeniy dem alıw iskerligi menen bánt boladı hám sharshaǵanlıǵın shıǵarıp, ózin jańa miynet procesine tayarlaydı. Sonday eken, hár bir shaxstıń jumıs waqtınan keyin sharshawın shıǵarıwı, fizikalıq hám ruwxıy tárepten rawajlanıwı, óz qızıǵıwshılıqları boyınsha paydalı shınıǵıwlar menen shuǵıllanıwı kúta áhmiyetli esaplanadı.

Mádeniy dem alıw iskerligi sociallıq tarawdıń zárúrli bólimi bolıp social-mádeniy iskerlik penen bekkem baylanıslı boladı. Onıń bas maqseti – xalıqtıń túrli qatlamlarınıń bos waqıtın mazmunlı ótkeriw, olardıń dem alıwı, kewil ashıwı, sharshaǵanın shıǵarıwı hám ruwxıy dem alıwı ushın baǵdarlangan mádeniy-aǵartıwshılıq, sport-salamatlandıruw ilajları kompleksin shólkemlestiriwden ibarat mádeniy process.

Zamanagóy jámiyette mádeniyat fenomenini túrli tarawlarda júz berip atırǵan turaqlı ózgerisler jáne onıń kóp qırlılıǵı sebepli izertlewshiler arasında barǵan sayın kóbirek itibar tartpaqta. Mádeniyat túsiniǵi dem alıw (bos waqıt) penen bekkem baylanıslı bolǵanlıǵı sebepli, izertlewshilerdiń dıqqat orayında jańa bir túsiniq – “dem alıw mádeniyatın” qalıplestirdi. Dem alıw mádeniyatınıń mánisin úyreniw insannıń mádeniy dem alıw potencialın, sonıń menen birge, pútkil sociallıq toparlar hám jámiyetlerdiń potencialın ashıp beriw hám rawajlandırıwda eń nátiyjeli jónelislerdi anıqlaw hám de kúndelik turmısta qollaw imkanıyatın beredi.

Dem alıw mádeniyatı haqqındaǵı túsiniq ózgeshelikleri - “mádeniyat”, “dem alıw”, “bos waqıt”, “shaxs mádeniyatı” túsiniqleri menen

baylanıslı. Dem alıw mádeniyatınıń ayrıqsha ózgesheliklerin tolıq túsiniw ushın bul túsiniqler arasındaǵı óz-ara baylanıslılıqtı talıqlaw, sonıń menen birge, dem alıw mádeniyatınıń ulıwma sistemasındaǵı túsindirmesin hám kategoriyaların talıqlaw lazım. Ádetde biz mádeniyat haqqında sóz etkende, kóbinese kórkem óner, tariyx, filosofiya hám ilim tarawların túsinemiz, bunda insannardıń olarǵa bolǵan qızıǵıwshılıqların da názerde tutamız. Mádeniy dem alıwdıń ilimiy tiykarlarında hár bir xalıqtıń mánawiy jetiligin joqarılatıw baǵdarı kózde tutiladı. “Jańa Ózbekstandı qurıw barlıq tarawlarda bolǵanı sıyaqlı mádeniyat tarawında da tıpkillikli jańalanıwlar menen baylanıslı edi. Bunıń ushın eń dáslep mádeniyat hám kórkem óner tarawınıń infrastrukturasın jaratıw lazım boladı. 2018-jılǵa kelip, Qaraqalpaqstan Respublikası Mádeniyat ministrligi, wálayatlar hám Tashkent qalası mádeniyat basqarmaları, respublikalıq mádeniyat mákemeleriniń jumısın shólkemlestiriw ilimiy-metodikalıq orayı, 39 professional teatr, 450 den aslam baǵdardaǵı muzeyler, 826 mádeniyat orayları, 70 ten aslam xalıq teatrları, 100 den aslam úlgili hám xalıq folklorlıq jámáátleri, 152 qosıq hám ayaq oyın ansamblleri, 23 vokal-saz estrada xalıq ansamblleri, 3 mınnan aslam kórkem háweskerlik dógerekleri, 312 balalar muzıka hám kórkem óner mektepleri, 225 mádeniyat hám dem alıw baǵları, 200 ge shamalas rayon (qala) lıq mádeniyat bólimleri jáne jáne bir qansha mádeniyat hám kórkem óner mákemeleri jumıs alıp bardı” [1.475]. Joqarıda atar ótken mádeniyat mákemeleri insannardıń bos waqıtında mádeniy dem alıwın sapalı shólkemlestiriwge xızmet etedi.

Dem alıw túsiniǵine múráját etkenimizde, bul túsiniq túrli dereklerde túrlishe talıqlanǵan. Mısalı, G. M. Mintz dem alıstı “bos waqıtın bir bólegi” dep táriyplegen jáne onı tek dem alıw hám kewil ashar iskerlikke arnalǵan waqıt sıpatında kórsetken. Bunda oqıw, miynet yamasa dóretiwshilik penen baylanıslı xızmetler kiritilmegen [2.38-46].

B. B. Batueva tárepinen tómendegi táriypler berilgen: “Dem alıw – bul insannıń qızıǵıwshılıqları, uqıpları, iskerlikti basqarıw usılları, onı ańlaw hám seziniw ózgesheliklerine baylanıslı bolǵan iskerlikniń túri bolıp, bul jaǵdayda psixikalıq, fizikalıq, intellektuallıq hám oyın iskerliginiń izbe-izligi hám muwapıqlıǵı arqalı mádeniy iskerlikke belsene qatnas, qanday da bir sezim menen baǵdarlanıw, mádeniy ilajlarǵa qosılıw, qatnasıw tilegi degen túsiniqler bergeni. Bul túsiniqte tiykarınan dem alıwdı shólkemlestiriw mádeniy ilajlardı ótkeriw hám insannardı qatnastırıw, onıń mádeniyliǵin saqlaw bas faktor boladı degen pikir bildiriledi. Joqarıda táriypler boyınsha mádeniy dem alıw – bul bir neshe

strukturalıq bólimlerden ibarat bolǵan, insanlardıń dem alıw iskerligi menen baylanıslı ilimiy túsiniqlerine háreket etiwshi termin sıpatında qollanıladı. Bunda, tómendegil túsiniqlerdi óz ishine alǵan bir pútin sistema boyınsha iskerlik shólkemlestiriledi:

- insannıń qızıǵıwshılıqları
- qádriyatlar
- mútajlikler
- kónlikpeler
- dem alıw formaların jaratıw
- waqıttı basqarıw usılları, bos waqıttı mazmunlı shólkemlestiriw funkciyaları.

Bul túrdegi mádeniy dem alıw insanlardıń minez-qulqların, dem alıwdıń tańlawların hám qararların qalıplestiriwshi tiykarǵı faktorlardı túsiniwge járdem beredi. Sonıń menen birge, tańlawlarǵa tásir kórsetiwshi faktorlardı da ashıp beredi. Bul tásir tek tańlaw dárejesinde emes, bálkim insannıń ózi, jámiyet hám onıń jasap atırǵan ortalıq dárejesinde de baqlanadı. Búgingi kúnde insan ómiriniń túrli iskerlik tarawlarında júz berip atırǵan sociallıq, mádeniy hám ekonomikalıq ózgerisler, sonıń menen birge, globalizaciya processleri mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriwdiń áhmiyetin jáne de asırıp atır. Zamanagóy jámiyette insannıń baylanıs, dóretiwshilik, bilim alıw hám bos waqıtın mazmunlı shólkemlestiriw sıyaqlı mútajlikleri barǵan sayın kúsheyip barmaqta.

Mádeniy dem alıw koncepciyası tek ǵana insanlardıń fizikalıq hám psixikalıq salamatlıǵın bekkemlewge xızmet etiwshi qural retinde emes, bálkim olardıń turmıslıq jasay japdayların jaqsılaw, mádeniy qádriyatları saqlaw, jámiyettegi sociallıq birlikti bekkemlewde de áhmiyetli sanaladı.

Mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriwdiń aktualıǵı sonnan ibarat, onda zamanagóy jámiyette mádeniyat hám bos waqıttı nátiyjeli basqarıwdıń támiyinleniwi gúzetiledi. Búgingi kúnde adamlar tek jumıs penen bánt bolıp qalmastan, olar ózleriniń bos waqıtların mazmunlı, paydalı hám kewilli ótkeriwdi qáleydi. Usı kóz qarastan, mádeniy dem alıw túrli jaslarda jáne sociallıq toparlarǵa sáykeslestirilgen túrli mádeniy ilajlar, kewil ashar hám bilimlendiriw baǵdarlamaları arqalı shólkemlestiriliwi talap etiledi. Bul bolsa óz gezeginde, mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriwdi ilimiy tiykarlaw, onıń principlerin, metodların, forma hám usılların puxta úyreniwdi talap etedi.

Dem alıw iskerligin úyreniw hám “dem alıs”, “bos waqıt”, “dem alıw mádeniyatı” túsiniqlerin anıqlastırıw boyınsha bolsa I. A. Grushin, G. E. Zborovskiy, E. M. Korjeva, G. P. Orlov, V. D. Patrushev, G. A. Prudenskiy, E. V. Sokolov, V. A. Yadov sıyaqlı ilimpazlardıń jumısları úlken áhmiyetke iye bolıp, olar hár tárepten bul temanı

úyreniwdegi tiykarǵı baǵdarlanıwları qalıplestirgen. Bunnan tısqarı, “dem alıw”, “dem alıw mádeniyatı” túsiniqleriniń subyektleri, strukturası, funkciyaları sıyaqlı máseleler L. A. Akimova, E. I. Grigoryeva, T. G. Kiseleva, Y. D. Krasilnikov, A. D. Jarkov, V. M. Chijikov, N. F. Maksyutin, E. V. Sokolov, Y. A. Streltsov hám basqa ilimpazlardıń ilimiy miynetlerinde de keń analizlengen [3. 103-108]. Sonıń menen birge, mádeniy dem alıw jámiyettegi ruwxıy-etikalıq ortalıqtı jaqsılawda, jaslardı patriotlıq, insaniylik hám mádeniy qádriyatları tereń ańǵarında áhmiyetli rol oynaydı. Mádeniy ilajlar hám dem alıw formaları arqalı adamlar ózlerin erkin sezedi, dóretiwshilik qábiyetlerin rawajlandıradı, sociallıq belsendilikti hám awızbirshilikti bekkemlewde xızmet etedi.

Bunnan tısqarı, búgingi kúnde milliy mádeniyattı asırıp abaylaw jáne onı zamanagóy dáwir talaplarına sáykeslestiriw processinde mádeniy dem alıwdıń ózine tán ózgeshelikleri tiykarında shólkemlestiriw talap etiledi. Sebebi mádeniy dem alıw ilajları arqalı adamlar bos waqıtların mazmunlı ótkerip qalmastan, bálkim olardıń milliy sanasın, ruwxıy bákamallıq dárejesin asırıw múmkinshilikleri keńeyedi. Mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeleri - ruwxıy-mánawiy, mádeniy-kórkem, dóretiwshilik iskerlikleri menen shuǵıllanatuǵın mákemeler qatarına kiredi. Bunda tómendegi atamalarda mádeniyat mákemeleri xalıqqa xızmet kórsetedi:

- mádeniyat orayları;
- teatrlar;
- kitapxana mákemeleri;
- muzeyler;
- mádeniy dem alıw baǵları.

Mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeler (yaǵnıy mádeniyat orayları, kitapxanalar, málimleme kitapxana orayları (MKO), málimleme resurs orayları (MRO), muzeyler, mádeniy dem alıw baǵları) – xalıqtıń ruwxıy kámalatın támiyinlew, mádeniy dárejesin asırıw, bilimin bayıtıw, dúnyaǵa kóz qarastan keńeytiw, dóretiwshilik qábiyetin rawajlandırıw hám de bos waqıtın mazmunlı hám nátiyjeli ótkeriwge kómeklesiwshi shólkemler bolıp tabıladı. Sol sebepli, mádeniy dem alıwdıń tiykarǵı wazıypaları hám maqsetlerin puxta ańlap, olardı sapalı, mazmunlı dárejede shólkemlestiriw hár bir mámleket, jámiyet hám tarawda iskerlik alıp baratuǵın qánige ushın úlken áhmiyetke iye wazıypa bolıp tabıladı. Mádeniy dem alıw insanlardıń bos waqıtın mazmunlı shólkemlestiriw, olardı jańa bilimler hám jańa ideyalar menen bayıtıwı, sonıń menen birge, jámiyettiń mádeniy hám ruwxıy rawajlanıwına xızmet etiwiniń deregi esaplanadı. Mádeniy dem alıwdıń wazıypaları hám

maqsetleri óz-ara bekkem baylanıslı bolıp, olar insannıń jeke jáne social rawajlanıwında zárúrli rol oynaydı. Mádeniy dem alıwdıń tiykarǵı wazıypalarınan biri bul, mádeniy dem alıw

processinde insanlardıń estetikalıq talǵamın rawajlandırıw, olardıń mádeniy miyraslarǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın asırıw menen birge olardıń jámiyettegi belsendiligin asırıwǵa járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Маврулов М. Ўзбекистон маданияти тарихи. Shafoat Nur fayz нашриёти. Тошкент - 2025 йил.475 б.
2. Вильчинская-Бутенко М.Э. Корпоративный досуг как элемент социокультурного сервиса в концепциях индивидуального восприятия // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. - 2011. - № 1. - С. 38-46
3. Головина Г. В. Культура досуга и культурное формирование личности // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2011. – №. 1. – С. 103-108.
4. Sayfullayev B. S., Rustamov V. K. Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 180 b.
5. G.A.Saparbaeva,P.Q.Paluaniyazov. Mádeniy ilajlar.-Tashkent: “Fan ziyosi”, 2022.-80 b.
6. Qoraboyev U. Badiiy ommaviy tadbirlar. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986. – 59 b.

РЕЗЮМЕ. Mádeniy dem alıwdıń ilimiy-teoriyalıq tiykarları, mádeniy dem alıw iskerliginiń úyreniw basqıshları hám ámeldegi jaǵdayı úyrenilip shıǵılǵan. Mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriwde mádeniyat mákemeleriniń is usıllarınıń ózgeshelikleri úyreniledi.

РЕЗЮМЕ. Изучены научно-теоретические основы культурного досуга, этапы изучения и текущее состояние культурно-досуговой деятельности. При организации культурного досуга изучаются особенности методов работы учреждений культуры.

SUMMARY. The scientific and theoretical foundations of cultural leisure, the stages of its study, and the current state of cultural leisure activities have been studied. When organizing cultural leisure activities, the specific working methods of cultural institutions are studied.

MADANIY MEROS YODGORLIKLARIDA DO‘MBIRA CHOLG‘USI

Saydaliyev Yusufxon Aslanovich – dotsent
O‘zbekiston davlat konservatoriyasi

Tayanch so‘zlar: do‘mbira, torli cholg‘ular, madaniy meros, O‘rta Osiyo musiqasi, arxeologik topilmalar, miniatyura san‘ati, etnomusikologiya.

Ключевые слова: домбра, струнные инструменты, культурное наследие, музыка Средней Азии, археологические находки, искусство миниатюры, этномусикология.

Key words: dombra, string instruments, cultural heritage, Central Asian music, archaeological findings, miniature art, ethnomusicology.

KIRISH. Musiqiy cholg‘ular madaniyatning eng qadimgi va eng muhim komponentlaridan biri bo‘lib, xalqlarning tarixiy rivojlanishi, estetik qarashlari va ijtimoiy hayotini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. O‘zbek xalqining boy musiqiy merosida do‘mbira torli cholg‘ulari alohida o‘rin tutadi. Do‘mbira (dombra, dumbra, dombyra) - ikki torli, parda-panjali torli cholg‘u bo‘lib, ming yillar davomida O‘rta Osiyo, Qozog‘iston va qo‘shni hududlar xalqlarining musiqiy madaniyatida muhim rol o‘ynagan.

Torli cholg‘ular qadim zamonlardan shakllanib, turli xalqlar amaliyotida o‘z ma‘naviyati va an‘anasi doirasida rivoj topib

kelgan musiqiy cholg‘ulardan bir turi hisoblanadi. Torli cholg‘uning kelib chiqishiga aniq bir ma‘lumot berish mushkul. O‘tmish manbalarida keltirilgan rivoyatlarga ko‘ra, birinchi kashf etilgan torli cholg‘uning nomi Barbat bo‘lgan va ilk bor buyuk yunon olimi Fisog‘urs (Pifagor) tomonidan ixtiro etilganligi qayd etiladi. [1.] U oddiy bo‘lgan va keyinchalik rivojlangan. Bu haqda maqomshunos olim I.Rajabov yozadi: “Fisog‘ursdan so‘nggi davrlarda yashagan musiqachilar barbatni takomillashtiradilar va uning asosida 2 - 3 - 4 torli musiqa cholg‘ulari yasadilar. Barbatni esa, ko‘p manba'larda hamma torli cholg‘ularning yuzuga kelishida asos bo‘lgan,

deb ko'rsatiladi". [2.B. 18.] Barbat esa udsimon cholg'ú ekanligi va ud cholg'usini yasashda Barbat asos bo'lganligi ham ko'p manba'larda bayon etilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqotning dolzarbligi madaniy merosni saqlash va o'rganishning zamonaviy talablari bilan bog'liq. YuNESKO tomonidan moddiy bo'lmagan madaniy meros ro'yxatiga kiritilgan O'rta Osiyo musiqiy an'analari ichida do'mbira cholg'usi va unga oid ijrochilik an'analari alohida ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida tarixiy-taqqoslash - turli davrlarga oid manbalarni solishtirish; ikonografik tahlil - madaniy yodgorliklardagi badiiy tasvirlarni o'rganish; etnografik yondashuv - xalq musiqiy an'analarni tahlil qilish; organologik tahlil - cholg'ú konstruksiyasi va akustik xususiyatlarini tadqiq etish kabi metodlar qo'llanilgan.

Arxeologik qazishmalar natijasida O'rta Osiyo hududlarida torli cholg'ularning qadimiy namunalari topilgan. Akademik Y.Rajabiy va V.M.Belyayev tadqiqotlariga ko'ra, torli cholg'ular miloddan avvalgi II-I ming yilliklardayoq mavjud bo'lgan. "Musiqada cholg'ú cholg'ular, tajribadagi amaliy izlanishlar natijasi va umumlashmasi degan qarashlardan kelib chiqqan holda Farobiy musulmon olamining mumtoz sozlari bo'lmish ud, tanbur, rubob, qonun, arganun (organ), nay, surnay va boshqalarning ilmiy tavsifini bergan. Olimlar Kurd Zaks va Erix Xoribostellarning fikricha, cholg'ushunoslik (organologiya) faniga Farobiy asos solgan. Musiqaga haqidagi katta kitobida musiqashunoslik tarixida birinchi bor cholg'ú sozlarining ilmiy tasnifoti bayon etilgan" [3.B.272.]

Varaxsha va Afrosiyob qadimiy shaharlari devoridagi freskalar (VII-VIII asrlar) torli cholg'ú chalayotgan musiqachilar tasvirlarini o'z ichiga oladi. Bu tasvirlarda do'mbiraga o'xshash cholg'ularning dastlabki shakllari kuzatiladi.

Do'mbira haqida qimmatli ma'lumotlar Forobiy (873-950) ning "Kitab al-musiqi al-kabir" ("Musiqaning katta kitob") asarida uchraydi. Forobiy torli cholg'ularni klassifikatsiya qilib, ularning akustik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tavsiflagan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Foro'biy o'z asarlarida torli cholg'ularning turlari, sozlash va ijro texnikasi haqida batafsil ma'lumotlar bergan. Uning ta'limotlari O'rta Osiyo musiqashunosligining poydevori hisoblanadi.

Mahmud Koshg'ariy (XI asr) "Devonu lug'otit turk" asarida turkiy xalqlar musiqiy cholg'ulari, jumladan do'mbira haqida qimmatli etnolingvistik ma'lumotlar keltirgan (Koshg'ariy, 1960-1963).

XV-XVI asrlarda yaratilgan miniatyura san'ati asarlari O'rta Osiyo musiqiy madaniyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Kamol ad-Din Behzod va uning maktabi vakillarining asarlarida saroy musiqachilarining do'mbira chalayotgan lahzalari tasvirlangan. Behzod miniatyuralarida (1450-1535) musiqiy majlislar, saroy bayramlari va ziyofatlar tasvirlari uchraydi. Bu asarlarda musiqachilarning qo'lida turli xil torli cholg'ular, shu jumladan do'mbiraga o'xshash cholg'ular tasvirlangan.

Miniatyuralarda do'mbira quyidagi elementlar bilan tasvirlangan:

- Uzun bo'yin qismi;
- Noksimon korpus;
- Ikki tor;
- Ushlash va chalish texnikasi.

Do'mbiraning organologik xususiyatlari quyidagilarda ko'rinadi:

Do'mbira quyidagi asosiy qismlardan iborat:

1. Korpus (gövde) - yog'och materialdan yasalgan, rezonatorlik vazifasini bajaradi;
2. Bo'yin (sapı) - pardali yoki pardasiz bo'lishi mumkin;
3. Kallak (baş) - torlarni sozlash mexanizmi joylashgan;
4. Torlar - an'anaviy ravishda hayvon ichakidan yoki simdan yasalgan;
5. Köprü - korpus ustiga o'rnatilib, torlarni ko'taradi.

Akustik xususiyatlarida do'mbiraning ovoz diapazoni va tembr xususiyatlari uning o'ziga xos konstruksiyasi bilan belgilanadi. T.S.Vyzo tadqiqotlariga ko'ra, do'mbira vokal musiqaga jo'rlanish uchun ideal cholg'ú hisoblanadi. [4.]

O'rta Osiyo xalqlarida do'mbira turli nomlarda tanilgan:

- Qozog'istonda: dombra
- Qirg'izistonda: komuz
- Turkmanistonda: dutar (ikki torli)
- O'zbekistonda: do'mbira, dumbrak

XULOSA. Xulosa o'rnida aytish kerakki, hozirgi davrda do'mbira ijrochilik an'analari saqlanib qolgan. O'zbekiston Respublikasining Madaniyat vazirligi huzuridagi Milliy musiqiy meros markazi do'mbira repertuarini to'plash va tiklash ishlarini olib bormoqda. Zamonaviy o'zbek musiqashunoslari tomonidan do'mbiraning tarixiy rivojlanishi, ijrochilik maktablari va pedagogik masalalari bo'yicha ilmiy ishlar olib borilgan. 2009-yilda Qozog'iston dombra an'analari YuNESKOning Moddiy bo'lmagan

madaniy meros ro'yxatiga kiritildi. Bu boshqa O'rta Osiyo davlatlari uchun ham o'z musiqiy meroslarini saqlashga turtki bo'ldi. Do'mbira cholg'usi O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi va eng muhim musiqiy cholg'ularidan biri bo'lib, uning tarixi ming yillar orqasiga borib taqaladi. Madaniy meros yodgorliklari - arxeologik topilmalar, miniatyura san'ati, yozma manbalar do'mbiraning tarixiy rivojlanishi va madaniy

ahamiyatini tadqiq qilishda muhim manba hisoblanadi.

Do'mbira nafaqat musiqiy cholg'u, balki xalq psixologiyasi, estetik qarashlari va ijtimoiy hayotining aks ettiruvchisi sifatida muhim etnomadaniy qiymatga ega. Zamonaviy sharoitda do'mbira ijrochilik an'alarini saqlash, ilmiy jihatdan o'rganish va keyingi avlodlarga etkazish milliy madaniy merosni asrashning muhim yo'nalishi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fisog'urs - yunoncha ismi Pifagor. Eramizdan oldingi VI asrda yashab ijod etgan buyuk faylasuf alloma. Musiqiy cholg'ular yaratilishiga bog'liq rivoyatlar (I.Rajabovning "Maqomlar masalasiga doir" kitobida, musiqa 7 ta tovush mujassamligi borasida A.Navoiyning "Lison ut-tayr" kitobidagi "Qaqnus" hikoyasida keltiradi.
2. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir -T.: Fan, 1963.
3. Matyoqubov O. Maqomat -T.: Musiqa, 2004.
4. Визго Т. Музыкальные инструменты Средней Азии (O'rta Osiyoning musiqiy cholg'ulari). Москва: Музыка, 1980.

REZYUME. Ushbu maqolada O'zbekiston madaniy merosi yodgorliklarida do'mbira cholg'usining tarixiy rivojlanishi, badiiy tasvirlari va etnomusikologik ahamiyati tahlil qilingan. Arxeologik topilmalar, miniatyura san'ati va yozma manbalar asosida do'mbiraning qadimiy turar joy hududlari, ijtimoiy-madaniy funksiyalari hamda O'rta Osiyo xalqlari musiqiy madaniyatidagi o'rni tadqiq etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются историческое развитие, художественные образы и этномусикологическое значение домбры в памятниках культурного наследия Узбекистана. На основе археологических находок, миниатюрного искусства и письменных источников исследуются древние ареалы распространения домбры, её социально-культурные функции и роль в музыкальной культуре народов Средней Азии.

SUMMARY. This article analyzes the historical development, artistic representations, and ethnomusicological significance of the *dombra* in the cultural heritage monuments of Uzbekistan. Based on archaeological findings, miniature art, and written sources, the study explores the ancient regions of the *dombra*'s distribution, its socio-cultural functions, and its role in the musical culture of the peoples of Central Asia.

SÚWRETLEW ÓNERI SABAQLARÍN INNOVACIYALÍQ TEXNOLOGIYALAR TIYKARÍNDA SHÓLKEMLESTIRIWDIN NÁTIYJELILIGI

G.Smajlova – docent

Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagogikalıq sheberlik orayı

Tayanch so'zlar: tasviriy san'at, innovatsion texnologiyalar, kreativ fikrlash, estetik tarbiya, interfaol metodlar, 4K modeli, STEAM yondashuvi, raqamli texnologiyalar, ijodiy fikrlash.

Ключевые слова: изобразительное искусство, инновационные технологии, креативное мышление, эстетическое воспитание, интерактивные методы, модель 4K, подход STEAM, цифровые технологии, творческое мышление.

Key words: visual arts, innovative technologies, creative thinking, aesthetic education, interactive methods, 4K model, STEAM approach, digital technologies, artistic creativity.

Ulıwma orta bilim beriwde súwretlew óneri páni oqıwshılardıń dóretiwshilik pikirlewi hám estetikalıq dúnya qarasın qalıplestiriwde áhmiyetli orın tutadı. Búgingi kúnde dúnya kóleminde kórkem óner bilimlendiriwı ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, bilimlendiriwdiń sapası hám

oqıwshılardıń dóretiwshilik kompetenciyasını rawajlandırıwdıń ajıralmas bólegine aylanğan. Kórkem óner tálimi oqıwshılarda emociónalıq intellekt, dóretiwshilik hám sını kózqarastan pikirlewdi rawajlandıradı, olardıń abadanlıǵı hám akademiyalıq nátiyjelerin jaqsılaydı.

Sol sebepli súwretlew ónerin oqitiw procesin zamanagóy innovaciyalıq qatnasıqlar tiykarında shólkemlestiriw zárúrligi kún sayın artıp barmaqta. Tórende súwretlew óneri tálimindegi eń sońgi tendenciya, pedagogikalıq jańalıqlar, cıfrlı qurallar integraciyası, STEAM sıyaqlı pánleraralıq metodlar hám de milliy hám shet el aldınğı tájiriybeleri ilimiy metodikalıq kózqarastan kórip shıǵıladı.

Zamanagóy pedagogikalıq qatnaslar súwretlew óneri sabaqlarında dástúriy usıllardan parıqlı túrde oqıwshınıń belsendiligin hám dóretiwshiligin arttırıwǵa qaratılǵan. Interaktiv metodlar (rolli oynılar, mashqalalı bilimlendiriw, «Aqılıy hújim» hám basqalar) hám de joybarlaw metodları keńnen engizilmekte. Izertlew nátiyjelerine kóre, oqıwshılardıń dóretiwshilik qábiletin rawajlandırıwda intellektual oynılar, audiovizual materiallar hám basqa interaktiv usıllar jaqsı nátiyje beredi. Máselen, sabaqta dóretiwshilik tapsırmalar beriw, kórkem shıǵarmalardı talqılaw arqalı sını kózqarastan pikirlewge úyretiw, toparlıq kórkem óner joybarların shólkemlestiriw sıyaqlı usıllar oqıwshılardıń sabaqlarǵa qızıǵıwshılıǵın arttıradı hám erkin pikirlewdi qalıplestiredi.

Sonday-aq, zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar (klaster, blended learning, «klass galereyası» usılı hám t.b.) járdeminde hár bir oqıwshınıń óz dóretiwshilik izleniwine jol ashıw, sabaq nátiyjeliligin arttırıw imkaniyatın bermekte. Bul qatnaslar kórkem óner sabaqların tek ǵana súwret salıwdı úyretetuǵın shınıǵıw emes, al oqıwshılardıń estetikalıq oy-pikirin, jámáátte islew hám mashqalanı sheshiw kónlikpelerin rawajlandıratuǵın platformaǵa aylandıradı. Sanlı texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı súwretlew óneri bilimlendiriwine de sezilerli tásir kórsetpekte. Dástúriy boyaw hám kistler qatarında búgingi kúnde mektep kórkem óner xanalarında planshetler, grafikalıq baǵdarlamalar hám interaktiv doskalar payda bolmaqta. Endi hár qanday jastaǵı oqıwshılar planshet yamasa smartfondan súwret salıw, sanlı súwretke alıw hám grafikalıq dizayn menen shuǵıllanıw imkaniyatına iye.

Bul bolsa oqıtıwshılardıń oqıwshılardıń 21-ásir kónlikpelerin qalıplestiriwge járdem bermekte, qalaberdı, kórkem óner hám STEAM pánlerine bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırmaqta. Máselen, biypul mobil qosımshalar yamasa kompyuter baǵdarlamaları járdeminde balalar reńler palıtrasın úyrenedi, kollaj yamasa 3D model jaratadı, nátiyjede dástúriy usıllar menen erisip bolmaytuǵın interaktiv tájiriyege ie boladı. Sanlı kórkem óner quralları klass ishinde hám sırtında birge islesiw hám innovaciyanı jańa basqıshqa

alıp shıqpaqta, sheksiz dóretiwshilik imkaniyatları ashıp bermekte. Ásirese, internet arqalı dúnyadaǵı belgili kórkem óner shıǵarmaların onlayn galereyalar arqalı tamashalaw, virtual reallıq járdeminde muzey boylap sayaxat etiw sıyaqlı imkaniyatlar oqıwshılardıń dúnyaqarasın keńeytedi.

Solay etip, sanlı integraciya súwretlew óneri sabaqların zamanagóy balalar ushın jáne de qızıqlı hám mazmunlı etpekte. Bilimlendiriwde STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) koncepciyasınıń engiziliwi súwretlew óneri pánin jana basqıshqa alıp shıqpaqta. STEAM qatnası tábiyiy pánler, texnologiya, injenerlik, kórkem óner hám matematikanı úziksiz baylanıstırıp, oqıwshılardıń bilimderdi ámeliyatta qollanıwdı úyretedi. Bul jantasıwdıń tiykarǵı ideyası – «tek teoriyalıq bilim menen sheklenip qalıp bolmaydı, alınǵan bilimderdi ámelde qollanıw zárúr» degen princip. Nátiyjede, oqıwshılar túrli pánlerdi birden-bir joybarlarda integraciyalasqan halda úyrenip, mashqalalardı keń túsiniw, dóretiwshilik hám sını kózqarastan pikirlew, ilimiy-izertlew qatnası hám de dizaynerlik qábiletlerin rawajlandıradı. Mısalı, matematika sabaǵında geometriyalıq figuralardı úyreniwde oqıwshılar súwretlew óneri menen baylanıslı joybar - geometriyalıq ornamentler sızıwdı orınlasa, bul eki pán bir-birin tolıqtırıp, bilim jáne de bekkemlenedi. Usı tárizde pánleraralıq integraciya oqıw procesin turmıslıq hám qızıqlı etedi. Búgingi kúnde STEAM bilimlendiriwi dúnyanıń kóplegen mámleketlerinde bilimlendiriwdiń tiykarǵı tendenciya birine aylangan. Atap aytqanda, AQSh hám Evropa mámleketlerinde STEM baǵdarlamalarına kórkem ónerdiń kirgiziliwi (yaǵnıy STEMnen STEAMǵa ótiw) dóretiwshilik hám jumsaq kónlikpelerdi rawajlandırıw ushın áhmiyetli faktor sıpatında tán alınbaqta. Qubla Koreya sıyaqlı aldınğı mámleketlerde STEAM boyınsha milliy baǵdarlamalar islep shıǵılıp, mekteplerde ámeliyatqa engizilgen –

Ózbekstanda da koreyalı qánigelerdiń qatnasıwında jergilikli muǵallimler ushın STEAM boyınsha arnawlı seminar-treningler ótkerilgeni bunıń ayqın mısalı bolıp esaplanadı. Bunday birge islesiw nátiyjesinde, jaqın jıllarda elimizdiń ulıwma bilim beriw mekteplerinde de STEAM qatnasıǵı keńnen engizilip, barlıq ayaqlarda "Integraciyalasqan kórkem óner" principini tiykarında sabaqlar alıp barılıwı rejelestirilgen. Ulıwma alganda, pánleraralıq jantasıwlar, sonnan STEAM, tek súwretlew óneri emes, al basqa pánlerge bolǵan kózqarasları da ózgertpekte - teoriyalıq bilim menen ámeliy dóretiwshilikti

úlestiriw bilim beriw procesin zaman talabı dárejesinde jetilistiriwge xızmet etpekte.

Milliy tájiriye: Ózbekstanda súwretlew kórkem óneri bilimlendiriwın zamanagóylestiriw baǵdarında bir qatar baslamalar ámelge asırılmaqta. Ulıwma bilim beriw mektepleri ushın jańa oqıw baǵdarlamaları hám sabaqlıqlarda kórkem ónerdiń zamanagóy qırların ashıp beriwge ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Atap aytqanda, súwretlew óneri sabaqlarınıń tiykarǵı wazıypaları sıpatında tek súwret salıw kónlikpesin beriw emes, al milliy kórkem miyras hám ónermentshilik úlgileri menen tanıstırıw, kórkem óner dóretpelerin talqılaw arqalı estetikalıq jaqtan tárbiyalaw belgilengen.

Mektepler janında “Kórkem óner dógerekleri” jumısı jolǵa qoyılıp, qábiletli oqıwshılardıń óz talantın rawajlandırıwǵa sharayat jaratılmaqta. Sonday-aq, elimizde hár jılı ótkerilip atırǵan “Bárkamal áwlad” sport hám kórkem óner festivalları, hár qıylı súwretler tańlawı hám kórgızbeler jas xudojniklerdi xoshametlewdiń nátiyjeli quralına aylanǵan. Oqıtıwshılardıń qánigeligin arttırıw sistemasında da kórkem óner tálimi metodikası menen baylanıslı innovaciyalar úyretilip, zamanagóy pedagogikalıq hám sanlı kompetenciyalardı qalıplestiriwge itibar berilmekte. Atap aytqanda, Respublikalıq bilimlendiriw orayı tárepinen súwretlew kórkem óneri muǵallimleri ushın arnawlı seminarlar, aldınǵı sabaq qollanbaları tańlawları shólkemlestirilmekte - bul bolsa tájiriye almasıw hám jańa ideyalardı ǵalaba en jaydırıwǵa xızmet etpekte. Joqarıdaǵı tallawlar zamanagóy ulıwma bilim beriw mekteplerinde súwretlew óneri tálimin jetilistiriw ushın bir qatar juwmaqlar shıǵarıwǵa imkan beredi. Bárinen burın, oqıtıwshılardı tayarlaw hám qánigeligin arttırıw procesinde kórkem óner bilimlendiriwiniń innovaciyalıq metodlarına ayrıqsha itibar beriw kerek - bunda tek ǵana súwretlew óneriniń ózi emes, al sanlı texnologiyalardan paydalanıw, interaktiv hám integraciyalıq qatnaslardı qollanıw kónlikpeleri de qalıplestiriliwi zárúr. Ekinshiden, mektep oqıw baǵdarlamaların bayıtıw usınıs etiledi: onda milliy hám jáhán kórkem óneri dúrdanaların úyreniw menen birge zamanagóy dizayn, arxitektura hám sanlı kórkem óner

elementlerin de qamtıp alıw, sabaq mazmunın turmıslıq hám qızıqlı etiw maqsetke muwapıq.

Úshinshiden, pánler aralıq birge islesiwdi kúsheytiw zárúr - máselen, súwretlew óneri muǵallimleri basqa pán muǵallimleri menen birgelikte integraciyalasqan sabaqlar yamasa joybarlar shólkemlestirip, oqıwshılardıń bir waqıttıń ózinde bir neshe tarawda bilim hám kónlikpe payda etiw imkaniyatın jaratıwı múmkin. Tórtinshiden, bilimlendiriw procesine zamanagóy resurs hám qurallardı tartıw áhmiyetli: klasslardı multimedia úskeneleri menen támiyinlew, oqıwshılardı internettegi edukativlik kórkem óner platformalarına (máselen, virtual muzeyler, onlayn súwret salıw kursları) baǵdarlaw, sanlı kórkem óner kórgızbelerin shólkemlestiriw solardıń qatarına kiredi.

Aqırında, mektep hám mádeniy mákemelerdiń birge islesiwın keńeytiw usınıs etiledi - jergilikli kórkem óner galereyaları, muzeyler, dóretywshiler menen birgelikte sheberlik sabaqları, kóshpeli kórgızbeler shólkemlestiriw oqıwshılardıń kórkem ónerge qızıǵıwshılıǵın arttıradı hám oqıwda alǵan bilimlerin real turmıs penen baylanıstırıwǵa xızmet etedi. Juwmaqlap aytqanda, súwretlew ónerin ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıtıwdaǵı zamanagóy tendenciylar - innovaciyalıq pedagogikalıq qatnaslar, sanlı qurallardıń engiziliwi, STEAM sıyaqlı integraciyalıq metodlar hám aldınǵı tájiriyelerdi ózlestiriw - bulardıń barlıǵı ósip kiyatırǵan áwladtıń dóretywshi, estetikalıq talǵamlı hám keń pikirleytuǵın bolıp jetilisiwine tiykar jaratadı.

Aldınǵı xalıqaralıq hám milliy tájiriyeler sonı kórsetpekte, kórkem óner bilimlendiriwın rawajlandırıw bilimlendiriw sistemasınıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri bolıwı kerek. Zamanagóy ilimiy-metodikalıq qatnaslardı ámeliyatqa engizgen halda, mekteplerimizde súwretlew óneri sabaqların jáne de mazmunlı, nátiyjeli hám ilhamlandırıwshı etiw - búgingi pedagogikanıń áhmiyetli wazıypası bolıp esaplanadı. Bul baǵdarda alıp barılıp atırǵan jumslar izbe-iz dawam ettirilse, keleshekte jámiyetimizde kreativ pikirleytuǵın, mádeniyatlı hám innovaciyalıq pikirleytuǵın jaslardıń qatarı jáne de keńeyip baratuǵınına isenim bildiriw múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Abdirasilov S., Boymetov B., Tolipov N. Tasviriy san'at T.: Cho'lpon. – 2006.
2. Oripov B. N. Tasviriy san'at va uni o 'qitish metodikasi ILM ZIYO" Toshkent 2012.
3. Tolipovich A. R. Dizayn va tasviriy san'at o'rtasidagi munosabatlar Новости образования: исследование в XXI веке. – 2024. – Т.

REZYUME. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida tasviriy san'at ta'limini tashkil etishning zamonaviy tendensiyalari va innovatsion yondashuvlar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tasviriy san'at fanining ta'lim tizimidagi o'rni, o'quvchilarning estetik didi, badiiy tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, XXI asr ta'lim talablariga mos ravishda interfaol metodlar, raqamli texnologiyalar, STEAM va 4K modeli elementlarini tasviriy san'at darslarida qo'llash imkoniyatlari o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье научно-теоретически проанализированы современные тенденции и инновационные подходы в организации преподавания изобразительного искусства в общеобразовательных школах. Раскрыта роль предмета «Изобразительное искусство» в системе образования, его значение в развитии эстетического вкуса, художественного мышления и творческих способностей учащихся. Кроме того, исследованы возможности применения интерактивных методов, цифровых технологий, элементов STEAM и модели 4K на уроках изобразительного искусства в соответствии с требованиями образования XXI века.

SUMMARY. This article provides a scientific and theoretical analysis of modern trends and innovative approaches to organizing visual arts education in general education schools. The role of the subject "Visual Arts" in the educational system is revealed, emphasizing its importance in developing students' aesthetic taste, artistic thinking, and creative abilities. Furthermore, the study explores the possibilities of applying interactive methods, digital technologies, as well as elements of the STEAM and 4K models in visual arts lessons in accordance with the requirements of 21st-century education.

“MADANIY SIYOSAT” TUSHUNCHASI, TALQINI VA MODELLARI

M.Sh.Tadjikulova – *tayanch doktorant*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

Tayanch so'zlar: jamiyat, davlat, madaniyat, san'at, madaniy siyosat, madaniy hayot, “mozaika” madaniyati, madaniyat muassasalari, “cho'zilgan qo'l” prinsipi, metsenat, retrospektiv tahlil.

Ключевые слова: общество, государство, культура, искусство, культурная политика, культурная жизнь, культура "мозаика" учреждения культуры, принцип "протянутой руки," меценат, ретроспективный анализ.

Key words: society, state, culture, art, cultural policy, cultural life, "mosaic" culture, cultural institutions, “the arm's length” principle, patron, retrospective analysis.

KIRISH. Hozirgi sharoitda madaniy siyosat davlat siyosatining ustivor rivojlanish yo'nalishlaridan biri hisoblanib, u aholi hayot sifatining oshishi, jamiyatda munosabatlarning uyg'unlashuvi hamda davlatning ijtimoiy-qtisodiy hatdan faol rivojlanishi uchun muhim omil sifatida e'tirof etiladi.

Haqiqatdan ham, necha yillardan beri jamiyat va davlat aholining bo'sh vaqtini samarali tashkil etish orqali ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashga va madaniy hayotni qo'llab-quvvatlashga intilib keladi.

Bo'sh vaqtni mazmun va shakl jihatdan qanday o'tkazish masalasi insonning muayyan ijtimoiy, etnik va milliy guruhga mansubligiga bog'liq holda shakllanadi. Agar zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyatga murojaat qilsak, bo'sh vaqt – jamiyat tomonidan anglangan zarurat sifatida namoyon bo'ladi.

Madaniy siyosatning mavjud emasligi yoki madaniyatning rivojlanmaganligi esa aholini bo'sh vaqtlarini boshqa usullar bilan o'tkazishga undaydi, kichik shaharlar, ayniqsa qishloq joylarida bu ko'pincha zararli odatlarga olib keladi, keyinchalik bunday zararli odatlar aholining sog'liq holati va umr davomiyligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. [1:394]

Fuqarolarning ijtimoiy va madaniy hayotini qo'llab-quvvatlash hamda mustahkamlash faqatgina ularning ma'naviy rivojlanishi uchun teng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan puxta o'ylangan va kuchli davlat siyosati bilan uzviy bog'liq holdagina samarali bo'lishi mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bugun hech bir davlat yoki hudud muayyan maqsadga yo'naltirilgan madaniy siyosatsiz faoliyat yurita olmaydi, uni shakllantirish va amalga oshirish

muhim hamda kechiktirib bo'lmaydigan vazifaga aylangan, desak mubolag'a bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maqolani yozishda xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy maqolalaridan foydalanildi. Jumladan, I.R.Yudhishtir "Madaniy siyosat: Global tadqiqot sari", A.V.Yudina "Davlat madaniy siyosati: tushunchalar va modellar", I.I.Gorlova, T.V.Kovalenko va boshqalar "Mintaqaviy madaniy siyosat: metodologiya, institutlar, amaliyotlar", T.S.Bryukova "Mintaqada madaniyat muassasalari rivojlanishining ayrim tendensiyalari to'g'risida", A.Xalilova "Yaponiya: madaniy siyosat va madaniy diplomatiya" va boshqalar. Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda ilmiy izlanishlar olib borishning retrospektiv va qiyosiy tahlil metodidan foydalanildi.

Madaniy siyosat haqida so'z yuritishdan oldin, eng avvalo uning ma'no-mazmunini aniqlash lozim bo'ladi. Ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, madaniy siyosat butun dunyo sivilizatsiyasi davlatlariga xos bo'lib, uning mazmun-mohiyati ijtimoiy-iqtisodiy tuzum, diniy va siyosiy doktrinalarga bog'liq bo'lgan. Boshqa tadqiqotchilar esa madaniy siyosatni "XVIII asr oxirida Yevropada paydo bo'lgan" deb hisoblashadi.

"Madaniy siyosat" tushunchasiga ilk bor ta'rif 1967-yilda Monakoda bo'lib o'tgan YUNESKOning davra suhbatida berilgan bo'lib, ishtirokchilar madaniy siyosatni "davlatning madaniyat sohasidagi faoliyati asosini ta'minlaydigan operatsion prinsiplar, ma'muriy va moliyaviy turdagi faoliyat hamda tartib-taomillar majmuasi" sifatida talqin qilishni taklif etganlar. Madaniy siyosatni amalga oshirish esa "jamiyatning muayyan madaniy maqsadlarga erishishga qaratilgan ongli va puxta o'ylangan barcha harakatlar (yoki harakatsizlik), mavjud jismoniy va ma'naviy resurslardan samarali foydalanish orqali amalga oshiriladigan jarayon" sifatida ko'rib chiqilgan.

"Madaniy siyosat" tushunchasining ilk va eng keng tarqalgan talqini ko'p yillar oldin O.Jirard (1983) tomonidan aniq ta'riflangan edi. Uning fikriga ko'ra, "madaniy siyosat – ma'lum bir guruh tomonidan ko'zlangan va hokimiyat tomonidan amalga oshiriladigan, pirovard maqsadlar, amaliy vazifalar va vositalardan iborat

bo'lgan hamda yaxlit bir tizimga birlashtirilgan aniq va izchil tizim". [7:51]

A.V.Yudinaning fikriga ko'ra, "madaniy siyosat" tushunchasi davlat va jamiyat institutlarining faoliyati sifatida ilmiy muomalaga nisbatan yaqinda — atigi bir necha o'n yil avval kiritilgan bo'lib, shu vaqtda mazkur fenomen mohiyatini nazariy darajada anglashga qaratilgan ilk urinishlar amalga oshirilgan. U madaniy siyosatni ijtimoiy davlat siyosati doirasida ijtimoiy ko'makka muhtoj guruhlarni qo'llab-quvvatlashga, ularning madaniy huquqlarini ta'minlashga va ijtimoiy integratsiyasiga ko'maklashishga qaratilgan siyosiy yo'nalish sifatida e'tirof etadi. Suningdek, u madaniyatga, bir tomondan, aniq qiymatlar tizimi, ikkinchi tomondan esa, inson hayotiy faoliyatining barcha sohasiga yo'naltirilgan, oldindan bashorat qilinadigan va ta'sir ko'rsata oladigan vosita sifatida qaraydi. [8:58]

Yevropa Kengashi eksperti M.Dragichevich-Sheshichning fikriga ko'ra, madaniy siyosat — bu jamiyatda talab etilgan madaniy maqsadlarga erishish uchun tegishli choralar, mexanizmlar va harakatlar orqali amalga oshiriladigan ongli, maqsadli faoliyatdir. Shu bilan birga, u madaniyat sohasida jamiyatning rivojlanishiga oid barcha masalalar bo'yicha zarur qarorlar qabul qilishni ongli tarzda tartibga solish zarurligini alohida ta'kidlaydi.

Madaniyatshunos olim A.Ya. Fliyer esa madaniy siyosatni jamiyat va madaniy-ma'naviy mahsulot ishlab chiqaruvchi muassasalarning sotsiomadaniy modernizatsiyasiga oid ilmiy asoslangan qarashlari va tadbirlari majmuasi, shuningdek, ijtimoiy va madaniy hayotning yangi tamoyillari tizimi, ularni ilmiy va ta'limiy jihatdan ta'minlash choralari hamda maqsadli kadrlar tayyorlash jarayoni sifatida talqin etadi.

V.S.Jidkov va K.B. Sokolov madaniy siyosatni madaniy hayotni tartibga solishga qaratilgan maxsus faoliyat turi, deb hisoblasalar L.Ye.Vostroyakov madaniy siyosatni davlat boshqaruvining bir qismi, ya'ni davlatning madaniyat sohasiga boshqaruvchining ta'sir ko'rsatishiga qaratilgan siyosiy jarayon ekanligini ta'kidlaydi.

S.B.Sinetskiy qayd etishicha, madaniy siyosat jamiyatda shakllangan ijtimoiy munosabatlar natijasi bo'lib, u hozirgi vaqtda tasodifiy ravishda yuzaga kelgan ijtimoiy-madaniy amaliyotlarni

o'tgan vaqt tajribasi asosida tekshirish va kelajakda shakllangan obrazga ekstropolyatsiya qilish asosida doimiy baholash jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

A.Xalilovning fikriga ko'ra, "Madaniy siyosat" bu millatning madaniyati, an'analari, tili hamda san'atini rivojlantirishga qaratilgan loyihalar hamda davlat dasturlaridir[6:153].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Madaniy siyosat keng tarmoqli bo'lib, siyosiy propaganda singari omma ongiga ta'sir etishi, ularning fikrini o'zgartirishi, jumladan, turli darajadagi hissiy fikrlashga ta'sir etishi mumkin. Bundan tashqari, madaniy siyosatni turli madaniyat muassasalarida, jumladan, muzeylar, kutubxonalar hamda turli ziyoratgohlarning obodonlashtirilishida, turli xalq amaliy san'ati namunalarining ardoqlanishida, turli jamoat tashkilotlari tomonidan o'tkazilgan yarmarkalar, mahalliy va xalqaro festivallar va madaniyat kunlari misolida ko'rish mumkin.

Boshqa tomondan, u davlat boshqaruv qarorlarini qabul qilish xususiyatlarini, me'yoriy hujjatlar mazmunini, qonunchilik qoidalarini, madaniyat muassasalarining (masalan, galereyalar, muzeylar, kutubxonalar, opera teatrlari va h.k.) tasnifi va vazifalarini belgilaydi. Ushbu muassasalar esa fuqarolarning turli badiiy shakllar va faoliyat turlarida ijodiy o'zini ifoda etishiga ko'maklashadi.

Madaniy siyosatning nozik jihatlaridan biri bu, bir mamlakatdagi madaniy siyosat boshqasidan farq qiladi, biroq, u eng avvalo, hamma joyda fuqarolar uchun san'at va ijodiy faoliyatdan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilashga, mamlakat fuqarolarining badiiy, musiqiy, adabiy va boshqa yutuqlarini targ'ib qilishga qaratilgan.

Ko'pchilik olimlar madaniy siyosat o'z davrining mahsuli va turli tarixiy davrlar uchun bir xil bo'lishi mumkin emas, deb hisoblaydi. Madaniy siyosat xatto, bir mamlakat miqyosida ham bir xil bo'lishi mumkin emas (ayniqsa, ko'p qatlamli va xilma-xil etnik-madaniy, til va diniy xususiyatlarga ega bo'lgan davlat haqida so'z borganda). Uning umumiy tamoyillari o'zgarmas bo'lishi mumkin, biroq mintaqaviy o'ziga xoslik (tarixiy va etnik an'analari, zamonaviy ijtimoiy-madaniy holat) albatta aniq chora-tadbirlar va ularning mazmuniga ta'sir ko'rsatib, madaniy siyosatning mahalliy variantlarini shakllantirishi tabiiydir. Madaniy siyosatni milliy, submilliy

darajada (masalan, AQSh shtatlari yoki Kanada provinsiyalarida bo'lgani kabi) yoki, mintaqaviy yohud mahalliy darajada (masalan, tuman, shahar hokimiyatlari muzey yoki madaniyat markazini tashkil etganda) amalga oshirish mumkin.

Milliy darajadagi madaniy siyosat musiqiy ta'lim yoki teatr dasturlarini deyarli hech qanday xarajatlersiz moliyalashtirishdan tortib, tijorat tashkiloti homiyligida davlat muzeyida badiiy ko'rgazmalar o'tkazishgacha, shuningdek, siyosiy tuzilmalar (madaniyat vazirliklari va bo'limlari, madaniyatni qo'llab-quvvatlashning turli xil jamg'armalari) hamda madaniyat muassasalarini (galereyalar, muzeylar, teatrlar va hokazo) tashkil etish kabi turli xil ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, davlat va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir quyidagi sxema orqali ifoda etilishi mumkin: davlat – madaniy siyosat – madaniyat – jamiyat – davlat. Bunda davlat jamiyat rivojlanishini tartibga soluvchi sifatida strategik yo'nalish (madaniy siyosat)ni ishlab chiqadi va uni madaniy muassasalar faoliyati orqali tartibga soladi. Ushbu faoliyat jamiyatga ta'sir o'tkazishga qaratilgan bo'lib, u ta'lim sifatining oshishiga, aholini dunyoqarashining kengayishiga, estetik tarbiyalashga, eng asosiysi aholining sifatli dam olishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, ushbu yo'nalish aholida fuqarolik identiklikni rivojlantirishda, ayniqsa ularda o'tmish va bugungi kunga daxldorlik hissini shakllantirishda muhim hisoblanadi. Bu esa yuqorida ta'kidlab o'tilgan "davlat – madaniy siyosat – madaniyat – jamiyat – davlat" munosabatlarning uzviy bog'liqligini tasdiqlaydi.

A.Ya.Flier ham bu ikkita o'zaro bog'liq jarayonni strategiya va taktika darajasi deb to'g'ri ta'riflaydi. Bunday yondashuv madaniy siyosatning maqsadlari, vazifalari, usullari va vositalarini farqlash imkoniyatini ta'minlaydi. Olimning ta'kidlashicha, davlat madaniy siyosatining asosiy subyektlari strategiya darajasida rejalashtiruvchi va qaror qabul qiluvchi davlat hokimiyati organlari hisoblanadi. Ular qabul qilgan qarorlarni esa taktika darajasida madaniyat muassasalari va madaniyat markazlari amalga oshiradi. [5:14]

Shu o'rinda davlat va madaniyatning o'zaro munosabatlarning xilma-xil modellari mavjud bo'lib, ushbu modellar ko'p marta ilmiy tadqiqotlar mavzusiga aylangan. Bugungi kunda

madaniyatni rivojlantirishda davlatning roli masalasi rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar uchun o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Shu munosabat bilan madaniy siyosatning nazariy va amaliy modellariga retrospektiv nazar tashlash maqsadga muvofiqdir.

Ushbu muammoni konseptualashtirish bo'yicha dastlabki qarashlar XX asrning 60-yillari oxiriga borib taqaladi va tabiiy-ilmiy hamda gumanitar bilimlar integratsiyasi sohasida peshqadam bo'lgan fransuz olimi Abraam Molga tegishlidir. U "Madaniyat sotsiodinamikasi" asarida yaqin kelajak obrazi sifatida "mozaika" madaniyati konsepsiyasini ilgari suradi. Tadqiqotchi jamiyatning ma'naviy hayotini ommaviy kommunikatsiya kategoriyalari orqali semiotika va kibernetikaga asoslanib o'rganadi va bu jarayonlarda davlatning rolini aniqlaydi. U kuzatilayotgan jamiyat uchun eng xos bo'lgan ikki asosiy madaniy siyosat modelini - sotsiostatistik va sotsiodinamik modellarini ko'rsatib o'tadi. Molning fikricha, madaniyat sotsiodinamikasining asosiy vazifasi madaniyat rivojlanishi jarayonlarini maqsadli boshqarish va tartibga solish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish, ya'ni madaniy siyosatni konseptualashtirishdir. Bundan tashqari, madaniy siyosatning sifatini oshirishning asosiy omili sifatida stereotip qadriyatlarining tarqalishiga qarshi "xilma-xillik koeffitsiyenti"ni oshirish, shuningdek, zamonaviy "mozaika" madaniyatini ijtimoiy tashkilotning yangi axloqiy tamoyillari asosida ijodkor shaxslar madaniyatiga aylantira oladigan "ijtimoiy-madaniy" jadval elementlarining xilma-xilligini kengaytirish lozim. [4:232]

YUNESKO eksperti, Belgrad san'at universiteti madaniyat menejmenti va ommaviy axborot vositalari kafedrasini professori Milena Dragichevich-Sheshich madaniy siyosat modellarini ikki asosiy mezon: davlatning siyosiy tuzilishi va uning madaniy hayotdagi o'rni asosida ajratib ko'rsatgan. Tadqiqotchi prinsipial jihatdan bir-biridan farq qiluvchi liberal, davlat byurokratik (ma'rifatparvar), milliy-ozodlikka yo'naltirilgan va o'tish davri madaniy siyosati modellarini tavsiflab beradi.

Liberal madaniy siyosat madaniyat tovarlar va xizmatlarning erkin bozori hisoblanib, bunday jarayonlarda asosiy subyekti sifatida ijodiy industriyalar ishtirok etadi, xususiylar xayriya jamg'armalari esa moliyalashtiradi.

Byurokratik (ma'rifatparvar) madaniy siyosatda asosiy subyekt sifatida davlat ishtirok etadi, u ijtimoiy (davlat) buyurtma mexanizmi orqali amalga oshiriladi, nazorat esa keng tarmoqlangan siyosiy-g'oyaviy va ma'muriy apparat orqali ta'minlanadi. Ijodiy faollik darajasi, shuningdek, madaniy hayotning mazmuni va uslubi davlat tomonidan belgilab beriladi, davlatning o'zi esa madaniyat sohasining moliyaviy barqarorligi kafili sifatida namoyon bo'ladi. Bunday madaniy siyosat sobiq SSSR va uning ittifoqchilari, shuningdek, Fransiya va sotsialistik turdagi g'arb mamlakatlari (Shvetsiya) uchun xos bo'lgan.

Milliy-ozodlikka yo'naltirilgan madaniy siyosatda milliy madaniy an'analarni mustahkamlash ustuvor yo'nalish bo'lib, bu esa tendensiya jihatidan millatchilik va shovinizmga sabab bo'lishi mumkin. Bunday model sobiq koloniyalar va Sharqiy Yevropa davlatlari uchun xos bo'lib, odatda milliy ozchilik madaniyatiga, muqobil va eksperimental san'atga nisbatan salbiy munosabat tendensiyalarini yuzaga keltiradi.

O'tish davri madaniy siyosatida esa demokratik tamoyillarni joriy etishga harakat qilinadi, ammo bu jarayon ma'muriy-byurokratik usullar yordamida amalga oshirilganligi sababli turli ziddiyatlarni keltirib chiqaradi, xususan, madaniy siyosatning yo'nalishi millatchilikka moyil bo'lib qoladi. [3:37]

Ushbu yondashuvlarning qiziqish uyg'otadigan jihati shundan iboratki, bynda madaniy siyosat modellari undagi aktorning (individ, institut, guruh, muayyan jamoa — o'z harakatlarini boshqalarga yo'naltiradigan subyekt) roliga tayanib amalga oshiriladi.

YUNESKO eksperti, Bonndagi Madaniy siyosat tadqiqot instituti rahbari Andreas Vizand tomonidan ilgari surilgan modellarda madaniy siyosat tarkibiy elementlari aktorning (davlat, bozor va boshqalar) madaniy hayotni tartibga solish va moliyalashtirishdagi roliga ko'ra tavsiflangan. Jamoatchilik qo'llab-quvvatlashiga asoslangan madaniy siyosat davlat tomonidan amalga oshiriladi va moliyalashtiriladi, bu esa maxsus tashkil etilgan institutlar (san'at kengashlari va boshqalar) orqali bajariladi. Ushbu model an'anaviy turdagi madaniyat muassasalariga (teatrlar, kutubxonalar, muzeylar) yo'naltirilgan bo'lib, bunda ko'pincha menejmentning o'rni madaniyat mahsulotlari va

xizmatlari yaratuvchilariga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Bozorga yo'naltirilgan madaniy siyosat modeli madaniy hayotni tartibga solishning bozor mexanizmlariga va tashabbuskorlikka asoslangan moliyalashtirish tizimiga tayanadi. Shu bilan birga, yaratilgan mahsulotlarning rentabelligi ko'pincha san'atkor salohiyatining asosiy mezoni sifatida namoyon bo'ladi va bu ularning ijod erkinligini cheklaydi. Bunday turdagi madaniy siyosat asosan transmilliy xususiyatga ega, shu bois milliy madaniyatlar rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Kanada san'at kengashi ekspertlari, kanadalik tadqiqotchilar Garri X. Shartran va Kler Mak-Kafining madaniy siyosat modellari ilk bor 1980-yillar oxirida "Cho'zilgan qo'l prinsipi va san'at: xalqaro nuqtayi nazar – o'tmish, hozirgi zamon va kelajak" asarida taqdim etilgan bo'lib, keyinchalik bir necha bor tuzatishlar va aniqlashtirishlar kiritilgan. Siyosiy madaniyat modellarining so'nggi varianti G. Shartran tomonidan 2016-yil bahorida e'lon qilingan. Bunda madaniy siyosatni tasniflashda moliyalashtirish asosiy mezon sifatida olingan va u madaniyatga (muallif asarining asl matnida – tasviriy san'at siyosatiga) nisbatan to'rtta konseptual yondashuv doirasida ko'rib chiqilgan.

Davlat-yordamchi (ilhomlantiruvchi) madaniyat va san'atni ushlab qolingani soliq orqali, ya'ni "soliq xarajatlari" hisobidan moliyalashtiradi. Bunda siyosiy maqsad turli xil arzon havaskor ijodiy tashabbuslar faoliyatini qo'llab-quvvatlashdan iborat. Davlat-yordamchi aniq turdagi san'atni, uning uslublari yoki muayyan standartlarini emas, balki ijod jarayonining o'ziningina qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, davlat-yordamchi madaniy siyosatining dinamikasi tasodifiy xususiyat kasb etadi, chunki san'atni qo'llab-quvvatlashdagi o'zgarishlar xususiy donorlarning o'zgaruvchan didi va xohishlarini aks ettiradi. Yordamchi-davlat sharoitida san'atkor yoki madaniyat muassasasining iqtisodiy maqomi homiylarining kassadagi ommaviy jozibadorligi, didi va moliyaviy holatiga bog'liq bo'ladi. Davlat-yordamchining yorqin namunasi sifatida AQShni ko'rsatish mumkin. Davlat "metsenat" (homiy) sifatida, san'atni ixtisoslashtirilgan kengashlar orqali moliyalashtiradi. Bunda hukumat umumiy qo'llab-quvvatlash qay darajada ko'rsatilishini belgilaydi, ammo aynan qaysi tashkilotlar yoki

san'atkorlar qo'llab-quvvatlanishi kerakligini aniqlashni o'z zimmasiga olmaydi. Kengash davlat tomonidan tayinlanadigan ishonchli vasiylardan tashkil topadi. Amaldagi hukumat tomonidan lavozimga tayinlangan vasiylar stipendiyalar taqdim etish bo'yicha o'z vazifalarini hukmron partiyaning kundalik manfaatlaridan mustaqil ravishda bajarishlari lozim bo'ladi. Qaror qabul qilish, qoida tariqasida, ekspert baholash tizimi orqali ishlaydigan professional san'atkorlarning (rassomlarning) tavsiyasi bo'yicha kengash tomonidan amalga oshiriladi. Metsenat davlatning siyosiy dinamikasi badiiy hamjamiyat tomonidan ifodalangan o'zgaruvchan san'at shakllari va uslublari javoban rivojlanish tendensiyasiga ega. San'atkor va san'at muassasasining iqtisodiy maqomi kassadagi ommaviy jozibadorlik, xususiy donorlarning didi va xohishlari hamda san'at kengashlaridan olingan grantlarga bog'liq bo'ladi. Bunday madaniy siyosatni amalga oshiradigan davlatlarga Skandinaviya mamlakatlari va Buyuk Britaniya misol bo'la oladi. Davlat-arxitektor (me'mor) tasviriy san'atni vazirlik yoki madaniyat departamenti orqali moliyalashtiradi, rassomlar va badiiy tashkilotlar faoliyatiga oid qarorlar qabul qilish odatda byurokratlar tomonidan amalga oshiriladi. Davlat-arxitektor san'atni ijtimoiy ta'minot siyosati bilan bog'liq maqsadlar tizimining bir qismiga aylantirish orqali uni qo'llab-quvvatlashga intiladi. Ushbu siyosat badiiy mahoratning kasbiy me'yorlaridan ko'ra jamiyat xohlagan san'atni qo'llab-quvvatlashga moyildir. Davlat-arxitektorning siyosiy dinamikasi odatda inqilobiy xususiyatga ega bo'ladi. Davlat-arxitektorda san'atkorning iqtisodiy maqomi, odatda, rasmiy badiiy uyushmalarda a'zo bo'lishi orqali belgilanadi. San'atkor shunday uyushmaga a'zo bo'lishi bilan u, aslida, davlat xizmatchisiga aylanadi va ma'lum darajada daromad barqarorligiga ega bo'ladi. San'at muassasasi deyarli to'liq davlat tomonidan moliyalashtirilib, kassa tushumlari va xususiy xayriyalar ularning moliyaviy holatini belgilashda muhim ahamiyatga ega emas. Biroq, badiiy tanlov masalasida san'at muassasasi odatda davlat va uning organlaridan mustaqil ravishda faoliyat yuritadi. Davlat-arxitektor madaniy siyosatini Fransiyada ko'rish mumkin.

Davlat-injener (muhandis)da davlat badiiy ijodkorlik vositalarining barchasiga egalik qiladi

va faqatgina o'zining siyosiy mezonlariga mos keladigan san'atni qo'llab-quvvatlaydi, ijod jarayoniga esa ko'mak ko'rsatmaydi. Moliyalashtirish haqidagi qarorlar siyosiy arboblardan tomonidan qabul qilinadi, ular asosan kelgusi siyosiy tarbiya maqsadlariga qaratilgan bo'lib, badiiy barkamollikka erishish maqsadlariga xizmat qilmaydi. Injener davlat siyosatining dinamikasi qayta ko'rib chiqishga moyil bo'lib, badiiy yechimlar ko'pincha o'zgaruvchan rasmiy partiya yo'nalishini hisobga olgan holda o'zgartiriladi. San'atkorning iqtisodiy maqomi hukmron partiya tomonidan ma'qullangan rasmiy uyushmalarga a'zo bo'lishi orqali belgilanadi. Ijod bilan shug'ullanuvchi, ammo bunday uyushmaga a'zo bo'lmagan shaxs san'atkor hisoblanmaydi. Barcha san'at muassasalari davlat mulki hisoblanadi. «Totalitar» tuzum uchun davlat-injener siyosati jozibador hisoblanadi, chunki u san'atkorlarning ijodiy salohiyatini rasmiy siyosiy maqsadlarga erishishga yo'naltiradi. Biroq, ko'plab G'arb hukumatlari ham bu siyosatni tijoriy jihatdan barqaror san'at industriyasini yaratish nuqtai nazaridan qonuniy deb hisoblaydi. Bu industriyada foyda ko'rish maqsadi "kapitalistik realizm" yoki "sotsialistik realizm"ga o'xshab g'oyaviy ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, Amerika Qo'shma Shtatlarida Milliy san'at jamg'armasi soliq xarajatlarini rassomlar va san'at tashkilotlari uchun grantlar bilan to'ldiradi va shu bilan "homiya" sifatida namoyon bo'ladi. Buyuk Britaniyada San'at va

kutubxonalar boshqarmasi Buyuk Britaniya san'at kengashi bajarayotgan "homiya" vazifasini bajarib, tanlangan san'at va madaniyat ob'ektlariga bevosita grantlar taqdim etadi (injener sifatida). Fransiyada "arxitektor" roli san'atga xayriya qilishni qo'llab-quvvatlovchi soliq imtiyozlari bilan to'ldiriladi, shu tariqa davlat o'ynaydigan "yordamchi" rol namoyon bo'ladi. [2:34]

XULOSA. Samarali madaniy siyosat muayyan davlatning madaniy taraqqiyoti jarayonida shakllangan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, insonlar hayotini tashkil etish tamoyillari, shuningdek, umuminsoniy universal me'yor va qadriyatlar majmuasi asosida barpo etiladi. Etnik va mintaqaviy madaniyatlarning o'ziga xosligini inobatga olishga asoslangan bunday tushunish, ular negizida yagona madaniy makon shakllanishining omili hisoblanadi. Zamonaviy madaniy siyosatning asosiy tendensiyalarini tahlil qilish shundan dalolat beradiki, madaniyat sohasida turli subyektlarning ustuvor maqsadlari va faoliyat yo'nalishlarining asosida quyidagi tamoyillar yotadi:

- madaniy xilma-xillik sharoitida o'zaro hamkorlik;
- aholining turli guruhlariga uchun madaniy boyliklar va axborot resurslaridan teng foydalanish imkoniyatlarini yaratish;
- jahon madaniy jarayoniga samarali integratsiya;
- yagona madaniy makonni barpo etish;
- madaniyat sohasini bozor sharoitlariga moslashuvini ta'minlash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бирюкова Т.С. О некоторых тенденциях развития учреждений культуры региона. // XXII Уральские социологические чтения. Национальные проекты и социально-экономическое развитие Уральского региона. – 2020. – С. 394.
2. Горлова И.И., Коваленко Т.В. и др. Региональная культурная политика: методология, институты, практики. Монография. – Москва, – 2019 г., – С. 30-34.
3. Драгичевич-Шешич М., Стойкович Б. Культура: менеджмент, анимация, маркетинг. – Новосибирск, – 2000. – С. 36–37.
4. Моль А. Социодинамика культуры. – М., – 1973. – С. 230–232.
5. Флиер А. Я О новой культурной политике России // Общественные науки и современность. – 1994. – № 5. – С. 14
6. Xalilova A. //Yaponiya: madaniy siyosat va madaniy diplomatiya. O'zbekiston xorijiy tillar ilmiy-metodik elektron jurnal. – 2017. – № 4. –153 b
7. Yudhishtir R.I: "Cultural Policy: Towards a Global Survey", Culture Unbound, 2009, Vol.1, P. 51. <http://www.cultureunbound.ep.liu.se>
8. Юдина А.В. Государственная культурная политика: понятия и модели. // Гуманитарные науки. – 2012. – №7-8, июль-август, – С. 58

РЕЗЮМЕ. Davlatning madaniyatni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan faoliyatini tushunish, davlat, jamiyat va madaniyat munosabatlarining modellarini aniqlash, ushbu sohadagi asosiy ustuvor yo'nalishlarni belgilash va ularni amalga oshirishning samarali yo'llarini taklif qilish hamda mazkur jarayonlarda davlatning pozitsiyasini aniqlash madaniy siyosat sohasida ko'p sonli tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi. Maqolada yuqorida keltirilgan muammolar doirasida "madaniy siyosat"ning ijtimoiy-madaniy xususiyatlari, uning tushunchasi va talqini xorijiy hamda mahalliy olimlarning imiy maqolalari asosida yoritildi. Shuningdek, madaniy siyosat modellari retrospektiv tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ. Понимание научно обоснованной деятельности государства, направленной на поддержку и развитие культуры, иными словами, определение моделей взаимоотношений государства, общества и культуры, а также выявление основных приоритетов в этой сфере, предложение ключевых путей их реализации и определение позиции государства в этих процессах требует проведения многочисленных исследований в области культурной политики. В данной статье на основе научных работ зарубежных и отечественных ученых освещены социокультурные особенности "культурной политики", ее концепция и интерпретация в рамках вышеуказанных проблем. Также был проведен ретроспективный анализ моделей культурной политики.

SUMMARY. Understanding the state's scientifically grounded activities aimed at supporting and developing culture-specifically, identifying models of relationships between the state, society, and culture; defining the main priorities in this field; proposing key ways to implement them; and determining the state's position in these processes-necessitates numerous studies in the realm of cultural policy. Within this framework, the article highlights the socio-cultural aspects of "cultural policy", its concept and interpretation, drawing on scientific works by both foreign and local scholars. In addition, models of cultural policy are analyzed retrospectively.

МИЛЛИЙ МИЙРАСЛАРЫМЫЗ, МИЛЛИЙ ҚӘДИРИЯТЛАРЫМЫЗ – МИЛЛИЙЛИГИМИЗ ТЫМСАЛЫ СЫПАТЫНДА

К.Б.Юсупов – *философия илимлари бойынша философия докторы (PhD), доцент*
Ўзбекистан мамлекетлик көркем өнер хám мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: миллийлик, мийрас, миллий мийрас, қәдирият, миллий қәдирият, улыўма инсаныйлық қәдирият, жақсылық, гөзаллық, аксиология.

Ключевые слова: национальность, наследие, национальное наследие, ценность, национальная ценность, общечеловеческая ценность, добро, красота, аксиология.

Key words: nationality, heritage, national heritage, value, national value, universal value, goodness, beauty, axiology.

Инсаният қандай жетискенликлерге жетискен болса, ең дэслеп, ол мәденият аркалы жетиседи. Егер инсан мәдениятнан айырылса, санасыз мақлукқа айланып қалыўы сөзсиз. Мәденият инсанның биологиялық емес искерлик усылы сыпатында, инсан мәдениятты жаратты, ал мәденият инсанды кэмилликке жетеледи. Қәдимги дәўирде адамлар эпиўайы мәденият пенен шекленген болса, ал соңғылығында инсаният зэрүрлигиниң артыўы менен жоқары мәдениятқа мүтәжлик пайда болды.

Тарихқа нэзер салғанымызда ата-бабаларымыз мәдений раўажланыў жағынан дүнья халықларынан белгили дәрежеде илгерилеп кеткенлигин көремиз. Мысалы, Орта Азияда қалалардың қурылыўы, Суғдиана Хорезм Бактрия сыяқлы мамлекетлердиң мәденияты, зорастризм дининиң исенимлери,

өнерментшилик өнери х.т.б буган мысал бола алады. Сондай-ақ IX-XII эсирлерде Ислам дининиң кирип келиўи менен Орта Азияда илим пән ағартыўшылық раўажланды. Бул дәўирлерде Орта Азияда Бухара, Самарқанд «Ислам дининиң өзине тән орайына айланды хэм бул жерде инженерлик тараўы, суфизм илими хэм басқа да илимлер раўажланып баслады. Бунда Ахмад Фарганий, Хоразмий, Фарабий, Беруний, Ибн Сина сыяқлы ўатанластарымыздың жәхән илим пәниниң раўажланыўына өз тәсирин тийгизди» [1]. Сондай-ақ Европа ояныў дәўирине түртки болғанлығы илимий әдебиятларда келтирилген. Ал, XIV-XV эсирлерде Темурийлер дәўиринде Мавереннахрда илим-пән, ағартыўшылық, әдебият, көркем-өнер, Архитектура жедел раўажланып, уллы пайтахт Самарқанд дүньяның мәдений орайларының

бирине айланды. Бүгінгі раўажланған дәуірде дүньяда жүз беріп атырған түпкиликлі өзгерістер инсанияттың бүгінгі күнге жаңа хабар цивилизациясына кирип баратырғанлығын көрсетпекте, өз нәубетінде бул жаңа социаллық реаллық инсан өмирине мәдений тәрәплеме өз тәсірін өткерместен қалмаслығы анық.

Жаңа технологиялар халықтар ортасындағы аралықты жақынластырып, мәдений қарым-қатнастарды асырған болса, усы процесстин екінші тәрәпи миллий мәдениетлардың қарама-қарсы келмеуі хәм бунда айырым миллий мәдениетлардың жемирилип кетиуі кәўпин пайда етпекте. Миллий мийраслар тарийхый раўажланыуының өтмишке айланған басқышында белгили бир миллеттиң ата-бабаларының ақыл қәбилети, мийнети менен жаратылған барлық материаллық хәм руўхый байлықтар комплексин көрсетиуіши түсиник.

Хәр бир миллеттиң миллий мийрасы, сол миллет тәрәпинен жаратылған материаллық, руўхый хәм басқа түрдеги миллий мийрасын өз ишине алады. Олардың айырымлары улыўмалық характерге ийе болса, айырымлары, усы миллетке тән болған мийрас болып есапланады. Миллий мийрас миллеттиң билиминің уллылығының, дүньяға көзқарасының жаратыушылық қәбилетинің нәтийжеси болып есапланады. Оларсыз жаратылған хәр қандай мийрас, миллий мийрас дәрежесине көтериле алмайды, тарийхый дәуір даўамында жоқ болып кетеди. Миллий мийрас миллеттиң раўажланыуының хәр түрли тарийхый басқышында пайда болып, миллеттиң өзи менен бирге пайда болған байлық есапланады. Соның ушында миллеттиң өз келешегин жаратыуда көнликпе хәм тәжирийбе дереги болып хызмет етеди.

Қәдириятты аксиологиялық көз-қарасынан анализ қылыу, оның категория сыпатындағы мәниси, мазмуны, объектив тийкары, субъектив аспектлери, формалары хәм қәсийетлерин үйрениуі имканиятын береді. “Тәбият хәм мәдениет буйымларының инсанның мүтәжлигин қанаатландырыуы хәм оның мақсетлерине хызмет қылыуы атап айтқанда, тийкарынан, олардың пайдасы, баҳаланыуы нәзерде тутылады. Хәқыйқаттан да, буйымлардың экономикалық баҳасы инсанлар ушын үлкен әхмийетке ийе. Бирақ буйымның қәдири есапқа алынбаса, мәселениң руўхый аспекти ашылмайды”. [2]

Қәдирият буйым яки нәрсениң экономикалық баҳаланыуын сәўлелендиретуғын түсиниклерден парық қылады.

Қәдирияттаныуда қәдирият түсиниги менен байланысқан объект ортасында парық бар, деп қаралады. Дүньяда қәдириленетуғын адамлар, нәрселер, қубылыстар, ўақыялар, процесстер, орынлар хәм сапалар, идеал хәм мақсетлер жүдә көп.

Қәдирият түсиниги болса, олардың бирде-биреуі ушын туўрыдан-туўры исим, атама яки тиккелей ат бола алмайды, бәлким олардың қәдири аңлататуғын түсиник сыпатында көриниске ийе болады. Қәдириятты руўхый-философиялық түсиниуі, оның күнделик турмыстағы мәнисинен парық қылады. Бул болса, қәдирият түсинигин оның өзи байланыслы болған объекттен парықлау (улыўма ажыратыуы емес) менен бирге, оны объектлердиң хәр түрли аспектлери (пайдалы, керакли) менен бирдей қылмаслық имканиятын береді.

Қәдирият қандайда бир тәризде хәм формада болатуғын, субъект ушын белгили бир тәсірін көрсететуғын ўақыялықтың хәр қыйлы формалары, көринислери, нәрселер, қубылыстар, процесстер, қатнасықтар, түрли сыпаттар, қәсийет, этика хәм руўхыйлықтың өлшемлери хәм де басқаның субъект ушын социаллық әхмийети хәм қәдири сәўлелендиретуғын улыўма аксиологиялық категория болып есапланады. Адамлар бир жәмийетте, бир дәуірде хәм уқсас шараятларда жасап атырғанларына қарамастан, ол яки бул нәрсениң қәдири түрлише аңлап алынады, түсиниледи хәм анализ қылынады.

Социаллық процесстер тәсиринде адамлардың қәдирияттар хәққындағы елеслеуі, көзқарастары өзгереді, бул болса раўажланыу процессинде адамлардың турмыс шараятлары, өмири хәм руўхый келбетиндеги өзгерістер менен байланыслы болып табылады. Хәр түрли аспектлер хәр қандай қәдирияттың қарама-қарсы тәрәплерин шөлкестиреди. Унамлы хәм унамсызлығы, баҳаланыуы хәм әхмийетине көре, бир-бирине қарсы көринетуғын «жақсылық» хәм «жаманлық», «хәқыйқат» хәм «хәқсызлық», «бахыт-саадат» хәм «уўайым-күлпет», «эволюциялық» хәм «революциялық», «раўажланыуы» хәм «кризис», «болмыс» хәм «жоқлық» сыяқлы түсиниклер турмыстың бир-бири менен қарама-қарсы байланысқан аспектлерин сәўлелендиреди.

“Қәдирият – ўақыялықтағы қубылыстардың улыўма инсанийлық, социаллық, әдеп-иқрамлылық, мәдений, руўхый әхмийетин көрсетиуі ушын қолланылатуғын түсиник”[2].

Инсан хэм инсаният ушын әхмийетли болған барлық нәрселер, еркинлик, тынышлық, әдиллик, социаллық теңлик, ағартыушылық, хақыйқат, жақсылық, гөззаллық, материаллық хэм руўхый байлықлар, дәстүр, үрп-әдет хэм басқалар қәдирият болып есапланады. Социаллық пәнлердің қайсы тараўында қәдириятқа тийисли изертлеу алып барылған болса, бул түсиникке усы аспекттен тәрийп бериўге умтылған.

Тарийхый зәрүрликке қарап базада қәдирият социаллық раўажланыўдың алдыңғы қатарына шығады. Мәселен, елди жаў басқанында азатлық, империя хәкимранлығында а – ғәрезсизлик, урыс дәўиринде – тынышлық, тутқынлықта – еркинлик, кесел яки наўқаслықта – денсаўлықтың қәдири асып кетеди. Қәдириятлар социаллық тарийхый раўажланыўдың жемиси сыпатында өзиниң тарийхый тамыры, раўажланыўы, мийраслық аспектлерине ийе.

Қәдириятлар мийнет, ислеп шығарыў тараўындағы искерлик, инсанлар ортасындағы мүнәсебетлер ушын пайда келтиретуғын нәрселер, қубылыслар, хәрекетлердің комплекси сыпатында жүзеге келип, айырым адамлар, социаллық топарлардың искерлиги, хәрекетин мәлим бағдарға буратуғын, тийисли нормаға салатуғын руўхый қубылысқа айланады. Қәдириятлар цивилизациялық, миллий, шахсый болыўы мүмкин. Әлем, тәбият хэм жәмийеттиң ең әхмийетли тәрептерин, нызам-қағыйдаларын, байланысларын сәўлелендиретуғын қәдириятлар цивилизациялық қәсийетке ийе.

Бундай қәдириятлар өзиниң әхмийетин жойытпайтуғын, мәңги қәдириятлар болып есапланады. Белгили бир елат, миллет, халықтың турмысы, турмыс тәризи, тили, мәдениаты, руўхыйлығы, үрп-әдет хэм дәстүрлері, өтмиши хэм келешегі менен байланыссыз қәдириятлар миллий қәдириятлар есапланады. Инсан, оның искерлиги, турмыс тәризи, исеними, өмирдің мәнисі, әдеби, гөззаллығы менен байланыссыз қәдириятлар шахсый қәдириятлар есапланады. Қәдириятлар кәмил инсанды тәрбиялаўда зәрүрли фактор болып хызмет қылады. Улыўма инсаныйлық қәдириятлар – дүньядағы барлық адамлар, халықлар хэм мәмлекетлер ушын улыўма қәдирлеу өлшеми есапланған, цивилизациялық әхмийетке ийе болған қәдириятлар системасын сәўлелендиретуғын түсиник. Улыўма инсаныйлық қәдириятлар кең көлемли түсиник болып табылады. Ол азатлық, еркинлик, тынышлық, бахыт сыяқлы

улыўма социаллық мазмунға ийе болатуғын түсиниклерден ғана ибарат емес. Оны тек ғана мәдений байлықлар сыпатында түсиниўди де мақсетке муўапық, деп болмайды. Соның менен бирге, белгили бир миллий, этникалық хэм басқа жеке қәдирият системалары хэм улыўмаинсаныйлық қәдириятлардың орнын баса алмайды.

Улыўма инсаный қәдириятлар истемасы хэм оның көриниў формаларын анализ қылыў, тийкарынан, қурамлы бөлеклері бир-бири менен диалектикалық тәризде байланысқан улыўма системаны, оның тийкарғы бөлимлері ортасындағы мүнәсебетлерди изертлеу болып табылады. Улыўма инсаныйлық қәдириятлар жәмийеттиң раўажланыўының белгили бир дәўиринде жасап атырған барлық адамлар ушын улыўма болған системаны пайда қылады, басқа принциптер менен үзликсиз байланыста, зәрүрли байланыста өзиниң көринисине болады.

Улыўма инсаныйлық қәдириятлар көриниў формалары салыстырмалы қәсийетке ийе, бирақ бул салыстырмалылық хәр дайым көзге таслана бермейди.

Тарийхый раўажланыў процессинде (объектив тәризде), жәмийет хэм адамлардың талап, мүтәжликлері нәтийжесинде улыўма инсаныйлық қәдириятлардың формаларынан яки бири, яки басқасы улыўма системаның орайына, турмыстың алдыңғы басқышына шығып алады [4], мәселен, елде душпанлар хәкимранлық қылғанында – азатлық, ғәрезсизлик; елдің ғәрезсизлигине қәўип туўылғанында – ұатан сүйиўшилик; миллий өзликти аңлау хэм миллий ояныў дәўиринде – тарийхый хэм мәдений мийрасты үйрениўге умтылыў; урыс шараятында тынышлық хэм турақлылыққа мүтәжлик күшейип барады.

Жуўмақлап айтқанда, илим хэм технологиялардың, әсиресе, хабар технологияларының тез пәтлер менен раўажланыўы, бахалықлар системасындағы өзгерислер адамзат жәмийетин үлкен таңлау алдына қойды, адамзат жәмийети өзін-өзи шөлкемлестириўши система сыпатында сақлап қалыўы ямаса өзін-өзи жоқ етиў мүмкиншилигине ийе. Туўры таңлау адамзат жәмийетин система сыпатында бирлестирип, турақлы раўажланыўын тәмийнлеуши негизлердің күшейтилиўи менен байланыссыз. Бундай негизлердің бири есапланған миллий мийрасларымыз хэм миллий қәдириятларымыз, миллийлигимиздің тымса-лы сыпатындағы актуаллығы жүзеге шығады. Сол себепли, миллетимизди миллет қылып турған

идеяларды жэмийетлик санаға, соның менен бирге, жасларымыздың санасына синдириўде миллий мийрасларымыз хэм миллий

қәдириятларымыздың әхмийети жоқары дәрежеде болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Шарипов А. Маънавият юлдузлари. Беруний. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. – Б. 43.
2. Қиём Назаров. Қадриятлар фалсафаси (Аксиология). –Т.: 2004. –Б. 17.
3. Тураев Б.О., Каримов Б.Р. Оқилона қадрият мўлжаллари. –Тошкент, 1994. – Б. 116.
4. Отамуротов Саъдулла, Отамуротов Сарвар. Ўзбекистонда маънавий-рухий тикланиш. – Тошкент: УАЖБНГ Маркази, 2003.
5. Фалсафа асослари / Қ.Назаров таҳрири остида. – Тошкент: «Ўзбекистон» файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2018.

РЕЗЮМЕ. Бул мақалада миллий мийрасымыздың миллеттиң өз келешегин жаратыўда көнликпе хэм тәжирийбе дереги сыпатындағы өзгешелиги анализ қылынды. Соның менен бирге, аксиологиялық көз-карастан миллий қәдириятлар хэм улыўмаинсаныйлық қәдириятлардың мазмун хэм мәниси ашып берилди.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется особенность национального наследия как источника навыков и опыта созидания собственного будущего нации. При этом с аксиологической точки зрения раскрываются содержание и сущность национальных ценностей и общечеловеческих ценностей.

SUMMARY. This article analyzes the unique nature of national heritage as a source of skills and experience for creating a nation's future. From an axiological perspective, it explores the content and essence of national and universal values.

KUTUBXONACHILIK: ZAMONAVIY AXBOROT JAMIYATIDA UNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Sharipova Dilbarxan Atajanovna – dotsenti

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: kutubxonachilik, axborot jamiyati, raqamlashtirish, elektron kutubxona, innovatsion texnologiya, kitobxonlik, ma’naviyat.

Ключевые слова: библиотековедение, информационное общество, цифровизация, электронная библиотека, инновационные технологии, культура чтения, духовность.

Key words: librarianship, information society, digitization, electronic library, innovative technology, reading culture, spirituality.

XXI asrda axborot oqimlari keskin ortib, insoniyat faoliyatining deyarli barcha jabhalari raqamlashtirilmoqda. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotida axborot resurslariga bo‘lgan talab sezilarli darajada ortdi. Shu jarayonda kutubxonachilik sohasi ham o‘zining yangi, zamonaviy vazifalarini topdi. Endilikda kutubxona faqatgina kitob saqlanadigan joy emas, balki jamiyatning intellektual, madaniy va ilmiy markazi sifatida xizmat qilmoqda. Bugungi kunda kutubxonalar innovatsion bilimlarni jamiyatga yetkazuvchi vosita sifatida qaralmoqda. Elektron kutubxonalar, raqamli kataloglar, onlayn ma’lumot bazalari foydalanuvchilarga qulay sharoit yaratmoqda. Shu bilan birga, kutubxona insonlarning mustaqil o‘qish, izlanish va ta’lim

olish madaniyatini shakllantirishda muhim o‘rin egallaydi. Kutubxonalar yoshlarni kitobxonlikka jalb qilish, milliy va jahon madaniy merosini saqlash, targ‘ib qilish, jamiyatda ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu jihatdan, kutubxona milliy g‘oya va ma’naviy barkamollikni shakllantirishning asosiy institutlaridan biridir. Zamonaviy axborot jamiyatida kutubxonachilik sohasi yangicha mazmun kasb etmoqda. U nafaqat bilimlar xazinasini, balki raqamli axborot markazi, ijtimoiy-ma’naviy taraqqiyotning muhim tayanchi sifatida namoyon bo‘lmoqda. An’anaviy kutubxonachilikda asosiy e’tibor fondni shakllantirish, saqlash va o‘quvchilarga xizmat ko‘rsatishga qaratilgan bo‘lsa, hozirgi zamon kutubxonachiligi foydalanuvchining ehtiyojiga

qarab ma'lumotni topish, tahlil qilish va taqdim etish bo'yicha xizmatlar ko'rsatadi. Zamonaviy kutubxonachi nafaqat kitoblar bilan ishlaydi, balki elektron resurslar, ma'lumotlar bazalari, raqamli arxivlar bilan ham ishlay olishi zarur. U foydalanuvchining so'roviga javoban faqat manba emas, balki to'g'ri, ishonchli va dolzarb axborotni taqdim eta oladigan mutaxassisdir. Internet texnologiyalarining rivojlanishi raqamli kutubxonalar paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Bu turdagi kutubxonalar geografik chegaralarni yo'q qilib, istalgan foydalanuvchiga axborotga tezkor kirish imkonini yaratdi.

Masalan, Milliy elektron kutubxonalar, HAYAT, Ziyonet portallari bunga misol bo'la oladi. Kutubxonalar foydalanuvchilarning axborot savodxonligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Axborot savodxonligi, kerakli axborotni izlash, baholash, foydalanish va uzatish qobiliyatidir. Kutubxonachilar bu borada foydalanuvchilarga seminarlar, treninglar va konsultatsiyalar o'tkazadilar.

Kutubxonachilik jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Yangi texnologiyalar kirib kelishi bilan bu soha ham zamonaviylashib, o'z xizmatlarini takomillashtirmoqda. Kutubxona, faqat o'tmish emas, balki kelajak uchun ham muhim manbadir. Kutubxonalar insoniyat tarixida bilimlar saqlanuvchi va avloddan-avlodga o'tuvchi asosiy manba sifatida muhim o'rin tutib kelgan. Ular faqatgina kitoblar saqlanadigan joy emas, balki ilm-fan, ma'naviyat va madaniyat markazi bo'lib xizmat qilgan. Bugungi globallashtirish va raqamli texnologiyalar davrida esa kutubxonachilik sohasi o'z funksiyalarini kengaytirmoqda, an'anaviy xizmatlar bilan bir qatorda, axborot texnologiyalariga asoslangan zamonaviy xizmat turlarini ham taklif qilmoqda. An'anaviy kutubxonachilik faoliyatida quyidagi asosiy funksiyalar mavjud bo'lgan: fondni shakllantirish va saqlash, kitoblar va bosma manbalarni yig'ish, tasniflash, kataloglashtirish va saqlash muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Kitobxonlarga xizmat ko'rsatish, foydalanuvchilarga adabiyotlar bilan ishlashda yordam berish, ularni kutubxonada mavjud manbalar bilan tanishtirish en muhim jihat

hisoblanadi. Madaniy-ma'rifiy tadbirlar o'tkazish, kitobxonlar bilan uchrashuvlar, kitobxonlik kechalari, ma'rifiy suhbatlar tashkil etish muhim. [1.45-49] An'anaviy kutubxonachilikda asosiy e'tibor kitob fondini saqlash va undan foydalanishni tashkil qilishga qaratilgan bo'lsada, bu tizim zamonaviy axborot ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Zamonaviy kutubxonalar nafaqat bosma adabiyotlarni, balki elektron, raqamli va onlayn axborot manbalarini ham foydalanuvchilarga taqdim etadi. Axborot savodxonligini oshirish, foydalanuvchilarga axborotni topish, tanlash va undan samarali foydalanish bo'yicha ko'nikmalarni shakllantiradi [2. 34-38]. Quyidagi funksiyalar zamonaviy kutubxonachilikning ajralmas qismiga aylangan: elektron resurslar bilan ishlash, elektron kutubxonalar, ma'lumotlar bazalari, raqamli arxivlar.

Axborot xizmatlari, foydalanuvchilarning axborot so'rovlariga javoban tahlil qilingan, ishonchli va aniq ma'lumotlar taqdim etadi. Onlayn xizmatlar, elektron kataloglar, masofaviy xizmatlar, virtual maslahatlar. Zamonaviy kutubxonachi endi faqat adabiyotlar bilan ishlovchi emas, balki axborot vositachisi, foydalanuvchi va global axborot tarmog'i o'rtasida ko'priq vazifasini bajaradi [3. 12-17].

Xulosa qilib aytganda, kutubxonachilik sohasi zamon bilan hamnafas tarzda rivojlanmoqda. An'anaviy funksiyalar saqlangan holda, zamonaviy axborot - kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan yangi xizmatlar joriy etilmoqda. Bu esa kutubxonani nafaqat bilim markazi, balki innovatsion axborot platformasiga aylantirishga xizmat qiladi. Kelajak kutubxonalari esa, shubhasiz, global axborot muhitining ajralmas qismi sifatida yanada rivojlanib boradi. Zamonaviy axborot jamiyatida kutubxonachilik sohasi yangicha mazmun kasb etmoqda. U nafaqat bilimlar xazinasi, balki raqamli axborot markazi, ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotning muhim tayanchi sifatida namoyon bo'lmoqda. Shunday ekan, kelajakda kutubxonalarni modernizatsiya qilish, elektron resurslarni kengaytirish va axborot xizmatlarini takomillashtirish dolzarb vazifa bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova Z. (2019). Kutubxona faoliyatining an'anaviy yo'nalishlari. // Ma'naviyat va ma'rifat jurnali, №3, 45-49-betlar.
2. Rasulova G. (2021). Axborot savodxonligi va kutubxonachilik. // Axborot texnologiyalari va kutubxonalar, №2, 34-38-betlar.
3. Yusupova D. (2022). Zamonaviy kutubxonachining roli va vazifalari. // Ilmiy-amaliy axborot, №1, 12-17-betlar.

REZYUME. Ushbu maqolada zamonaviy axborot jamiyatida kutubxonachilikning o'zni va ahamiyati tahlil qilingan. Kutubxonalarning an'anaviy vazifalari hamda raqamli texnologiyalar sharoitida ularning yangi yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Xususan, elektron kataloglar, virtual kutubxona xizmatlari, masofaviy foydalanuvchi bilan ishlash imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, kutubxonaning ijtimoiy-madaniy vazifalari, yoshlarni kitobxonlikka jalb etishdagi roli hamda ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. This article analyzes the role and importance of librarianship in the modern information society. It examines the traditional functions of libraries as well as their new directions in the digital era. In particular, electronic catalogs, virtual library services, and opportunities for remote user interaction are highlighted. The article also discusses the socio-cultural functions of libraries, their role in promoting reading among youth, and their importance in shaping spiritual values.

SUMMARY. В данной статье анализируются роль и значение библиотековедения в современном информационном обществе. Рассматриваются традиционные функции библиотек, а также их новые направления в условиях цифровых технологий. В частности, освещаются электронные каталоги, виртуальные библиотечные сервисы и возможности дистанционного обслуживания пользователей. Также раскрывается социально-культурная функция библиотек, их роль в привлечении молодежи к чтению и значимость в формировании духовных ценностей.

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ РАЗНЫХ ЭПОХ

П.Д.Аташова – *PhD., и. о. доцент кафедры английского языка и литературы КГУ им.Бердаха. Факультет иностранных языков*

Таянч сўзлар: бадий асарлар таржимаси, қиёсий таҳлил, XIX аср, XX аср, XXI аср, таржима стратегиялари, маданиятлараро мулоқот, матнни мослаштириш.

Ключевые слова: перевод художественных произведений, сравнительный анализ, XIX век, XX век, XXI век, переводческие стратегии, межкультурная коммуникация, адаптация текста.

Key words: translation of literary works, comparative analysis, 19th century, 20th century, 21st century, translation strategies, intercultural communication, text adaptation.

Введение. Перевод художественных произведений - это сложная и многогранная задача, которая требует не только владения языком, но и глубокого понимания культурного контекста, стилистики и авторской манеры. Переводчик сталкивается с необходимостью передавать не только семантику текста, но и его эмоциональное воздействие, художественные образы и культурные реалии. При этом подходы к переводу существенно менялись с течением времени, что связано с историческим, культурным и литературным развитием общества. В XIX веке перевод чаще всего рассматривался как средство «адаптации» текста для читателя, в XX веке появляются концепции точного и верного воспроизведения оригинала, а в XXI веке особое внимание уделяется межкультурной передаче и сохранению авторской индивидуальности. Следовательно, сравнительный анализ переводов разных эпох позволяет выявить

эволюцию переводческих стратегий и их отражение в литературном процессе [3].

В XIX веке основной целью перевода было донесение содержания произведения до читателя. При этом стиль и культурные особенности оригинала нередко жертвовались в пользу понятности и «естественности» текста на целевом языке. Например, русские переводы Шекспира (работы Самуила Маршака) демонстрируют адаптацию английских реалий под русскую аудиторию: названия, исторические и культурные элементы заменялись знакомыми аналогами, а сложная ритмика и метафорика текста упрощались.

Кроме того, в этот период преобладала стратегия свободного перевода, описанная Питером Ньюмарком как «semantic translation», где основной акцент делался на передаче смысла, а не точной формы. Следовательно, можно отметить, что XIX век характеризуется интерпретирующим подходом

к переводу, при котором литературный текст трансформировался под потребности целевой аудитории [6].

С наступлением XX века подход к переводу начал меняться. На первый план выходит стремление к более точной передаче авторской манеры и художественного стиля. Например, переводы Джеймса Джойса и Франца Кафки на русский язык (работы И.В. Киселевой) демонстрируют попытки сохранить сложные синтаксические структуры, психологические нюансы и ритм речи персонажей. В современном переводе основное внимание уделяется не только передаче лексических и стилистических особенностей текста, но и межкультурной адаптации. Сегодняшний переводчик сталкивается с многообразием аудиторий, глобализацией и информационной насыщенностью. В XXI веке перевод

художественной литературы нередко сопровождается комментариями, сносками и примечаниями, чтобы читатель мог понять культурные, исторические и социокультурные реалии произведения [2]. Например, переводы современной англоязычной прозы (Дж. Роулинг, Дж. М. Кутзее) на русский язык стараются сохранить уникальную авторскую индивидуальность и культурные реалии, при этом обеспечивая доступность текста для широкого круга читателей. Современные переводчики также используют возможности мультимедиа и цифровых платформ для передачи культурных нюансов, что значительно расширяет горизонты традиционного литературного перевода. Ниже представлена наглядная таблица, демонстрирующая ключевые характеристики переводческих подходов XIX, XX и XXI веков:

Таблица 1. Сравнительный анализ переводов художественных произведений разных эпох

Эпоха	Основная цель перевода	Стратегия перевода	Примеры переводов	Особенности передачи культурных реалий
XIX век	Донести содержание произведения до читателя	Свободный / интерпретирующий перевод	Переводы Шекспира Самуила Маршак	Адаптация исторических и культурных реалий, упрощение ритма и метафоры, замена непонятных элементов на близкие русскому читателю
XX век	Передача авторской манеры и художественного стиля	Близкий к оригиналу / функциональный эквивалент	Переводы Дж. Джойса и Ф. Кафки (И.В. Киселева)	Сохранение синтаксических структур, психологических нюансов, баланс между верностью тексту и читабельностью
XXI век	Сохранение авторской индивидуальности и межкультурной специфики	Комбинированный: верность + адаптация, мультимедийные ресурсы	Современные переводы Дж. Роулинг, Дж. М. Кутзее	Сохранение культурных реалий с помощью примечаний, комментариев; использование цифровых платформ для передачи нюансов; ориентация на глобальную аудиторию

Как видно из таблицы, с XIX по XXI век можно наблюдать явный переход от свободной адаптации к более точной передаче текста и межкультурной коммуникации. XIX век характеризуется интерпретирующим подходом и сильной адаптацией культурных реалий, XX век - балансом между верностью и читабельностью, XXI век - стремлением к сохранению авторской индивидуальности и полной передаче культурного контекста. Таким образом, таблица наглядно демонстрирует эволюцию переводческих стратегий и их связь с историческими и культурными трансформациями.

Заключение. Таким образом, анализ переводов художественных произведений разных эпох показывает эволюцию подходов от свободной адаптации к стремлению к точной передаче текста и межкультурной коммуникации. XIX век демонстрирует преобладание интерпретирующего перевода, XX век - баланс между верностью и читабельностью, а XXI век - акцент на сохранении авторской индивидуальности и культурных реалий. Сравнительный анализ позволяет не только понять исторические изменения в переводческой практике, но и оценить влияние культурных, социальных и

технологических факторов на восприятие литературных произведений в разных эпохах. Таким образом, перевод является динамичным

процессом, отражающим как особенности оригинального текста, так и потребности читателя своего времени.

Список литературы

1. Абаева, Е. С. (2019). Культурно-маркированные лингвистические единицы как переводческая проблема при передаче юмористического эффекта.
2. Аутлева, Ф. А., & Симбулетова, Р. К. (2019). Теория, история, и практика художественного перевода.
3. Беляева, Л. Н. (2007). Теория и практика перевода. СПб.: РГПУ им. АИ Герцена.
4. Baker, M. (2018). *In other words: A coursebook on translation*. Routledge.
5. Newmark, P. (1988). *A textbook of translation* (Vol. 66, pp. 1-312). New York: Prentice hall.
6. Venuti, L. (2017). *The translator's invisibility: A history of translation*. Routledge.
7. Vinay, J. P., & Darbelnet, J. (1995). *Comparative stylistics of French and English*.

РЕЗЮМЕ. Мақолада турли даврлар - XIX, XX ва XXI асрлардаги бадиий асарлар таржималарининг қиёсий таҳлили келтирилган. Асосий эътибор XIX асрда матнни эркин мослаштиришдан XXI асрда муаллиф шахсияти ва маданиятлараро ўзига хосликни аниқ етказишга интилишгача бўлган таржима стратегиялари эволюциясига қаратилган. Таржиманинг асосий мақсадлари, қўлланиладиган стратегиялар, асосий таржима намуналари ва маданий воқеликларни етказиш хусусиятлари кўриб чиқилган. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, таржима тарихий, маданий ва адабий контекст билан чамбарчас боғлиқ бўлган динамик жараён бўлиб, асл матннинг бадиий хусусиятларини ҳам, ўз даври ўқувчисининг эҳтиёжларини ҳам акс эттиради.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен сравнительный анализ переводов художественных произведений разных эпох - XIX, XX и XXI веков. Основное внимание уделяется эволюции переводческих стратегий, от свободной адаптации текста в XIX веке до стремления к точной передаче авторской индивидуальности и межкультурной специфики в XXI веке. Рассмотрены основные цели перевода, используемые стратегии, примеры ключевых переводов и особенности передачи культурных реалий. Анализ показывает, что перевод является динамичным процессом, тесно связанным с историческим, культурным и литературным контекстом, и отражает как художественные особенности оригинального текста, так и потребности читателя своего времени.

SUMMARY. The article presents a comparative analysis of translations of literary works from different eras - the 19th, 20th, and 21st centuries. The main focus is on the evolution of translation strategies, from the free adaptation of the text in the 19th century to the pursuit of accurately conveying the author's individuality and intercultural specificity in the 21st century. The main goals of translation, the strategies used, examples of key translations, and the features of conveying cultural realities are examined. Analysis shows that translation is a dynamic process closely connected with historical, cultural, and literary context, reflecting both the artistic features of the original text and the needs of the reader of its time.

«ХАЖЫ-ГЕРЕЙ» ДЭСТАНЫНЫҢ СЮЖЕТЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

Нилуфар Баўетдинова – магистр

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, достон поэтикаси, достон сюжети, образлар дунёси, достоннинг ғоявий йўналиши.

Ключевые слова: дастан, поэтика дастана, сюжет дастана, мир образов, идейное направление дастана.

Key words: epic poem, epic poetics, epic plot, world of images, ideological direction of the epic.

«Хажы-Герей» дэстаны карақалпақ қахарманлық дэстанларының бири. Дэстанда өз елин сырт ел басып алыўшыларынан қорғаў, туўған елдиң ғарезсизлиги ушын гүрес сүүретленеди. Дэстанда сүүретленген ўақыялар қалмақ ханларының жылма-жыл жасаған

қанлы атланыслары, ел ишиндеги феодаллық қатнасықлар жағдайында Бүркіт-Маңғыт елатының батыры *Герей* қалмақ ханы *Тоқсаўылдың* зорлығына қарсы гүресин сәўлендиреди. «Хажы Герей» дэстаны Қурбанбай жыраўдан 1939-1941-жыллары

Сайыпназар Бекназаров тәрәпинен латын имласында жазып алынған. Дәстанның көлеми онша үлкен емес, 1710 қосық қатары хәм прозалық қара сөзден ибарат. Дәстанның қол жазба нұсқасы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қолжазбалар фондында Р-15, №1191 шифр менен сақланады. «Жәмийетлик дөрәтпелердиң атқарыўшысы есапланатуғын халық жыршылары аўызеки халық поэзиясының дәстүрлерин шебер өлестирип, оның байыўына үлкен тәсирин тийгизеди». [1:236] Дәстанда сүүретленген ўақыялар Герей батыр этирапында болып өтеди. Бундағы гүрес сыртқы басқыншы жаў қалмақлардан ел-халықты қорғаў. Тийкарғы идея бир-бирине қарсы турған еки күштиң арасындағы гүрес, яғный халықтың ең жақсы идеаллары менен халық душпанларының жаўызлық нийетлери арасындағы гүрес екенлигин көриў қыйын емес. Бул гүрес дәстанда халықтың ең жақсы идеалларын бойына сиңирген Герей сыяқлы унамлы қахарман менен қара күшлердиң жаўызлық хәм хийле-сумлықтың ийелери Жут, Алшағыр сыяқлы унамсыз персонажлардың арасында болады. «Хажы-Герей» дәстанының тийкарғы идеялық мазмуны Герей, батырдың ерлик, мәртлик хәм қахарманлық ислерин оның ўатанды сүйиўшилигин, оның өз халқы ушын сыртқы жаўларға қарсы гүресин жырлаў болып табылады. Дәстанда қалмақ басқыншыларының Хорезм елатына топылысы тийкарғы ўақыялардың бири. Дәстандағы қахарманлардың ис-хәрекетин халық турмысына байланыслы алынып, халықлық идеяны раўажландырыўға қаратылғаны сезиледи. Дәстанның тематикасы да, идеясы да, сюжети менен композициясы да қахарманлық дәстанлардағы традицияны сақлай отырып, ўақыядан ўақыя туўдырып қызықлы етип сүүретлейди. Дәстанда батырдың айрықша ерлик ислери, қайтпас ғайраты көтериңки тәрипленгени менен халықтан бөлип қаралмайды. Батыр халық пенен бир сапта турып хәрекет етеди. Батырдың күши халық пенен, байланысында көринетуғыны шебер байланыстырылады.

«Хажы-Герей» дәстанындағы әхмийетли мәселелердиң бири – халықлар дослығын жырлаў. Бул идея Курбанбай жыраўдың репертуарына кирген қахарманлық дәстанлардың бәринде де ушырасады. Халықлар арасындағы дослық көбинесе қыйын-қыстаў күнлерде қахарманлардың бир-бирине қол созып көмек бериўи нәтийжесинде

беккемленип барады. Мәселен, Герейдиң жалғыз өзи көп санлы қалмақ ләшкерине атланғанда, Хорезмнен Айдың улы Айқозы, Жанқозы, Үйсин елден Арғын бий, Сайрамлыдан Сәрўанлы сыяқлы төрт ел батырларының өз ерки менен қосылып, жаўға атланыўы «Қырық қыз» дәстанындағы Гүлайым, Арыслан, Алтынай хәм Арзайымның образына ұқсас келеди. Дәстанда әдилсизликке қарсы, нәлет айтыў сезими оғада шебер бериледи. Соның менен қатар, ханлар менен қарсылық халық мәпине шешиледи. Халық пенен халық, батырлар менен батырлар досласып жеңиске ериседи. Дәстанда жеке мәптен көре улыўма халықлық мәпти жоқары қойыў сезими күшли бериледи.

«Хажы-Герей» дәстаны Хорезм елатында болып өткен жаўгершиликлер тийкарындағы ўақыяларды сөз етеди. Бир ўақлары урыўлық дүзимде жасаған бул урыўлардың ўәкиллери соң бир неше халықлардың қурамына кирген. Хәзирги ўақытта бундай урыўлар өзбек, қарақалпақ, қазақ хәм басқа да бир қатар миллетлердиң қурамында бар.

«Хажы-Герей» дәстанының баслы идеясы – халықтың бирлиги, бөлинип бүлинбеўи, ғәрезсизлик ушын сырт ел басқыншылығына хәр қыйлы душпанлық хәрекетлерге қарсы гүрес, әдилликти жақлаў, жақсы – минез кулықты, адамгершиликти ардақлаў, халық түсинигинде жаман деп есапланатуғын қәсийетлерди қаралаў, батыр қандай қыйыншылықлар болса да ели ушын, халқы ушын бас тартпаўын көрсетиўден ибарат. Қандай шығармада болмасын, халықлық характерин белгилейтуғын ең баслы көрсеткиш – онда мийнеткешлер массасы ушын ең әхмийетли болған халық тәғдирине, оның келешегине байланыслы хәдийселерди сүүретлеў болып табылады. «Хажы-Герей» дәстанында Бабахан патшаны Тоқсаўыл хәр жылы келип, жаўлап, барын алып, адамларын қырып, сулыў қызларын алып, тонап күн бермейтуғыны сөз етиледі.

Дәстанда урыс көбинесе жекпе-жек формасында сүүретленеди, еки жақтың ләшкерлери жыйналып турады. Бабаханға күшли, батыр керек еди. Оның хабарын Қыдыр шал жақсы билетуғын еди. Халық алдында Бабахан ойласып кеңесип Герей батырдың хабарын билип алады. Қыдыр шал Бабаханға Герей батыр хаққында былай дейди:

«- Бабахан, тыңлаңыз саған арзым бар,
Бизиң еллер ашылған гүл-лалазар,
Ел есабын айта берсем, мен саған,
Бүрkit, Маңғыт атлы және елиң бар.

Бүркіт, Маңғыт елинде, бир эламант-
Батыр шыққан дейди өзи кэрэмант,
Арда бийдің үлкен ғана баласы.
Герей батыр қай ўақта да кесапат,

Жигит кеўили он бес жаста тасады,
Душпанлардың қанын суўдай шашады.
Герей батыр шығып Маңғыт елинен,
Келип сениң менен урыс ашады». [2:182]

Бабахан бул хабарды еситип, гә кеўанып, гә ойланып, оны шақырып алыўды, сарпай жаўып – жарақ бериўди нийет етеди. Себеби, оған жекпе-жек гүреске шығатуғын күшли батыр керек еди. «Хажы-Герей» дэстанында жекпе-жек душпан күши басқа дэстанлардағыдай басым етип көрсетилген. Бабаханның мақсети Герейди қалмақлардың қан ишер дэуи Алшағырға жиберип оларды жекпе-жек гүреске шығарыў хэм Герей арқалы Алшағырдан қутылыў еди. Бабаханның шақырғанына қарсылық билдирмей Герей келеди. Ол ата-анасы, иниси менен хошласып, патшаның шақырып атырғанын айтады. Сонда экеси, балам сақ бол, бул жерде бир сыр бар, - деп кеңес береді. Бирақ, Герей халықтың бахтын тынышлығын қара басының аманшылығынан үстин қойып патшаға қарсылық етпей келеди. Герейдің ис-хәрекеті халық турмысына байланыслы алынып, халықлық идеядан келип шыққан халда дөреген образ сыпатында бизге белгили. Герей Бабаханның алдына барып, оған киши пейиллик пенен сәлем береді. Бабахан жүдә кеўили питип, шақырған мақсетин Герей батырға былайынша баян етеди:

«- Хан болғанның бир жағында жаўы бар,
Ел ишинде мың сан еки, даўы бар,
Хәр жыл сайын бизди жаўлап кетеди,
Атаңыздың Тоқсаўылдай жаўы бар.

Қасында бар Алшағырдай айбаты,
Ол найсаптың турар емес ғайраты,
Келе ғойса қырып-жойып кетеди,
Жақынласты келетуғын мүддети,

Тоқсаўыл хан аямайды бизлерди,
Кәхәрленсе айдап кетер сизлерди,
Балам енди бир илажын татасаң,
Бизге келди Алшағырдың хабары.

Палўан болар Хорезмнің балалары,
Алыс емес жақын ара жоллары,
Алдын алып бир илажын етпесек.
Күнге күйер арыўлардың жамалы.

Сол себептен мен жылайман зар-зар,
Қалмақ келсе жетим болар ул қызлар,
Бул қайғына ақыл менен жоллар тап,
Тез арада келер деген кәўпим бар» [2:177]

Бабаханның бул сөзин еситип Герей шыдап тура алмайды. Қатты ашыў қысып, Бабаханның кеўлин жақсы сөзлер менен алды хэм исенимине қайыл қалды.

«Хажы-Герей» дэстанындағы усундай ўақыялардың берилиўи оның халықлық характерин белгилеў менен бирге мийнеткешлер массасы ушын ең әхмийетли болған халық тәғдирине, оның келешегине байланыслы хәдийселерди сүүретлеў болып табылады. «Хажы-Герей» дэстанында ең баслы идея - халықлық идея. Дэстан қарақалпақ халқының өмири күтә әхмийетли мәселелерди жырлайды. Халықтың душпанларға қарсы гүреси, халықтың тынышлық турмыста жасаўы ушын ең зәрүрли жағдай десек, усы идея дэстанның тийкарғы мазмунын курайды. Дэстандағы сүүретленген қалмақ қаны Тоқсаўыл хэм Алшағыр дэу халықтың тыныш турмысын бузып, халықты қорлап, азап бериўши душпанлар. Тоқсаўыл жылына бир ирет Бабахан журтына шабыўыл жасап, халыққа басқыншылық етип, оларды ўайран етип, дүнья топлап, халықты кул қылып айдап алып кетеди. Халық бундай хәрекетке, басып алыўшылыққа барлық жән-тәни менен қарсы. Олар парахат турмыста, әдилликте жасаўды тилейди. Халық массасы зулымлықтан қутылыўды тилеп Гирей батырға шын кеўилден исенеди. «Хажы-Герей» дэстанының идеялық мазмуны ондағы образлардың характеристикасынан, олардың ис-хәрекетлеринен айқын көринеди. Сонлықтан, биз енди дэстандағы образларға тоқтаймыз. Себеби, жумысымыз барысында айтылып атырған халықлық идея - халықтың азатлығы хэм бахты ушын гүреси усы образлар, қахарманлар хэм дэстан қатнасыўшыларының ис-хәрекетлери арқалы бериледи.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
2. Қарақалпақ фольклоры. (43-56-томлар (көп томлық)) – Нөкис: Илим. 2012.

РЕЗЮМЕ. Мақолада халқ оғзақи ижоди намуналаридан фойдаланилган. Миллий кадриятлар, ота-бобалар тарбияси ҳақида фикрлар айтилган. Мақолада ёшлар тарбияси учун зарур тарбиявий ҳислатларни шакллантирадиган ҳаётий мисоллар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об одной из актуальных проблем сегодняшнего дня- о человечности. В ней поднимаются вопросы формирования у молодёжи таких качеств как дружба и человечность. В статье используются образцы устного народного творчества. Высказываются мнения о воспитании наших предков, о национальных ценностях. Приводятся примеры из жизни имеющие учебно-воспитательную ценность в формировании нравственности у молодёжи.

SUMMARY. The article deal with one of the actual issues today humanity. The article is said about one of the most important problems of humanities. There are discussed such questions as forming friendship and humanity in the upbringing of youth. The author used the samples of folklore and quoted the ideas of our ancestors about education and national values. The examples from real life have educational value for the youth in the formation of morality.

QARAQALPAQSTANDA BILIMLENDIRIW TARAWINA TIYISLI ONLAYN MEDIALARDIN RAWAJLANIW BASQISHLARI HAM KLASSIFIKACIYASI

Dauletmuratov Taxir Piratdinovich – oqitwshi

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: jurnalistika, axborot, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy kommunikatsiya vositalari, internet, video tasvir, audio yozuv, foto tasvir, muloqot vositasi, veb-sayt.

Ключевые слова: журналистика, информация, социальные сети, средства массовой коммуникации, интернет, видеозапись, аудиозапись, фотография, средство общения, веб-сайт.

Key words: journalism, information, social networks, mass communication media, internet, video recording, audio recording, photography, communication tool, website.

Onlayn media – bۇgingi kۇnde málímlemini tarqatwduń eń nátiyjeli hám operativ quralı bolıp esaplanadı. Sońǵı jılları Qaraqalpaqstan Respublikasında da onlayn málímleme qurallarınıń sanı hám tásiiri artpaqta. Olar arqalı jámiyet ushın áhmiyetli bolǵan máseleler, sonıń ishinde, bilimlendiriw tarawı da sáwlelendirilip barıladı. Bárshemize málím, házirgi waqıtta sociallıq tarmaqlar bilimlendiriw mákemelerinde maǵlıwmatlardı tarqatw, oqıtıw, úyreniw hám oqıwshı-studentler menen baylanıs ornátıwda áhmiyetli quralǵa aylandı. Sonlıqtan bilimlendiriw tarawına tiyisli onlayn medialardıń rawajlanıw basqıshların bir neshe tiykarǵı dáwirlerge bóliwimiz múmkin. Bul basqıshlar texnologiyalıq rawajlanıw, internet ǵalabalasıwı hám bilimlendiriwge bolǵan talaptıń ózgeriwı menen baylanıslı halda qalıplesken. Bul basqıshlardı xronologiyalıq hám mazmunı boyınsha tómendegishe bólip úyrensek boladı.

1. Dáslepki basqısh (1990-jıllar aqırı – 2000-jıllar bası);

2. Bekkemleniw hám platforma dáwiri (2005-2012);

3. Ǵalabalıq onlayn kurslar hám interaktiv bilimlendiriw (2012-2018);

4. Lokalizatsiyalıq hám qánigelesiw (2018-2022);

5. Jańa texnologiyalar hám jasalma intellekt integratsiyası (2023-jıldan házirge shekem).

Bul joqarıdaǵı 5 basqısh bilimlendiriw tarawına tiyisli onlayn medialardıń rawajlanıw basqıshları bolıp, hár bir basqısh óziniń basqıshpa-basqısh rawajlanıw kriteriyaların óz ishine aladı. Hár bir basqıshtıń ózine tán qásiyetlerine tolıq toqtap ótemiz.

1. Dáslepki basqısh (1990-jıllar aqırı – 2000-jıllar bası);

Bul basqısh dáwirinde internet sheklengen bolıp, tek belgili bir shólkemler, universitetler hám ilimiy mákemelerde bar bolǵan. Óytkeni, bul dáwirde ápiwayı paydalanıwshılar ushın internet qımbat hám qolaysız edi. Sebebi, Dial-up modemlar arqalı paydalanılǵan.

Dial-up modemlar – bul internetke jalǵanıw ushın telefon liniyaları arqalı isleytuǵın arnawlı qurılmalar bolıp esaplanadı. Olar 1990-jıllar hám 2000-jıllardıń baslarında keń tarqalǵan edi. Bۇgingi kۇnde Dial-up modemlar derlik qollanılmaydı. Olardıń ornın ADSL, Optik talshıqlı internet, Oi-Fi hámde 4G/5G mobil baylanıslar iyeledi.

Bul basqishtıń tiykarǵı ózgeshelikleri elektron kitaplar (PDF, DOC), maqalalar hám slaydlar tiykarǵı kontent formaları edi. Videokontent derlik joq yamasa júdá az bolǵan. Oqıtıwshı hám studentler arasındaǵı baylanıs tiykarınan elektron pochta hám forumlar arqalı ámelge asırılǵan.

Kóplegen oqıw materialları CD yamasa DVD disklerde tarqatılǵan.

Aralıqtan bilim beriw, tiykarınan, lokal kompyuterlerde ámelge asırılǵan bolıp, veb-saytlar tek maǵlıwmat usınatuǵın edi.

Bilimlendiriw mákemeleri ápiwayı HTML veb-saytlarda kurslar dizimi, baǵdarlama hám oqıw rejelerin jaylastıra baslaǵan. Interaktivlik dárejesi júdá tómen bolǵan.

2. Bekkemleniw hám platforma dáwiri (2005-2012);

Bul dáwirde bilimlendiriwde qánigelesken onlayn platforma hám sistemalar qalıplese basladı. Máselen, Moodle, Blackboard sıyaqlı Learning Management System (LMS) platformaları keń qollanıla basladı. Bul platformalar oqıtıwshılar hám studentlerge onlayn sabaqlar, testler hám bahalawlardı ańsat shólkemlestiriw imkaniyatın berdi. Facebook, Twitter hám basqa da sociallıq tarmaqlar ǵalabalasıp, bilimlendiriw procesinde de oqıtıwshılar hám muǵallimler arasında baylanıs hám bilim almasıw ushın jańa imkaniyatlar ashıldı. Sonday-aq, YouTube sıyaqlı videoplatformalar arqalı bilimlendiriw videolari tarqala basladı.

3. Ǵalabalıq onlayn kurslar hám interaktiv bilimlendiriw (2012-2018);

Studentler óz qızıǵıwshılıqlarına sáykes túrde kurslardı tańlaw, ótiw hám maǵlıwmatlardı qayta kórip shıǵıw imkaniyatına iye boldı. Sonıń menen birge belgili bir kurslardı tamamlaǵannan soń, studentler sertifikatlar alıw imkaniyatına iye boldı, bul bolsa olardıń rezyumelerine qosılǵan bahalı hújjetlerden birine aylandı.

4. Lokalizaciyalaw hám qánigelesiw (2018-2022);

Bul dáwir onlayn bilimlendiriwdiń ǵalabalıq basqıshınan qánigelik hám milliy ózgesheliklerin esapqa alǵan lokal formaǵa ótiw basqıshı sıpatında táriyiplenedi. Bilimlendiriw platformaları tek ǵana global emes, al jergilikli mútájliklerge baǵdarlanǵan, belgili bir tarawlarǵa qánigelesken túrde jumıs alıp barıwdı basladı.

COVID-19 pandemiyası sebepli pútkil dúnyada, sonıń ishinde Ózbekstanda da massalıq túrde onlayn bilimlendiriwge ótiw júz berdi. Mámleket mektepleri, universitetler hám jeke

menşik bilimlendiriw orayları onlayn sabaq platformaları (Zoom, Google Classroom, Microsoft Teams) arqalı bilimlendiriwde ámelge asırdı. Bul process qıynshılıqlarǵa sebep boldı, biraq onlayn bilimlendiriw infrastrukturasını rawajlandırdı.

5. Jańa texnologiyalar hám jasalma intellekt integraciyası (2023-jıldan házirge shekem);

Bul dáwir bilimlendiriw tarawındaǵı sanlı transformaciyanıń jańa basqıshına kirdi. Izleniwsheń Intellect (AI) hám zamanagóy texnologiyalar bilimlendiriw platformalarında tereń integraciyalandı. Onlayn bilimlendiriw tek ǵana informaciya beriw emes, al jeke, interaktiv hám turaqlı rawajlanıwshı processke aylandı.

ChatGPT, Google Gemini, Claude.ai sıyaqlı AI járdemshileri oqıtıwshılar hám muǵallimler ushın tekst tallaw, joybar tayarlaw, soraw-juwap islew sıyaqlı wazıypalarda qollanımaqta.

Avtomatikalıq test dúziw, referat jazıw, awdarma islew, mazmundı ápiwayılastırıw sıyaqlı jumıs arqalı ápiwayılastı.

Ásirese, sociallıq tarmaqlardıń bilimlendiriw mákemelerinde keń túrde qollanıwı studentler hám oqıtıwshılar arasında maǵlıwmat almasıwdı ańsatlastırdı. Kanallar hám toparlar arqalı oqıw materialları, tapsırmalar, jańalıqlar hám xabarlardı tez tarqatıw imkaniyatın jarattı. Onlayn videolar, vebinarlar, sabaqlar arqalı oqıtıwdıń onlayn forması keńeydi. YouTube, Telegram kanalları hám videokonferenciya arqalı aldınnan belgilengen rejeler hám baǵdarlamalar tiykarında bilimler tarqatıldı.

Kóplegen joqarı bilimlendiriw mákemeleri internet arqalı oqıw kursları, lekciyalar hám virtual sabaqlardı shólkemlestiriwge kiristi. Bárshemizge málim, bul ásirese, pandemiya dáuirinde jáne de áhmiyetli boldı.

Juwmaqlap aytqanda, sociallıq tarmaqlardıń hám unamlı, hám unamsız tárepleri bar. Áhmiyetlisi, olardan sanalı túrde paydalanıw hám waqıttı sheklew. Ulıwma paydalanbaytuǵınlar da bar, olarǵa óziniń real turmısı qızıǵıraq, bálkim onlayn turmısı barlarǵa gúman menen qarawı da múmkin. Bular insannıń maqsetine qaray islenetuǵın individual tańlawlar, birin durıs, birin nadurıs dewge biziń haqımız joq. Biraq, qánige sıpatında unamlı tárepleri haqqında maǵlıwmat beriwdi lazım kórdim.

Eger siz sociallıq tarmaqlardan durıs paydalansańız, olar ómirińizdi túrli reñler qosıp bayıtıwı hám ruwxıy salamatlıǵıńızǵa unamlı tásir kórsetiwi múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Mirziyoyev Sh. Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga yo'llagan tabrigi. 2017-yil 27-iyul.

2. Mo‘minov F.A. Jurnalistika ijtimoiy institut sifatida. – T.: Universitet, 1998.
3. Прохоров Е.П. Журналистика. Государство. Общество. – М., 1996.
4. Xudoyqulov M. Ommaviy axborot vositalari nazariyasi. – T.: Universitet. 1999.
5. Qozoqboyev T.M., Xudoyqulov M. Jurnalistika. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – T., 2009.
6. URL: Ijtimoiy tarmoqlarning paydo bo‘lishi. <https://imomtermiziy.uz/uz/news/279> (ko‘rilgan sana 16.02.2023)
7. Muminov F.A., Bekbawliev D.O hám basqalar. Jurnalistika hám gálaba kommunikaciya tiykarlarí. Sabaqlıq. – T.: «Yosh avlod matbaa». 2021. –V. – 196.

REZYUME. Maqolada axborot asrida Qoraqalpog‘istondagi Ta’lim sohasiga oid onlayn medialarning rivojlanish bosqichlari, uning jamiyat rivojlanishidagi o‘rni hamda ahamiyati o‘rganilgan. Shuningdek, bugungi kundagi ijtimoiy tarmoqlarning xususiyatlaridan kelib chiqib, ularning tasnifi va turlari ko‘rsatib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются этапы развития образовательных онлайн-медиа в Каракалпакстане в информационную эпоху, их роль и значение в развитии общества. Также, исходя из особенностей социальных сетей на сегодняшний день, показана их классификация и виды.

SUMMARY. The article examines the stages of development of educational online media in Karakalpakstan in the information age, their role and significance in society's development. Also, based on the characteristics of social networks to date, their classification and types are shown.

ИЗМЕНЕНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ КАРАКАЛПАКСКОГО ОБЩЕСТВА 1960-1980-Х ГОДАХ (постановка проблемы)

*Дошниязов Жарылкасын Карлыбаевич – и.о. доцента
кафедры политологии и основы духовности
Каракалпакский государственный университет им. Бердаха*

Таянч сўзлар: қорақалпоқ жамияти, маънавият, миллийлик, тарих, анъналар, менталитет, тарихийлик тамойили, экология, маданият, маънавий ҳаёт, демография, экологик инқироз.

Ключевые слова: каракалпакское общество, духовность, национальность, история, традиции, менталитет, принцип историчности, экология, культура, духовная жизнь, демография, экологический кризис.

Key words: karakalpak society, spirituality, nationality, history, traditions, mentality, principle of historicity, ecology, culture, spiritual life, demography, ecological crisis.

Современное состояние исследование истории Каракалпакстана 1960-1980-х годов ставит перед учеными историками новые задачи и проблемные вопросы. Особенно актуальны вопросы социально-духовной сферы общества, которая до сих пор вызывают различные мнения и определенный дискурс. В советской историографии они рассматривались в общей концепции исторических исследований, ограничивая их научные рамки.

В неё обычно включались вопросы общественно-политического, экономического и социально-культурного характера с привлечением довольно огромного документального материала.

Общественная наука находилась в арьергарде общества, тащилась за практикой, ограничиваясь повторением, разъяснением и

одобрением принимаемых директивными органами решений. Дефекты развития науки привели к тому, что социально-духовные механизмы общественной жизни оставались неизученными. Исследуя социально-духовные аспекты истории Каракалпакстана 1960-1980-х годов, исследователи упускали роль и человеческого фактора в общественном развитии, ценностных, нормативных, мотивационных ориентации человека в общественном устройстве, факторы и условия, определяющие население по демографической и социально-экономической характеристике. Национальная независимость Республики Узбекистан и Республики Каракалпакстан ознаменовала собой новый этап в развитии исторических исследований, заключающийся в углублении научных поисков, изысканий на стыке многих смежных наук.

Стало очевидным, что социально-духовная сторона общественного развития должна рассматриваться во взаимодействии всех сторон общественно-политической формации. Сегодня изучение данной проблематики основывается, естественно, на изучении духовного наследия и характера культурного развития, типов общественных отношений, законов, форм их действия, т.е., включая изучение общей ментальности, традиционного образа жизни, всей совокупности духовной, социальной и культурной сферы, исторического фона событий и процессов. Главным, определяющим содержание социально-духовного развития общества, выступают потребности людей, их развитие и степень удовлетворения.

Они носят объективный характер и под влиянием общественного производства меняются люди и их потребности, соответственно, их духовная жизнь. Это и является параметром актуальности изучения истории социально-духовного состояния общества Каракалпакстана.

Основной целью изучения исторических аспектов данной сферы ставится изучение не только специфики действия закономерностей общественного развития во взаимосвязи с другими сферами (выявление отрицательного и деформационного в политике, экономике, социально-культурной сфере, механизмов торможения социально-экономического развития), в то же время определение духовно-нравственных истоков трудностей сегодняшних политических, экономических и культурных процессов.

Ведь корни негативных явлений следует искать в социальных механизмах власти, собственности, распределительных и управленческих отношений, их влиянии на социально-духовную сферу. Так, после Второй мировой войны в советском государстве упрочилась командно-административная система управления: жесткая централизация экономики на основе государственной собственности, превалирование политических, а не экономических форм управления народным хозяйством, засилье партийно-бюрократической номенклатуры, применение репрессивных мер в обществе, ограничение и подавление принципов свободы и демократии. [1.285.] В стране были предприняты некоторые меры по улучшению благосостояния населения, в частности, в 1947 году была проведена денежная реформа, отменили карточную систему, проведены первые

мероприятия в области совершенствования нормирования и оплаты труда. В 1946-1950 гг. было проведено трехкратное снижение государственных розничных цен на товары массового потребления. Например, в 1950 году население приобрело на 159,2 млн. руб. больше, чем в 1948 году. В начале 1950 года на душу населения в год в Каракалпакстане было произведено зерна – 34 кг., картофеля – 13, овощей – 16, бахчевых культур – 29, мяса – 18, молока – 121 кг. [2. с.123] Однако наш регион все еще ориентировался на хлопковую монокультуру. В 1946 году были приняты ряд постановлений по развитию хлопководства, они получили отражение и в Законе «О пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства Каракалпакской АССР на 1946-1950 гг.». [3. с. 5.] Также были намечены развитие животноводства, рыболовства, садоводства и огородничества, значительное увеличение производства товаров широкого потребления в местной промышленности и промкооперации, расширение производства строительных товаров. В этой связи намечалось строительство Чимбайского, Кунградского, Ходжейлийского маслозаводов, Нукусского хлебокомбината, пивоваренно-лимонадного завода, открытие регулярных автомобильных сообщений, увеличение мощности телефонной станции до 1700 номеров, количества радиоточек до 9300. Последовавшая годом позже отмена карточек не только не улучшила положение дел на потребительском рынке, но и привела к снижению жизненного уровня части населения (особенно малообеспеченной), которое до этого имело хоть какой-то гарантированный минимум снабжения. Сохранялся жесткий приоритет производственных интересов над интересами человеческими.

Хотя, например, бюджет Каракалпакстана на 1952 год составлял 164801 тыс. рублей, из них почти 70% финансовых средств (119433 тыс. руб.) выдавались на социально-культурные мероприятия, 86 141 тыс. руб. – на просвещение. Однако многие отрасли промышленности были подчинены центру, доходы от которых не входили в бюджетные цифры Каракалпакстана.

Республика оставалась дотационной. В середине 50-х годов общий валовой продукт промышленности республики составлял всего 3,6% от общей валовой продукции Узбекистана. В 1940-1960-х годах общий валовой продукт возрос по сравнению с 1940 года в 1960 году на 272%, тогда как в

Узбекистане на 421%, по СССР – 524%. Количество работников и служащих в 1960 году составило в СССР – 36,6, в Узбекистане – 24,2, Каракалпакстане – 11,6 процентов в производстве. В 1960-х годах социально-духовная сфера общества республики выражалась во всеобщей эйфории, которая охватила и продолжала влиять на массовое сознание, хотя официально провозглашенный после октября 1964 г. курс нового руководства на дальнейшее развитие социалистической демократии, освобождение партии от несвойственных ей хозяйственных функций, на научное руководство обществом был заранее обречен на неудачу. Впоследствии начавшаяся демократизация общества, рассмотренная как основа обновления общества, была свернута, и это обстоятельство отрицательно воздействовало на умонастроения людей, создавая очаги неудовлетворенности, усиливая неверие в осуществлявшуюся социально-экономическую политику, вызывая чувства апатии, безразличия и нигилизма. Это были «плоды развернувшейся в стране после победы, в конце 40-х годов, борьба за чистку партии и общества от «чуждых» элементов, влияния буржуазных воззрений, наступления против национализма, религиозных пережитков, догматизма, восхваления феодального прошлого в литературе, искусстве». В то же время этот период обострения экологического кризиса. С ним связано и обострение проблем уровня жизни населения, тесно переплетенные с социально-духовным развитием региона. Население республики лишь к концу 1950-х годов достигло довоенного уровня – около 510 тысяч человек. В 1960-1970-е гг. население увеличивалось быстрыми темпами и в 1989 году достигло 1251 тыс. человек. Основным фактором роста населения являлся естественный прирост.

Бурное демографическое развитие республики резко обострило проблемы земельно-водных ресурсов, жилья, социальной и культурно-бытовой сфер, охраны природы, возросла нагрузка на транспорт, связь, коммунальное хозяйство, торговлю, здравоохранение, учебные заведения.

Как известно, физические (экономические) и социально-духовные потребности взаимосвязаны и взаимообусловлены. Процесс образования потребностей включает в себя как возобновление уже имевшихся, так и появление новых. К основным физическим потребностям мы можем отнести питание,

жилье, здравоохранение, транспорт, связь. В Каракалпакстане, по мнению Г.Бекбулатовой, наметились два типа национальных особенностей потребления – традиционно-национальный и современно-национальный.

Взаимосвязанность традиционного, исторического и современного очевидна, ярко выражается во всем: питании, условиях жизни, социальной инфраструктуры.

Уровень и структура питания зависят от физиологических, социально-экономических, исторических, национальных факторов. Например, в течение послевоенных 30 лет население придерживалось традиционного рациона питания с превалированием мучных продуктов и риса, молочных и рыбных продуктов в зависимости от географической среды. Например, согласно норме потребления на душу населения приходилось хлеба и хлебопродуктов – 89 кг. в год, риса – 4,8, масла растительного – 6,1, на самом деле было потреблено мучных изделий – 125,3, риса – 16,7, масло растительного – 11,0 кг. Традиционная пища неотъемлемая часть традиционной культуры, наличие всех компонентов которой определяющий уровень жизни общества в целом. Этот фактор имеет очень большое значение, так как одним из последствий изменений традиционной системы питания являются структурные изменения этноса. Например, с 1965 по 1978 годы годовое потребление мяса на душу населения в СССР приходилось 56 кг., рыбы – 16,9 кг., молока – 320, овощей – 90, картофеля – 120, хлеба – 140 кг. Однако по Каракалпакстану даже в конце 1980-х годов не был достигнут этот уровень. Например, на душу населения мяса потреблено 26,4 кг., молока – 165,6, картофеля – 23, овощей – 67,4. В начале 1990-х годов ситуация усугубилась еще больше: мяса потреблено – 16,6, молока – 118,3, картофеля – 20,2, овощей – 57,4, фруктов – 3,0 кг., что почти в 2-3 раза меньше установленной нормы потребления.

Не менее важной проблемой являлось удовлетворение потребности в жилье. В 1960 году в Каракалпакстане насчитывалось 9000 жилых домов. В 1959-1965 гг. на строительство жилья было вложено 83,2 млн. рублей, в 1961-1970 гг. были сданы в эксплуатацию 3021 тыс. кв.метров жилья. Даже по СССР уровень удовлетворения потребности населения в жилье составлял в 1970-х годах 80-85%. Однако, в конце 1980-х годов жилищная проблема стала резко обострилась, связанной, прежде всего,

внутренней миграцией и урбанизационными процессами. В целом, темпы демографического роста намного опережали экономическое и социальное развитие республики. Все отчетливее вырисовывались противоречия между высоким приростом населения и низким уровнем эффективности общественного производства.

В области здравоохранения не хватало квалифицированных медицинских кадров. В 1960 году по СССР на каждого 10000 человек приходилось 20,1 врача, 64,7 среднего медперсонала, по Узбекистану - 13,8 и 44,4, то по Каракалпақстану - 7,2 и 30,8 соответственно. В 1965 году на здравоохранение и физическую культуру было выделено 6,9 млрд. рублей, в 1975 году - 12,9, 1978 году - 15,6 млрд. рублей. Однако, Каракалпақстан всегда обеспечивался по остаточному принципу.

Усыхание Аральского моря и вызванные им последствия еще более усугубило ситуацию в народном здравоохранении. В 1970-1985 гг. в регионе увеличилось больных паратифом, туберкулезом, другими раковыми, инфекционными болезнями. Они усилились к концу 1980-х годов, увеличилась детская смертность, в частности, удельный вес детской смертности составила 26,8% от общего числа умерших. Особенно увеличилось больных с врожденными аномалиями, психическая неразвитость, болезни органов дыхания, крови, эндокринной системы. У взрослого населения - болезни желчно-каменных, хронических гастритов, язв, почек, сердечно-сосудистых систем. Среди духовных потребностей выделяются нравственные и эстетические потребности как составные части культуры людей. Нравственные потребности как результат превращения моральных принципов и норм, господствовавших в обществе, во внутренние детерминанты поведения личности, обуславливающие соответствующий моральный выбор, формируются всей системой общественных отношений, образом жизни. В 1960-1970-е годы работала мощная индустрия советской культуры, основанной на

идеологии социалистического реализма и коммунистического общества. В 1963 году было образовано Министерство культуры Каракалпақстана и на развитие культуры и искусства были вложены огромные финансовые средства. В 1960 году было 305 массовых библиотек, а в 1985 году - 567. Распространилась система кинопоказов, с 1964 года начала работу Нукусская телестудия. Увеличились тиражи газет и журналов, однако во многих случаях преобладали центральные газеты и журналы, в театрах - постановки в духе соцреализма, кинотеатрах - фильмы, восхваляющие советскую действительность. Эти обстоятельства не могли не наложить отпечаток на самосознание и образ мышления людей. Данный вопрос очень актуален и может стать объектом наших дальнейших исследований.

В целом, в 1960-1980-х годах социально-духовная сфера каракалпақского общества характеризуется весьма противоречиво. С одной стороны, в общественной структуре наблюдался весьма ощутимый рост уровня жизни и удовлетворения потребностей по сравнению с военными и послевоенными годами; с другой стороны, общество все еще было зажато в тисках идеологической конъюнктуры и идеологических зашоренных стереотипов и штампов. Относительная удовлетворенность уровня жизни уступила место застою не только в экономической жизни, но и в сфере удовлетворения потребностей населения. В начале 1980-х гг. остро ощущался дефицит продовольственных и иных товаров первой необходимости, социально значимых товаров быта, а идеологические заслоны преграждали путь развитию традиционной культуры и искусства. Поэтому совокупность выделенных нами аспектов станут объектом наших исследований и в последующем требуется углубленное и самостоятельное изучение проблем социально-духовной жизни с привлечением исследований экономистов, юристов, физиологов, социологов и др.

Литература

1. Каракалпақстан жаңа тарийхы. Каракалпақстан XIX эсирдиң екинши ярымынан XXI эсирге шекем. - Н.: Каракалпақстан, 2003 - 285 б.
2. Народное хозяйство Каракалпақской АССР в 1950 г.// Советская Каракалпакия, 1951, 24 февраля.
3. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства 4. Каракалпақской АССР на 1946-1950 гг.- Н.:Каракалпақгосиздат, 1946.- с.5.
5. Советская Каракалпакия, 1952 г., 23 мая

6. Қарақалпақстан жаңа тарихы. Указ.соч., с.328.

7. Народное хозяйство СССР. 1922-1977 гг. Юбилейный статистический ежегодник. – М.: Статистика, 1977.- с.135

8. Мухитдинов Н. Годы, проведенные в Кремле.- Т.,1994.- с.40

9. Бекбулатова Г.А. Влияние социально-экономических факторов на уровень потребления населения Каракалпақстана//Вестник ККО АН РУ, 1997, №3, с.93-94.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада 60-йилларда республиканинг ижтимоий-маънавий ҳаётида кенг тарқалган эйфория характерли эканлиги асослаб берилди. Шу билан бирга, бу даврда экологик инкироз ёмонлашганлиги ва бу холи турмуш даражасининг ёмонлашуви билан боғлиқ бўлиб, бу минтақанинг ижтимоий ва маънавий ривожланиши билан чамбарчас боғлиқлиги таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье утверждается, что 1960-е годы характеризовались всеобщей эйфорией в общественно-духовной жизни республики. Одновременно анализируется обострение экологического кризиса в этот период и связь этой ситуации с ухудшением уровня жизни населения, тесно связанным с общественным и духовным развитием региона.

SUMMARY. The article argues that the 1960s were characterized by a general euphoria in the republic's social and spiritual life. It also analyzes the worsening environmental crisis during this period and its connection to the deteriorating standard of living, which was closely linked to the region's social and spiritual development.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ

Кабулова Мехрибан Толыбаевна – старший преподаватель,
(PhD) по педагогическим наукам
Нукусский филиал ГИИИК Узбекистана

Tayanch soʻzlar: oʻqitish usullari, rus tili, raqamli texnologiyalar, kommunikativ yondashuv, interaktiv taʼlim, oʻyin, taʼlim platformalari.

Ключевые слова: методика преподавания, русский язык, цифровые технологии, коммуникативный подход, интерактивное обучение, геймификация, образовательные платформы.

Key words: teaching methods, Russian language, digital technologies, communicative approach, interactive learning, gamification, educational platforms.

Введение. Преподавание русского языка в современных условиях требует применения инновационных методов и технологий, направленных на повышение мотивации студентов и эффективности обучения. В данной статье рассматриваются современные подходы к преподаванию русского языка, методы, используемые в педагогической практике, и технологические средства, способствующие улучшению усвоения материала. Важность изучения русского языка как средства межкультурной коммуникации также требует адаптации методик к различным категориям учащихся.

Современные подходы к преподаванию

Современные методики преподавания русского языка включают:

- Коммуникативный метод, направленный на развитие навыков устной и письменной речи через активное взаимодействие учащихся. В рамках этого подхода широко применяются диалоги, дискуссии и ситуативные

упражнения, позволяющие учащимся развивать навыки спонтанного высказывания.

- Проектный метод, при котором студенты работают над исследовательскими проектами, развивая критическое мышление и творческие способности. Например, учащиеся могут создавать презентации, видеоролики и проводить лингвистические исследования, что способствует углубленному пониманию языка.

- Интерактивное обучение, включающее групповую работу, ролевые игры и обсуждения, что способствует лучшему усвоению материала. Например, метод кейс-стади позволяет студентам решать реальные языковые задачи, применяя полученные знания на практике.

- Интегрированный подход, объединяющий русский язык с другими дисциплинами (литература, история, культурология). Этот метод позволяет студентам глубже погружаться в языковую среду, изучая язык в контексте национальной культуры.

Использование технологий в преподавании

Современные технологии играют важную роль в обучении русскому языку. Среди них можно выделить:

- Электронные учебники и онлайн-ресурсы, предлагающие интерактивные упражнения и мультимедийные материалы. Например, платформы «Грамота.ру» (www.gramota.ru) и «Решу ЕГЭ» (www.ege.ru) предоставляют доступ к актуальным тестам и заданиям.
- Образовательные платформы (Moodle (www.moodle.org), Google Classroom (classroom.google.com)), позволяющие организовать дистанционное обучение и проводить тестирование. Такие системы позволяют преподавателям создавать индивидуальные траектории обучения для студентов.
- Видеоуроки и подкасты, которые помогают обучающимся развивать навыки восприятия и понимания речи. Например, образовательные каналы на YouTube, такие как «Русский как иностранный» (www.youtube.com), предлагают разнообразные видеоматериалы для изучения языка.
- Игровые методики (геймификация), стимулирующие интерес к изучению языка через конкурсы и онлайн-квесты. Например, использование мобильных приложений, таких как Duolingo (www.duolingo.com) и LingQ (www.lingq.com), позволяет повысить вовлеченность студентов в процесс обучения.

Проблемы и перспективы

Несмотря на широкие возможности современных методик и технологий, существуют определённые проблемы, такие как:

- недостаточная техническая оснащённость учебных заведений;

- нехватка квалифицированных преподавателей, владеющих новыми методиками;
- сложности в адаптации традиционных программ к цифровым форматам.

Одним из возможных решений является активное обучение преподавателей современным технологиям и методикам, а также финансирование образовательных учреждений для улучшения технического оснащения. Кроме того, разработка персонализированных образовательных маршрутов на основе анализа успеваемости студентов позволит сделать процесс обучения более эффективным. Перспективы развития методики преподавания русского языка включают дальнейшую цифровизацию учебного процесса, интеграцию искусственного интеллекта для автоматизированного анализа письменных и устных работ, а также использование виртуальной и дополненной реальности для создания иммерсивной языковой среды.

Заключение

Эффективное преподавание русского языка требует комплексного подхода, сочетающего традиционные методы, современные технологии и инновационные педагогические стратегии. Внедрение новых подходов способствует не только повышению качества образования, но и формированию у студентов устойчивого интереса к изучению языка. Гибкое применение различных методик, адаптация к нуждам обучающихся и активное использование цифровых инструментов делают процесс изучения русского языка более продуктивным и увлекательным.

Литература

1. Гальскова, Н. Д. Современная методика преподавания иностранных языков. Москва: Академия, 2019.
2. Соломатина, Т. Б. Использование цифровых технологий в преподавании русского языка. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2020.
3. Пассов, Е. И. Коммуникативный метод обучения. Москва: Просвещение, 2018.
4. Рахманова, И. А. Интерактивные технологии в обучении. Казань: Казанский федеральный университет, 2021.
5. Чельшева, И. В. Методика преподавания русского языка в цифровую эпоху. Вестник педагогики, 2022, №3, с. 45-60.

REZYUME. Maqolada rus tilini o'qitishning zamonaviy usullari, jumladan, kommunikativ, loyiha va interfaol yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Raqamli texnologiyalarning o'quv jarayonida tutgan o'rni yoritilib, ularni rivojlantirish istiqbollari tahlil qilingan. Yangi usullarni joriy etishning asosiy muammolari yoritilgan va mumkin bo'lgan yechimlar taklif qilingan. Kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirish maqsadida an'anaviy va innovatsion yondashuvlarni uyg'unlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются современные методики преподавания русского языка, включая коммуникативный, проектный и интерактивный подходы. Освещается роль цифровых технологий в образовательном процессе и анализируются перспективы их развития. Выделяются основные проблемы внедрения новых методов и предлагаются возможные пути их решения. Особое внимание уделяется интеграции традиционных и инновационных подходов с целью повышения эффективности обучения.

SUMMARY. The article examines modern methods of teaching Russian, including communicative, project and interactive approaches. The role of digital technologies in the educational process is highlighted and the prospects for their development are analyzed. The main problems of introducing new methods are highlighted and possible solutions are proposed. Particular attention is paid to the integration of traditional and innovative approaches in order to improve the effectiveness of learning.

БАЛАЛАРҒА ҚАРАТА ЗОРЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛЫҒҒА ҚАРАТЫЛҒАН ИЛАЖЛАР

Қурбанова Нуржамал Бахбергеновна – қәниге

Қарақалпақстан Республикасы Мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириу министрлигиниң «Мәмлекетлик жеке-шерикшиликти раўажландырыу секторы»

Таянч сўзлар: бола ҳуқықлари, тазйик, зўравонлик, балаларни ҳимоя қилиш, қонунчилик, халқаро нормалар, давлат сиёсати.

Ключевые слова: Права ребёнка, притеснение, насилие, защита детей, законодательство, международные нормы, государственная политика.

Key words: children's rights, pressure, violence, child protection, legislation, international norms, state policy

Хәр бир бала – келешегимиздиң тийкары. Олардың қәўипсизлиги хәм ҳуқықлары тәмийинленбей турып, турақлы раўажланыу ҳаққында сөз етиу мүмкин емес. Бул мәселе тек ғана инсан ҳуқықлары емес, ал жәмийеттиң руўхый саламатлығы ушын да айрықша әҳмийетке ийе. Өйткени, балалар бәрқулла меҳир, ғамхорлық хәм итибарға мүтәж. Олардың ҳуқықлары, еркинликлери хәм нызамлы мәплерин толық кепиллеу шахстың қәлиплесиуи, мәмлекет хәм жәмийеттиң раўажланыуында әҳмийетли орын ийелейди. Тилекке қарсы, балаларға зорлық жәмийеттеги аўыр машқалалардан бири болып қалмақта. БМШ Балалар қоры (ЮНИСЕФ) мағлыўматларына көре, дүньяда 2 жастан 14 жасқа шекемги хәр 10 баладан 6 бала хәр күни физикалық зорлыққа ушырайды.

Бүгинги күнде хәр қандай жәмийеттиң турақлы раўажланыуы, бәринен бурын, ондағы балалардың ҳуқықлары, мәплери хәм социаллық қорғалыуын тәмийинлеу дәрежесине тиккелей байланыслы. Сонлықтан Өзбекстан Республикасында балалардың абаданлығын арттырыу, олардың саламат өсиуи, сапалы билим алыуы хәм социаллық теңлик тийкарында камалға келиуин тәмийинлеу жолында кең көлемли реформалар әмелге асырылмақта. Мәмлекетлик сиясаттың

тийкары бағдарларынан бири сыпатында балаларды хәр тәрәплеме қоллап-қуўатлауға қаратылған илажлар системалы түрде даўам еттирилмекте. Социаллық қорғау миллий агентлиги тәрәпинен балалардың абадан турмысын тәмийинлеу хәм имканияты шекленген балалар ушын қолайлықлар жаратыу бағдарында бир қатар жұмыслар әмелге асырылмақта.

Атап айтқанда, Министрлер Кабинетиниң 2025-жыл 14-июльдеги 440-санлы қарары менен «Балаларға қарата зорлық жағдайларын анықлау, зорлық қәўпи дәрежесин баҳалау, қорғау режесин ислеп шығыу хәм оны әмелге асырыу тәртиби ҳаққындағы реже тастыйықланды. Режеге бола, зорлықтан жәбирленген ямаса өзине зорлық ислеу қәўпи астында болған балалар тиккелей өзлери ямаса нызамлы ўәкиллери «Инсан» орайлары, ишки ислер уйымлары хәм басқа да жуўапкер уйымларға мүрәжат етеди.

«Инсан» орайлары ишки ислер уйымларының қатнасыуында баланың турмыслық жағдайын 1 күн мүддетте үйренеди. Бунда «Инсан» орайы баланың өмири ямаса денсаўлығына қәўип салыушы факторларды дәслепки баҳалаудан өткереди хәм қәўип дәрежесин «төмен» ямаса «жоқары» деп табыуы мүмкин.

Қәуип дәрежесі «жоқары» деп бахаланғанда, ишки ислер органы төмендегилерди, яғный:

- зорлық ислеген шахсты хәкимшилик жол менен услап туриў хәм де процессуал мәжбүрлеў шараларын қоллаў;
- балаға ямаса оның низамлы ўәкилине қорғаў ордерин бериў;
- баланы ата-анасынан (олардың биреўинен) ямаса оны өз қарамағына алған басқа шахслардан алып қойыў хәм оның қәуипсизлигин тәмийинлеў илажларынан бирин көреди.

Қәуип туўдырыўшы факторлар сапластырылғаннан соң, «Инсан» орайы баланың турмыслық жағдайын 14 календарь күн ишинде комплексли бахалаўдан өткереди. Комплекс бахалаў нәтийжелери бойынша 3 жумыс күни ишинде баланы қорғаў режесі ислеп шығылады.

Балаларға зорлық ислеген ямаса ислеўге бейим болған шахсларға тийисли тәсир илажлары қолланылыўы мүмкин. Бул жерде, атап айтқанда:

- дүзетиў бағдарламасынан өтиў;
- балаларын алып қойыў;
- ата-аналық хуқықын шеклеў яки ата-аналық хуқықын айырыў хтб.

Усы Реже «Балаларды зорлықтың барлық түрлеринен қорғаў хәккында»ғы низамға муўапық ислеп шығылды. Буннан мақсет балалардың хуқықлары, еркинликлери хәм низамлы мәплериниң басым хәм зорлықтан исенимли қорғалыўын тәмийинлеў бағдарындағы жумыслардың нәтийжелилигин арттырыў болып есапланады.

Сондай-ақ, мәмлекетимизде балалардың хуқықлары, еркинликлери хәм низамлы мәплерин қорғаў бойынша бир қатар низамлар қабыл етилген. Атап айтқанда, «Шаңарақ кодекси», «Билимлендириў хәккында»ғы низам, «Бала хуқықларының кепилликлери хәккында»ғы низам, «Жасларға байланыслы мәмлекетлик сиясат хәккында»ғы низам, «Балаларды зорлықтың барлық түрлеринен қорғаў хәккында»ғы низам сыяқлылар бул бағдардағы тийкаргы нормативлик хұжетлер болып есапланады. Тийкарынан балаларға қарата зорлықтың себеплерин төмендегише келтириўмиз мүмкин:

Шаңарақтағы мәселелер: Балаларға қарата зорлықтың тийкаргы себеплеринен бири шаңарақтағы мәселелер болып табылады. Шаңарақтағы зорлықшы қатнастар, ажрасыў жағдайлары, ямаса экономикалық мәселелер балаларға тәсир көрсетиўи мүмкин. Ата-

аналар арасындағы келиспеўшиликлер яғный агрессивлық балалардың психологиясына зыян жеткизиўи мүмкин.

Мақсетсиз тәрбия: Балаларға қарата тәрбияның жетиспеўшилиги ямаса агрессив, қатаң хәм ашықтан-ашық басымларға тийкарланған тәрбия усыллары, олардың сезими раўажланыўына унамсыз тәсир көрсетеди.

Интернет хәм медиадағы зорлық: Заманағөй технологиялар, интернет хәм телевидения арқалы берилип атырған программалардағы зорлық элементлери балалардың психологиясын жаманластырыўы, оларды агрессив болыўына үндеўи мүмкин.

Экономикалық және социал тәртипсизликлер: Жаслар арасындағы жумыссызлық, төмен дәрәматлар, социал хәм мәдений шәраятлар балалардың социал мәселелерге дус келиўин хәм зорлыққа жол қойыўын жүзеге келтиреді.

Хеш кимге сыр емес, гейде социаллық тармақларда балалардың жынысый ямаса физикалық зорлыққа ушырағаны хәккында кеўилсиз хабарлар тарқалады, жоқарыда көрсетилген механизмлерден кеңнен пайдаланылғанлығы нәтийжесинде жуўапкер уйымлар жеделлик пенен ўақыя орнына жетип барып атырғанлығы хәм зорлыққа ушыраған баланың хуқықларын тиклеў хәм оны реабилитациялаў және айыпкер шахсларға қатаң илажлар көриў тәмийинленип атырғанлығын тән алыўымыз керек. Тап усындай, бул бағдарда жәмийетшиликке социаллық роликлердиң ислеп шығылыўы хәм социаллық тармақларда көрсетилиўи балалардың хуқықый санасы хәм хуқықый мәдениатын арттырыўға және келешекте жүзеге келиўи мүмкин болған усындай унамсыз жағдайларда қандай жол тутыў керек екенлиги хәм өзін зорлықтан қалай сақлаў мүмкин екенлиги хәккындағы көнликпелерин қәлипестириўге хызмет етеди.

Әлбетте, өз гезегинде тийисли жуўапкер шөлкемлер жанында балалар ушын «Исеним телефоны»ның енгизилиўи бул бағдарда балалардың хуқықларын исенимли қорғаў хәм хуқықбузарлықлардың алдын алыўға хызмет етеди. Деген менен балалардың хуқықлары, еркинликлери хәм низамлы мәплери бузылғанлығы хәккындағы мағлыўматлар социаллық тармақларда жайластырылыўы хәм тарқатылыўы және ғалаба хабар қуралларында жәрияланыўынан алдын жуўапкер уйымларға хабар берилиўи мақсетке муўапық болар еди. Себеби балалар темасын ғалаба хабар

қуралларында сәўлелендириўдин өзине тән этикасы хэм нызам-қағыйдалары, талаплары бар. Жәбирленген балаларды таныў мүмкин болған мағлыўматлар берилмеўи керек.

Мәмлекетимизде балаларды хәр қандай зорлық, итибарсызлық, жаўызлық, қорлаў хэм эксплуатация етиўден қорғаўға айрықша итибар қаратылмақта. Мәжбүрий балалар мийнетинен пайдаланыў қадаған етилген. Балаларға байланыслы аяўсыз қатнасықты кеширип болмайды, бундай жағдайларға нызамлы жаза түрлери күшейтирилмекте.

Өзбекстан Республикасының 2024-жыл 14-ноябрьдеги “Балаларды зорлықтың барлық формаларынан қорғаў ҳаққында”ғи 996-санлы Нызамның 17- хэм 44-санлы статьяларында: Билимлендириў тараўындағы мәмлекетлик басқарыў органларының хэм билимлендириў мәкемелриниң балаларды зорлықтың барлық түрлеринен қорғаў бойынша айтылған. Сондай-ақ, Конституциямыздың 77-статьясында “Ата-аналар хэм олардың орнын басыўшы шахслар өзиниң перзентлерин ержеткенге шекем бағыў, олардың тәрбиясы, билим алыўы, саламатлығы, толық хэм хәр тәрәплеме камалға келиўинде ғамқорлық

етиўге миннетли” деп белгиленген. Бул процессте жәмийетшилик, атап айтқанда, мәмлекетлик емес коммерциялық емес шөлкемлер, ғалаба хабар қураллары ўәкиллери де белсене қатнасып атырғаны жақсы нәтийже бермекте. Бирақ нызамшылықты және де бекемлеў, зорлыққа нызамлы тосық қойыўдың әҳмийети болса жүдә үлкен.

2024-жылдың 14-ноябрь күни қабыл етилген «Балаларды зорлықтың барлық түрлеринен қорғаў ҳаққында»ғы Өзбекстан Республикасы Нызам менен балаларға болған зорлық түрлерине берилген тәрйиплердиң саны үшеўден (физикалық, жынысый, психологиялық) алтыға (ғамқорлық етпеў, эксплуатация, буллинг) шекем кеңейтилди.

Буннан тысқары, нызам менен ата-аналар хэм олардың орнын басыўшы шахслардың жуўапкершилиги арттырылды.

Атап айтқанда, олар балалардың өмирин сақлаў, оларға ғамқорлық етиў, меҳир-мухаббат көрсетиў хэм денсаўлыққа зыян келтиретуғын мәлимлемеден қорғаўы және тәрбия усыллары қопал, мийримсиз болмаўы, инсан қәдирин кемситетуғын қатнасыққа жол қоймаўы белгиленбекте.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. БМШниң 1989-жыл 20-ноябрьдеги «Бала хуқықлары ҳаққында»ғы Конвенциясы.
2. Өзбекстан Республикасы Конституциясы.
3. «Балаларды зорлықтың барлық түрлеринен қорғаў ҳаққында»ғы 996-санлы Өзбекстан Республикасының Нызамы, 14-ноябрь 2024-жыл.
4. «Балаларға қарата зорлық жағдайларын анықлыў, зорлық қәўпи дәрежесин баҳалаў, қорғаў режесин ислеп шығыў хэм оны әмелге асырыў тәртиби ҳаққында»ғы 440-санлы Министрлер Кабинетиниң қарары, 14-июль 2025-жыл.
5. Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Балаларды зорлықтың барлық түрлеринен қорғаў ҳаққында»ғы 2024-жылдағы пәрманы.
6. <http://www.uzedu.uz> Өзбекстан Республикасы Мектепке шекемги хэм мектеп билимлендириў министрлиги сайты.
7. <http://www.kkedu.uz> – Қарақалпақстан Республикасы Мектепке шекемги хэм мектеп билимлендириў министрлиги сайты.
8. <http://www.lex.uz> - Өзбекстан Республикасы Нызам хужжетлери мағлыўматлар миллий базасы сайты.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола Болаларға нисбатан зўравонлик, зўравонликнинг турлари, инсон саломатлигига таъсири ва болаларни зўравонликдан сақлаш учун қабул қилинган. Халқаро хуқукий хужжатлар, шунингдек, юртимизда болаларни зўравонликдан асраш учун олиб борилаётган чоратадбирларға бағишланади.

РЕЗЮМЕ. Эта статья посвящена насилию в отношении детей, видам насилия, воздействию на здоровье человека и международным правовым документам, принятым для защиты детей от насилия, а также мерам, принимаемым в нашей стране для защиты детей от насилия.

SUMMARY. This article focuses on violence against children, types of violence, impacts on human health, and international legal documents adopted to protect children from violence, as well as measures taken in our country to protect children from violence.

ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРДИ ҮЙРЕНИҰ ДӘҰИР ТАЛАБЫ

Гуззал Отепбергенова – филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: миллий мерос, нотиқлик санъати, импровизация, адабиёт, фольклор, санъат, анъана, халқ оғзаки ижоди.

Ключевые слова: национальное наследие, ораторское искусство, импровизация, литература, фольклор, искусство, традиция, народное устное творчество.

Key words: national heritage, oratory, improvisation, literature, folklore, art, tradition, folklore.

Илим-маърифат хэм әдебият – жаңа ояныў дәўириниң тырнағы оның тийкарында халқымыздың миллий сана сезими, миллий идея, раўажланыўға болған исеним, жәмийеттиң турақлылығын тәмийинлеўдеги бекем әмеллердиң бири болып табылады.

Соның ушында Президентимиз Ш.М.Мирзиёев: «Әдебиятқа хэм көркем өнерге, мәдениятқа итибар, ең әўеле, халқымызға итибар, келешегимизге итибар екенлигин, уллы шайырымыз Шолпан айтқандай, әдебият, мәденият жасаса, миллет жасайтуғынлығын умытыўға бизиң хеш қандай ҳақымыз жоқ» [1.181] деген еди. Әдебияттың уллылығы миллет келешеге, жәмийет раўажланыўының тийкаргы буўыны, Демек, хәзирги әдебият пенен бирге, әдебияттың ерте дәўир басқышларын, аўызеки дәрәтпелер, ески әдебий қолжазбалар, уллы данышпанлардың руўхый мийрасларын үйрениў бүгинги дәўирдеги жас әўладты тәрбиялаўда орны шексиз бийбаха мийраслар болып табылады. Бул бойынша да Президентимиз Ш.М.Мирзиёев: «Егер биз сийрек гезлесетуғын көркем өнерди сақлаў ушын бүгин барлығымыз биргеликте хәрәкет етпесек, ертең дым кеш болады, келешек әўладлар, тарийх буны кеширмейди. Елимизде 100 томлық «Ўзбек халық дәрәтиўшилиги естеликлери» баспадан жәрияланбақта. ...«Қарақалпақ фольклоры» топламы да баспада жәрияланды. Булардың барлығы усы бийбаха көркем өнер мәнаўый турмысымызда айрықша әҳмийетли орын тутатығынлығынан дәрәк береді». [2.136-137]

Тийкаргы бөлим. Әдебиятшы алым Н.Жаббаров «... қурамалы хэм қарама-қарсылықлы шараятта дүньяны ғалабалық мәденият соққасынан, мәнаўаятсызлық хэм бузықлық ийириминен сақлап қала алатуғын бирден-бир күш бул әдебият» [4.3] деген еди. Демек, миллий руўхый мийрасларымызды үйрениў- жас әўладты Ўатанға садық, мухаббат руўхында тәрбиялаўда, руўхый дүньясын байытыўда, Инсаният жәмийетиниң

раўажланыўында әйемги дәўирлеринде көркем әдебият хэм көркем өнер түрлери жүдә узақ дәўирлерде тамыр урғанлығы әдебият тарийхы арқалы жақсы билемиз. Өйткени, инсан сыртқы орталықты, жәмийетти, турмысты тек ғана әмелий хызмет барысында билиў менен шекленип қалмай, оларды көркем-эстетикалық пикирлеўлер, сезиўлер арқалы үйренеди. Инсаният тарийхының барлық дәўирлеринде де көркем әдебият хэм шешенлик өнери көркем өнер түрлериниң бири, олар арасында ең жетекши, айрықша түри сыпатында әҳмийетли роль атқарған. Соның ушын да «...әдебият инсанды ақылы хэм руўхый камалға жеткереди, жәмийеттиң мәнаўый раўажланыўына хызмет етеди» [5.39] деп бахалағаны бийкарга емес. Әлбетте, көркем әдебият – көркем сөз өнери болып, сыртқы дүньяны, жәмийетлик турмысты образлар арқалы таныды. Әдебият жәмийетлик сананың ажыралмас түри болып, тәбиятты, турмысты билиўге умтылады хэм олар туўралы түсиниклерди көркем образлар менен береді.

Әйемги мәденият, әдебият хэм көркем өнер үлгилери Мыср, Шумер, Қытай, Хиндстан, Орайлық Азия еллери улыўма Шығыс халықларында пайда болғанлығын көпшилик илимпазлар мойынлап атыр. [1.13-14-б.; 7,8-б.; 6.3-б.] Шығыс халықлары мәденияты тарийхын үйрениўши алымлар «Әйемги Шығыста шегине жеткен жыртқышлық соншама мәдениятты жоқ етпегенде, биз Греция менен Римнен бурынырақ сол еллердиң мәденияттын тереңирек үйренген болар едик. Әйемги мәденияттың төркини Шығыстан таралыўына қарамастан, олар рехимсиз түрде қыйратылған» [1.13-14]-деп жазады. Буның айқын дәлили сыпатында Шығыс халықларында кең тарқалған «Авесто», «Гильгамеш», «Махабхарата», «Румияна», х.т.б. көркем әдебий естеликлерди атап өтиў орынлы. Мине, усындай Шығыс халықларында кең тарқалған фольклорлық

әдебий естеликлер түркий халықлары әдебиятының қәлиплесиўине әдебий тәсир жасады. Миллий руўхый мийрасларымыздың бири көркем әдебиат пенен шешенлик өнерин мәнәўый қәдириятлар сыпатында үйрениў менен бирге, жас әўладты сөз өнерине тәрбиялаўда, сиясий-дипломатиялық қатнасықларда әхмийетли роль ойнайтуғынлығын аңлаўға болады.

Шешен - тилге жүйрик, сөз қыйсынын ушқыр ойдың қас қағымында таўып айтатуғын халық тәрәпинен баҳаланған сөз шебери. Ол қәлеген ўақтында ақыл-сананың жәрдеми, импровизациялық уқыбы менен терең мәнили, жүйели, тапқырлық пенен сөйлейтуғын инсанлар. Шешенлик ағып турған поэзия, тынып турған философия, гейде қосық пенен тоқылған сөз тынығы, сырлы теңеў, астарлы сөз, жыйнақлы, тужырымлы, жумбақлы, тилсимли ой толғанысының туўындысы. Бул хаққындағы өнер (ораторлық) шешенлик өнери деп аталып, дүнья халықларының мәдений, руўхый, сиясий-экономикалық хәм жәмийетлик-психологиялық турмысындағы сөйлеў өнериниң улыўмалық атамасы болып табылады. Шешенлик сөз шеберлиги адамзат жәмийетиниң сиясий-дипломатикалық, социал-экономикалық турмысы зәрүрликлеринен келип шыққан өнер хәм кәсип түри болып қәлиплескен. Демек, шешенлик сөз өнери жәмийеттиң тарийхый раўажланыў басқышларында кәсип түрине айланып, өз дәўириниң көркем эстетикалық талаптарын қанатландырыў менен бирге, сиясий гүрестиң бирден-бир жедел қуралына айлана баслады. Шешенлик өнери (сөз өнери) кәсибиниң әмелий нәтийжелери руў-қәўимлердиң, халықлардың, мәмлекетлердиң сиясий-дипломатиялық, экономикалық қатнасықларында сиясий-әскерий даў-жәнжеллерди тыныш жол менен шешилиўлерин, халықлар дослығын тәмийинлеўде, жәмийетлик тарийхый процесслерде, көркем әдебий дәреклерде, халық аўызеки дәрәтпелеринде көрип отырмыз. Усындай жәмийетлик тарийхый зәрүрликлерге байланыслы шешенлик сөз өнери пайда болған хәм бул өнерди ийелегенлер шешен деп аталған. Шешенлер импровизациялық қәбилетлерин жетилистириў ушын халықтың бай көркем аўызеки дәрәтпелери, әдебий шығармалары менен бирге дүньялық илимлерден де хабардар болып, энциклопедиялық билимге де ийе болған. Соның менен биргеликте шешенлердиң сөз хәм пикир өткирлигинде тынық хаўаз, бәлент даўыс хәм

импровизациялық уқып та үлкен рол ойнаған. Демек, шешен сөз өнериниң жетик қәнигеси болыўы менен бирге саз (музыка), хәрәкет (театр) өнеринлериниң де жетик устасы болған. Бул синкретикалық өнерлер шешенлердиң сөз өнеринде, дипломатияда айрықша әхмийетке ийе болған. Буны биз түркий халықлардың тарийхый өтмиши арқалы байқап отырмыз. Мәселен, Қотан, Кетбуға, Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспамбет хәм т.б жыраў-шайырлардың дәрәтиўшилигинде бул өнерлердиң әхмийетли тәрәптери тарийхта қалған. Шешенлик өнери (ораторлық) көркем әдебиат пенен тығыз байланыслы. Көркем әдебиаттың тәсиршеңлигиниң, көркемлик бояўының артыўына шешенлик сөзлердиң әхмийети оғада жоқары екенлигин биз жақсы сеземиз. Өйткени, халық аўызеки дәрәтиўшилигиниң үлгилери: дәстанлар, жырлар, терме-толғаўлар, тарийхый қосықлар әпсана хәм рәўиятларда, жазба әдебиатта (поэма, роман, повест х.т.б) толып атырған шешенлик сөзлер үлгилериниң шығарма сүйегине енисип кеткенин аңлап отырмыз.

Әйемги Грецияда ораторлық өнери (риторика) бул сөйлеў теориясы, лекторларға (баянатшы, шығып сөйлеўшилер) бағдарланған қағыйдалар топламы болды. Кейинги дәўирлерде (Орта әсирлерде) риторика қағыйдалары көркем әдебиатқа өте баслады. Риторика көркем әдебиаттың көркем тәсиршеңлигиниң артыўына алып келди. Бир неше әсирлер даўамында көркем әдебий дәрәтиўшилик (әсиресе, эпос, трагедия, ода) риторика қағыйдаларына бойсынған ҳалда, ораторлық (шешенлик) тәжирийбеден пайдаланылған. [8,243-б.] Солай етип шешенлик өнери, шешенлер дәрәтиўшилиги (ораторлық) әйемги Грецияда риторика илими болып қәлиплескени менен көркем әдебиат пенен бирге өмир сүрип хәм әдебиаттаныў илими менен сыбайлас үйренилип киятыр.

Шешенлик өнери Египет, Ассирия, Вавилон, Ҳиндстан хәм Орайлық Азияда жасаўшы түркий халықларда (Түрк қағанаты) да жоқары баҳаланған. Халық алдында, үлкен рәсмий хәм рәсмий емес жыйынларда, той-мәресим салтанатларында шығып сөйлеў, сөйлеў механизмин қәлиплестириў бағдарындағы әйемги тәжирийбелик үлгилер биз атап өткен мәмлекетлер менен халықларда болыўы тәбийий қубылыс.

Түркий халықлары әдебияты, фольклоры тарийхында да ерте дәўирлерден бизиң

халқымыз шешенлик сөз өнерине терең итибар бергенлигинің гүўасы болып отырмыз. Әсіресе, өзбек, қарақалпақ, қазақ, қырғыз, ноғай, башқұрт хәм басқа да түркий халықлардың ески фольклорлық шығармаларында шешенлик сөз өнери хәм импровизациялық усылдың дәслепки үлгилери сақланған. Барлық түркий халықлар өзлериниң көркем әдебияты, тарийхы, философиясы, этнографиясы, жазыў мәдениаты хәм басқа да энциклопедиялық билимлердиң түп сағасын «Орхон Енисей жазыўлары» деп аталған мәдени-тарийхый хәм көркем әдебий тас жазыўлардан баслағанды мақул көреді. Бул тарийхый жазба естелик қарақалпақ халқының да руўхый дүньясы болып табылады. Өйткени, қарақалпақларда түркий халықлардың бири болғанлықтан бул ески мәдени-руўхый естеликке мийрасхор екенлигимизди естен шығармаўымыз керек. Сонлықтан да биз халқымыздың тарийхын, көркем әдебиятын, руўхый дүньясын, этнографиясын, шешенлик өнери хәм импровизациялық дәстүрин хәм оның туўылығу, қәлиплесиў, тарийхый раўажланыў басқышларының түп дәрегин усы естеликтен баслаўға толық ҳақылымыз.

Түркий халықлардың ерте дәўирдеги фольклорлық шығармалары менен бир қатарда аўызеки тарийхый эпикалық шығармалары болған «Тумарис», «Шырақ» хәм басқа бир неше көркем әдебий дәретпелер әсирлер даўамында Орта Азия халықларының руўхый дүньясында өмир сүрип келди. Мине, бул шығармаларда шешенлик сөз өнериниң үлгилерин, импровизациялық қубылыстың белгилерин, дәстүрлерин аңлаўға болады.

Шешенлик өнерин ийелеўде үлкен әҳмийетке ийе болған Риторика пәни Грецияда, Афинада турмыс талапларының нәтийжесинде суд мәжилислериниң бағдарында жүзеге келип, кәсип түри хәм илим сыпатында раўажланған болса, Орта Азияда жасаўшы қәўимлер, руўлар, миллетлер арасында көркем әдебияттың базасында дидактикалық бағдарда пайда болды хәм раўажланыў басқышына түсти, бирақ ораторлық пәни сыпатында баҳаланбаса да, көркем әдебияттың түри сыпатына шешенлик өнери, ал өнер, кәсип бағдарында болса, бул дәретіўшиликти ийелеген адамды шешен деген халықлық атама берилди.

Қарақалпақ халқының шешенлик өнериниң тарийхын Түрк қағанаты (ханлығы) дәўиринен мийрас қалған «Орхон-Енисей жазыўлары» деп аталған қулпы тасқа қашаў менен ойып

жазылған қулпы тас жырларынан баслаў мақсетке муўапық болады. Түрк қағанатлығы дәўиринде Билке қаған, Қултегин, Тоныкөк сыяқлы ел бийлери хәм баҳадырларының қара сөз бенен шешенлик импровизациялық усыл хәм көркем тил менен жазылған жанрлық тәбияты тарийхый жырды, жоқлаўды елеслететуғын тас поэзия нағыз буның айқын дәлийли болып табылады.

Түркий халықлары шешенлик өнери тарийхында шешенлик хәм импровизациялық талантқа, уқыпқа ийе болған барлық түркий халықларға ортақ данышпанлардан Абу Райхан Беруний, Абу Наср Фарабий, Ибн Сина, Абу Абдулла Әл Хорезмий, Юсуп Ҳас Ҳажиб, Махмуд Қашқарий, Ахмет Югнакий, Хожа Ахмет Яссаўий, Сулайман Бақырганий, Әмир Унсурулмаоний Қайқабус, Саадий, Насратдин Рабғузий, Әлийшер Наўайы, Захриддин Мухаммед Бабур дәретіўшилиги хәм олардан бизге жетип келген көркем әдебий хәм энциклопедиялық шығармалары да айрықша әҳмийетке ийе. Бул данышпанлардың шығармаларында көркем поэзия хәм илимий болжаўлар менен қарысып кеткен ораторлық (шешенлик) хәм импровизациялық уқыпшылықтың үлгилерин аңлаўға болады.

XIV–XVII әсирлерде шешенлик өнериниң жыраўлық поэзия менен қарысып раўажланғанында байқаўға болады. Демек бул дәўирлерде жасап өткен жыраў-шайырлар мийрасында Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў хәм басқа жыраў-шайырлар дәретіўшилигинде олардың жыраўлық, шайырлық таланты менен бирге шешенлик өнериниң де үлгилерин ийелегенін аңлаўға болады. Соның ушын да бул дәретіўши тулғаларды шешенлик өнериниң ўәкиллери сыпатында да баҳалаўға толық тийкар бар.

Буннан соңғы XVIII–XIX әсирлерде қарақалпақ классикалық әдебиятында да шешенлик өнери поэзия менен қарыстырып, қос өнердиң ийеси болған Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шайырлардың дәретіўшилигинде, олардан халқымызға бай руўхый ғәзийне болып бизге жетип келген шығармаларында да көриўге болады. Солай етип шешенлик өнери жыраўлық поэзия, классикалық әдебият базасында қәлиплесе раўажланыўын сезсек, оның менен қарасып, синкретикалық (синкретизм) усылда раўажланғаны көзге тасланады. Қарақалпақ халқы турмысында шешенлик өнерин шешенлер, жыраўлар, шайырлардан басқа да сол дәўирлердеги

хәкимшилик басқарыуы ұйымларының алдыңғы данышпан ел ағалары, аталықлар, қәуім хәм урыуы бийлерінде де жүдә шеберлік пенен үрдис еткенлигин көриуғе болады. Себеби бул тәбийий хәм нызамлы қубылыс еди. Әлбетте, ел басшылары, бийлер халық алдында шығып сөйлеуде биринши нәубетте шешенлик талантқа (ораторлық), импровизациялық уқыпшылыққа мүтәж еди. Солай етип бул дәуір турмысында шешенлик өнериниң раўажланыуына үлкен үлес қосқан хәм шешен хәм импровизатор, хәм ел ағасы, халық атасы, қәуім хәм урыуы басшыларынан Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Турым бий, Ережеп тентек, Өмирбек лаққы хәм т.б. бий хәм шешенлердиң исмин атауы өтиуі орынлы.

Шешен болыуы ушын импровизациялық уқыпқа ийе болыуы керек. Егер де шешенде импровизация болмаса, мәселени унамлы шешип бере алмауы, машқала туудырып турған жағдайда сөз күдирети арқалы жумсарта билмеуі де мүмкин. Солай етип оның шешенлик таланты, ақыл-парасаты, сөз жүйесин тауып бериуі позиция көринбей қалады.

Импровизация усылы көркем өнердиң барлық түрлерінде (көркем әдебият, музыка, театр, жиповись, хореография) бар болған көркем әдебий қубылыс болып табылады. Бул көркем әдебий қубылыс таярлықсыз суўырып салыуы, хәзир жуўаплы, төкпе талант, тәбийғый таланттың сол заматта туўылыуы, сөз тапқырлығы қәсийетлерине ийе болады.

Қарақалпақ әдебиятында улыўма сөз өнеринде жыраўлар, шайырлар, бақсылар, шешенлер (ораторлар), лаққыларда импровизациялық қубылыс, яғный сөзге таярлықсыз суўырып салыуы, төкпе талантшылық қәсийетлерине, уқыпшылығына ийе болған. Бундай импровизациялық қәсийетке ийе болған дәретиуіши тулғаларды биз ерте дәуірлерден көзге тасланатуғын халқымыздың көркем аўызеки дәретиуішилигинде, жыраў-шайырлар дәретиуішилиги (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспамбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў, Жийренше шешен хәм XIX әсирдеги классик шайырлардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм кейинги дәуірлердеги халық шайырлары Садық шайыр, Рам шайыр, Т.Жумамуратов хәм т.б. шайырлар дәретиуішилигинде, күлкили сөз айтыушыларда, лаққыларда, шешенлерде (ораторлар) ушыратыуға болады.

Қарақалпақ шешенлик өнери тарийхында әпсанауий жыраў Қорқыт ата, Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Жийренше

шешен, Доспамбет хәм т.б. жыраўлардың өз дәуиринде дана сазгер жыраў, философ данышпаны болыуы менен бирге ханды хәм халықты аўзына қаратқан шешен екенлигин жақсы билемиз. Бул жыраў-шайырлардың шығармалары өз дәуириниң тарийхы, социал-жәмийетлик сиясий турмысы менен тығыз байланыслы. Жыраў-шайырлардың әдебий мийрасларын үйрене отырып олардың шешен, мәмлекетлик сиясат хәм дипломатиялық ислер менен шуғылланғанын, хан кеңесгөйи болғанлығы сеземиз. Қорқыт атаның «Ешekten тулпар болмас, мыйқыдан суңқар болмас», Соппаслы Сыпыра жыраўдың «Хә хан ийем, хан ийем, қулағыңды сал ийем... қызыға берме урысқа, зыяны тийер ырысқа», Асан Қайғының «Әй хан ийем, хан ийем, мен айтпасам билмейсең, қымыз ишип қызынып, қызараңлап терлейсең, өзиңнен басқа хан жоқтай» деген сөзлери импровизация менен батыл түрде айтылған шешенлик өнериниң үлгилери болып табылады.

Асан Қайғының жәмийетлик искерлиги хан мәсләхәтшиси (мәмлекетлик кеңесгөйи) халықлар хәм мәмлекетлер арасындағы дипломатиялық ислерди әмелге асырыушы сыпатында көринеди. Базы жағдайларда мәмлекетлик сиясатқа толық араласып, Жәнибек ханның сиясий ислерин мақулламай батыл түрде қарсы шығады.

Бул оның көрегенлиги, мәмлекеттиң абыройсызланыуының алдын алыуда, халықтың тыныш өмир сүйриуде үлкен роль ойнағанлығын көрсетеди. Демек оның;

«Аңылып жүрген көп душпан,

Елге жаў боп келеди,

Қуладин кусты өлтirse,

Өз басыңа келеди:

Әй Жәнибек ойласаң,

Қыйлы-қыйлы заман болмайма?»-деген қатарлары хан кеңесгөйи болғанлығын билдирсе, екіншиден оның импровизатор шешен, шайыр екенлигин толық дәлилейди.

Қарақалпақ әдебияты тарийхында шешенлик өнериниң идеялық бағыты, мазмунына, тематикасына итибар қаратсақ, XIV-XV әсирлердеги Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан Қайғы хәм Жийреншеге байланыслы шешенлик сөзлерде ханлар хәм халық турмысы, мәмлекетлик сиясат, дипломатия, халықлар дослығы сыяқлы мәселелер сөз етиледі. Ал, кейинги дәуірлердеги Маман бий, Айдос бий, Турым бий, Ережеп бий, Өмирбек лаққы хәм т.б. бийлер, шешенлер, лаққылар тусындағы шешенлик сөзлерде урыулар арасындағы дау-

жәнжеллер, суў мәселеси, аўызбиршилиқ, жер даўы хэм т.б. мәселелердиң шешимин табыў ушын даналық, тапқырлық хэм импровизациялық усыл менен айтылған әңгимелер, шешенлик сөзлер қурайды.

Ерте дәуірдеги қарақалпақ халқының руўхый-психологиялық турмыслық келбетин белгилейтуғын шешенлик сөзлерде ҳазир жуўапшылық (импровизация) терең ой-пикир, мәнили хэм жумбақлы гәп, астарлы сөзлер менен орап бериў дәстүрге айланған. Бундай дәстүр дәуір тарийхы ушын хэм сиясий-жәмийетлик процессте оғада әҳмийели кубылыс еди.

Шешенлик сөз өнеринде шешенликти хэм жыраўлық поэзияны бирлестире алған Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан Қайғы, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў, Шанқай жыраў хэм т.б. шешен-жыраўларды биз әдебиат тарийхы арқалы жақсы билемиз. Булардың ақыл-парасатшылық пенен сөз тапқырлығы, дилўарлығы, қыйын-қыстаўлы жағдайдан сөз

күдирети арқалы жағдайды жумсарта алыўы импровизациялық кубылыстың көриниси сыпатында баҳалағымыз келеди.

Жуўмақ. Улыўма айтқанда шешенлик өнериниң дәректери әйемги Грецияда ораторлық өнери сыпатында қәлиплескен. Ал, түркий халық әдебияты тарийхында шешенлик өнери сыпатында раўажланған. Шешенлик өнери жәмийеттиң сиясий-экономикалық, жәмийетлик-психологиялық турмысында оғада әҳмийетли кубылыслардың бир болды. Шешенлик сөзлер тапқырлық, терең ақыл-ой жемеси, импровизация туўындысы болып табылады. Импровизациялық усыл шешенлик өнерде әҳмийетли әдебий кубылыс екенлигин белгилеп өттик. Солай етип шешенлик сөзлер жәмийеттиң көркем-эстетикалық талаптарын қанатландырыў менен бирге, халықлар дослығын бекемлеўде, миллетлер ара татыўлық, сиясий-дипломатиялық халықаралық қатнастарда орны уллы руўхый мийрас болып табылады.

Пайдаланылған әдебиатлар

1. Мирзиёев Ш. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир, II том. «Ўзбекистон»2018.
2. Мирзиёев Ш. Нияти улуғ халқининг иши ҳам улуғ, хаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади, III том. «Ўзбекистон»2019.
3. История древнего востока. (под ред. В.И.Кузицин) Москва, «Высшая школа», 2003 г.
4. Жаббаров Н. Адабиёт ва миллий маънавият, Тошкент: «Манавият», 2015.
5. Қурбанов Д. Адабиётшуносликка кириш, Андижон:- «Хаёт», 2002.
6. Қобланов Ж.Т. Шет ел әдебиетиниң тарихы Алматы.: 2011.
7. Мамбетов К. Шығыс әдебияты тарийхы, «Билим», 1993.
8. Хализев В.Е. Теория литературы: Москва, «Высшая школа» 2004. стр. 243.

РЕЗЮМЕ. Давр учун муҳим бўлган халқимизнинг бир неча асрлик маънавий қадриятларини ўрганиш долзарб масалалардан бири. Мақолада ушбу масалаларнинг ечимини топишда маънавий қадриятларимиздаги нотиклик санъатининг тарихий ривожланиш босқичлари, импровизатсион ходисаси ҳамда ушбу санъатнинг ёш авлодни Она Ватанга содиқ этиб тарбиялашда, маънавий дунёсини бойитишда, сиёсий-дипломатик, халқаро муносабатлар ва миллатлараро тотувлик, халқлар дўстлигини таъминлашда муҳим ҳодиса эканлиги очиб берилди.

РЕЗЮМЕ. Изучение многовековых духовных ценностей нашего народа, важных для периода Третьего Ренессанса, является одним из актуальных вопросов. В статье раскрываются этапы исторического развития ораторского искусства в наших духовных ценностях, явление импровизации, а также то, что это искусство является важным явлением в воспитании молодого поколения преданным Родине, обогащении его духовного мира, обеспечении политико-дипломатических, международных отношений и межнационального согласия, дружбы народов.

SUMMARY. Studying the centuries-old spiritual values of our people, important for the Third Renaissance period, is one of the pressing issues. The article reveals the historical development stages of oratory in our spiritual values, the phenomenon of improvisation, as well as the fact that this art is an important phenomenon in educating the younger generation as patriots of the Motherland, enriching their spiritual world, ensuring political-diplomatic, international relations and interethnic harmony, friendship of peoples.

I.YUSUPOV TÓRTLİKLERİNİN ÓZINE TÁN ÓZGESHELİKLERİ

Dawletmurat Paxratdinov – *filologiya ilimleri kandidatu, docent*
ÓzMKÓMI Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: sharq poeziyasi, anʼana, I.Yusupov, qoraqalpoq adabiyoti.

Ключевые слова: vostochnaya poeziya, tradiciya, I.Yusupov, karakalpakskaya literatura.

Key words: oriental poetry, tradition, I. Yusupov, Karakalpak literature.

Klassikalıq ádebiyat shıǵarmalarındaǵı tórtliklerden házirgi zaman ádebiyatındaǵı tórtliklerdiń arasında bir qansha parq bar. Bul – házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq rawajlanıwınan derek beredi. Bunı qaraqalpaq xalqınıń házirgi kórnekli shayırı I.Yusupovtıń poeziyasınan, anıǵıraq aytsaq, onıń tórtliklerinen kóriwge boladı. I.Yusupov tórt qatarlı miniatyuralıq shıǵarmanıń mazmunın hám temasın hár tárepleme keńeytti, onıń janrlıq múmkinshiliklerin ózlestirdi hám rawajlandırdı. Shayırdıń shıǵarmalarında tórtliktiń bir qansha jaqsı úlgeri bar. Yaǵnıy, turmıstıń jaqsı hám jaman tárepleri, adamlardaǵı házirgi zamanǵa bolǵan kózqaraslar, tálim-tárbiya, minez-qulıq, qarım-qatnas, ádep- ikramlılıq uqsáǵan etikalıq máseleler, ulıwma aytqanda, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq oylar orın alǵan. Onıń tórtliklerinde formalıq qásiyetleri menen birge ózine tán mazmunlıq qásiyetleri de bir-birine mas keledi. Mısal retinde I.Yusupovtıń bir tórtligin alıp qarayıq:

Astan – gesten oynap bolsa balalar,

Hár zattı ornına qoyar analar.

Sol sıyaqlı, kimler dana, kim shala,

Waqt bárin ornı – ornına qoyar. [1.14]

Bul tórtlik tereń filosofiyalıq mazmunda jazılǵan. Birinshi hám ekinshi qatarlarda ómirdiń tábiyy procesi, bala hám ana múnásebeti arqalı sáwlelenedi: "Astan – gesten oynap bolsa balalar" - bul jerde balalardıń shoq hám ele jetilispegen tábiyatı názerde tutılǵan. Olar ele "astan-gesten" (háreketsheń, oyın-kúlki ishinde) boladı. "Hár zattı ornına qoyar analar" - Ana bala turmısında tárbiyashı hám tuwrı jolǵa salıwshı insan sıpatında kórsetilgen. Balalardıń shoqlıǵı, balalıǵı ana tárbiyası menen tuwrı jolǵa túsedı. "Sol sıyaqlı, kimler dana, kim shala" - turmıta da solay: adamlar arasında aqıllı "dana" hám ele tájriybesiz, asıǵs "shala"lar bar. "Waqt bárin ornı – ornına qoyar" - waqt hám tap usı "ana" kibi hár bir nárseni óz ornına qoyadı. Waqt ótiwi menen kim haqıyqıy dana, kim shala ekeni anıq boladı. Bul tórtliktiń kórkelik ózgesheligi sonnan ibarat, bala hám ana múnásebeti arqalı insan hám waqt ekewi salıstırıladı. Filosofiyalıq pikir: waqt - ómirdiń ádalatlı tóreshisi. Ol hár bir nárseni, insandı, isti

óziniń haqıyqıy ornına qoyadı. Tárbiyalıq mazmunı: asıqpaw, waqtqa iseniw, turmısta sabır hám jetikliktiń áhmiyetin uqtıradı. Bul tórtlikte shayır insan ómirinde waqtıń adil hám haqıyqat ólshemi ekenin tereń túsindirgen. Balalardı ana qanday tuwrı jolǵa salsa, waqt ta turmısta hár nárseni óz ornına qoyadı. Shayırdıń tórtlik formasında jazǵan qosıqları adamnıń ishki sezimlerin, keypiyatların tereń filosofiyalıq oy-pikirler menen baylanıstırıp, oqıwshıǵa keń peyillik baǵıshlaydı, ómirge degen kózqarasların qayta oyatıp, jaqsı táreplerge ózgerтип otıradı. Qaraqalpaq shayırlarınıń hámmesi de tórtlik jaza bermegen. Bul qosıq formasında shıǵarma jazıw qıyın bolǵanlıqtan, kóbinese, talantlı, ómirge hár tárepleme filosofiyalıq jaqtan oy juwırtıw qábiletine iye shayırlar ǵana jazǵan. I.Yusupov óz waqtında Shıǵıs hám Batis klassikleriniń dóretpelerin qaraqalpaq tiline awdarıp, lirikalıq dástúrlerdi ózinshe úyrenen, tájiriye toplagan edi. Onıń bul tájiriyeberleri, dóretywshilik úyreniwleri, ózlestiriwleri kóp sanlı tórtliklerinen kórinip tur. Bul janrda qosıq dóretyw hám onı xalıqtıń kewline jaǵatuǵın etip shıǵarıw qattı qıyın ekenin shayır óziniń bir tórtliginde aytadı:

Qosıq kózsiz shıqsa – kókireǵiń soqır,

Miyden shıqqan sózdi jurttı miyge toqır.

Kózińe shóp tirep otırıp jazbasań,

Jurt onı kózińe shóp tirep oqır. [2.140]

Bul tereń filosofiyalıq mazmundaǵı pikir. Onda dóretywshilik juwapkershilik, sóz qádiri hám oqıwshı aldındaǵı hújdan máselesi haqqında ayılǵan. «Qosıq kózsiz shıqsa – kókireǵiń soqır» - bunda "qosıq" - yaǵnıy dóretpе názerde tutılǵan. Eger dóretpе "soqır" - yaǵnıy mánissiz, mazmunsız, júreктен shıqpasa, demek shayırdıń "kókireǵi soqır" - qálbi soqır, seziw qábiliyeti tómen degeni. Demek, haqıyqıy shıǵarma júreктен shıǵıwı kerek. Júrek soqır bolsa, sóz de tásirsiz boladı. «Miyden shıqqan sózdi jurttı miyge toqır» - Bul qatarда sózdiń negizi hám tásiри haqqında ayıladı:

– Eger sóz aqıldan (miyden) shıqsa, ol da adamlar aqlına tásiри kúshli boladı, oqıwshını oylandıradı. Bul júdá áhmiyetli pikir: sóz tek sezim emes, aql jemisi bolıwı kerek. «Kózińe shóp tirep otırıp jazbasań» qatarı rámsiy yaǵnıy simvolikalıq

mánide: “kóziñe shóp tirep” - yaǵnıy óziñdi qıynamasañ, tereñ pikirlemeseñ, sózdiñ mánisin túsineseñ, júrek awrıwın sezbeñ - haqıyqıy ashıǵarma tuwılmaydı. Haqıyqıy dóretpе azap penen keledi, dóretiwshi óz sózin “tolǵaq” pene jazadı. «Jurt onı kóziñe shóp tirep oqır» - yaǵnıy, eger sen húrmetsez, júreksiz jazsañ, xalıq ta seniñ shıǵarmañdı tolǵanıssız, “shóp tirep” - yaǵnıy jaqtırmay oqıydı. Demek, oqırman da sózge baha beredi, onıń kózi ashıq, ol haqıyqıy sózdi tanıydı. Bul tórtlikte shayır dóretiwshige qarata múrját etken:

- Sóz júrek hám aqıldan shıqsın;
- Dóretiwshi sózine juwap bersin;
- Haqıyqıy sóz miynet, azap, sezim hám hújdan arqalı jaratıladı;
- Xalıq haqıyqıy sózdi bilip, orsaqı, qurǵaq sózdi qabıl etpeydi. Haqıyqatında da bul qosıq formasında jaqsı shıǵarma dóretiw oǵada qıyın. Sebebi, bilayınsha jay gáp penen ayılatuǵın kólemli pikirdi kishkene ǵana tórt qatardıń ishinde az sóz benen túsindirip beriwdiń ózi ańsatlıqqa túspeydi. Onıń ushın adamda sóz qorınıń bay bolıwı, oylaw qábiletiniń kúshli bolıwı, sózdi ornı-ornına qoya biliw sheberligin talap etedi.

Aqılǵa uǵras kelmes bul keń dún’ya,

Ayı, kúni hámmelege teń dún’ya.

Insan peyli tarılǵanda biraqta,

Eki adamǵa tarlıq eter keń dún’ya. [3.77]

Bul tórtlikte dún’yanıń keńligi hám insan tábiyatındaǵı peylil tarlıǵı ortasındaǵı qarama-qarsılıq filosofiyalıq kózqarastan súwretlengen. «Aqılǵa uǵras kelmes bul keń dún’ya» - yaǵnıy, bul keń dún’ya - aqılǵa sımaytuǵın dárejede úlken, sheksiz. Dún’ya da, imkaniyat ta kóp. Shayır dún’ya júdá keń, hámme nársenge jeterli degen pikirdi ilgeri súrmekte. «Ayı, kúni hámmelege teń dún’ya» - degen qatarda ádalat túsiniǵi berilgen: – Ay hám quyash búrsheni teńdey jarıta. Dún’ya jaratılısı ádalatlı hám búrshenge teńdey. Demek, insanlar arasındaǵı ádalatsızlıq tábiyatta emes, insanıń ózinde. «Insan peyli tarılǵanda biraqta» - degende “insan peyli tarılıw” - yaǵnıy insanıń tábiyatı, qálbi tar, nápsine berilgen halatın ańlatadı. Insanıń ishindegi tarlıq - kóre almawshılıq, menmenlik, nápsi - ol dún’ya keńligin de tar etip qoyadı. «Eki adamǵa tarlıq eter keń dún’ya» - qatarı shayır pikirin kul’minaciyaǵa alıp shıǵadı. Dún’ya óz sheńberinde keń, lekin insan qálbi tar bolsa, eki adamǵa ornı tabılmaydı. Bul - júdá kúshli filosofiyalıq hám tárbiyalıq juwmaq: insanıń ishki keńligi dún’yadaǵı tınıshlıq hám tatıwlıq gılti sanaladı. Tórtlikte shayır insandı óz qálbin keńeytiwge, keń peylil bolıwǵa shaqıradı. Dún’yada jay da, jaratıwshınıń inamı da jeterli -

lekin kóre almawshılıq, nápsi hám menmenlik sebepli adamlar onı tar kóredi. Eger insan qálbi keń bolsa, dún’ya da keń boladı, al qálbi tar bolsa, keń dún’ya da tar keledi.

Tórtliktiń kórkemlik ózgeshelikleri:

- Salıstırmalı: keń dún’ya ↔ tar qálb.
- Filosofiyalıq mazmunı: insaniyat mashqalası sırtta emes, ishinde.
- Tárbiyalıq pikir: keń peyllilik, insanıyılıq, nápsin jeńiw.

Tórtlikte hár bir qatar óz aldına bir tıyanaqlı oy-pikirdi bildirip tur. Sonı da ayıp ótiwimiz kerek, Shıǵıs klassikalıq poeziyasına tán tereñ filosofiyalıq mazmun biziń tórtlik jazıp júrgen shayırlarımızdıń bárine de birdey jetisip atırǵan joq. I.Yusupovtıń tórtlikleriniń kópshiligi turmısta ushırasatuǵın hár qıylı waqıyalarǵa, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq oylarǵa hám didaktikalıq xarakterge iye. Onıń tórtliklerinde hár bir sóz óz ornı menen ayıladı. Shayırdıń taǵı bir artıqmashlıq jeri – ol qosıqlardı obrazlı etip jazǵandı, az sóz benen keń hám astarlı máni bildiriwdi jaqsı kóredi. “Meniń bir úrdisli ádetim usınday, - deydi I.Yusupov, - jazıwshılıqtan biyǵárez adamlardıń qosıqqa máni beriwine kóbirek júginemen. «Mına bir qatarıń yamasa qosıǵın bizge unadı» - degendi onday adamlardan esitken kúni men ózimdi ishimen oǵada baxıtlı shayır dep sezemen, bul maǵan yosh beredi...»

Óz zamanlaslarınıń kewline jaǵnıw, júregine jol tabıw – shayır ushın eń azaplı hám eń ádiwli is.” [4.9] Shayırdıń tórtliklerin oqıǵanımda, onnan kóp jıllıq ómir tájiriybeleri sezilip turadı. Onıń ómir hám turmıs haqqında jazılǵan tórtlikleri Omar Hayyam rubayıları kibi insan ómiriniń hár qıylı hádiyelerine baha beredi, jaqsılıq penen jamanlıq arasındaǵı mángilik gúres, ómir hám ólim arasındaǵı qarama-qarsılıqlar tuwralı tereñ oy-pikirler júritiledi. Onıń bunday mazmunda jazılǵan tórtlikleri Shıǵıs klassikleriniń turmıstı súwretlew dástúrin elesletedi.

Dún’ya az waǵında bárine jeter,

Insan paqır azǵa qánaát eter.

Dún’ya bolǵan sayın Nápsi degen iyt,

Shıńjırın julqılap, qutırıp keter. [5.14]

Shayırdıń bul tórtligi júdá kúshli filosofiyalıq hám moral’lıq mazmunda jazılǵan shıǵarma bolıp, ol dún’ya, nápsi hám insan qánaatsızlıǵı haqqında. Shayır dún’ya inamınıń jeterli ekenin, lekin insan nápsiniń tawsılmaslıǵın júdá tásirli táriyplegen. «Dún’ya az waǵında bárine jeter» qatarınıń mánisi Dún’ya óziniń “az waǵında” - yaǵnıy óz tábiyiy halında, jaratılǵan waǵında hámmege jeterli. Tábiyat, rızq, nesiybe - búrshenge adam ushın teńdey. Demek, dún’yada jetispewshilik joq, jetispewshilik insan nápsine baylanıslı. «Insan paqır azǵa qánaát

eter» shayır insannıń eki túrli tábiyatın kórsetedi: – “Paqır” (qanaatlı, kemtarın) insan - azǵa da razı, shúkrli. Lekin bunday insanlar az, olar qánaatti biledi. Demek, haqıyqıy baylıq - qánaatte. «Dúnya bolǵan sayın Nápsi degen iyt» qatarında júdá kúshli kórkemlik bar: “Nápsi”ni “iyt”ke teńeydi. Bul teńew insan nápsiniń boysınbaytuǵın tábiyatın ańlatadı. Yaǵnıy, nápsi hámiyshe jetispewshilik tuyǵısın tuwdıradı, ol hesh qashan toymaydı. «Shınjırın julqılap, qutırıp keter» qatarında nápsiniń qáwipli kúshine ishara etedi: Eger insan onı jılawlamasa, “nápsi” óz “shınjırın”n - yaǵnıy sheklewin úzip, haywan halatına kelip keledi. Shayır insan nápsin zorlıq penen, aqıl menen tıyıwı kerekligin aytadı. Eger ol “qutırsa” insandı da jar jaǵasına jetekleydi. Bul tórtlikte shayır insandı qánaat, sabır hám nápsin jılawlawǵa shaqırmaqta. Dúnya naǵmeti jeterli, lekin nápsi - insannıń eń úlken dushpanı. Eger nápsin jılawlamasaq, ol insandı da dúń’ya tınıshlıǵın da buzadı.

Tórtliktiń kórkemlik ózgesheligi:

- Salıstırmalı: nápsi ↔ iyt.
- Qarsılıq: keń dúń’ya ↔ tar nápsi.
- Filosofiyalıq pikir: qánaat – insannıń haqıyqıy tınıshlıǵı; nápsi – onıń jar jaǵasına barıwı.
- Metafora: “shınjırın julqılap” – nápsin qadaǵalawdan shıǵıw belgisi.

Shayır tórtlikleriniń tereń mániligi, sapasınıń logikaǵa sáykesligi hám joqarı kórkemligi sózsiz kimdi bolsa da ózine tartadı. Sebebi, onıń ayırım tórtlikleri bar, onı talqılap, tınlawshıǵa sóz benen jetkerip beriw júdá qıyın:

Birewler keń peyillikke shaqırar,

«Mendey hújdanlı bol» desip ah urar.

Sen bazarǵa barıp tınlap kór: hár kim –

Ózinde joq zattı aytıp baqırar. [6.56]

Shayırdıń bul tórtligi mánilik jaǵınan tallasaq, ol júdá tereń turmıslıq hám filosofiyalıq mazmundı óz ishine aladı. Tórtlikte shayır ekijúzlemelikti qatań sınǵa aladı. Ol adamlardıń kóbinese ózinde joq pazıylet haqqında aytatuǵının, lekin ámelde oǵan ámel etpeytuǵının aytadı.

«Birewler keń peyillikke shaqırıp,

«Mendey hújdanlı bol» desip ah urar.» -

Bul jerde “keń peyillik” - saqıyılıq, keń kewillik mánilerinde. Shayır aytadı, bazı adamlar ózin “hújdanlı” dep kórsetip, basqalardı sonday bolıwǵa shaqıradı. Lekin olardıń bul sózleri - haqıyqıy hújdan emes, bálki kózboyamashılıq sanaladı.

«Sen bazarǵa barıp tınlap kór: hár kim -

Ózinde joq zattı aytıp baqırar.»

Bul eki qatarada shayır háreketsiz násiyatshılardı masqara etedi. Ol bazardı -turmıs,

ómir retinde isletedi: bazarda hár kim ózin kórsetiwge, sóz benen “sawda etiwge” urnadı. Lekin olardıń sózleri kóbinese bos - sebebi ózinde joq nárseni aytpaqta. Yaǵnıy, adamlar kópshilik waqta ózlerindn joq pazıyletti basqalardı úyretiwge urnadı. Haqıyqıy hújdanlılıq sózde emes, ámelde kórinedi. Shayır insandı tek sózde emes, iste de hújdanlı, keń peyil bolıwǵa shaqırmaqta. Bul qosıq qatarlarında lirikalıq qaharman kópti kórgen turmıs tájiriyesi mol adam obrazında kórinedi. I.Yusupovtıń obraz jaratıw sheberligi tuwralı Ózbekstan xalıq shayırası Zul’fiya bılay dep jazadı: «Ibrayımın qosıqları sulıw hám bay. Tereń oyları menen úlken áhmiyetli ideyaları jalınlı joqarı juwmaqlı tuyǵılardı xalqınıń neshshe mın jıllar dawamında jaratıp, ısılıp kelgen tilinde sáwlelendiredi... Pikirlerdiń sáwleleniwı kóbinese obrazlı boladı». [7.5] Túrkiy ádebiyatında orta ásirlerde-aq payda bolǵan ádebiy dástúrlerdı XX ásir qaraqalpaq lirikasında I.Yusupovtıń dawam ettiriwi hám kórkemlik baylanıslardı oqıwshılardı jańa hám keń kólemlı estetikalıq zawıq baǵıshlawshı qosıqlar etip usınawı – bul ádebiyatta, mádeniyatta hám jámiyetlik turmısta dástúrlerdıń tábiyiy jalǵasıwınıń bir kórinisi sanaladı. Sonı da ayta ketiw kerek, aradan qansha waqıt ótken sayın tórtlik janrıńın formalıq qurılısı sol halında qalıp, onıń tematikalıq, filosofiyalıq hám didaktikalıq mazmunlıq kólemi kem-kemnen keńeyip baratır. Biz I.Yusupov dóretpelerinde Shıǵıs klassikleri tórtliklerinde ushıraspaytuǵın hár qıylı mazmunda jazılǵan qosıqlardı ushıratıp otıramız.

I.Yusupovtıń tálim-tárbiyalıq qásiyetke iye bir neshe tórtlikleri bar. Shayırdıń bunday shıǵarmalarında insannıń bir-birine bolǵan muhabbatı, miyirbanlıǵı, doslıǵı sáwlelengen. Sonday-aq, ádep-ikramlılıq haqqındaǵı oy-pikirler ǵáziynesine názer salıp, jas áwladlarımızdı ádillikke, aqıl-parasatqa tárbiyalawǵa shaqıradı. Ol óz dóretpelerinde geybir kókiregi qarańǵı insandıń qılwalıwın tereń mánili filosofiyalıq qatarlar menen áshkaralaydı:

Bárha sumlıq oylay berse, aqmaq ta,

Kúshi jeter aqıllı jıqpaqqa.

Óytkeni, aqmaq barı-joqlı aqılın,

Baǵdarlaydı jalǵız qıysıq soqpaqqa. [8.141]

Bul tórtlik te tereń mánili hám filosofiyalıq mazmunda jazılǵan bolıp, ol insannıń pikirlewi, minez-qulqı hám aqılınıń dárejesi haqqında sóz júrtedi. Endi onı izbe-izlikte tallap shıǵamız:

1. *Bárha sumlıq oylay berse, aqmaq ta, →*

Eger ahmaq kisi de kóp oylay bersa. Bul jerde shayır “oylaw” túsinigine eki máni beredi: birinshisi — *pikir júrtiw*, ekinshisi — *hámiyshe ózinshe orınsız nárseler haqqında oylaw*.

Shayırdın aytıp atırǵanı — eger aqmaq kisi de kóp oylasa, ol óz “aqılı” menen emes, bálki *ózgeshe tuwrı jolda* pikir júritedi.

2. *Kúshi jeter aqıllını jıpaqqa.* → Ol (aqmaq) aqıllı adamdı da jıǵıwǵa qúdireti jetedi. Bul jerde shayır ironiya isletken. Aqılsız adam, eger ol tınımsız óziniń orınsız pikirlerine isense, basqalardı da adastırıwı, hátte aqıllı insandı da tuwrı joldan shıǵarıwı múmkinligin eskertedi.

3. *Óytkeni, aqmaq bari-joqlı aqılın,* → Óytkeni aqmaq óziniń bar-joq aqılın, bul qatarda “barı-joqlı aqılın” degeni — júda az, shegaralanǵan, jeterli bolmaǵan aqılın degendi áńlatadı.

4. *Baǵdarlaydı jalǵız qıysıq soqpaqqa.* → Tek qıysıq jolǵa qaratadı. Yaǵnıy aqmaq kisi óz pikirin tuwrı dep bilip, lekin ol tuwrı jol emes, bálki adasıw jolı sanaladı.

Shayır bul tórtlik arqalı insannıń pikir júritiw mádeniyatı haqqında oyǵa saladı.

- Eger insanda aqıl bolsa da, ol tuwrı jóneliste isletilmese — bul aqıl payda emes, zárer keltiredi.

- Aqılsız adam óziniń qáte pikirine qattı isense, hátteki aqıllıardı da adastırıwı múmkin.

- Demek, aqılın barlıǵı emes, onıń tuwrı jolǵa baǵdarlanıwında eken.

Juwmaqlap aytqanda, bul tórtlikte shayır aqmaqın aqıldı qáte isletiw qáwipin ashıp beredi. Ol insandı *oydı tuwrı jolǵa qoyıwǵa*, yaǵnıy haqıyqattı izlewge shaqıradı. Biz shayırdın tórtliklerinde sum nápsi, dúń’yaǵa kózsiz umtılw usaǵan pás qılıqlardı áshkaralaǵın, sonday-aq iyman, insap, hadallıq usaǵan jaqsı qásiyetlerdiń sáwlelengenin kóremiz. Insapsız, nápsin tıya almaytuǵın adamlar hámme waqıt tek ǵana óziniń haram nápsisin qanaatlandırıw ushın áwere boladı. Sonıń nátiyjesinde jámiyettiń mápin umtıadı. Demek, adamnıń óz nápsin ózi tıyıwı insanıyat hám jámiyet ushın úlken áhmiyetke iye eken. Klassik shayırlarımız bolǵan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqar óz zamanlarında bunday insapsızlarǵa qarsı poeziya quralı menen gúresken. Demek, I.Yusupovtıń bunday qosıq qatarları sol ullı ustazlardın dástúrin dawam ettirip, insapsız hám qánaátsizlerge qarata ayılǵanın kórsetedi. I.Yusupov bir qatar tórtliklerinde wádepaz hámeldarlardı ótkir sózler menen áshkaralaydı:

Tilden gáwhar jıynawǵa da boladı,

Til iyesin ańlawǵa da boladı.

Áfandı aytqanday, tildiń ushına,

Bazda eshek baylawǵa da boladı. [9.56]

Shayırdın bul tórtligi tildiń quwatı hám insan ómirindgi áhmiyeti haqqında sóz etedi. Shayır tildiń eki júzin - jaqsılıq hám jamanlıqqa xızmet

etiw qábiliyetin kórsetedi. Endi tórtlik qatarları boyınsha tallaw jasaymız:

«Tilden gáwhar jıynawǵa da boladı» → Til arqalı gáwhar (hikmet, jaqsılıq, bilim) toplaw da múmkin. Bul jerde “gáwhar” — qımmat bahalı nárse, yaǵnıy *aqıl, ilim, gózzal sóz, hikmet* mánisindn isletilgen. Shayır aytadı: eger insan tilin tuwrı isletse ol ilim, danalıq sóz hám muhabbat deregi boladı.

«Til iyesin ańlawǵa da boladı» → Sol til arqalı insannıń kimligin, tábiyatın hám aqılın biliw múmkin. Insannıń sózi — onıń ishki dúń’yasın, minezin hám mádeniyatın sáwlelendiredi. Shayır aytadı: *adamnıń sózi — onıń aynası.*

«Áfandı aytqanday, tildiń ushına» → “Áfandı aytqanday” — yaǵnıy ullı, dana kisiniń sózine ishara qılınadı. Bul qatarda shayır bir hikmetli gápti eske aladı.

«Bazda eshek baylawǵa da boladı» → Bazda tildiń ushına eshek te baylanadı (yaǵnıy til arqalı aqmaqlıq ta qılınadı). Bul óte ironiyalı hám házil-dálkek aralas gáp. Málim bir mánide “tildi tuwrı isletpeşeń, ol seni shermende qıladı, aqmaqqa shıǵaradı” degeni. Bul tórtliktiń tiykarǵı ideyası - til insannıń eń qúdiretli quralı ekenligi.

- Eger onı tuwrı isletse - til insandı jetilistiriwi, dana hám húrmetli etiwı múmkin.

- Eger qáte isletse - ol insandı shermende hám pás dárejege túsiriwi múmkin. Shayır, sonıń menen birge sóylew mádeniyatına dıqqat qaratıwdı hám abaylıp sóylew zárúrligin aytadı. Sebebi, *til - gaáwar da bolıwı múmkin, apat ta bolıwı múmkin. Sonıń ushın insan tildi tuwrı isletiwı kerek.* Sonday-aq, I.Yusupovtıń tórtlikleri arasında muxabbat temasında jazılǵanların da ushıratıwǵa boladı. Bul temada derlik barlıq shayırlar shıǵarma dóretken. Mısalı: Omar Hayyam:

Jan azabın shektim, bir kún sawa joq,

Biýdártlerge uwayımnan nawa joq.

Ne bir awır dártke tabılar dárman,

Ashıqlıq dártine, biraq dawa joq. [10.7]

Nawayı:

Táǵdır jumbaqların shesherseń adam,

Dún’yanıń sırların asharsań adam.

Sóyte tura yar ishıqsı aldında,

Sonsha nege ǵarip nasharsań, adam. [11.18]

I.Yusupov tórtliklerinde de muxabbattıń qanday kúsh – qúdiretke iye ekenligi sáwlelengen:

Ázelden dúń’yanıń isi arasat,

Patsha patshalarǵa keltirer apat.

Tek seni áyyemgi altın taxtıńnan,

Taydırarlıq kúsh joq, gózzal muhabbat. [12.17]

Bul tórtlikte shayır muhabbattıń qúdiretli kúshi dúń’ya qúdiretinen de ústinligi haqqında sóz etedi. Endi hár bir qatardı tallap kóremiz.

«Ázelden dún'yanıń isi arasat» → Ázelden bul dún'yada tınıshlıq joq, ol hár dayım urıs hám talas-tartıslar ishinde boladı. “Arasat” sózi - tártipsiz, urıs-jánjel mánilerin ańlatadı. Shayır dún'ya tábiyatı ázelden sonday ekenin - ol hár qashan ózgeris, gúres, tártipsizlikler menen toǵanın aytadı.

«Patsha patshalarǵa keltirer apat» → Hátte patsha patshaǵa bále keltiredi, yaǵnıy kúshliler de bir-birine apat keltiredi. Bul júdá tereń pikir. Yaǵnıy dún'yadaǵı eń ullı, eń qúdiretli adamlar da bir-biri menen gúreste jeńiliske ushıraydı. Bul dún'yada hesh kim máńgi kúshke iye emes.

«Tek seni áyyemgi altın taxtıńnan» → Tek seni, ózińniń altın taxtıńnan... Bul jerde shayır “sen” dep múrját etkeninide, *hákimiyat basındaǵılardı, kúshi bardı emes, al muhabbattı názerde tutadı.*

«Taydırarlıq kúsh joq, gózzal muhabbat» → Seni taxtıńnan jıǵatuǵın jalǵız kúsh - gózzal muhabbat ekenin eskertedi. Bul qatar da tórtliktiń tiykarǵı ideyası ashıladı: dúnyada hesh qanday qúdrat - baylıq ta, patshalıq ta, urıs ta - muhabbat kibi kúshke iye emes. Shayır bul tórtlikte dún'yadaǵı eń ullı húkimdarlar da muhabbat aldında hesh qanday kúshke iye emes ekenligin aytadı. Muhabbat - insandı óz taxtıńnan da taydıratuǵın, qálbin boysındırıp qoyatuǵın ilahiy kúsh deydi. Bunda “gózzal muhabbat” tek ashıqlıq tuyǵı emes, bálki ruwxıy, insaniylik muhabbat, yaǵnıy ishıqı, mehir hám ilahiy muhabbat simvolı sıpatında isletilgen. Dúnyada patshalıq, baylıq yaqı kúsh-qúdrat emes - muhabbat eń ullı kúsh sanaladı. Ol insandı da jeńedi, húkimdardı da jıǵadı, qálbin pákleydi. Shayır usı arqalı insan qálbindegi muhabbattıń ilahiy ústinligin belgilep ótken. Shayırdıń ishıqı-muhabbat temasındaǵı tórtliklerinde muhabbat adamnıń eń hasıl sezimlerinden ekenligi tastıyıqlanadı. Sonıń menen birge, shayır tórtliklerinde muhabbat teması jańasha jańılaydı.

I.Yusupov tórtlikleriniń eń áhmiyetli tárepleriniń biri sonda, ol hár bir qosıǵında belgili bir óziq ideyanı, jańa oy-pikirdi jańa sóz, jańa pikir, soǵan ılayıqlı jańa kórkemlik forma tabıwǵa umtıladı. Shayır búgingi qaraqalpaq poeziyasın jańa aktual tema, mazmun, lirikalıq poeziyanı jańa janlıq formalar menen bayıtıwǵa itibar beredi. Shayırdıń Ana haqqında jazǵan tórtliklerinde Ana – perzentti jaratıwshı hám qorǵawsh mehiriybanı ekenin isenimli súwretlep kórsetedi. Shayır oqıwshılardı, ulıwma adamzatqa ata-ana aldında sharapatlı parızdı umıtıw, oǵan biyparwalıq etiw insan ushın eń qıyanetli is ekenin eskertip ótedi. Shayır tórt qatarlı ishinde az sóz benen-aq úlken hám tereń filosofiyalıq mánide adamzattıń eń

úlgili qásiyeti bolǵan ana aldındaǵı parızdı ótew ushın qanshama miynet etsende jetkiliksiz ekenin sheberlik penen beredi:

Ana – kirpik bolsa, perzent – kóz bolar,
Perzent – kepter, ana – zer gúmbez bolar.

«Analıq haqımı tolıq ótedim» -

Degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar. [13.33]

Shayırdıń bul tórtligi júdá tásirli - ol analıq mehir, perzenttiń wazıypası hám insaniylik qádrıyatları haqqında tereń filosofiyalıq pikir ańlatadı. Tórende hár bir qatar tiykarında tallap ótemiz. «Ana – kirpik bolsa, perzent – kóz bolar» qatarında shayır Ana menen perzent arasındaǵı úziksiz baylanıstı súwretleydi. Kóz benen kirpik bir-birisiz bola almaǵanınday, Ana menen perzent te bir-birisiz mánissiz. Bul júdá názik hám gózzal metafora - Ana perzenttiń ómirin asıraydı, mehir sayabanı boladı.

«Perzent – kepter, ana – zer gúmbez bolar.» Qatarında da obrazlar júdá kúshli berilgen. Perzent - ushıwshı kepter (qus), Ana bolsa - zer gúmbez (altın gúmbez). Bul degeni: Ana perzent ushın qorǵanısh, pana, mehir-muxabbat deregi. Kepter gúmbezsiz tura almaǵanınday, perzent te anasınıń sayasız turmısta joǵaladı.

«Analıq haqımı tolıq ótedim» –

Degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar.”

Shayır bul jerde ata-ana haqısın tolıq orınlaw múmkin emesligin aytadı. “Men anamnıń haqısın tóledim” degen sóz - haqıyqıy tuyǵısız, qurǵaq gáp. Sebebi Ana mehri teńsiz, onıń miynetin hesh nárseden menen ólshep bolmaydı. Bul tórtlik:

- Ana mehriniń sheksizligin.
- Perzenttiń Ana aldındaǵı minnatdarlıǵın.
- Ata-ana haqısın tolıq orınlap bolmaslıǵın ańlatadı.

Shayır bizge sonday uǵımdı uqtıradı.

Ana – ómirdiń ruwxıy tayanışı, onıń mehri hesh qanday nárseden teń kelmeydi.

Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası:

Tórtliktiń orayında - Ana mehriniń ullılıǵı hám perzenttiń Ana aldındaǵı minnatdarlıq wazıypası turadı. Shayır aytadı: Ana haqısın tolıq ótew hesh múmkin emes, onıń mehri sheksiz.

Obrazlar sisteması:

• Ana - kirpik, zer gúmbez: Bul obrazlar arqalı ana mehriyban, qorǵawshı hám páklik tımsalı bolıp sáwlelengen. Kirpik kózdi asraǵanınday, Ana da perzentin ómirdiń bárshe awırmanlıqlarınan qorǵaydı. Zer gúmbez - Ana mehriniń joqarı dárejedege tımsalı.

• Perzent - kóz, kepter: Perzent Anadan ajıralmas, onıń mehri ósedi. Kepter - erkinlik, jaslıq hám saplıq tımsalı. Bul obrazlar arqalı perzentiniń Ana muhabbattı ishindeǵı ómiri hám onıń pákligi kórsetiledi.

Kórkem qurallar:

- Uqsatıw: “Ana – kirpik bolsa, perzent – kóz bolar”, “Perzent – kepter, ana – zer gúmbez bolar” - bul qatarlarda salıstırıw quralı arqalı obrazlı pikir jaratılǵan.

- Salıstırıw (antiteza): Ana hám perzent bir-birin toltırıwshı qarama-qarsı mánilerde berilgen (kirpik–kóz, gúmbez–kepter).

- Hikmetli sóz (aforizm): “Analıq haqımı tolıq ótedim – degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar” – bul qatar ómirlik mańızlı hikmetke aylanǵan ibara.

Til hám stil ózgeshelikleri:

- Sózler ápiwayı hám xalıqshıl, biraq tereń mánige bay.

- Tuyǵı hám hikmet uyǵınlıǵı saqlanǵan.

- Qosıqta Ana mehri tek tuyǵı sıpatında, bálki ruwhıy hám morallıq qádiriyat sıpatında kórsetiledi. Bul tórtlik - anaǵa minnatdarlıq hám

muhabbattıń poetikalıq tımsalı sanaladı. Shayır insandı ana mehirin qádirlewge, onıń haqın umıtpawǵa shaqıradı.

Sunday-aq, shayır tómenдеги tórtlikte de ananı «Dúnyanıń jaratıwshısı» obrazında kórsetedi. Shayır óz tórtliklerin jazǵanda olardıń forma hám mazmun sáykesligine ayrıqsha itibar bergen. Shayırdıń tórtlikleri usı janrdıń qatań qaǵıydalarına muwapıq jazılǵanlıǵı onıń asa sheberliginen dárek berip turadı. Olarda birin-biri tákirarlamaytuǵın mazmun, ushqır qıyal, kórkem sóz, oziq pikir jetekshi orın tutadı.

Tórtlikler tek janrlıq forması boyınsha ǵana emes, al turmıs shınlıǵın ashıw usılları, qosıq qurılısı boyınsha da házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasın bayıtıp barmaqta.

Tórtliklerdi janr sıpatında rawajlandırıwda I.Yusupovtıń qosqan úlesiniń ayrıqsha ekenligin atap ótsek arziydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Юсупов И. Аласатлы дүнья бул. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1970, 14-бет.
2. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 140-бет.
3. Юсупов И. Чул турғойи. Тошкент, 1972, 5-бет.
4. Мәңги булақлар. (Жер жүзилик поэзия классиклериниң қосықлары хәм поэмаларынан). Нөкис, 1985, 7-бет.
5. Юсупов. И. Күншығыс жолаўшысына. Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, Нөкис, 1959, 33-бет.

REZYUME. Bul maqalada ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy baylanıslı máseleler sóz etiledi. Tiykarınan I.Yusupov tórtlikleri sóz etiledi hám analizlenedi. Salıstırılıp izertleniwi haqqında ilimiy pikirler bildiriledi.

REZYUME. V dannoy stat'e budut rassmotrenı literaturovedcheskie voprosı, vzaimosvyaz' literatur. V osnovnom rech' idyot o vzaimosvyazi mejdu Vostochnoy poeziy i karakalpakskoy literaturı XX veka, v tom chisle o poezii poeta I.Yusupova.

SUMMARY. This article will consider literary issues, the relationship of literatures. Basically, we are talking about the relationship between Eastern poetry and Karakalpak literature of the twentieth century, including the poetry of the poet I. Yusupov.

ПЕДАГОГИКАНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА УНИНГ ГЛОБАЛ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

М.Б.Султаниязов – доцент, н.ф.б.ф.д (PhD)

*Бердақ номидаги Қорақалтоқ давлат университети
Археология кафедраси*

Таянч сўзлар: педагогика, глобаллашув, таълим, компетенция, инклюзив таълим, рақамли педагогика, интерактив платформа, онлайн курслар, педагогик технология.

Ключевые слова: педагогика, глобализация, образование, компетентность, инклюзивное образование, цифровая педагогика, интерактивная платформа, онлайн-курсы, педагогические технологии.

Key words: pedagogy, globalization, education, competence, inclusive education, digital pedagogy, interactive platform, online courses, pedagogical technologies.

Замонавий педагогика доимий равишда анъаналар ва инновациялар ўртасидаги мувозанатни излайди. Рақамлаштириш, глобаллашув, экологик ва маданий инкироз

шароитида ўқитувчилар янги муаммоларга дуч келишмоқда. Таълимнинг инсонийлигини қандай сақлаш, хилма-хиллик ва беқарорликка қандай мослашиш, ёш авлодда танқидий

фикрлаш ва манипуляцияга қаршиликни қандай шакллантириш керак. Бугунги кунда компетенцияга асосланган ёндашув, инклюзив таълим, рақамли педагогика, экологик ва фуқаролик таълими, медиа таълим каби соҳалар ривожланмоқда.

Фанлараро ёндашувлар оммалашиб бормоқда ва ўқитувчилар тобора кўпроқ ёрдамчи, ўқитувчи ва мураббий сифатида ҳаракат қилмоқдалар. XXI-аср педагогикаси шахснинг яхлит ривожланишига, шу жумладан хиссий, маънавий ва жисмоний жиҳатларга қаратилган. Шу билан бирга, усулларнинг илмий асослилиги, самарадорликни таҳлил қилиш ва далилларга асосланган таълимга эътибор қаратилади. Таълимнинг янги шакллари пайдо бўлмоқда: аралаш, гибрид, лойиҳага асосланган ва ҳамкорликда, буларнинг барчаси нафақат янги билимларни, балки ўқитувчининг бошқа касбий ўзига хослигини ҳам талаб қилади, очик, акс эттирувчи, доимий ўрганишга ва ўзгарувчан дунё билан ўзаро муносабатларга тайёрдир.

Замонавий педагогиканинг асосий тушунчаларидан бири бу ҳар бир талабанинг ўзига хослиги, индивидуаллиги ва ички дунёсини тан олишга қаратилган шахсга йўналтирилган ёндашувдир. Ушбу ёндашув авторитар педагогикага альтернатива сифатида пайдо бўлди, унда талабанинг шахсияти текисланди ва ўқув жараёни олдиндан белгиланган миқдордаги билимларни ўзлаштиришга қаратилган эди.

Шахсга йўналтирилган педагогика таълимни қўшма, икки томонлама жараён сифатида тушунишдан келиб чиқади, бу ерда талаба таъсир объекти эмас, балки фаол иштирокчи, ўз таълим траекториясининг субъекти ҳисобланади. Мақсад нафақат ўрганиш, балки ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини ҳурмат қилиш, ўзини ўзи бошқариш ва ўзини англаш қобилиятини ривожлантиришдир.

Ушбу ёндашувнинг бир қисми сифатида ўқитувчи нафақат билим манбаи, балки талабанинг шахсий салоҳиятини очиш учун шароит яратадиган мураббий, ўқитувчи ва маслаҳатчига айланади. Бу бола ўзини эшитган, мазмунли ва материални ўрганиш усулларини танлашда эркин ҳис қиладиган қўллаб-қувватлаш, хавфсизлик, ҳурмат ва ишонч муҳитини яратишга ёрдам беради. Шахсга йўналтирилган ёндашув доирасида қўлланиладиган ўқитиш усулларига акс эттирувчи технологиялар, индивидуаль ва гуруҳли лойиҳалар, ўзаро таъсирнинг диалогик шакллари, портфеллар ва шахсий

таълим йўналишлари киради. “Ўрганиш одатий эмас, балки ўзини ва дунёни ўрганиш жараёнига айланади. Айнан шу ёндашув нафақат билимларни, балки ўрганиш, ишонч, ташаббускорлик ва масъулият учун барқарор мотивацияни шакллантириш учун энг катта имкониятларни беради, уларсиз замонавий дунёда етук шахсни шакллантириш мумкин эмас” [1].

Компетенцияга асосланган ёндашув XXI-аср бошларида кўплаб мамлакатларнинг таълим сиёсатининг етакчи тенденциясига айланди. Бу билим парадигмасидан ҳаракат парадигмасига ўтишни ўз ичига олади: талаба нафақат нимани билиши, балки бу билимларни амалий, ҳаётий ва касбий вазиятларда қандай қўллаши ҳам муҳимдир. Компетенция деганда фаолиятнинг турли соҳаларидаги муаммоларни самарали ҳал қиладиган билим, кўникма, қадриятлар, тажриба ва шахсий позицияни бирлаштириш тушунилади. Компетенция ёндашуви доирасида таълимнинг асосий мақсади асосий (универсаль) компетенцияларни шакллантиришдир: коммуникатив, ахборот, фуқаролик, ижтимоий, маданий, рақамли.

Компетенцияга асосланган ёндашув анъанавий репродуктив таълимдан фаол шаклларга ўтишни ўз ичига олади: лойиҳа фаолияти, мунозаралар, ишларни ҳал қилиш, симуляциялар ва ролли ўйинлар. Бу мактаблар ва ўқитувчилардан ўқув жараёнини қайта кўриб чиқишни талаб қилади: ўқув дастурлари мослашувчан, модулли ва ўқувчилар манфаатларига мослашувчан бўлиши керак. Баҳолаш нафақат яқуний, балки шакллантирувчи ҳам бўлади: бу тараққиётни тушуниш, ўзининг кучли ва заиф томонларини англаш каби муҳим белги эмас. Очик жавоб, ижодий ва амалиётга йўналтирилган вазифаларга устувор аҳамият берилади.

Компетенцияга асосланган ёндашув таълимнинг моҳиятини ўзгартиради-билимларни узатиш жараёнидан бошлаб у ҳаёт давомида яшаш, ишлаш ва ўрганиш қобилиятини ривожлантириш тизимига айланади (умрбод ўрганиш). Бу, айниқса, “замонавий дунёнинг беқарорлиги ва олдиндан айтиб бўлмайдиганлиги шароитида жуда муҳимдир, бу ерда ҳамма нарсани биладиган одам омон қолмайди, балки қандай мослашишни, тезда ўрганишни ва янги шароитларда ҳаракат қилишни биладиган киши омон қолади” [2].

Инклюзив таълим нафақат педагогик модель, балки ҳар кимнинг индивидуаль

хусусиятлари, соғлиғи, миллати ёки ижтимоий мансублигидан қатъи назар, таълим жараёнида иштирок этиш ҳуқуқини тасдиқловчи ижтимоий фалсафадир. Инклюзиянинг асосий ғояси-интеграция ва имкониятлар тенглиги фойдасига истисно ва ажратишни рад этишдир. Инклюзив педагогика барча талабаларнинг, шу жумладан ногирон болаларнинг эҳтиёжларини, миграция тажрибаларини ва турли хил таълим услубларини ҳисобга оладиган мослашувчан таълим муҳитини яратишни талаб қилади.

Инклюзия бирдамлик, ўзаро ҳурмат, фарқларни қабул қилиш ва ҳар бир бола ўзини зарур, қобилиятли ва мазмунли ҳис қиладиган жамият сифатида мактаб қуриш кадриятларига қаратилган. Инклюзив ёндашувни амалга ошириш учун нафақат биноларнинг архитектурасини ва дарс жадвалларини ўзгартириш, балки таълим маданиятини чуқур ўзгартириш керак: ходимларни тайёрлаш, ўқув дастурларини қайта кўриб чиқиш ва мутахассислар ўртасида жамоавий ишни ривожлантириш керак.

Инклюзив муҳитда ишлайдиган ўқитувчилар табақалаштириш усулларини ўргатишда малакали бўлиши, мулоқотдаги тўсиқларни аниқлай олиши, материалларни мослаштириши ва юқори даражадаги эмпатияни сақлаб туриши керак. Инклюзив таълим жамият инсонпарварлигининг кўрсаткичига айланиб бормоқда: биз турли хил келиб чиқиши бўлган болаларни биргаликда қай даражада ўқитишимиз бизнинг етуклик даражамиз ва ижтимоий бирликка тайёрлигимиздан далолат беради. “Халқаро тажриба шуни кўрсатадики, инклюзия нафақат ўқув натижаларини яхшилайдди, балки бағрикенглик ва ҳамкорликнинг барқарор кадриятларини шакллантиради” [3].

Рақамли жамиятнинг пайдо бўлиши муқаррар равишда педагогик ҳақиқатни ўзгартиради. Рақамли педагогика – бу нафақат синфда технологиядан фойдаланиш, балки

мақсадлар, усуллар, алоқа шакллари ва ўқитувчининг ролини қайта кўриб чиқишни талаб қиладиган янги таълим парадигмаси ҳисобланади. Онлайн курслар, виртуаль синфлар, гамификация, сунъий интеллект ва таълим платформалари кундалик амалиётнинг бир қисмига айланди. Бироқ, технология ҳар доим ҳам неъмат эмас: у табақаланишни оширади, диққатни чалғитади ва идрокнинг юзакилигини яратади. Шунинг учун ўқитувчининг вазифаси рақамли саводхонликни, маълумотларга танқидий муносабатни ва технология билан мазмунли муносабатда бўлиш қобилиятини ўргатишдир.

Рақамли педагогика ўзаро таъсирнинг янги моделларини ишлаб чиқишни талаб қилади: гибрид ва аралаш таълим, асенкрон алоқа шакллари, микро курслар ва рақамли воситалар орқали кириш мумкин бўлган индивидуаль траекториялардир. Визуализация, мультимедиа, симуляторлар ва интерактив платформаларнинг роли ортиб бормоқда. Талабалар нафақат истеъмолчиларга, балки контент яратувчиларга ҳам айланишади ва рақамли муҳит ижодий ва тадқиқот қобилиятларини ривожлантириш майдонидир. Шу билан бирга, рақамли педагогика янги муаммоларни келтириб чиқаради: рақамли гиёҳвандлик, ўрганиш ва шахсий ҳаёт ўртасидаги чегараларни бузиш, ортиқча иш ва ҳақозалар.

Хулоса қилиб айтганда, педагогиканинг ҳозирги ҳолатида рақамли этика, ахборот юқини бошқариш кўникмаларини ривожлантириш ва жонли, эмпатик мулоқотни сақлаб қолиш муҳимдир. Рақамли асрдаги ўқитувчи нафақат технологик жиҳатдан малакали мутахассис, балки маънолар, кадриятлар ва ориентация дунёсида ҳам қўлланма ҳисобланади. Тез ўзгаришларга қарамай, технология ва гуманистик кўрсатмаларнинг комбинацияси замон муаммоларига жавоб бера оладиган таълимни яратишга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Просвещение, 2001. –С. 75.
2. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результат современного образования. – М.: Исследовательский центр качества подготовки специалистов, 2004. –С. 127.
3. Малофеев Н. Н. Инклюзивное образование: международный опыт и российская практика. – М.: Просвещение, 2010. –С. 24.
4. Монахов В. М. Современные компетенции педагога. – М.: «Педагогическое общество России», 2017.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада глобаллашув жараёнларида педагогика фанининг бугунги кундаги ҳолати таҳлил қилинди. Шунингдек, компетенцияга асосланган таълим, инклюзив таълим, рақамли педагогиканинг замонавий жиҳатларининг мазмун-моҳияти очиб берилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализировано современное состояние педагогики в процессе глобализации. Также раскрыта сущность современных аспектов компетентностного образования, инклюзивного образования, цифровой педагогики.

SUMMARY. This article analyzes the current state of pedagogy in the process of globalization. It also reveals the essence of modern aspects of competency-based education, inclusive education, and digital pedagogy.

ДИНИЙ ТЕРМИНЛЕРДИҢ ҚАРАҚАЛПАҚ АҒЫЗЕКИ ӘДЕБИЯТЫНДА ҚОЛЛАНЫҒЫ

Ж.Шаниязов – оқыў ислери бойынша директор орынбасары,
филология илимлери кандидаты, доцент

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: урф-одат кўшиқлари, бадик, порхон, фольклор, вариант,

Ключевые слова: традиционные песни, бадик, порхон, фольклор, вариант.

Key words: traditional songs, badik, porxon, folklore, variant.

Хэр қандай елдин мәдений тарийхы сол елдин салт-дәстүр жырларына болған қатнасы арқалы белгиленеди. Дәстүр қосықларында хэр бир халықтың этнографиялық өзгешеликлери айқын сақланады, яғный елдин дәстүр қосықларының өзи оның тарийхында қандай болғанлығын хэм қандай еллер менен қарым-қатнаста жабайыласқанлығын көрсетеди. [1.158] Салт-дәстүр жырлары түрли дәўирлерде, ел арасында түрли дин, тарийхий жағдайлар үстемлик еткен дәўирлерде пайда болған. Соның ушын да салт-дәстүр қосықлары хэр бир халықтың өмир тәғдири, жасаған жағдайы, тарийхий, дәўири, географиялық орталығы менен сабақлас болған халық өмириниң көп жыллық мәдений мийрасларының бири. Бундай тарийхий ўақиялар, әсиресе үстемлик еткен дәўирлерде пайда болған. Соның ушын да салт-дәстүр қосықлары хэр бир халықтың өмир тәғдири, жасаған жағдайы, тарийхий, дәўири, географиялық орталығы менен сабақлас болған халық өмириниң көп жыллық мәдений мийрасларының бири. Бундай тарийхий ўақиялар, әсиресе үстемлик еткен динлер халық салт-дәстүр жырларында өз излерин қалдырады.

Қарақалпақ халқы арасында да отқа сыйыныў, зикир салыў, әрўақ шақырыў, адам аўырғанда хэр түрли затлар менен «қағыў» сыяқлы шаман дининен қалған айырым дәстүрлер бар болып, солардың бири бәдик пенен гүлапсан болып есапланады. Адамлар поэзияның күши менен денесине бәдик жорасы (суў шешек Ж.Ш.) шыққан баланын

жорасына, бәдин жырын жырлағанда, аўырған баланы күн батардың олдинда ортаға жатқарып қойып жамаат болып қосық айтқан. Бул бәдик жырларында бурынғы адамлардың отқа табыныўшылық дәўирин көриўге болады, [2.26] яғный зоростризм динине тийисли болған элементлерди ушыратыўға болады:

Бәдик ала,

Бәдикти көширегөр Аллатаала,

Бәдикти көширмесен Аллатаала,

Кейниннен жиберемен отлы шала

Бәдик тийкарынан адамлардың терисиниң сыртына шығатуғын жара яки сол аўрыўларды келтириўши жаман әрўақлардың аты болыўы мүмкин. Себеби төмендеги мысалда бәдинги әжели жеткенге жуқтырыў яки саған көшириў ушын айтылғанлығын көриўге болады:

Хаў бәдик, көшер болсан бийлерге көш,

Қасын қағып қабағын сүзгенге көш,

Буннан жайлаўтаппасаң мен айтайын,

Бул дүньядан гүдерин үзгенге көш.

Бәдик дәстүри жырының бир түри «гүлапсан» болып аталған. Гүлапсанда түри, мазмуны хэм айтылыўы жағынан бәдикке әдеўир уқсас болып келеди, яғный гүлапсан да бәдик сыяқлы салт-жыры болып, аўрыўды ямаса жаман арўақларды куўыўяки шығарыўушын айтылады.

Гүл-гүлапсан, гүл емес пе?

Пошша торғай шеңгелге түнемес пе?

Бес алты аўыз гүлапсан айта қойсақ,

Жымыйып аяқ уштан жөнемес пе?

Бул бәдик хэм гүлапсан салт-жырлары менен бирге арўақ шақырыў жырларын да

көриўге болады. Эрўақ шақырыў жыры туўралы профессор, Қ. Айымбетов: Адамлардың ерте замандағы түсинигинше сөз тили менен түрли қорқынышлы хайўанлар, жин шақырыў арқалы тәбият стихиясын, аўырыўды жениў, емлеў ушын түрли хәрекетлер етип поэтикалық сөз жырлап дөреткен. Бул хақындағы профессионал адамлар, олар түрли халықта хәр түрли болып аталады. Илимий тиллерде шаман, знахарь болып аталады, ал қазақша-бақсы, ал өзбеклер перихан яғный перилердің ханы, қарақалпақлар порхан, деп айтады, порханлардың хәрекетин «зикир» деп атайды. Порханлар өзиниң зикир сасыў хәрекетлерин баслар алдында қобыз шертип, жыр-жырлайды, оны жин-эрўақ шақырыў деп атайды [3.27] деп көрсетеди. Негизинен порхан термини тилимизге парсы-тәжик тиллеринен кирип, «пери», хәм «оқыў» деп аўдарылады. Порхан-аўрыўларды ырым әмеллери менен емлеўге урыныўшы тилсимши. Порханлар аурыўды жин, албаслы, пери х.т.б. фантастик жаратылыслардың тәсири деп есаплаған. Демек порханлардың ем қағыўы перилер менен де байланысly болған. Төмендеги мысалда порханлардың зикир салған ўақытлары әрўақларын шақырып айтатуғын қосық қатарларында пери терминин көриўге болады.

Қәлли көлде мәкан еткен көп пери,
Көп периниң ишиндеги көп пери,
Келгенлердиң кеўлиндегини таўып бер,
Көп периниң қолындағы кептери.

Негизинен порханлардың келип шығыўы тийкарынан шаман динине байланысly болып олардың ислам дини идеологиясына, әсиресе суфизмге кирип келип, соң хәммеси биригип бирдин, мусылман динине бириккен. (Бундай ески мийрас қалдықлары халықлардың ерте дәўирлердеги салт турмысын аңлап алыуымыз ушын зәрүр болып есапланады).

Сондай-ақ тиккелей ислам дини тәсиринде пайда болған жырлардың бири

ярамазан болып есапланады. Белгили илимпаз К.Мәмбетов бул хақында өз мийнетинде: «Хәр бир дәўир өзине тән салт-дәстүр айтысларын пайда еткен. Усының нәтийжесинде ерте дәўирлерде ислам динине сәйкес айырым қосықлар пайда болған.

Бул қосықлар тийкарынан мусылманлар байрамы курбан хайт хұрметлерине, мусылманшылықтың шәртин нәсиятларлаўға, пайғамбарларды мақтаўға бағышланған. Бул жырлар көбинше рамазан айында айтылатуғын болғаны ушын да ярамазан деп айтылып келген» деп жазады. [4.165] Демек, ярамазан жыры дәслеп динди нәсиятлаў, пайғамбарларды тәриплеў хәм т.б диний түсиникте болған:

Бурынғы пайғамбарларым кели жанған,
Кемесин тышқан тесип суўға толған,
Бир жылан үш бүкленип тығып болған
Мухаммед үмметине ярамазан.

Соң ала бул ярамаз қосықларының қосықларының мәнилери өзгерип, ондағы сюжетлер адамлар турмысы менен байланыстырылып, соля рамазан айтып барған аўылын, яки сол шаңарақ ағзаларын тәриплетуғын болған.

Мынаў үйдин ергенеш шапшақ ғана,
Үйинде бир женгем бар аппақ ғана,
Маған орамал түйипти сақлап ғана,
Мухаммед үмметине ярамазан.

Негизинен ярамазан термини тилимизге араб тилиндеги рамазан (хижрий жин есабынан 8-ши айы) хәм йа қаратпа (йа-рамазан) сөзлериниң қосындысы болып, «эй рамазан», ямаса «рамазан» деп аўдарылып, тилимизге оның фонетикалық өзгериске ушыраған формасы ярамазан халында кирген. Ярамазан ораза айының басында, ортасында хәм ақырында айтылатуғын болған.

Солай етип бундай мийрас қалдықларын изертлеў, халқымыздың сай-турмысын оңлап алыуымыз хәм оларың бурын қандай динлерге исенгенлигин билип алыуымыз ушын зәрүр болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Мәмбетов Қ. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис 1995.
2. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. «Қарақалпақстан» баспасы. Н. 1977.

РЕЗЮМЕ. Урф-одат қўшиқларининг келиб чиқиши ва тарихий манбалари ўрганилди. Урф-одат қўшиқлари ҳар бир халқнинг ҳаёт тақдири, яшаган шароити, тарихий даври, географик муҳити билан боғлиқ бўлган халқ ҳаётининг кўп йиллик маданий меросларидан биридир.

РЕЗЮМЕ. Происхождение и исторические источники традиционных песен были изучены. Песни обрядов и традиций являются одним из многолетних культурных наследий народа, связанных с его судьбой, условиями жизни, историческим периодом и географической средой.

SUMMARY. The origins and historical sources of traditional songs were studied. Traditional songs are one of the long-standing cultural heritage of a people connected to their life, circumstances, historical period, and geographical environment.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗБА ЕСТЕЛИКЛЕРИ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚУРАМЫНДА ДИНИЙ ТЕРМИНЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Ж.Шаниязов – оқыу ислери бойынша директор орынбасары,
филология илимлери кандидаты, доцент

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: туркий тиллар, лексика, сўзлар, ривожланиш тарихи, оғзаки нутк, терминлар.

Ключевые слова: тюркские языки, лексика, слова, история развития, устная речь, термины.

Key words: turkic languages, lexicon, words, history of development, oral speech, terms.

Хәр қандай тилдиң сөзлик қурамының тийкары сол тилдиң ийеси болған халық тарийхының жанлы дереги болып, сол халықтың өзиниң пайда болыуы, қәлиплесий, раўажланыуы тарийхы менен ажыралмас байланыста раўажланады хэм сол халықтың хэм миллий өзгешеликлерин өзинде сәулелендиреди.

Қарақалпақ тилиниң өз сөзлик қатламының негизин улыўма түркий тиллерине ортақ сөзлер қурайды. Ал түркий тиллериниң сөзлик қурамы олардың аўызекки сөйләу түринде хэм ең әййемги жазба дереклеринде сақланғанын көремиз. Бизиң дәўиримизде келип жеткен Орхон-Енисей естеликлерин дыққат пенен оқып қарағанымызда тилимиздиң олиқ қурамының сол дәўирде негизи салынғанын көриўге болады. Улыўма алғанда, Орхон-Енисей жазба естеликлер тилиниң қурамы адам атлары, лақабы, әмелин, топонимикалық атамаларды адамлардың туўысқанлық қатнасларын, диний мәнилери билдиретуғын сөзлерден ибарат. Биз булардан диний мәни аңлататуғын сөзлер хаққында сөз етпекшимиз.

Сөзлик қурамның бир бөлеги есапланған жәмийетлик турмыстың белгили тараўына тийисли қәлиплескен терминлер, солардың бири диний терминлер, қарақалпақ тилинде басқа түркий тиллер тарийхы менен тығыз байланыста пайда болғанлығын хэм раўажланғанын көриўге болады.

Бизлердиң ата-бабаларымыз дәслеп табият бөлеклерине сыйынып келген. Бул туўралы қазақ алымы Ш.Ұәлийханов «Ай қырғызлардың Қудайы болған, қырғызлар таза ойды көргенинде оған қарай ийелейди» [1.370] деп жазады.

Әлбетте, бул дәстүр қарақалпақларғада тийисли, яғнай таза ой шыққан ўақтында үш рет «таза айға, таза күнге жеткергенге қуллық»

деп ийиледи. Бул өткен дәўирлерде ата-бабаларымыздан қалған дәстүр хэм кейин ала мағлыўматларды ески түркий жазба естеликлерин де көриўге болады:

А: tāñri kūnin saǰ: tanrikā nomqa aruǰ dıntalarqa sujumuzny jazuqumuzny vosuju otünmak karǰan arti.

Қудай хэм диндарлар алдында қылған гүна хэм ойынларымыздан қутылыуы ушын Ай Қудайы күни тәўбеге келиу керек еди.

Демек бул мысалда ойды «Қудай» санап оған орнаған бир күни яғнай таза айдың шыққан күни, қылған гүналарынан тәўбеге келип, кеширим сораитуғынлығын айтып тур.

Араб сөзлериниң кириуи хэм өзлесийине алып келди. Ал араб тилиниң түркий тиллерине кириуи хэм синиуи ушын тийкаргы себеп болған жағдай төмендегише еди:

Бириншиден, араб тили сол дәўир тәлим тили еди хэм медреселер салынып онда тәлим ислери алып барылды;

Екиншиден, жергиликли халыққа ислам динин енгизиуде мәжбүрий хэм материаллық жәрдем бериу усылларында пайдаланылды, яғнай, араблар ислам динин қабыл қылған адамларға хәр қыйлы материаллық, сиясий жеңилликлер берди. Олар салықлардан азат қылынды, жума намазаға барғанларға хәр қыйлы сыйлықлар береді. Нәтийжеде ислам дини жергиликли халықлар арасында синди хэм бул халықлардың тийкаргы диний исенимине ойланды. Солай етип ислам дини менен бирге араб тили де ен жайыла баслады.

Тилге басқа бир тилдиң сөзлери туўырдан-туўыры яки екинши бир тил арқалы аўысады. Ал, қарақалпақ тилине араб өзлестирмелери болса араблар менен болған тиккелей байланыс арқалы емес ал қонсылас түркий тиллери арқалы атап айтқанда өзбек тили

арқалы өзлескен болыуы мүмкін. Бул жағдайды төмендегіше көрсетсе болады:

Бириншіден, өзбек тилинде қарақалпақ тилине қарағанда араб өзлестирмелери көплек ушырасады;

Мәселен:

Араб тилинде	Өзбек тилинде	Қарақалпақ тилинде
Барокстун	Боракат	Берекет
Муаллимун	Муаллим	Муғаллим
Дафтарун	Дафтар	Дәптер х.т.б.

Екиншіден, өзбек тилиндегі орай өзлестирилмелери қарақалпақ тилине қарағанда фонетикалық өзгешеликлерге өз ушыраған.

Үшіншіден, өзбек тилиндегі араб өзлестирмелериниң семантикалық өзгешеликleri дерлик аз.

Мәселен:

Араб тилинде	Өзбек тилинде	Қарақалпақ тилинде
Таўаккала («үмит етиў, исениў»)	Таваккал (қәўип, тәўекел, үмит етиў, исениў)	Тәўекел (қәўип, тәўекел)
Ахиратун (ол дүнья, ақыр заман)	Охират (ол дүнья, аўыр заман)	Ақырет (ол дүнья, ақыр заман, азап, қорлық)
Ийманун (Қудайға исениў)	Имон (исениў, Қудайға исениў)	Ийман (исениў, Қудайға исениў, уят, хүждан х.т.б)

Қандайда бир тилде халықтың сөзлери өзлеседи белгили себеплерге байланысly болады. Бир халықтың басқа бир халық пенен қандайда бир байланысқа кириўи хәм бул байланыслардың жийилениўи ямаса хәлсизлениўи лексикалық өзлесиўдин аз яки көп дәрежеде пайда болыў тәсирин тийгизип отырады. Сол сыяқлы түркий халықлардың

үстинен араблардың үстемленип етиў дәўири, динниң толық қәлиплесиўи хәм арабша сөзлердин өзлесиўи нәтийжесинде түркий тиллериниң лексикалық курамы байып раўажланды.

Демек түркий тиллериниң лексикасының раўажланыўында араб өзлестирилмелериниң орны салмақлы болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Уалийханов Ч. Собрание сочинений в 5 – томах, том I, Алма-Ата, 1961, стр. 370.
2. Хамидов Х.Х. Очерки истории каракалпакского языка. Нукус, 1974.
3. Бердибаев Р. Ежелги жазба муралар. «Әдебиет және омир», Алматы, 1964.
4. Каюмов А. Кадимият обидалари. Ташкент: Уздавнашр, 1972.

РЕЗЮМЕ. Ижтимоий турмушнинг маълум соҳасига тегишли шаклланган терминлар, шуларнинг бири диний терминлар, қарақалпақ тилида бошқа түркий тиллар тарихи билан яқин алоқада пайдо бўлганлиги ва ривожланганлиги айтилади.

РЕЗЮМЕ. Говорят, что сформированные термины, относящиеся к определенной сфере общественной жизни, одной из которых являются религиозные термины, появились и развивались в каракалпакском языке в тесной связи с историей других тюркских языков.

SUMMARY. It is said that formed terms related to a certain sphere of social life, one of which is religious terms, appeared and developed in the Karakalpak language in close connection with the history of other Turkic languages.

FILIAL STUDENTLERINIŃ GIMNI

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı direktorı Amanjol Ayapovtıń usınısı menen 2022-jılı aprel ayında studentler filial studentleriniń gimni jazıldı. Qosıq tekstin Ózbekstan xalıq shayı Baxtiyar Genjemuratov, namasın «Vokal» kafedrası professorı, Qaraqalpaqstanga miyneti sińgen kórkem óner ğayratkeri, kompozitor Abdullaeva Ulbiybi Kenesbaevna dóretti. Al onıń aranjirovkasın bolsa «Texnogen hám kórkem óner» fakulteti docenti Karamatdin Zaretdinov isledi. Tekst mazmunı haqıyqatlıqqa durıs keliwi ushın shayırga instituttıń turmısı haqqında maǵlıwmatlar berildi. Sonlıqtan bolsa kerek onıń mazmunın joqarı dárejede hám júdá ápiwayı sózler quradı.

Nátıyjede tez kúnniń ishinde (1 hápte ishinde) nama jazıldı. Xormeyster, professor Gúlshiyra Xodjametovanıń professional uqıbı menen qosıqtı xor jámáátinde qısqa waqıtta (2 hápte) joqarı dárejede atqarıp shıqtı. Qosıq tunǵısh márte 2022-jılı 23-may kúni Berdaq atındaǵı akademiyalıq muzikalı teatrındaǵı institutımızdıń esap beriw koncertinde atqarıldı. Mine, usılayınsha qısqa waqıt ishinde institutımız jaslarınıń tárip qosıǵı jaratıldı. Ol qosımsha videokórinisler menen bayıtılıp házirgi kúnde hám keleshekte de hár bir bayramm koncertlerinde studentlerimiz tárepinen maqtanış penen atqarıladı degen úmittemiz.

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı
Nókis filialı
GIMNI



B. Genjemuratov sózine

U. Abdullaeva naması



3

6

Góz zal lıq ba - ǵı-sañ tá - lim o - ra- yım,

Góz zal lıq ba - ǵı-sañ tá - lim o - ra- yım,

8

Jú-re-gim Qu - ya-shı i - lim nur- la rım,

Jú-re-gim Qu - ya-shı i - lim nur- la rım,

10

Maq ta- nı - shı me - niń mil - liy sa - ra - ym, _

Maq ta- nı - shı me - niń mil - liy sa - ra - ym, _

12

Úy ret-ken sen ó- zín ó - ner sır - la- rın. _

Úy ret-ken sen ó- zín ó - ner sır - la- rın. _

14

Ká - sip-ler__ i - shin-de__ aǵ - la - sı - ó - zıń,__

Ká - sip-ler__ i - shin-de__ aǵ - la - sı - ó - zıń,__

16

Má - de-niyat_ ó - ner__ shuǵ - la - sı_ ó zıń,

Má - de-niyat_ ó - ner__ shuǵ - la - sı_ ó zıń,

18

Pa - ziy-let - tiń aǵ - la___ sa - ǵa - sı ó - ziń, _

Pa - ziy-let - tiń aǵ - la___ sa - ǵa - sı ó - ziń, _



20

Kór kem ó ner má - de-niyat_ In - sti-tu- tum - sań.

Kór kem ó ner má - de-niyat_ In - sti-tu- tum - sań.

1.2.

23 3.

sań. Kór kem ó - ner má - de - niyat.

sań. Kór kem ó - ner má - de - niyat.

25

In - sti - tu - tim - sań.

In - sti - tu - tim - sań.

Gózzallıq baǵısań-tálim orayım,
Júregim Quyashı-ilim nurların,
Maqtanışım meniń-milliy sarayım,
Úyretken sen óziń óner sırların.

Naqıratı:

Kásiplesler ishinde aǵlası-óziń,
Mádeniyat, óner shuǵlası-óziń,
Pazıylettin aǵla saǵası-óziń!
Kórkem óner mádeniyat Institutımsań!

Zamanǵa ayaq qos-joqarı órle,
Dúnya ónerinde ornın-tórdé!
Babamlar jasaǵan muqaddes jerde,
Otaw qurǵan meniń Institutımsań!

Naqıratı:

Kásiplesler ishinde aǵlası-óziń,
Mádeniyat, óner shuǵlası-óziń,
Pazıylettin aǵla saǵası-óziń!
Kórkem óner mádeniyat Institutımsań!

Sen maǵan-maqtanış hám altın taxtı,ım,
Gózzallıq hám ilim tuwın tut bálent!
Ónerin qálbi aq Qaraqalpaqtın,
Institut óziń, óziń máńgilet!

Naqıratı:

Kásiplesler ishinde aǵlası-óziń,
Mádeniyat, óner shuǵlası-óziń,
Pazıylettin aǵla saǵası-óziń!
Kórkem óner mádeniyat Institutımsań!

MAZMUNÍ

TEATR HÁM MUZÍKA

Abdullayev R. Yoshlar tarbiyasida milliy musiqa san'atining o'rni va psixologik ta'siri.....	3
Abdullaev R. Muzika kórkem óneriniń tárbiyalıq áhmiyeti hám bilimlendiriwdegi ornı.....	5
Abdumuxtorova N.S. Sirdaryo viloyati musiqali drama teatri repertuarida komediya janrining o'rni ("Afandining besh xotini" spektakli misolida).....	7
Allamberganova G. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi.....	10
Askarova Z.K., Askarova J.N. Saz áspab jámáátinde oqıw - tárbiyalıq jumıslar.....	16
Bakhieva B. Qaraqalpaq teatr kórkem óneriniń tiykarshısı-Ábdıraman Óteпов.....	19
Балтаниязов С.А. Оқытыўдың көргизбели хэм әмелий усыллары.....	21
Bekbergenov Z.T. Qaraqalpaq professional muzıkası atqarıwshıları tárepinen dóretilgen xalıq qosıqları hám namaları.....	24
Bekpolatova A.K. Shıǵarmalardıń kórkem-muzıkalıq obrazları ústinde islew hám koncertke shıǵıw ushın tayarlıq.....	27
Elmuratova G. Vokal san'ati va uning musiqadagi o'rni: nazariy va amaliy jihatlar.....	30
Ембергенова Г.А. Методические аспекты формирования вокального ансамбля.....	32
Esanov M. Jas áwlad tárbiyasında qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan paydalanıw.....	35
Farmonov F. Musiqali teatr aktyorining ovoz imkoniyatlari hamda ariyalarning o'rni va ahamiyati.....	37
Куламбетова Ж. Музыка тәлими хэм вокал: оқытыўшының роли.....	40
Qurbonova F. Yoshlar estetik madaniyatini rivojlantirishda musiqaning ijtimoiy mexanizmlari.....	44
Махамматдинова L. «Góruǵlı» dástanındaǵı Qırmandıalı obrazı.....	46
Matimuratov S.E. Qo'shiq kuylash usullari va tarixi.....	47
Менлимуратов Т. Муסיқа услублари.....	51
Mullajonov D.M. "Cholg'u ijrochiligi" va "An'anaviy xonandalik" ta'lim yo'nalishlarida "Solfedjio" fanining o'rni.....	53
Насыров М.Б. Музыканың элементар теориясы: жасалма интеллект пенен байланыслы перспективалар.....	55
Omarova A., Shamurodova M.X. Qaraqalpaq milliy muzıkalarınıń tárbiyalıq áhmiyeti.....	60
Пиязова Б. Қарақалпақ фольклорының алтын ғәзийнеси.....	62
Primbetova N. Mizanssena: The Art and Science of Staging in Theatre.....	64
Pirmatov Sh.T. Sahnada zamon qahramoni.....	67
Pirmatov M. O'zbek musiqali teatrining o'ziga hosligi.....	70
Rasulov U. Musiqiy spektakl mavzusining talqinida aktyorlar ijodining o'rni.....	72
Разатдинова А.Г. Анализ музыкального произведения «Куттим келмедин» композитора У.Абдуллаевой.....	75
Самыкова Г. Новый Узбекистон - страна новых возможностей.....	79
Saydaliyev Yu.A. Estrada san'atining so'z, musiqa va ijro uyg'unligida hamkorlik masalalari (shoir, bastakor va xonandalar misolida).....	81
Urazbetova L.T., Qazaqbaeva R.P. Teatr san'atida Stanislavskiy sistemasining o'rni.....	87
Urazbaev D. Sahnada nutqi darolarida nutq texnikasini shakllantirishning nazariy asoslari.....	88
Uzakov S.E. "Autentik musiqiy kompetensiya" tushunchasining psixologik mazmuni va tarkibi.....	90
Shamurodova M.X. Baqsıshılıq óneri. Súyew baqsı dóretiwshiligi.....	91
Shinibekov A. Gárezsizlik jıllarındaǵı xalıq qosıqları.....	94

KINO HÁM DRAMATURGIYA

Abdreyimov M.B. Ovoz dizaynining estetik asoslari va psixologik ta'siri.....	97
Alijonov X.K. Kino tasvirida texnologik, estetik va mualliflik uyg'unligi (o'zbek-hind hamkorlik filmlari misolida).....	101
Isokova M.K. O'zbek dramaturgiyasining o'ziga xos xarakterli xususiyatlari.....	104
Kurbaniyazov R.K. Ses rejissyoriniń kinoda, dublyaj processinde aktyor menen islewi.....	106
Qodirov U.N. Shohida Uzoqava ijrosidagi kinofilmlarda xarakter yaratish masalalari va ifoda mahorati.....	108
Qdirbaev I.Q. XX-XXI asrlar boshidagi ovoz dizayni.....	112
Nurmanova B. Jadid dramaturgiyasining milliy teatr san'ati rivojidagi o'rni va nazariy asoslari.....	113
Tajadinova G. Kino kórkem óneriniń zamanagóy mediadaǵı ornı.....	116

Тилепов Қ.Н. Бадий фильмлар орқали ёшларда эмпатия ва ижтимоий масъулиятни шакллантириш.....	118
Заретдинов К.К. Инновации на телевидении: историческое развитие и современные тенденции.....	119

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

Amanbaeva A.N. Kitapxana sistemasın qalıplestiriw hám rawajlandırıw.....	122
Dauletbaeva G.S. Joqarı arnawlı bilimlendiriw mákemeleri janındaǵı málimleme resurs oraylarınń jumısı (ǵárezsizlik jıllarında).....	124
Ergashev Sh.M. Madaniyat va san'at xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish.....	127
Iskandarova D.T. Milliy musiqa san'ati orqali yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishning pedagogik asoslari.....	132
Qaypnazarov A. Súwretlew óneri sabaqlarında 4k modeli tiykarında oqıwshılardıń dóretiwshilik pikirlew qáiletin rawajlandırıw.....	136
Наурызбаева Ш.Б. Народное устное творчество - основа литературной культуры.....	139
Saparbaeva G.A. Mádeniy dem aliwdıń ilimiy tiykarları.....	142
Saydaliyev Yu.A. Madaniy meros yodgorliklarida do'mbira cholg'usi.....	145
Smaylova G. Súwretlew óneri sabaqların innovaciyalıq texnologiyalar tiykarında shólkemlestiriwdıń nátiyjeliligi.....	147
Tadjikulova M.Sh. "Madaniy siyosat" tushunchasi, talqini va modellari.....	150
Юсупов К.Б. Миллий мийрасларымыз, миллий кәдириятларымыз – миллийлигимиз тымсалы сыпатында.....	156
Sharipova D.A. Kutubxonachilik: zamonaviy axborot jamiyatida uning o'rni va ahamiyati.....	159

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

Аташова П.Д. Сравнительный анализ переводов художественных произведений разных эпох.....	161
Баўетдинова Н. «Хажы-Герей» дэстанының сюжетлик өзгешелиги.....	163
Dauletmuratov T.P. Qaraqalpaqstanda bilimlendiriw tarawına tiyisli onlayn medialardıń rawajlanıw basqışları hám klassifikaciyası.....	166
Дошняязов Ж.К. Изменения в социально-духовной жизни каракалпакского общества 1960-1980-х годах (постановка проблемы).....	168
Кабулова М.Т. Методика преподавания русского языка: современные подходы и технологии...172	172
Қурбанова Н.Б. Балаларға қарата зорлық және оның алдын алыуға қаратылған илажлар.....	174
Оттепбергенова Г. Халық фольклорлық дәстүрлерди үйрениў дәўир талабы.....	177
Raxratdinov D. I.Yusupov törtlikleriniń ózine tán ózgeshelikleri.....	182
Султанязов М.Б. Педагогиканинг ҳозирги ҳолати ва унинг глобал тенденциялари.....	187
Шаниязов Ж. Диний терминлердиң қарақалпақ аўызеки әдебиятында қолланыўы.....	190
Шаниязов Ж. Орхон-Енисей жазба естеликлери лексикалық қурамында диний терминлердиң қолланылыўы.....	192

MUZÍKA ÁLEMI

Abdullaeva U.K. Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı gimni.....	194
---	-----

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı
Nókis filiali

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikalıq jurnalı

Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker,
olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı.
Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı kerek.

Redaktor: G.Otepbergenova
Tex. redaktor: A.Aytmuratov
Operator: M.Xasenbaeva

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 01.12.2025.
Qaǵaz formatı 60-841/8 ofset usılında basıldı.
Garniturası - «Times». Kólemi 15 b/t.
Jámi 50 nusqada. Bahası shártname boyınsha.
Buyırtpa №184

«PRINT DARHAN» baspası
Nókis – 2025

<https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/>



2025

